

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

IV. VE VIII. YÜZYILLAR ARASI
SASANİLER DÖNEMİ
TÜRK-FARS İLİŞKİLERİ

HAZIRLAYAN
AHMET ALTUNGÖK

DANIŞMAN
PROF. DR. ABDULHALİK BAKIR

SON RAPOR

Bu çalışma Fırat Üniversitesi Bilim Araştırma Proje Birimi (FÜBAP) tarafından 1252 proje çalışmasıyla desteklenmiştir.

ELAZIĞ – 2007

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

IV. VE VIII. YÜZYILLAR ARASI
SASANİLER DÖNEMİ TÜRK-FARS İLİŞKİLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Bu tez / / 2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr.
Abdulhalik BAKIR
Danışman

Prof. Dr.
M. Beşir AŞAN
Üye

Yrd Doç. Dr.
Ayşe ÇAĞLAYAN
Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 2007 tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET
(Yüksek Lisans Tezi)
IV. ve VII. Yüzyıllar Arası
Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri

Ahmet ALTUNGÖK

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
2007 – Sayfa: XI-269

MS. 224 yılında Ardeşir tarafından kurulan Sasani imparatorluğu 642 yılında Araplar tarafından tarih sahnesinden kaldırılmıştır. Sasani imparatorluğunun hüküm sürdüğü MS. III. ve VII. yüzyıllar boyunca doğudaki en önemli komşularını Türkler oluşturmaktaydılar. Sasani imparatorluğunun kurulmuş olduğu, MS. III. yüzyılda, Maveraünnehir ve Toharistan'da küçük yabguluklar halinde bulunan Kuşan Türkleri ilk komşularıdır. Kuşanların yıkılmasından sonra onların yerine kurulmuş olan Akhunlar MS. IV. ve VI. yüzyıllar arasında Sasanilerin doğudaki en önemli komşuları halini aldılar. Akhunlar dönemi, Türk-Fars ilişkilerinin yoğunlaştığı bir döneme denk gelmektedir. VI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sasanilerin doğudaki komşuları, Akhunların yerine Göktürkler olacaktır. Akhunları, Sasanilerle ittifak kurmak suretiyle ortadan kaldıran Göktürkler bundan böyle Sasani imparatorluğunun yıkılışına kadar onların doğudaki etkili komşuları halini alacaktır. Bunun yanında Kafkaslarda, Batı Göktürk kağanlığının batı kolu olarak kurulan Hazar devleti ise Sasanilerin önemli kuzey komşularından bir tanesidir.

Sasani imparatorluğu ile egemen oldukları dönemlerde kurulan Türk devletleri arasında siyasi, ticari ve kültürel açıdan önemli olayların gerçekleştiğini görmekteyiz. Maveraünnehir ve Türkistan'da kurulan Türk devletlerinin batıya doğru açılma ve ticaret yollarına egemen olma çabalarıyla; Sasanilerin ülkelerini Hindistan ve Çin ile birleştirmek suretiyle ticaret yollarına egemen olarak bu ülkelerle aracısız ticari faaliyetlerini yürütmek çabası, iki toplum arasındaki siyasi olayları ve savaşları beraberinde getirmiştir. Göktürk ipeği ve ipekli dokumalarını batıya ulaştırma çabalarının, Sasaniler tarafından sekteye uğratılmasından dolayı Türklerin Bizans'a yakınlaştığını ve bunun sonucunda Hazar denizinin kuzeyi ile Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinin önemli bir ticaret yolu haline geldiğini, bu bölgelerde güçlü devletlerin kurulmasının önünün açıldığını görmekteyiz.

Anahtar Sözcükler: Türk, Fars, İpek Yolu, Maveraünnehir, Kafkaslar, Göktürk, Akhun, Hazar, Kuşan, Sasani, Bizans, Arap, ticaret, kültür.

SUMMARY
(Masters Thesis)

Between 4th and 8th Centuries
The Period of Sassanids Turk-Fars Relations

Ahmet ALTUNGÖK

University of Firat
The Institute of Social Science
And Postgraduate Study in History
2007 – Page: XII - 276

Sassanid Empire established in AD 224 by Ardeşir was pulled down in 642 by Arabians. During the AD III. and VII. centuries when Sassanid ruled Turks, were the most important neighbour of them. In the AD III. century when Sassanid empire was established. Turks of Kushan were their first neighbours who were composed of yabgulucs after the collapsing of Kushans, Akhuns which were established instead of the in AD IV and VI became the most important neighbour of Sassanid. The period of Akhuns was timely with a period when the relationship between Turks and Persians became dense. After the second half of IV. century Kokturk were going to become the neighbour of Sassanid instead of Akhuns who were the east neighbour of them. From now on Kokturks destroying Akhuns with the condition of agreeing with Sassanids were going to be the most important neighbour of them on the east until the collapsing of Sassanids. Besides this the state of Khazar which was established as a division of khanate of West Kokturk on Caucasians was one of the most important neighbour.

We can see that there were important event from the point of view political, commercial, cultural between Sassanid empire and Turkish states which were established in the period of their sovereignty. With the struggle of Turkish states established in Maveraünnehir and Turkistan for expanding towards west and soverigning over commercial ways with the condition of unifying the country of Sassanids with India and China. The struggle of carrying on the direct commercial activities with this country by soverigning the commercial ways bring political events and wars between two societies together. We see because of coming to halt of struggle of Kokturk for transmitting of Kokturk silk and weavings by Sassanids. Turks became closer to Byzantine and us as a result of this the North of Khazar Sea and Caucasians and the North of Black Sea became an important commercial and this led to establishing of strong states in the region.

Key Words : Turk, Persian, Silk Road, Maveraünnehir, caucasians, Kokturk, Akhun, Khazar, Kushan, Sassanid, Byzantine, Arabian, commerce and culture.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....	i
Harita ve Şekiller Listesi.....	iv
Önsöz.....	vi
Kısaltmalar.....	viii
Konu ve Kaynaklar	ix
Yöntem ve Teknikler.....	xi

GİRİŞ: TÜRK ve FARS İLİŞKİLERİNİN GEÇMİŞİ

1. Türk ve Fars Kavimlerinin Yaşamış Olduğu Coğrafya.....	1
1.1. Maveraünnehir Coğrafyası ve Üzerinde kurulmuş olan Kuşan ve Akhunlar.....	3
1.2. İpek Yolu ve Göktürkler.....	8
1.3. Kafkas Coğrafyası ve Hazarlar.....	11
1.4. İran Coğrafyasının Önemi ve Sasani İmparatorluğu.....	13
2. İlkçağlarda Türk ve Fars İlişkileri.....	16
2.1. İran-Saka İlişkileri.....	16
2.2. İran-Hun İlişkileri.....	21
2.3. İran-Kuşan İlişkileri.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÖN ASYA'DA TÜRK ve SASANI VARLIĞI

1.1. Tarih Sahnesinde Türkler	28
1.1.1. Türk Adı ve Türk Dilinin Kökeni.....	30
1.1.2 Türklerin Anayurtları Hakkında Görüşler.....	33
1.1.3. Türklerde Sosyal Yaşam.....	37
1.1.4. Türklerde Devlet Yönetimi ve Siyasal Yapı.....	43
1.1.5. Türklerde Kültürel Yapı.....	46
1.1.6. Türklerde Dini İnanışlar ve Kutsal Kavramlar.....	50
1.2. Tarih Sahnesinde Sasaniler.....	53
1.2.1. Sasani İmparatorluğunun Kuruluşu.....	54
1.2.2. Sasani Toplum Yapısı.....	69
1.2.3. Sasani Devlet Yapısı.....	73
1.2.4. Sasaniler'de Ordu Düzeni.....	76
1.2.5. Sasaniler'de Toprak Düzeni ve Maliye.....	80

1.2.6. Sasaniler’de Din ve Kutsal Kavramlar	82
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

2. SİYASİ AÇIDAN TÜRK-SASANI İLİŞKİLERİ

2.1. Akhun ve Sasani İlişkileri.....	88
2.1.1. Akhunlar’ın Kökeni.....	89
2.1.2. Akhunların Tarih Sahnesine Çıkmaları ve Sasanilerle Olan İlişkileri.....	94
2.1.3. Sasani Sarayının Akhunlar’ın Himayesine Girmesi.....	99
2.1.4. Akhunlar’ın Yıkılışı Dönemi Akhun-Sasani İlişkileri.....	101
2.2. Göktürk ve Sasani İlişkileri.....	103
2.2.1. Göktürklerin Tarih Sahnesine Çıkışı.....	104
2.2.2. Akhunlar’ın Yıkılışında Göktürk- Sasani İttifakı.....	107
2.2.3. Sasani Göktürk İlişkilerinde İpek Yolunun Önemi.....	111
2.2.4. Sasanilere Karşı Göktürk-Bizans İttifakı.....	116
2.3. Hazar ve Kafkas Türkleri ile Sasaniler Arasındaki İlişkiler.....	121
2.3.1. Hazar Türklerinin Kökeni	122
2.3.2. Türk Boyları ve Sasaniler Arasındaki Kafkasya Egemenliği İlişkileri.....	127
2.3.3. Sabirler ve Sasaniler Arasındaki Kafkasya Egemenliği İlişkileri.....	129
2.4. Avar Türkleri ve Sasanilerle Olan İlişkileri.....	130
2.4.1. Avarların Ortaya Çıkışları ve Yükselmeleri.....	131
2.4.2. Göktürklerin Bizans’a Avarlar’a Karşı İttifak Çağrısı.....	134
2.4.3. Avarların Bizans Başkenti İstanbul’u Kuşatmalarında Sasaniler’in Rolü.....	135

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TİCARİ VE KÜLTÜREL AÇIDAN TÜRK SASANI İLİŞKİLERİ

3.1. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler.....	138
3.1.1. Akhunlar ve Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler.....	140
3.1.2. Göktürkler ve Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler.....	143
3.1.3. Avar Türkleri ile Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler.....	150
3.1.4. Kafkas Türkleri ve Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler.....	151
3.1.5. Maveraünnehir Sahasında Türk ve Sasani Kültür İlişkileri	154
3.2. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Siyasi Evlilikler.....	157
3.2.1. Türklerle Akraba Olan Sasani Şahları.....	157
3.2.2. Göktürkler ve Sasaniler Arasındaki Siyasi Evlilikler.....	158

3.2.3. Hazarlar Dönemi Siyasi Evlilikleri.....	160
3.3. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Ticari İlişkiler.....	162
3.3.1. Türkler ve Sasaniler Arasındaki İpek Ticareti İlişkileri.....	162
3.3.2. Göktürkler ve Sasaniler Arasındaki Gümrük ve Pazar Fiyatları İlişkileri.....	165
3.3.3. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Hazar Denizi Ticareti İlişkileri.....	170
3.3.4. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Hint Okyanusu Ticareti İlişkileri.....	173
3.3.5. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Ticaretin Önemli Ayağı Soğdlar.....	175
3.3.6. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Ticari İlişkilerde Kullanılan Para Birimi... ..	177
3.4. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Ticaret Yolları İlişkileri.....	178
3.4.1. Akhunlar ve Sasaniler Arasındaki Ticaret Yolları Egemenliği İlişkileri.....	180
3.4.2. Göktürkler ve Sasaniler Arasındaki Ticaret Yolları Denetimini Ele Geçirme Çabaları.....	185
3.4.3. Sasanilerin Ticaret Yollarını Tıkaması Nedeniyle Karadeniz'in İpek Yolu Ticaretinin Önemli Bir Güzergâhı Haline Gelmesi.....	190
3.4.4. Hazar Türkleri ve Sasaniler Arasındaki Ticari İlişkiler.....	194

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SASANİLERİN KESİN YIKILIŞINDA TÜRKLERİN ROLÜ

4.1. Sasani Taht Kavgalarında Türklerin Rolü.....	197
4.2. Sasaniler'in Yıkılması Döneminde Türk ve Sasani İlişkileri.....	200
4.2.1. Sasanilerin Yıkılışını Hazırlayan İç Etkenler.....	200
4.2.2. Sasaniler'in Zayıflamasında ve Yıkılmasında Göktürklerin Rolü.....	204
4.2.3. 619 Yılı Göktürk ve Sasaniler Arasındaki Horasan Savaşları	205
4.2.4. 627–630 Yılları Göktürk-Sasani Savaşları.....	206
4.2.5. Sasanilerin Yıkılışında Akhun Türklerinin Rolü.....	207
4.2.6. Sasanilerin Yıkılışında Hazar Türklerinin Rolü.....	210
4.2.7. Sasanilere Karşı Hazar-Bizans İttifakı.....	211
4.3. Sasani-Arap Savaşlarında Türklerin Rolü.....	213
4.3.1. Sasaniler Dönemi Türk Arap İlişkileri.....	217
4.3.2. Sasanilerin Araplar Tarafından Yıkılışı.....	219
4.3.3. Son Sasani Hükümdarı Yazdıcürd'ün Araplara Karşı Göktürklerden Yardım İstemesi.....	224
4.3.4. Sasaniler'in Yıkılması ile Türklerin Araplarla Komşu Olmaları.....	227
4.3.5. Türklerin Araplarla Kafkasya Komşuluğu.....	228

4.3.6. Türklerin Araplarla Maveraünnehir Komşulukları.....	230
4.4. Sasani ve Göktürklerden Boşalan Topraklar Üzerinde	
Çin-Türk-Arap Savaşları.....	233
4.4.1. Hazarların Arapları Kafkaslarda Durdurmaları.....	234
4.4.2. Türkler ve Arapların Horasan Savaşları ve Türklerin Arapları	
Maveraünnehir’de Durdurmaları.....	239
SONUÇ.....	247
BİBLİYOGRAFYA.....	252
EKLER	259

HARİTA VE ŞEKİLLER LİSTESİ

HARİTALAR LİSTESİ

Harita-1. Türklerin Anayurtları ve göç yolları.....	1
Harita-2. Maveraünnehir sahası üzerinde kurulmuş olan Kuşan ve Akhun İmparatorlukları.....	4
Harita-3. Tarihi İpek Yolu ve üzerinde bulunan önemli ticaret şehirleri.....	9
Harita-4. Kafkaslar ve üzerinde kurulmuş olan Hazar İmparatorluğu.....	11
Harita-5. İran coğrafyası ve üzerinde kurulmuş olan Sasani imparatorluğu.....	15
Harita-6. İskender istilasından sonra MÖ II. yüzyıllarda Saka-İskit imparatorluğu.....	17
Harita-7. Pers imparatorluğu ve yayıldıkları alanlar.....	19
Harita-8. Ahamanişleri ortadan kaldırarak sınırlarını Orta Asya'ya dayandıran ve Sakalarla komşu olan Büyük İskender İmparatorluğu.....	20
Harita-9. I. Göktürk İmparatorluğunun en geniş sınırları.....	260
Harita-10. Sasani İmparatorluğunun kara ve deniz ticaret yolları ve bu yollar üzerindeki önemli şehirler.....	260
Harita-11. Doğu ile batı üzerinde kurulmuş olan medeniyetleri birbirlerine bağlayan kuzey, güney, orta ve deniz ticaret yolları ve bu yollar üzerinde kilit bir konuma sahip olan Sasani imparatorluğu.....	261
Harita-12. Sasani İmparatorluğu – Farsça kaynaklarda Sasani imparatorluğunun MS. III. ve V. yüzyıllardaki sınırlarını gösteren bir harita.....	261
Harita-13. Sasani İmparatorluğunun genel sınırlarını gösteren bir harita.....	262
Harita-14. I. Hüsrev Dönemi Sasani İmparatorluğunun en geniş sınırları.....	262
Harita-15. Doğu-Batı ticaret yolları ve bu yollar üzerindeki önemli noktalar.....	262
Harita-16. Orta İpek Yolu ve bu yol üzerindeki önemli şehirler.....	262
Harita-17. Göktürk İmparatorluğu – MS. VI. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın başlarında Göktürklerin egemenlik dönemlerine ait olan sahalarda Türklerin yaşamış oldukları coğrafyayı gösteren Farsça bir harita.....	262

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil-1. Nakş-ı Rüstem – Sasaniler Dönemine ait bir ateşkede üzerindeki kitabede
Kuşan Türkleri ile ilgili bilgi bulunmaktadır.....263
- Şekil-2. Orta Asya Türk-Sasani ticaretinde kullanılan bir gümüş kap üzerindeki
aslan avını gösteren resim sahnesi.....263
- Şekil-3. Sasanilerle yaptığı bir savaşta ele geçirdiği bir esiri kafasından yakalamış
bir Hazar Prensi.....263
- Şekil-4. İpekli bir dokuma üzerinde Behram Gûr'a ait bir av sahnesi.....263
- Şekil-5. Sasaniler dönemine ait kutsal Simurg'u gösteren etrafı boncuklarla süslü
ipek tuval.....264
- Şekil-6. Nakş-ı Rüstem'de Şapur'un arkasında bulunan elleri bağlı Valeriyân'ı
gösteren bir kabartma.....264
- Şekil-7. Sasani edebiyatında önemli bir yere sahip olan Behram Gur'a ait bir işleme.....264
- Şekil-8. Sasaniler Dönemine ait sanat eserlerinden Tak-ı Bostan (Hayat Ağacı)264
- Şekil-9. Sasani İmparatorluğunun kurucusu I. Ardeşir'i gösteren bir para.....264
- Şekil-10. Anuşirvan'ın "Türkzâde" lakaplı, oğlu IV. Hürmüz dönemine ait bir para.....264
- Şekil-11. Göktürk hükümdarı Save Kağan ile ünlü Sasani komutanı Behram Çûbin
arasındaki Horasan Savaşını gösteren bir İran tablosu.....265
- Şekil -12. Akhun ordusunun Sasani ordusu ile yapmış olduğu bir savaşı tasvir eden
İran yapımı bir tablo.....265

ÖNSÖZ

MÖ. IX. yy'dan başlayarak yaklaşık üç bin sene boyunca, kimi zaman iç içe, kimi zaman komşu halklar olarak bir arada yaşamış olan Türk ve Fars toplumlarının birbirleri ile olan ilişkilerini yerli ve yabancı kaynaklarla, tetkik eserleri incelemek suretiyle her iki toplum arasında cereyan eden savaşları, barışları, ticaretleri, siyasi evliliklerini, taht kavgaları sırasında birbirlerine karşı tutumlarını kısaca, tarih boyunca iki toplum arasındaki komşuluk ilişkilerini araştırarak ortaya koymaya çalıştık. Bunun için Sasaniler dönemini seçmemizin nedeni onların Saka Türklerine olabilecek intisaplarından dolayı yine köken olarak bir Türk ananeden gelmiş olmaları ihtimalinden kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızın giriş bölümünde Türk ve Fars ilişkilerine konu olan coğrafya üzerinde durarak, Sasani coğrafyasının yanında Sasanilere komşu olan Türk Devletlerinin coğrafyasından bahsettik. Bunun yanında Türk ve Fars toplumlarının ortaçağlardan evvel ilişki kurdukları dönemlerden ve bu dönemde yaşayan Türk ve Fars topluluklarından kısaca bahsetmeye çalıştık.

Çalışmamızın birinci bölümünde Türk ve Fars milletlerinin genel anlamda sahip oldukları kültürel yapılarını, sosyal yaşamlarını, devlet teşkilatlarını, siyasal organlarını ve dini inançlarını ortaya koyarak her iki milleti birbirinden ayıran farklı yönlerini inceleyerek bunları ana hatlarıyla ifade etmeye çalıştık. Böylece iki millet arasındaki benzer ve farklı toplumsal yönleri ana hatlarıyla ortaya koyarak iki komşu toplum hakkında genel bir bilgi edinilmesini sağlamaya çalıştık.

İkinci bölümde Türk ve Fars halklarının siyasi ilişkilerini iki komşu ülke coğrafyaları üzerinde kurulan farklı devletleri ve bu devletlerin birbirleri ile olan ilişkilerini yerli ve yabancı kaynakların taranması suretiyle ortaya koymaya çalıştık. Elbette Sasani imparatorluğunun kurulduğu MS. 224 yılından yıkılışları olan MS. 642 tarihine kadar gerek doğu sınırlarına komşu ve gerekse kuzey sınırlarına komşu olarak kurulan Kuşan, Akhun, Göktürk ve Hazar Türk Devletlerinin hepsinin Sasani dönemi Fars toplumuyla olan ilişkilerini ayrı ayrı ortaya koymaya çalıştık.

Eserimizin üçüncü bölümünde Sasaniler dönemi Türk ve Fars toplumlarının birbirleri ile olan kültürel ve ticari ilişkilerinden bahsetmeye çalıştık. Bu bölümde kısaca her iki millete ait halkların kültür ve sanat yapıları ile ticari faaliyetlerinden bahsettikten sonra onların birbirleri ile ilişkilerinden dolayı iki millet arasında ortaya çıkan kültürel alışverişleri üzerinde durduk. Elbette Sasaniler ile onların önemli miktarda ticari faaliyetlerde bulunmuş oldukları Hint ve Çin toplumları arasında bir köprü vazifesi gören ve ipek yolları denetimini ellerinde bulunduran Türklerin Sasaniler ile olan ticari faaliyetlerinden sonra her iki toplum arasında meydana gelen kültürel etkileşimler bu bölümümüzün konusunu teşkil etmektedir.

Çalışmamızın dördüncü ve son bölümünde Türklerin Sasani iç karışıklıkları ve taht kavgaları sırasında oynadıkları rollerden bahsederek; Sasanilerin yıkılışını hazırlayan sebepler ve bu sebeplerde Türklerin rolüyle, özellikle Sasani imparatorluğunun Araplar tarafından kolayca yıkılmasında Türklerin etkisini inceleyerek, Sasani ve Göktürk imparatorluklarının yıkılmış oldukları saha üzerinde cereyan eden bu topraklarının paylaşımı konusunda Bizans, Hazar, Çin ve farklı Türk boyları arasındaki savaşları konu olarak ele aldık.

Özellikle; gerek lisans çalışmam ve gerekse yüksek lisans çalışmam boyunca her zaman yanımda olan; sürekli önümüze hedefler koyarak, değerli fikirleriyle ufukumuzu açan ve yapmış olduğumuz çalışmalarda bize, hedefimize ulaşmada yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sayın **Prof. Dr. Abdulhalik Bakır** Beye teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca bu çalışmamızda bize proje desteği sağlayarak katkılarını esirgemeyen **FÜBAP**'a teşekkür ediyorum.

AHMET ALTUNGÖK

ELAZIĞ – 2007

KISALTMALAR

age: adı geçen eser

agm: adı geçen makale

bsm: basım

bkz: bakınız

C: cilt

ev: Çeviren

Dbno: demirbaş no

haz: hazırlayan

hş: hicri şemsi

İA: İslam Ansiklopedisi

İSAM: İslam Araştırma Merkezi

MEBY: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

S: Sayı

s: Sayfa

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

sno: seri no

TTK: Türk Tarih Kurumu

trc: tercüme

TC: Türkiye Cumhuriyeti

trhz: ;Tarihsiz

UNESCO: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı

vb: ve benzeri

vd: ve devamı

yay: yayınları

KONU VE KAYNAKLAR

Tarihin birçok dönemlerinde yönetici sınıfı Türk olan çok sayıda Türk Devleti kurulmuştur. Sasaniler dönemi İran'ının da hanedan ailesinin Türk olması ihtimali kuvvetle muhtemel olmakla beraber yapılan bu çalışma ile bu kanı daha da güçlenmiştir. Gerek çağdaş ve gerekse eski İran kaynakları dahi Sasanilerin soyu hakkında tutarlı bir bilgiye sahip olmamakla beraber çözümü bazı efsaneler yoluyla eski Keyani hanedanı hükümdarlarından Dara'ya nispet etmekle beraber bunun kesin bir kanıtla ortaya koymamakla birlikte ihtimal dâhilinde olduğunu ifade etmektedirler. Bunun yanında bu çalışma ile birlikte çok önemli olan şu sonuca ulaşılmıştır: Şaşalı Sasani imparatorluğu aslında bütün gücünü Türklerden almaktadır. Sasaniler siyasi ve ekonomik koşulların elvermediği dönemlerde Türklere sığınmışlar ve onların çok ciddi bir şekilde desteğini almışlardır. Sasani sarayı çok uzun bir süre Türklerin tesiri altında kalmış Sasani tahtına hangi şehzadenin geçeceği ve tahttan hangi hükümdarın indirileceğine karar verecek kadar Sasaniler Türklere bağımlı hale gelmişlerdir.

Bu çalışmamız boyunca 23 tanesi yabancı dilde olmak üzere 97 tetkik eser, 37 adet çeşitli ansiklopedilerde yayınlanmış makale, 6 adet ansiklopedik eser, çeşitli ansiklopedilerden derlenmiş 14 adet ansiklopedik madde, 10 adet temel kaynak eser taranmak suretiyle toplam 153 kaynaktan istifade edilmiştir. Elde edilen bilgiler ışığında konu bölümlerine ayrılarak konu başlıkları oluşturulmuş ve bu konu başlıklarına göre Sasaniler dönemi Türk-Fars ilişkilerine konu olan bilgiler fişleme metoduyla derlenerek bir araya getirilmiştir. Türkçe tetkik eserlerde üzerinde çalışmış olduğumuz konuyla ilgili yeterli ve doyurucu bilgi olmaması nedeniyle Farsça kaynaklar da taranmış hedeflenen konu yerli, yabancı ve İranlı çağdaş araştırmacıların çalışmalarının yanında bazı temel klasik kaynakların Fars diliyle basılmış olanlarından istifade edilmek suretiyle çalışmamıza objektif ve genel bir boyut kazandırılmıştır. Bu çalışmamızda büyük oranda istifade etmiş olduğumuz klasik kaynakları şöyle sıralayabiliriz:

Belazuri lakabıyla tanınan Ahmed bin Yahya bin Cabir IX. yüzyılda yaşamış olan ünlü tarihçilerdendir. Fütuh el-Buldan adlı eserinde Hz Peygamber'in Hayber'i fethinden 715 yılına kadar olan olaylarını anlatmaktadır. Bu eser ilk defa De Goje tarafından 1870 yılında Leiden'de yayınlanmıştır. Eserin Sasanilerin yıkılış dönemi ile birlikte Arapların Türkistan üzerine fetihleri sırasında Türk Arap ilişkileri hakkında verdiği bilgilerden faydalanmaya çalıştık ve bu eserin Mustafa Fayda tarafından yapılan tercümesinin 1987 yılında Ankara baskısı üzerinden ve aynı zamanda Zakir Kadiri Ugan'ın yapmış olduğu çevirisinin İstanbul 1956 yılı baskısından faydalanmaya çalıştık.

Miladi 1160 yılında dünyaya gelen İbn'ül Esir 1233 yılında ölmüştür. "El Kâmil Fi't Tarih" adlı eserinde dünyanın yaratılışından 1231 yılına kadar gerçekleşen olayları hikâye

etmektedir. İbn'ül Esir'in bu çalışması ilk defa Paris'te Tornber tarafından 1851 ve 1876 yılları arasında derlenerek neşredilmiştir. Biz bu eserin B. Eryarsoy tarafından çevrilen 1986 yılı İstanbul baskısının IV. cildi üzerinden çalışmamızı yaptık.

Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan ibn-i Belhi Abbasiler döneminde yaşamış İslam dünyasının önemli coğrafyacısı ve tarih yazıcısıdır. "Farsname" adıyla kaleme almış olduğu çalışmasında yaratılıştan Sasanilerin Araplar tarafından yıkılış dönemi de dahil İran tarihini anlatmıştır. Eserinde Farsların gelmiş geçmiş bütün hükümdarlarından bahseden ibn-i Belhi Fars ülkesinde yaşayan kavimlerden, İran coğrafyasından da bahsetmektedir. Bu eserin Sasaniler dönemi İran'ı ve Türklerle olan ilişkileri konusunda anlatmış olduğu rivayetlerden istifade etmeye çalıştık.

Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi olmayan Ebu'l Kasım Muhammed ibn-i Havkal İslam dünyasının önemli coğrafyacılarından olup "Suret'ül Arz" adlı coğrafi eserin yazarıdır. Samaniler dönemi X. yüzyıl Türkistan, İran, Maveraünnehir ve Harzem toprakları hakkında detaylı bilgi veren eser büyük ölçüde İstahri'den etkilenmekle birlikte İslam dünyasının birçok bölgesinin coğrafyaları hakkında bilgi vermektedir. Biz bu çalışmamızda İbn-i Havkal'ın mevcut eserinin 1938 Liden baskısı üzerinden Dr. Cafer Şiar tarafından Farsça'ya çevrilmiş olan çalışmasından faydalandık.

MS. X. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Ebu'l Hasan Ali bin el-Hüseyin Muruc el-Zeheb kitabının yazarıdır. Katab-ı Ahbar el-Zaman ve Katab-ı Evsad adlı çalışmalarının bir özeti olarak kabul edilen bu çalışma İslam öncesi ve İslam sonrası milletlerin yaşamış oldukları coğrafyaları ve tarihleri hakkında bilgi verir. Eser ilk olarak Barbier Meynard tarafından Fransızcaya tercüme edilerek 1861 ve 1877 yılları arasında yayınlanmıştır. Biz bu çalışmamızda aynı baskı üzerinden 1986 yılında Farsçaya yapılan tercümesinin Kum baskısı üzerinden çalıştık.

MS. IX-X. asırlarda yetişmiş ve fıkıh, hadis, tarih, dil, tefsir ve kıraat ilimlerinde otorite sayılan Ebû Cafer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî. Taberistan'ın Âmul şehrinde 838 yılı sonlarında dünyaya gelmiştir. Taberî'nin 932 yılında öldüğü sanılmaktadır. Tarih-i Taberî adlı eserinin Faruk Gürtunca tarafından Türkçeye yapılmış olan çevirisinden faydalanarak özellikle Sasani imparatorluğunun son dönemlerinde Türkler ve Araplarla olan münasebetleri ile Sasanilerin yıkılmış olduğu saha üzerinde Türk-Arap savaşlarından bahseden III. ve IV. ciltlerinden büyük ölçüde yararlanmaya çalıştık

YÖNTEM VE TEKNİKLER

Bu çalışma içindekiler, kısaltmalar, önsöz, giriş, sonuç, ekler ve bibliyografyaya ek olarak dört bölüm şeklinde ele alınmıştır. Çalışmanın giriş bölümünde Türk ve Fars kavimlerinin yaşamış oldukları coğrafyalardan bahsedilerek ilk çağlarda her iki kavim arasındaki ilişkiler üzerinde kısaca durulmuştur. Birinci bölümde Türk ve Fars kavimlerinin genel hatlarıyla toplumsal, kültürel ve siyasi yönleri ele alınarak onların yaşamış oldukları coğrafyalardan bahsedilmiş ve bu kavimlerinin isimlerinin kökenleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra iki kavime ait sosyal yaşam üzerinde durulmuş onların devlet ve siyasal yapıları incelenmiştir. Ayrıca her iki toplumun kültürel yapıları ile dini inançları üzerinde durularak bunların yanında alt başlıklar halinde toprak ve vergi sistemleri; madencilik, tarım, şehircilik, giyim kuşam, bayramlar, dinsel ve tabiatüstü kutsallar incelenmek suretiyle her iki millete ait sosyal özellikler ortaya konularak iki halk arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Bu bölümün amacı her iki milletin sosyal yapılarının ortaya konulması suretiyle aralarında bir karşılaştırma yapılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise her iki millet arasında cereyan eden siyasi ilişkiler üzerinde durulmuştur. Sasaniler döneminde Farslarla ilişki halinde olan Kuşan, Akhun, Hazar ve Göktürk imparatorlukları gibi Türk devletlerinin her birinin Sasanilerle olan münasebetleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu devletlerin yapıları ve kuruldukları coğrafya hakkında kısa bilgiler verildikten sonra onların Sasanilerle olan siyasi ilişkileri incelenmiştir. Bu bölüm yoğun olarak savaşlar, barışlar, taht kavgaları gibi siyasi olayların gerçekleşmiş olduğu konuları ve bu konular etrafında cereyan eden gelişmeleri içerisine almaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Türkler ve Farslar arasındaki kültürel ve ticari ilişkiler üzerinde durulmuştur. Yine çalışmanın akışına uygun olarak Maveraünnehir ve Kafkaslarda kurulmuş olan Türk devletleri ile Sasaniler arasındaki kültürel ilişkiler ayrı ayrı ele alınmak suretiyle incelenmiştir. Özellikle, Türk kültürünün Kafkas ve Maveraünnehir sentezinin Sasaniler dönemi Fars ırkı üzerinde birçok tesirlerinin olduğu bu çalışmamızla birlikte ortaya konmuştur. Bunun yanında kültürel ilişkilerin başka bir boyutunu oluşturan, Türk devletleri ile Sasaniler arasında hanedanlar düzeyinde gerçekleşmiş olan siyasi evlilikler de kültürel ilişkilerin bir konusu şeklinde incelenmiştir. İpek yolu ve Kafkas ticaret yolu üzerinde kurulmuş olan Hazar, Kuşan, Akhun ve Göktürk imparatorluklarının Sasanilerle yoğun bir şekilde ticari ilişkileri olmuştur. Her iki toplum arasındaki kültürel etkileşimlerin temelinde ticari ilişkiler önemli bir yeri tutmaktadır. Sasanilerin Çin ticaret yolu üzerinde bulunan Türk devletleri Sasanilerin can damarını kendi ellerinde bulundurmışlardır. Bunun yanında Sasanilerin Türk-Bizans ticaret yolunu tıkamaları üzerine Göktürklerin yoğun girişimi üzerinde Hazar Denizinin

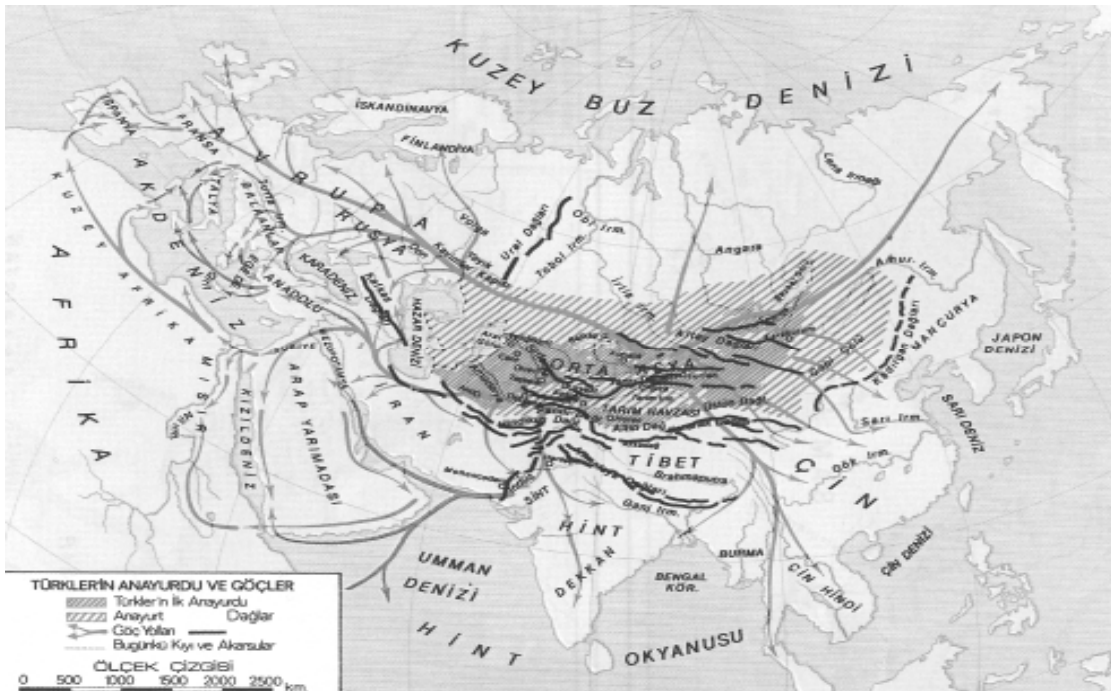
kuzeyi yeni bir ticaret yolu şeklinde tarih sahnesindeki yerini alması suretiyle Sasani imparatorluğu doğu batı ticareti üzerinde etkisiz hale getirilmiştir. Ayrıca ticaret yollarına egemenlik kurma çalışmaları, gümrük ve pazar fiyatları ilişkileri, ticari faaliyetlerde kullanılan para birimleri, Hazar Denizi ve Hint okyanusu üzerinde egemenlik kurma çalışmaları ile Göktürklerin Sasanilere ince zırh, para basım makineleri gibi demir madeni ürünleri satmaları gibi konular alt başlıklar şeklinde incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise Sasanilerin zayıflama süreci içerisinde ve yıkılışları sırasında Türklerin rolünden bahsettik. Sasanilerin yıkılışında önemli bir role sahip olan taht kavgalarını da Sasani taht kavgalarına Türklerin etkin bir şekilde müdahil olmalarından dolayı bu bölümün konusu olarak incelenmiştir. Yine Sasanilerin yıkılışını hazırlayan en büyük etkenlerden biri olarak Göktürk hükümdarı Tung Yabgu'nun Hazarlarla birlikte Kafkaslar ve Horasan'dan başlatmış oldukları bir harekât ile Sasani imparatorluğunun ordularını imha ederek onların savunma güçlerini yok etmeleri suretiyle Sasanilerin Araplar tarafından çok kolay bir şekilde yıkılmalarının önünü açan 615–628 savaşları bu bölümün önemli bir konusunu oluşturmaktadır. Yine bu bölümün önemli konularından bir tanesi yıkılmak üzere olan Sasani imparatorluğunun son hükümdarı III. Yazdgerd'ün sığınmış olduğu en son şehri olan Merv'de Akhunlara Cenabiz savaşı ile mağlup olmaları ile yine son darbeyi yine Türklerden yiyerek tarih sahnesinden çekilmiş olmalarıdır. Ayrıca Sasani Arap savaşlarında Türklerin rolü, Sasanilerden boşalan saha üzerinde yapılan Türk-Arap savaşları ve Sasani mirasına sahip olma çabaları, Sasanilerin yıkılışı ile Türklerin Araplarla Maveraünnehir ve Kafkaslarda komşu olmaları ve aralarında gerçekleşen savaşlar bu bölümün konusunu teşkil etmektedir.

GİRİŞ: TÜRK ve FARS İLİŞKİLERİNİN GEÇMİŞİ

1. Türk ve Fars Kavimlerinin Yaşamış Olduğu Coğrafya

Türkler doğuda Büyük Okyanus, güneyde Çin sınırları, kuzeyde Sibirya düzlükleri ve batıda Doğu Avrupa topraklarına kadar çok geniş coğrafyalarda yerleşmiş ve büyük dünya devletleri kurmuş birçok değişik boy ve kavimlerden oluşan bir millettir. Genel olarak Türklerin yaşamış olduğu coğrafya için; doğuda Kingan dağlarından, batıda Ural dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Çin, Tibet ve İran ülkesine kadar olan bölge gösterilmektedir.¹ Fakat biz bu çalışmamızda Sasaniler dönemi İran coğrafyasına komşu olan ve onlarla siyasi, kültürel, ticari ve bunların dışında birçok alanda ilişki halinde olan Türk kavim ve devletlerinin yaşamış oldukları coğrafyalardan bahsedeceğiz.

Harita 9 Türklerin Anayurtları ve göç yolları. (Hüseyin Dağtekin: “Tarih Atlası” s. 5, İnkılap Yayınları)

Türk ve İranî kavimlerinin komşulukları tarihin çok eski dönemlerine dayanmaktadır. İranlılar doğudaki komşuları olan Türklerin ülkelerini Turan olarak adlandırmış ve onların ülkelerinin Ceyhun nehrinin diğer tarafında olduğunu belirtmişlerdir.² Ahamanîş dönemi İranlılarının Turan adını vermiş oldukları bu ülkenin merkezi Orta Tıyânşan olan; Horasan, Soğdiana, Fergana ve Kaşgar'ı içine alacak şekilde bu bölgelerden Hazar'ın kuzeyi, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa topraklarına kadar uzanan alanda Saka Türkleri tarafından kurulmuş olan Büyük Saka İmparatorluğu olduğunu görmekteyiz.³

¹ Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş: “İskitler” *Türkler C. II*, s. 575; A. B. Ercilasun: “Türk Dünyası Üzerine İncelemeler” s. 237 Akçağ Yay. – 1982

² Yılmaz Öztuna: “Büyük Türkiye Tarihi” C.I, s. 29, İstanbul–1977

³ Osman Karatay: “İran ve Turan – Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu” s. 25vd. Ankara – 2003

Hun İmparatorluğunun zayıflamasıyla Orta Asya'ya dağılan Türkler aynı dönemde üç ayrı imparatorluk kurmuşlardır. Diğer kavimlere göre at üstünlüğüne sahip olan Türkler kısa zamanda geniş coğrafyalara dağılarak gittikleri yerlerde büyük imparatorluklar kurmuşlardır. Çin'e inen bir gurup orada Tabgaç Devletini kurdular ve Çin medeniyeti üzerinde güçlü tesirler ortaya koydular.⁴ Asya Hun imparatorluğunun yıkılışının ardından batıya doğru ilerleyen Hun kitlelerinden, güneybatıya inen bazı Hun boyları İran sahası içerisine kadar uzayan sahalarda Akhun Devletini kurdular.⁵ Akhunlar kurulmuş oldukları sahada V. yy'ın son çeyreğinde Sasanilere karşı üstünlüklerini ispatlamış ve Sasani sarayını kendi himayeleri altına alarak Bizans imparatorluğunun komşusu konumuna gelmişler ve etkinlik alanlarını Afganistan, Hindistan ve Pakistan ülkelerine kadar yaymayı başarmışlardır. Batıya yönelenler Avrupa'nın içlerine kadar ilerlediler ve burada Avrupa Hun Devletini kurdular.⁶ Avrupa Hunlarının Kafkaslardaki uzantıları olan Onogur, Utigur, Sabar ve Hazar gibi boy ve budunları Sasani ve Bizans münasebetlerinde önemli bir rol üstlenerek Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyini doğu batı ticareti üzerinde ipek yolunun önemli bir güzergâhı haline getirerek bu bölgeyi inkişaf ettirdiler.⁷ Sonuç olarak Türkler, MS 4. ve 6. yüzyıllar arasında Çin'in başkenti Lo-Yang'dan Macaristan'a kadar geniş bir alanda ve aynı dönemde kurmuş oldukları imparatorluklarla geniş bir coğrafyaya hüküm sürdüler.

Sakaların yaşamış oldukları coğrafya genel olarak Doğu Türkistan ve Gobi bölgesi ile olan bağlantısı doğu tarafındaki birçok geçit ile sağlanan ve kuzeydoğu step bölgesi olarak adlandırılan Pamir, Tiyenşan, Altay dağ kolları ve Batı Türkistan üzerinden Tuna'ya kadar uzanan ve Güney Rusya'yı da içine alan sahadır.⁸ Sakaların MÖ 6. ve 2. yüzyıllarda Tiyenşan, Pamir, Altay civarlarında yaşamış oldukları ve bu dönem İran'da hüküm süren Perslerle komşu oldukları bilinmektedir.⁹ Amirgi veya Amirgeba adı verilen bu Saka toplulukları Fergana ve Alay vadileri ile bir Türkmen nehri sayılan Mergab nehrine kadar olan Batı Pamir bölgelerinde oturmaktaydılar ve isimlerini de Mergab nehrinden almaktaydılar.¹⁰ Pers ve Helen imparatorluklarıyla yapmış oldukları mücadeleler sonucunda batıya doğru göç etmek zorunda kalan Saka toplulukları Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükler üzerinde Tunaya kadar olan topraklara yerleşerek zamanla İskit adını almışlardır.¹¹

⁴ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 85vd Ankara – 1988

⁵ Dursun Ali Akbulut: "Mevaraünnehir ve Horasan'da Türkler" Türkler C.I, s. 831; Enver Konukçu: "Akhunlar" Türkler C. I, s. 827

⁶ Şerif Baştav: "Avrupa Hunları" Türkler C. I, s. 831

⁷ Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" (çev-Sadık Sadıkov) Türkler C. I, s. 921vd.

⁸ Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş: "İskitler" Türkler C. II, s. 575

⁹ Igor P'yankov: "Sakalar" (çev-Zülfiye Veliyeva) Türkler C. I, s. 611

¹⁰ Igor P'yankov: agm, s. 611(aynı yer)

¹¹ İlhami Durmuş: "İskitlerin Kimliği" Türkler C. I, s. 620

1.1. Maverâünnehir Coğrafyası ve Üzerinde kurulmuş olan Kuşan ve Akhunlar

Maveraünnehir; Arapların Sasani imparatorluğunu yıktıktan sonra Türkistan topraklarına yapmış oldukları akınlar sırasında Ceyhun nehrinin ötesine verdikleri isimdir.¹² Ceyhun nehrine eski Türklerin verdiği isim ise “Ogüz’dür”.¹³ Genel olarak coğrafyacılar arasında Maverâünnehir denildiği zaman Ceyhun ve Seyhun arasındaki bölge akla gelmektedir. Fakat Maverâünnehir ile kastedilen toprakların Ceyhun’dan başlayarak nerede bittiği kesin olarak belirlenmemiştir. Sasani imparatorluğunun yıkılmasından sonra hızla doğuya doğru ilerleyen Arap ordularının bir süre durakladıkları Ceyhun nehrinin öte tarafına bu ismi verdikleri bilinmektedir.¹⁴ İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında Ceyhun’un Turanî ve İranî kavimlerin arasında bir sınır olduğu kabul edilmektedir.¹⁵

Oğuz destanlarının temelini teşkil eden “Şu” ve “Alper Tunga” destanlarında İran Hükümdarları ile savaştıklarından bahsedilen ve hakanlarının merkez olarak Çu havzasında bulunan Balasagun ve Doğu Türkistan’daki Kaşgar şehirlerini esas aldığı bir Türk Turan devletinden bahsedilmektedir.¹⁶ Firdevsi’ye ek olarak ibn-i Belhî ve Dakikî; Karluk ve Çigil Türklerinden müteşekkil merkezleri Kaşgar (Ordukent) olan ve başlarında Afrasyab-ı Türkî’nin (Alper Tunga) bulunduğu hanedan ailesinin Uygur Türklerinin oluşturduğu bir Türk devletinden bahseder. Eski İran kaynaklarından naklen el-Birunî, Taberi, Narşahî ve Neseî gibi bilginler bu eski Türk devletinin sınırının güney batıda İran sahasına doğru Meşhed ve Sarakhs şehirleri arasında uzanmakta olduğunu ifade ederler. Bu sınırın ortasında bulunan Mezduran şehrinin eski Farsça’da Merz-i Turan yani Turan sınırı anlamında bir yerleşim yeri olduğunu ifade etmektedirler.¹⁷ Bu da Maverâünnehir ve Horasan’ın tamamıyla bir Türk toprağı olduğunu ve daha sonraları Ahamanişler döneminde İranlıların eline geçtiğini göstermektedir.¹⁸

Maveraünnehir, geniş otlaklara sahip; yakut, altın ve gümüş madenleri ile ünlü Buhara, Semerkant, Bedehşan, Vehşab, Hulm, Talkan, Varvaliz ve Toharistan gibi şehirleri çevreleyen doğu-batı ticaretinin en önemli kavşak noktası olan bir dört yol konumundadır.¹⁹ Bu bölge Orta Asya göçebe unsuru, İran, Çin ve Hint ticaretinin merkez bölgesi olarak kabul edilmektedir.²⁰ Çünkü burası doğu batı arasında seyreden bütün ticaret yollarının birleştiği bir kavşak olmakla beraber, Asya mamullerinin satıldığı birçok pazaryerleri ve gümrük şehirlerine sahipti. Ceyhun nehri ile sınırlanan bu bölge Buhara, Semerkant, Soğd, Uşrusna, Şaş, Fergana, Keş, Neseî,

¹² Vasili Viladimiroviç Barthold: “Moğol İstilasına Kadar Türkistan” s.67, (haz-Dursun Yıldız) Ankara – 1990

¹³ Osman Gazi Özgüdenli; “Maveraünnehir” İA, C. 28, s. 177

¹⁴ Vasili Viladimiroviç Barthold: “Maveraünnehir” İA C. VII, s. 408, İstanbul – 1986

¹⁵ Osman Gazi Özgüdenli; agm, s. 177

¹⁶ Zeki Velidi Togan: “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s.18, İstanbul–1981

¹⁷ Zeki Velidi Togan; age, s.19

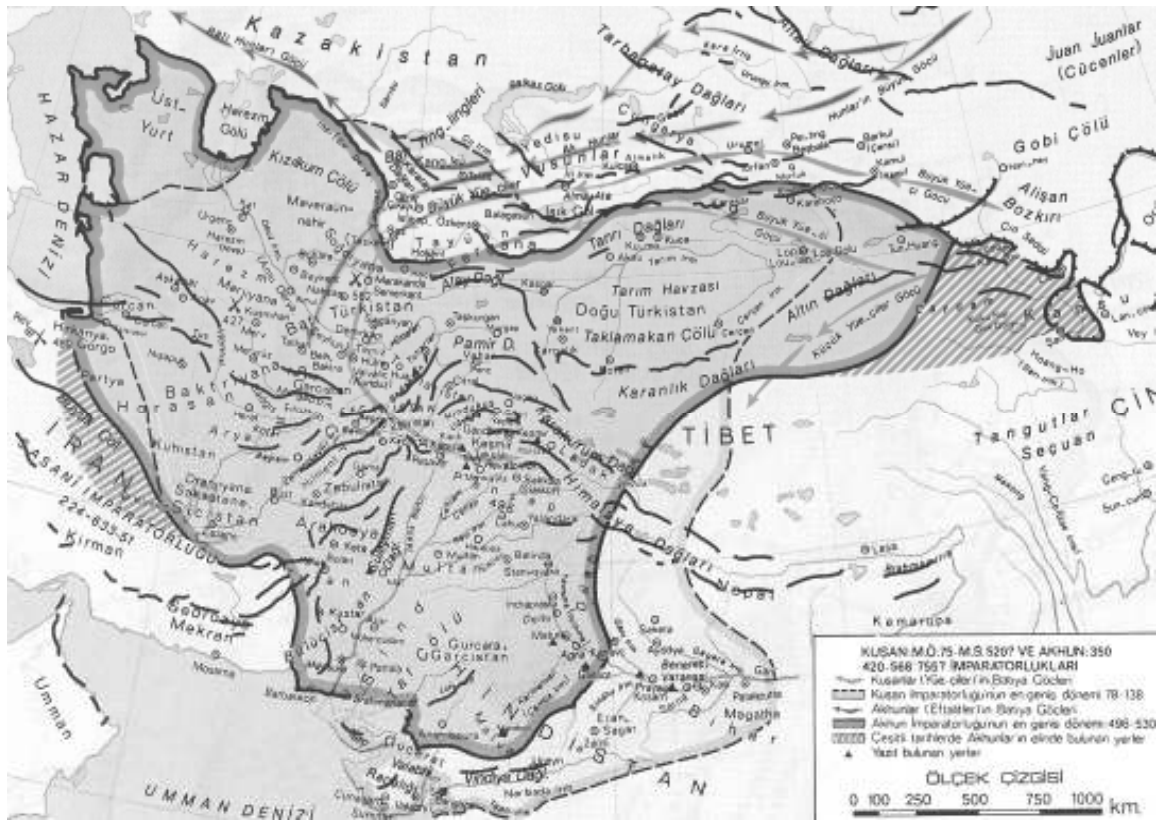
¹⁸ Vasili Viladimiroviç Barthold: age, s.83

¹⁹ Vasili Viladimiroviç Barthold: age. s. 83-87 arası.

²⁰ Boris Marşak: “Türkler ve Soğdlular” s. 170, (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II

Saganiyan, Huttal, Tirmiz, Gavaziyan, Ahsikes, Harizm, Farab, İspicab, Talas, İlak ve Hocand’i kapsamakla beraber doğusunda Pamir, Reşt ve Hindistan’a doğru düz bir çizgi üzerinde Taraz, Barab, Sütkend, Soğd, Buhara ve Aral gölüne kadar Oguz ve Karluk ülkeleri bulunmakta olduğu Arap coğrafyacısı İstahkri ve ibn-i Havkal tarafından da belirtilmiştir.²¹ Mesudî Maverünnehir’in de içinde bulunduğu bu geniş topraklara Kuşan ülkesi adını vermiştir.²²

Maveraünnehir coğrafyası genel olarak Buhara ve Semerkant’ın merkez olarak kabul edildiği Soğd toprakları, batıda Harzem, güneyde Sağanyan ve Huttal ile Ceyhun’un yukarısında bulunan Bedehşan, kuzeyinde Fergana ve Şaş şehirlerinden oluşan beş ana bölgeden oluşmaktaydı. Ekonomisi verimli topraklarından dolayı tarıma dayanan ve ipek yolundan dolayı ticaretin önemli kavşağı olan Maverünnehir coğrafyası erken ortaçağlarda dünyanın en güzel ve en zengin dördüncü bölgesi olarak adlandırılmıştır.²³ İlk ve Ortaçağlarda ticaret yolları vasıtasıyla Çin, İran, Hindistan, Rus stepleri ve Baltık ülkelerine bağlanan Maverünnehir havası, suyu ve topraklarının verimliliği bakımından doğulu ve batılı coğrafyacılar tarafından övülmekle beraber “dünya cennetlerinin önde geleni” şeklinde tabir edilmiştir.²⁴

Harita 10 Maverünnehir sahası üzerinde kurulmuş olan Kuşan ve Akhun İmparatorlukları. (Hüseyin Dağtekin: “Tarih Atlası” s. 22, İnkılap Yayınları)

²¹ Osman Gazi Özgüdenli; “Maverünnehir” İA, C. 28, s. 177

²² Osman Gazi Özgüdenli; agm, s. 177 (aynı yer)

²³ Osman Gazi Özgüdenli; agm, s. 178

²⁴ Muhammed ibn-i Havkal: “Suret’ü-l Arz” s. 202vd, (Farsça Çevirisi-Dr. Cafer Şiar) 1938 Liden Baskısı Üzerinden

Bir nevi Horasan Sakalarının anavatanı konumunda olan Maverâünnehir MÖ. II. binyılda Aryanilerin istilasına uğramış ve MÖ. VI. yy'da Pers devletine bağlanmıştır. Büyük İskender'in bölgeye istilasından sonra kurulan Baktirya Grek krallığına bağlı olarak kalan Maverâünnehir MÖ. II. yüzyılın başlarında doğudan gelen göçebe topluluklarının akınına uğramış ve bölge Kuşan hâkimiyeti altına girmiştir. MS. VI. yy'nın ortalarına kadar Akhunların egemenliği altına giren Maverâünnehir bu tarihten sonra Batı Göktürklerin kontrolü altına girmiştir.²⁵ İslam fetihlerinden önceki dönemde Soğdlular, Türkler ve Araplar gibi çeşitli etnik kökenlere mensup halkların yaşamış olduğu Maverâünnehir'de Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm, Gök tanrıçılık (Şamanizm), Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik ve Mazdekizm dinleri yaygındı. Bölgedeki dinlerin çeşitlilik göstermesinin nedeni ise ticaret yolunun üzerinde olmasından dolayı çok değişik milliyetlere ait tüccarların buralara gelerek yerleşmeleri ve dini faaliyet göstermeleri gösterilmektedir.

Sasaniler dönemi Türk Fars ilişkilerinin başlangıcını teşkil eden Saka kökenli Kuşan Türkleri Çin'in batı kısımlarında bulunan Kansu topraklarında yaşamış olmakla beraber daha sonraları kuzey komşuları olan Hunların baskıları sonucu bu toprakları terk ederek Baktirya ile Soğdiyana topraklarına gelmişler ve burada Grek Baktirya devletinin yıkılmasından sonra kendi devletlerini kurmuşlardır.²⁶ MS. I. yy'da Orta Asya'nın geçirdiği sıkıntılardan dolayı Hindukuşların güneyine inen birkaç Yüeci boyu²⁷ MÖ. III. yy'da Baktirya toprakları üzerinde kurulmuş olan Grek krallığını yıkarak Soğdiyana ve Baktirya toprakları üzerinde Kuşan İmparatorluğunu kurdular.²⁸ Bir Hint kaynağı olan Kalhana'ya ait Rajatarangini adlı eser Kuşanların yaşadığı döneme işaretle bu ülkede kendi adlarına üç şehir kuran Huşka, Cuşka ve Kanişka adında üç kralın olduğunu ve bunların Turuşkaların soyundan geldiğini yazmaktadırlar ve Çinlilerin bunlar hakkında kendi dillerinde kullanmış oldukları Kuei-chuang sözcüğün okunuşunun da Kuşan olduğu söylenmektedir.²⁹

Doğu seferi sırasında Orta Tiyanşan merkezli büyük Saka Turan devletini yıkarak Sakaların büyük çoğunluğunun Hazar'ın kuzeyinden Karadeniz ve Kafkaslara, bir kısmının da Orta Asya ve Çin sınırlarına çekilmelerine neden olan İskender Baktirya toprakları üzerinde Grek Krallığını kurmuştu.³⁰ Makedonyalı İskender'in doğu seferi sırasında burada kurulmuş bulunan Baktirya Grek krallığı yıkılmış ve bölge birçok mahalli krallık tarafından yönetilmeye

²⁵ Osman Gazi Özgüdenli; "Maverâünnehir" İA, C. 28, s. 178

²⁶ Mehmet Tezcan: "Kuşanların Menşei" Türkler C. I, s. 789

²⁷ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 510, (TDV, İSAM DBno:42038-1) Bunun yanında çağdaş bazı İran kaynakları Kuşanların Hunların bir kolu olduğunu ve Siyah Hun veya Kara Hun şeklinde adlandırıldıkları üzerinde durmaktadırlar. Karahanlıların kendilerini Kuşanlara dayandırmaları ve Karahan adını kaynağının da bu kara veya siyah Hunlardan yani Kuşanlardan geldiğini belirtmektedirler.

²⁸ Mehmet Tezcan: agm, s. 789

²⁹ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.11, Erzurum-1971

³⁰ Salim Cönce: "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C. I, s. 817

başlanmıştı.³¹ İskender'in kurmuş olduğu Grek Krallığı MS. II. yy'da Saka kökenli Kuşan Türklerinin tekrar Baktirya topraklarına gelmesiyle yıkılmış ve eski topraklarına yerleşen Saka boyları burada büyük Kuşan imparatorluğunu kurmuşlardır.³² İskender'in doğu seferi sırasında Helenistik çağın doğuya bir hediyesi olarak kurulan Belh şehri daha sonraları Kuşanların Kuzey Afganistan'daki önemli bir merkezi olarak kendilerine kalacaktı. Miladi III. yy'da Kuşanların Baktirya toprakları ile Toharistan, Afganistan ve Kuzey Batı Hindistan'a hâkim oldukları bilinmektedir.³³

Miladi I. yy'da Kuşanların ülkelerinin temellerini Baktirya topraklarında attıkları ve daha sonra Toharistan, Soğdiyana, Afganistan ve Pencap'a kadar Kuzey Batı Hindistan'a hâkim oldukları bilinmektedir.³⁴ Bütün bu coğrafya içerisinde Kuşanların en yoğun ve güçlü oldukları yerler ise Kabil mıntıkasıydı. Hatta Kuşanların çok uzun bir süre yaşamış oldukları Kabil toprakları Kuşanların anavatanları sayılabilmektedir.³⁵ Kuşan imparatorluğu yıkıldıktan sonra Kabil ve etrafında meskûn olan Kanık hanedanı için buraları ele geçiren Araplar tarafından Kabil Türkleri olarak adlandırıldığı ifade edilmektedir.³⁶ Bunun yanında Kuşan devletini kuran Yüeci veya bazı kaynaklara göre Saka kökenli boylar Baktirya topraklarına gelmeden önce Çin'in batı kısımlarında bulunan Kansu topraklarında yaşamış olmakla beraber daha sonraları kuzey komşuları olan Hunların baskıları sonucu bu toprakları terk ederek Baktirya topraklarına gelmişler ve burada Grek Baktirya devletinin yıkılmasından sonra devletlerini kurmuşlardır.³⁷ Buna göre Kuşanların anavatanının Kansu bölgesi sayılması daha doğru olacaktır.

Sasaniler dönemi Türk-Fars ilişkilerinin ikinci ayağını Akhun Türkleri oluşturmaktadır. Yaklaşık yüz yıl boyunca Sasanileri baskı altında tutan ve I. Hüsrev dönemine kadar Sasanileri haraca bağlayan Akhunlar, Orta Asya büyük Hun İmparatorluğunun çöküşünden sonra batıya doğru ilerleyen Hun kütlelerinden koparak güneye inmeleri sonucu Kuşanların egemenlik alanı içerisinde bulunan Hoten, Gur ve Bedeşan topraklarına inerek zamanla buradaki Kuşan varlığını zayıflatmışlardır. Kuşanların sahip olduğu toprakları ele geçirerek burada devletlerini kuran Akhunlar doğudan Horasan toprakları ve kuzeyde Kafkaslar üzerinden Sasani topraklarını zorlamaya başlamışlardır.³⁸ Yaklaşık olarak MS 450 ile 550 yılları arasında Bizans ve Akhunlar arasında kalan Sasaniler için Akhunlar, Bizans'tan daha öncelikli bir tehlike olarak kabul

³¹ Awadh K. Narain: "Kuşan Devleti" (Çev-Murat Yaşar) Türkler C.I, s. 822

³² Awadh Narain: agm, s. 821

³³ Liliya Yu. Tuguşeva: "Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C II s. 152

³⁴ Awadh K. Narain: agm, s. 821(aynı yer)

³⁵ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.70, Erzurum-1971

³⁶ Hikmet Bayur: "Hindistan Tarihi" C. I, s. 70, İstanbul 2000

³⁷ Mehmet Tezcan: "Kuşanların Menşei" Türkler C. I, s. 789; Liliya Yu. Tuguşeva: "Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C II s. 152

³⁸ Dursun Ali Akbulut: "Mevaraünnehir ve Horasan'da Türkler" Türkler C.I, s. 832vd.

edilmekteydi.³⁹ Bu döneme kadar sürekli Akhunlara vergi ödemek zorunda kalan Sasani sarayı uzun bir dönem Akhunların himayesinde kalmıştır.⁴⁰ Akhunlar tarih sahnesine çıktıktan sonra batıya doğru yayılarak Maveraünnehir ve Aşağı Türkistan toprakları üzerinde Pencap, Toharistan Kuça, Hotan, Aksu, Kargalık, Varvaliz Keşmir ve Horasan üzerinde geniş bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır.⁴¹ Akhunlar'ın ortaya çıktığı ilk bölgeler olarak Gur, Belh, Varvaliz ve Batı Bedeşan mıntıkları gösterilmektedir. Akhunlar 457 yılında Ceyhun üzerinden Belh'e gelerek buranın sakinleri olan Kuşanlar'ı daha güneye doğru süren Akhunlar 456 yılında Belh ve Toharistan üzerine hâkimiyet kurabilmişlerdir. V. yy'dan sonra Gur, Akhunların Afganistan'daki merkezi haline gelmeye başlayacaktır.⁴² Akhunların diğer önemli merkezlerinden bir tanesi de Arapların adına Varvaliz dedikleri Kunduz civarındaki Huo topraklarıdır. Akhunların önemli merkezlerinden Toharistan ise bölge olarak Belh'in doğu tarafında; genel olarak Ceyhun ırmağının güneyinde kalan Hulm, Kunduz, Iskamış, Talikan, Semengan, Baglan gibi bölgeleri kapsayan alan olarak ifade edilmektedir.⁴³ Miladi V. yüzyıla kadar Kuşanlar'ın merkezi olan Belh bu yüzyılda Akhunlar'ın eline geçmiş ve Akhunlar Kuşanlar'ı kovarak buraya yerleşmişlerdir. Akhunlar'ın buradaki varlıkları Hotan'dan başlayarak İran sınırında bulunan Belh'e dayanmaktaydı. Sasaniler açısından dini bir merkez olan Belh, Akhunlar ile Sasaniler arasındaki savaşların temel nedeni olarak kabul edilmekteydi. Soğdiyana toprakları da Akhunların elinde bulunmaktaydı ve Soğdlular Akhun varlığı altında yaşamlarını sürdürmekteydiler.

Menandros "Göktürkler'den önce Soğdlular ve memleketleri Epthalationların elinde bulunmaktaydı" demektedir. El-Mukaddesi Ahsen-u'l Taksim'de Akhunları ifade eden Haytal sözcüğünü bütün bir Maveraünnehir için kullanmıştır. Mesudi ise Akhunların Soğd topraklarına sahip olduklarını; Buhara ile Semerkant'ta yaşamış olduklarını yazmaktadır. Akhunların imparatorluk kurmuş oldukları saha en geniş biçimiyle Hoten'den başlayarak Horasan'a kadar olan bütün bölgeleri içine almaktaydı. Akhunlar'ın üzerini yurt edindikleri merkezlerden bir tanesi de batı Bedeşan'dır. Zeki Velidi Togan'a göre bu bölgedeki Himalata adı verilen ve Karlıdağ (Beyaz veya Akdağ) anlamına gelen Batı Bedeşan'ın batısında bulunan dağın Akhunlar'ın ilk menşelerinin ortaya çıktığı bölge olduğunu buradaki "ak" kelimesinin Akhunlara ismini verdiğini hatta bunun Arapça söyleniş şeklinin Heyyatile olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴

³⁹ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 528, (TDV, İSAM DBno:42038-1

⁴⁰ Dursun Ali Akbulut: agm, s. 836-837

⁴¹ Enver Konukçu: "Akhunlar" *Türkler C. I*, s. 828

⁴² Salim Cönce: "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" *Türkler C. I*

⁴³ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.61, Erzurum -1971

⁴⁴ Zeki Velidi Togan: "Akhunların Menşei Meselesi" İTED, IV/I-2 s. 59 (1964)

1.2. İpek Yolu ve Göktürkler

Adını üzerinde en çok ticareti yapılan ürün olan ipekten alan bu yolun ana güzergâhı Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan karayoludur.⁴⁵ Çin sınırından başlayan ve Gobi çölünden geçen kuzey ipek yolunun eriştiği ilk bölge Hami olup yol buradan kuzeye yönelerek Bargöl'e komşu dağlardan geçerek Çungarya'ya buradan Balkaş gölü civarında yaşayan Töleslerin ülkesine buradan da Göktürk topraklarına ulaşmaktaydı. Daha sonra ise batı yönünde uzanarak Talas nehri üzerinden Teraz şehrine ulaşmaktaydı. Orta yol ise Turfan, Karaşar ve Kuça'dan geçerek Tiyeşan dağları boyunca uzanarak Kaşgar'ın batısında Terek boğazını geçip Fergana ve Uşrusna üzerinden Soğd'un ticaret merkezleri olan Semerkant ve Buhara yönelmekteydi. Buradan ise güney batıya uzanıp Merv'den sonra Sasani ülkesine ulaşmaktaydı. Üçüncü yol Türk hakanlığının güney kısmından ilerlemekteydi. Bu yolla ilerleyen kervanlar Hoten, Yarkent ve Lobi çölünü takip ederler, ardından Pamir'in yüksek yaylalarını Bedehşan ve Toharistan'ı aşarak Bamyan ve Gazne boğazlarından Hindistan'a ulaşırlardı.⁴⁶

Bunun yanında ipek yolunun deniz bağlantıları da bulunmaktaydı. Çin'in en doğusunda bulunan Çangan'dan ipek ve diğer mamuller Çin'in diğer limanlarına, Seylan ve Basra körfezine gönderilirdi. Basra körfezinde Basra şehrine yakın kurulan liman kenti Übülle'den Şatülarap'a giren gemiler Sasanilerin başkenti Medayin ve Hire'ye ulaşırlar buralarda kurulan panayırlar vasıtasıyla ticaret malları Orta Doğu'nun her tarafına dağıtılırdı. Hindistan üzerinden kalkan bazı gemiler Güney Arabistan, Yemen ve Habeşistan'a giderler Habeşistan'ın Adulis limanından Hindistan'a buhur, hint hıyarı, zümrüt, fildişi gibi Afrika ürünleri götürülür, ayrıca uzak doğudan gelen gemiler Madagaskar, Malindi, Mombasa, Kilya gibi limanlara uğrarlardı. Bizanslı tüccarlar İskenderiye'ye gelerek sonra Eyle'den Kızıldeniz' oradan karayoluyla Habeşistan üzerinden ipek yolu ticaretini yürütürlerdi. Fakat Yemen hükümdarı Zünuvas'ın 525 yılında Bizanslı tüccarları öldürmesi üzerine Habeşliler ile aralarında savaş çıkmış ve bu ticari faaliyetleri sekteye uğramıştır.⁴⁷ İpek yolunun deniz ile diğer bağlantısı kuzeyde bulunan Hüncereb yoluyla Sind ve Gucerat limanlarına gelen malların Basra körfezine veya Aden, Kızıldeniz yoluyla Mısır'ın İskenderiye limanına ve oradan batıya taşınması şeklindedir. İpek yolunun deniz ticareti üzerinde en faal güzergâhları Basra körfezi üzerindendi. Özellikle Çinliler Tang hanedanı döneminde Hindistan'ın Malabar sahilleri rotasıyla Basra körfezine gelmekteydiler. Buradaki en önemli liman kentleri Siraf ve Kiş şehirleriydi. Burada Basra,

⁴⁵ Hans Wilhelm Hausig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" s. 22, (terc-M. Kayayerli) Geçit Kitabevi Kayseri-1997

⁴⁶ Nebi Bozkurt: "İpek Yolu" İA, C. 22, s. 370-371; Hans Wilhelm Hausig: age, s. 15-17

⁴⁷ Nebi Bozkurt: agm, s. 372

Umman ve diğer yerlerden gelen mallar yüklenir Maskat'a kadar Arabistan sahilleri geçildikten sonra Malabar sahillerine ulaşılarak Seylan adasını geçip Malaka boğazına doğru devam ederdi.⁴⁸ Bunla beraber ipek yolu üzerinde deniz yolları karayollarından daha fazla rağbet görmekteydi. Sasaniler kara ipek yolu üzerindeki Türk varlığından dolayı daha çok Basra üzerindeki limanlardan Hint okyanusu üzerinden doğuyla ticaret yapmaktaydılar.⁴⁹

Harita 11 Tarihi İpek Yolu ve üzerinde bulunan önemli Türk ticaret şehirleri.
(<http://www.doguturkistan.com/ipek-yolu.html>)

Bu yol üzerinde sadece ipeğin ticareti yapılmazdı. Hindistan'dan fildişi, pamuk, Orta Asya'dan gümüş, bakır, turkuaz, laciverd taşı ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinden keten, kumaş, çift hörgüçlü develer batıya gönderilirdi.⁵⁰ Cahiz'in kendine ait bir risalesinde belirttiğine göre Çin, Hindistan, Orta Asya ve İran şehirlerinden gelen malları sıralayarak özellikle bu yol üzerinde Çin malları arasında ipek, kılıç, kâğıt, mürekkep, eyer, altın ve gümüş kapların önemli bir yeri tuttuğunu söyler.⁵¹ Arapların Sasani ülkesini ele geçirdikten sonra başkentleri Medayin'de uzak doğudan getirilmiş olan çok miktarda ipekli elbise, kumaş, baharat, misk,

⁴⁸ Wilhelm Heyd: "Yakın Doğu Ticaret Tarihi" (çev-Enver Ziya Karal) s. 34, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 2006

⁴⁹ Wilhelm Heyd: age, s. 36vd.

⁵⁰ Hans Wilhelm Hausig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" s. 51vd, (terc-M. Kayayerli) Geçit Kitabevi, Kayseri-1997

⁵¹ Nebi Bozkurt: "İpek Yolu" İA, C. 22, s. 372

amber, öd ağacı ve kâfur ele geçirmişlerdi.⁵² Bununla birlikte Sibirya'nın güneyinden geçmekte olan ve "kürk yol" adı verilen kuzey güzergâhının ipek yolunun en eskisi olduğu söylenmektedir. bu yol Don nehrinin denize döküldüğü yerden başlayarak Perslerin oturduğu bölgeye varmadan kuzeye kıvrılarak Sibirya'nın güneyinden Tarım havzasına ulaşmaktaydı.⁵³

İpek yolu büyük oranda MÖ II. yy'da Hunların eline geçmiştir. Yerleşim merkezlerinden Noyun Ula'da çok sayıda ipekli dokuma parçalarının bulunduğu ifade edilmektedir. MÖ 140 yılında Çin imparatoru Vudi ipek yolu denetimini Hunların elinden alarak Hunları Gobi taraflarına çekilmek zorunda bıraktı. Çin'de ipeğin inkişafından sonra Hindistan, Kuça ve Turfan bölgeleri arasındaki ticari trafik canlanmaya başladı.⁵⁴ V. yy'ın ikinci yarısına kadar ipek yoluna Kuşanlar ve Tabgaçlar hâkim oldular. Kuşan ve Tabgaçların yıkılmasından sonra ipek yolu üzerinde Bizans, Sasani, Akhun ve Göktürk çekişmesi başladı. Bizans ve Sasani arasında elerindeki malların satılabileceği gümrük şehirlerinin kurulması yönünde anlaşmalar yapıldı. Artaşat, Nusaybin ve Rakka iki ülke arasındaki en önemli üç gümrük noktası haline geldi. Sasani hükümdarı Anuşirvan Türkleri ipek transitinden mahrum bırakmak için Soğdlulara getirmiş olduğu ticaret yasağının üzerine Bizanslılar ve Göktürkler arasındaki yakınlaşmanın sonucu olarak Hazar denizinin kuzeyinden Kerç limanına açılan yeni bir ticaret yolu ortaya çıkmıştır.⁵⁵

Sasaniler dönemi Türk-Fars ilişkilerinin üçüncü ve en görkemli ayağını oluşturan Göktürkler, Hyung-nu'ların varisleri olarak "batı denizinin" sağında Suo ülkesinde yaşamaktayken⁵⁶ kendilerine Tukue'ler adı verilen Göktürk toplulukları Wei hükümdarı Tayvu tarafından yurtlarından çıkarıldıktan sonra Turfan bölgesinin kuzeyi ve Etsin Göl bataklıklarının batısı ile sınırlı olan sahayı içerisine alacak şekilde Altay Dağlarının güney eteklerine gelip yerleşerek Avarların himayesine girdikten sonra demirci bir kavim olarak ortaya çıkıp MS. 552 yılında büyük Avar imparatorluğunu yaktıktan sonra yirmi beş sene gibi kısa bir zaman zarfında ülkelerinin sınırlarını Büyük okyanustan Karadeniz'e kadar ulaştırarak ipek yolunun karadaki tartışmasız hâkimi haline gelmişlerdir.⁵⁷ Kurulduğu ilk andan itibaren Kingan dağlarından Semerkant ve Belh'i içine alan coğrafyalar dâhil ülkelerinin sınırlarını ilerleten Göktürkler Kaşgar sahasına kadar uzanarak buradaki kavimleri egemenlikleri altına almışlardır.⁵⁸ MS. 562 yılında Göktürk-Sasani ittifakı ile Akhunların yıkılması üzerine Fergana, Maveraünnehir ve Soğdiyana topraklarını ellerine geçirerek kuzey ipek yolu denetimini sağlayan Göktürkler

⁵² Wilhelm Heyd: "Yakın Doğu Ticaret Tarihi" (çev-Enver Ziya Karal) s. 20, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 2006

⁵³ Hans Wilhelm Hausig: age, s. 13

⁵⁴ Nebi Bozkurt: "İpek Yolu" İA, C. 22, s. 370

⁵⁵ Nebi Bozkurt: agm, s. 370 (aynı yer)

⁵⁶ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" C.I, s. 9, TTK, Ankara-1995

⁵⁷ İbrahim Atalay: "Türk Dünyasının Coğrafyası" Türkler C. I, s. 242

⁵⁸ Akdes Nimet Kurat: "Göktürk Kağanlığı" Türkler C II, s. 53

Sasanilerin elinde bulunan, Toharistan, Çağanyan ve Baktırya gibi toprakları ele geçirmenin mücadelesini vererek güney ipek yolu denetimi ele geçirmeye çalışmışlardır.

1.3. Kafkas Coğrafyası ve Hazarlar

Karadeniz ile Azak denizinin doğu kesimini ayıran Anapa yarımadasından başlayarak Hazar denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsayan Kafkasya; Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Dağistan, Kalmuk, Karaçay, Balkar, İnguş, Osetya topraklarını içerisine almaktadır.⁵⁹ Kafkaslar Doğu Avrupa'dan Asya'ya doğru güden kuzey ipek yolu ve kürk yolunun orta ipek yoluna doğru kıvrılan önemli bir dönemecini oluşturmaktadır. Kafkaslar doğusunda Hazar ve batısında Karadeniz olmak üzere güneyde İran ve Küçük Asya'yı kuzeyde Rusya bağlayan ve Doğu Avrupa'ya açılan önemli bir koridordur. Güneyden ve kuzeyden gelen ticaret yollarının kesişme noktası olduğundan dolayı birçok gümrük ve pazar şehrine sahip olmuştur. Kura ve Aras topraklarının en verimli havzalarını oluşturduğu Kafkaslar Daryal ve Derbent geçitleri ile kuzeyi ve güneyi arasında iki önemli koridora sahiptir.⁶⁰

Harita 12 Kafkaslar ve üzerinde kurulmuş olan Hazar İmparatorluğu. (Hüseyin Dağtekin: “Tarih Atlası” s. 18, İnkılap Yayınları)

Ekonomik özelliğinden dolayı sürekli Bizans ve Sasaniler arasında bir egemenlik yarışına sahne olan Kafkaslar II. yüzyıldan itibaren batıya göç eden Türk topluluklarının buraya

⁵⁹ Davut Dursun: “Kafkasya” İA, C. 24, s. 157

⁶⁰ Davut Dursun: agm, s. 157 (aynı yer)

kaymaları sonucu bölge üzerinde egemenlik kurma yarışı Türkler, Bizanslılar ve İranlılar arasında daha da kızışmıştır. İran topraklarının çatısı konumunda olan Kafkaslar Hunların burada emenlik kurmasından sonra Türklerin Sasani iç işlerine daha rahat bir şekilde müdahale etmelerine sahne olmuştur.⁶¹ Kafkasya bu bölgede kurulacak olan Hazar imparatorluğuna kadar zayıf siyasi oluşumların elinde olduğundan dolayı sürekli iktisadi ve siyasi rekabet halinde olan Bizans ve Sasanilerin savaş alanı haline gelmiştir.⁶² İpek yolu ticaretinin önemli bir kavşağını teşkil eden Kafkaslar; Merv ve Cürcan'da üretimi yapılan kaliteli ipeğin batıya açılan kapısı konumundaydı. Hazar üzerinden gemiyle veya kara yoluyla batıya yönelen Sasanili tüccarlar Kafkaslar üzerindeki ticaretin canlanmasına katkıda bulunurlardı.⁶³ Kafkasya üzerinden getirilen mallar Bizans kontrolündeki Karadeniz ve Sasanilerin elinde bulunan Hazar sahillerindeki ticaret yerlerine gönderilmekteydi ve özellikle Karadeniz limanındaki Trabzon'a götürülerek burada ticareti yapılmaktaydı.⁶⁴ Ayrıca Kafkaslar Sibiry'a'nın güneyinden geçen "kürk yolunun" güneye açılan en önemli kapısı konumundaydı.⁶⁵ Bunun yanında Sasanilerin doğu batı ticaretini Türklere kapatması üzerine Hazar-Kerç ticaret yolunun canlanması üzerine Kafkaslar stratejik olarak büyük bir öneme kavuşmuştur.⁶⁶

VI. yy'dan itibaren Göktürklerin batı kolları şeklinde ortaya çıkan ve Sasanilerin kuzey komşuları olan Hazarların Türk-Fars ilişkilerinde ekonomik, kültürel ve siyasi açıdan önemli bir yeri vardır. Kafkaslar ile Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde Volga'dan Dinyeper ve Kiyev'e kadar uzanan sahada devlet kurmuş olan Hazarlar teşkilatlılıkları ile bilinen bir Türk kavmidir.⁶⁷ Hazar ile Karadeniz arasındaki sahaya egemen olan Hazar ülkesi kuzeyde İdil'den güneyde Kafkas bölgesine kadar uzanmaktaydı.⁶⁸ Kafkas bölgesinde Atilla Hunlarına bağlı küteller halinde yaşayan Hazar toplulukları Hunların dağılmasından sonra 457 yılında Sasani savunmasını kırarak Kur ve Aras bölgelerini ele geçirmiş İberya, Gürcistan ve Ermenistan içlerine ilerleyerek buralara yerleşmişlerdir.⁶⁹ Göktürk hâkimiyeti altına girmeden önce bir müddet Hunların egemenliği altında Güney-Rus bozkırları ile Kuzey-Kafkasya ve Azak Denizi arasındaki topraklarda yaşayan Hazarlar, Türk-Fars ilişkilerinde yine önemli bir konuma sahip olan Sabir Türklerinin İdil'i geçerek Karadeniz'in kıyısına yerleşen Ogur Türklerinin yerlerinden itmeleri sonucunda Hun hâkimiyetine son vermeleri ile beraber Hazarlar yarı müstakil hale

⁶¹ Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" s. 921, (çev-Sadık Sadıkov) Türkler Dergisi C.I

⁶² Aliyev Salih Muhammedoğlu: "Kafkasya" İA, C. 24, 158

⁶³ Nebi Bozkurt: "İpek Yolu" İA, C. 22, s. 372

⁶⁴ Wilhelm Heyd: "Yakın Doğu Ticaret Tarihi" (çev-Enver Ziya Karal) s. 65vd, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 2006

⁶⁵ Hans Wilhelm Hausig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" s. 13vd, (terc-M. Kayayerli) Geçit Kitabevi, Kayseri-1997

⁶⁶ Nebi Bozkurt: agm, s. 370

⁶⁷ Mualla Uydu Yücel: "Hazar Hakanlığı" Türkler C. II, s. 445

⁶⁸ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" TDVİA C. 17, s. 116

⁶⁹ Ali Ahmetbeyoğlu: "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri" Türkler C. I, s. 525

gelmişlerdir.⁷⁰ Hazarların ağırlık merkezlerini teşkil eden İdil, Yayık, Don ve Kuban nehir havzalarının Doğu Avrupa'dan Asya'ya ve Rusya'dan güneyde Mezopotamya'ya açılan önemli bir ticaret yolları kavşağı haline gelmesine neden olmuştur.⁷¹ Hazar imparatorluğunun önemli uyrukları olan Sabir Türkleri ise Tanrı Dağlarının batısında bulunan ili Nehri havzasından Avarların baskısı sonucunda göç ederek İrtiş nehrini geçmiş ve Uralların güneyinde bulunan Ogurları yerinden ederek Tobol ve İşim çevrelerine yerleşmişler, daha sonra Yayık ve İdil nehirlerini geçerek samur kürkü ticaretinin yoğun olduğu İrtiş havzasına yerleşmişlerdir.⁷² 465 yılından sonra Volga ve Dinyeper arasındaki geniş alana yayılan Sabirler 515 yıllarında Kafkaslara yerleşmişler ve Hazar ülkesinin bir kısmını oluşturmuşlardır.

MS. III. yy'nın başlarında Hazar'ın batısına ve Kafkaslara yerleşen Hunların bölgenin askeri ve siyasi tarihinde önemli rol üstlenmiş ve Sasaniler dönemi İran'ında meydana gelen siyasi olaylara aktif bir şekilde katılmışlardır.⁷³ Sasanilerin I. Hüsrev döneminde Gürcü krallığını yıkarak Kafkaslara egemen olup Zerdüşt dinini burada yayma girişimlerine karşı Bizanslılarda Hıristiyanlığı Kafkaslarda yaymak amacıyla onlara karşı mücadele etmişlerdir.⁷⁴ Hazar Denizi'nin batısında Alban ülkesinin kuzeyine yerleşen Hunlar yoğun olarak Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır. Hunların MS. IV. yy'nin ortalarında Alan ülkesini ele geçirdikten sonra 374 yılında İdil bölgesinde ortaya çıktıkları ve Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükler üzerinde Dinyeper ve Don arasındaki bölgeyi İranlı, İslav ve Got varlığından kurtardıkları ve bu bölgeye yerleştikleri söylenmektedir.⁷⁵ Hatta Hunların Kafkaslardan başlarında Basık ve Kursık adında iki başbuğun bulunduğu kütlelerle Pers toprakları üzerinden Anadolu'ya indikleri Suriye-Irak sınırına yakın bir yerde Fırat kenarında ele geçirilen bir Part kitabesinde Hun hükümdarlarından Kubrat, Kurtak, Kapgan, Topçak gibi isimlere rastladığı söylenmektedir.⁷⁶

1.4. İran Coğrafyasının Önemi ve Sasani İmparatorluğu

Ortadoğu coğrafyasına dâhil edilen İran toprakları orta doğunun Asya'ya açılan kapısı olarak kabul edilmektedir. Kuzeyinde uzanan Hazar Denizi ile güneyinde Hint Okyanusu arasında bir kapı görünümünde olan İran toprakları Küçük Asya, Kafkaslar ve Maverâünnehir'in ortak buluşma noktası şeklinde kilit bir konuma sahiptir. İlk çağlarda Türklerin göç yollarının genelde Hazar denizinin kuzeyinden geçmesinin en büyük nedeninin bu coğrafyaya çakılıp

⁷⁰ Mualla Uydu Yücel: "Hazar Hakanlığı" Türkler C. II, s. 445

⁷¹ Mualla Uydu Yücel: agm, s. 446

⁷² Ali Ahmetbeyoğlu: "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri" Türkler C. I, s. 524

⁷³ Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" (çev-Sadık Sadıkov) Türkler C.I, s. 921

⁷⁴ Aliyev Salih Muhammedoğlu: "Kafkasya" İA, C. 24, 158

⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 69, Ankara – 1988

⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 69–70; Ahmet Bican Ercilasun: "Türk Dünyası Üzerine İncelemeler" s. 239, Akçağ Yay. – 1982

kalmış bulunan Fars unsurundan kaynaklanmış olduğu söylenmektedir.⁷⁷ Eski çağlardan beri İran toprakları üzerinde kurulan Fars imparatorlukları doğu batı ticaret yolları üzerinde tam bir gümrük kapısı şeklinde işlev gören ülkelerinin bu konumunu çok iyi değerlendirip ipek yolu ticaretinin aslan payını kendileri aldıkları gibi bu konumlarını siyasi alanda bir koz olarak kullanmasını çok iyi bilmişlerdir. Bu coğrafya doğudan ve kuzeyden aşılması güç sarp dağlarla çevrili olması, doğuda ise uzanan bozkırlar ve çöllerin çok gerisinde yer alması nedeniyle güvenli bir yere sahip olup işgallerden uzak kalabilmiştir.⁷⁸

Adını bir zamanlar Hindistan'dan bu bölgeye akan ve burayı istila eden Aryanilerden⁷⁹ alan İran coğrafyasının kendine has zengin bir bitki örtüsü vardır. Bu orijinalliği Avrupa-Sibirya, Hint ve Arap-Akdeniz flora bölgeleri arasındaki kavşakta yer almasından kaynaklanmaktadır.⁸⁰ İran coğrafyası Karadeniz, Kafkaslar, Hazar ve Maveraünnehir çizgisi üzerindeki milletlerin Basra aracılığı ile Hint okyanusuna açıldıkları stratejik bir ülke konumundadır.⁸¹ İran coğrafyasının en önemli özelliği bu stratejik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Tarih boyunca bir iki istisna hariç istilalardan uzak kalması ve işgal edilememesinin altında sahip olduğu coğrafyanın ve stratejik özelliğinin payı büyüktür. İran coğrafyası kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının tam ortasında bulunması Asya'nın Doğu Avrupa ve Rusya'ya açılan iç denizi Hazar ile Asya'nın Afrika ve uzak doğuya giden Hint okyanusuna açılan Basra körfezine açılan önemli bir coğrafyanın ortasında yer alması; Ortadoğu ve Orta Asya ülkeleri arasında köprü vazifesi görmesi, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Küçük Asya'nın komşusu olması bakımından çok yönlü stratejik özelliklere sahip doğunun en önemli bölgelerinden biri olarak sayılabilmektedir.⁸²

MÖ. IX. yüzyıllarda ilk olarak Medler Urumiye civarına yerleşmekle beraber Persler ise güneyde Fars bölgesine yerleşmek suretiyle İran coğrafyasına yerleştiler. Asurlularla ittifak kurmak suretiyle Persleri mağlup eden Medler daha sonra İskitlerle uğraşmaya başladılar ve onları etkisiz hale getirdiler. Böylece Babillilerle ittifak kurarak daha sonra da Asurluları yıktılar. MÖ 580 yılında Mezopotamya medeniyetlerinin etkisi altına giren Medler tarih sahnesinden silinip gittiler.⁸³ Daha sonraları İran coğrafyasında Perslerin devamı olarak ortaya çıkan Ahamanişler Büyük Kuroş döneminde Med başkenti Ekbatana'yı MÖ. 550 yılında ele geçirerek güçlü bir imparatorluk haline geldiler. MÖ. 547 yılında Küçük Asya üzerine sefer düzenleyen Kuroş Sard'ı ele geçirerek Lidyalıları ortadan kaldırdı. Daha sonra 539 yılında Babil'i ele

⁷⁷ Osman Karatay: "İran ve Turan – Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu" s. 18, Ankara – 2003

⁷⁸ Osman Karatay: age, s. 19vd

⁷⁹ Temel Biritanica: "İran Maddesi" C. 9, s. 87, Hürriyet Ofset Şubat-1993

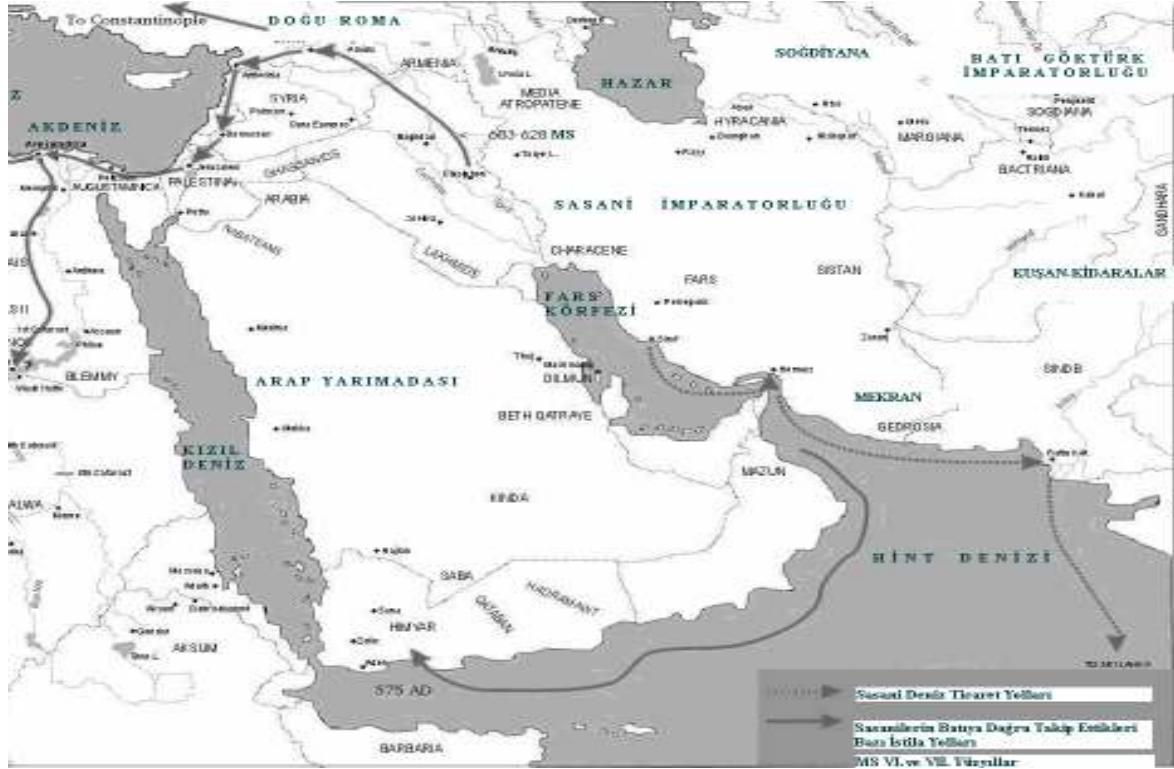
⁸⁰ Bernard Hourcade: "İran" İA, C. 22, s. 393

⁸¹ Bernard Hourcade: agm, s. 394

⁸² Osman Karatay: age, s. 19 (aynı yer)

⁸³ Esko Naskali: "İran" İA, C. 22, s. 394

geçirmek suretiyle Suriye ve Filistin topraklarını ülkesine kattı. Kuruş'tan sonra Ahamenidlerin güçlü hükümdarı Dara doğuya yönelerek Sakalarla uğraştı ve ülkesinin sınırlarını İndus ırmağına kadar genişletti.⁸⁴

Harita 13 İran coğrafyası ve üzerinde kurulmuş olan Sasani imparatorluğu.
(http://tr.wikipedia.org/Sasani_İmparatorluğu)

Dara Yunanistan üzerine yapmış olduğu seferden sonra yapılan Marathon savaşında büyük bir hezimetle uğradı. Dara'dan sonra Makedonlar Ortadoğu'da yeni bir güç olarak tarih sahnesine çıktılar. Büyük İskender MÖ. 334 yılında Anadolu, Suriye ve Mısır'ı ele geçirdikten sonra İran topraklarına yöneldi. 331 yılında III. Dara ve İskender arasında yapılan Ninova savaşında Ahamenidler büyük bir yenilgi aldı ve III. Dara Media yakınlarında öldürüldü. Böylece İndus ırmağına kadar bütün İran toprakları Makedonyalı İskender'in eline geçti.⁸⁵ İskender'in İran toprakları üzerinde kurmuş olduğu büyük imparatorluk kendisinin ölümünden sonra kumandanları arasında paylaşılarak mahalli krallıklar ortaya çıktı. Bunlardan bir tanesi de Pars bölgesinde Selevkosları yenerek ortaya çıkan ve daha sonraları Sasanilerin ortadan kaldıracığı Part imparatorluğudur.⁸⁶ Böylece Part imparatorluğu Ortadoğu'nun en güçlü imparatorluğu olarak ortaya çıktılar. Bu arada Çin'deki Han hanedanlığının ipeği inkişaf ettirmeleri üzerine doğu-batı ticaret yollarının canlanması üzerine kıymete binen İran topraklarını Partların elinden almak için Romalılar harekete geçtiler. Bundan böyle Roma ve Part

⁸⁴ Esko Naskali: "İran" İA, C. 22, s. 394

⁸⁵ Esko Naskali: agm, s. 394(aynı yer)

⁸⁶ Esko Naskali: agm, s. 195

arasında sürekli sınır savaşları olacaktı ve bunu Part taht kavgaları takip etti bunun sonucu olarak Fars eyaleti hükümdarı Ardeşir Arşaki hanedanının son kralı Ardavan'ı MS. 224 yılında yenerek Part imparatorluğuna son verdi.⁸⁷

Sasani imparatorluğunun kurulmuş olduğu coğrafyaya baktığımız zaman bu devletin merkezinin İstahr adı verilen ve eski Pers imparatorluğunun başkenti Perspolis yakınlarında bir şehir olduğunu görmekteyiz.⁸⁸ Sasani devletinin kurulduğu yer Partların hüküm sürmüş olduğu Horasan bölgesidir.⁸⁹ Sasani devletinin kurulmasından sonra doğuda Kuşanların küçük yabguluklar halinde yönetilmesi ve henüz güçlü bir merkezi otoriteye sahip bir devletin bulunmayışından dolayı batı Bizans ve Arap tehlikesine karşı ülkenin merkezi II. Şapur döneminde Irak topraklarında Tisfun (Medayin) şehrinin kurulmasıyla Mezopotamya'ya taşınmıştır.⁹⁰ Sasani imparatorluğu en geniş sınırlarında doğuda IV. Behram ve Anuşirvan, batıda ise II. Hüsrev Perviz döneminde ulaşmıştır. Ülkenin sınırları kuzeyde Ermenistan, Gürcistan, İberya ve Azerbaycan topraklarını içine almaktaydı. Batıda ise Doğu Anadolu, Mısır, Suriye, Irak ve daha güneyde Yemen topraklarını içine almaktaydı. Doğuda ise ülkenin sınırları Harzem, Toharistan, Çağanyan, Mekran, Talegan ve Kuzey Hindistan'a kadar ulaşmaktaydı.⁹¹

2. İlkçağlarda Türk ve Fars İlişkileri

2.1. İran-Saka İlişkileri

Türk ve Fars ırklarının ilk tanışmaları MÖ. VI. yy'da Tiyanşan, Pamir-Altay civarında yaşayan Sakaların Doğu İran yaylalarına inmeleri sonucunda gerçekleşmiştir.⁹² Pers kaynaklarında İskitlerin adına rastlanmakla beraber bu kaynaklarda İskitlerin "Saka" şeklinde isimlendirildiği ve Sakalar hakkında bilgi veren en önemli kaynağın Pers kralı Daryuş'a ait olan "Behestun" kitabesi olduğu belirtilmektedir.⁹³ Bu kitabeye göre Sakalar; Saka tigma khanda (sivri başlıklı Sakalar), Saka tiay para daray (Denizin ötesindeki Sakalar-Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Sakaları ifade etmek için kullanılan tabir) ve Saka Amirgiva (Orta Asya kökenli Maveraünnehir Sakaları) şeklinde üç kısma ayrılmaktaydılar. Genel anlamda bu üç Saka grubunun Pamir, Tiyanşan, Altay dağ kolları ile Batı Türkistan sahasını içerisine alan Tuna nehrinden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan düzlüklerde yaşamış oldukları ifade edilmektedir.⁹⁴ Buna bağlı olarak Sakaların yaşamış oldukları coğrafyalar özelde şöyle

⁸⁷ Esko Naskali: "İran" İA, C. 22, s. 395

⁸⁸ Grantovski: "Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz" (trc-Keyhüsrev Kişaverzi) s. 156, Tahran-1359

⁸⁹ Cevad Meşkur: "Tarih-i İran Zemin" s. 80, Tahran-1366

⁹⁰ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s. 70, Tahran 1339hş

⁹¹ İran UNESCO Milli Komisyonu: "İranışa" C. I, s. 359 ve 361, Tahran-1963

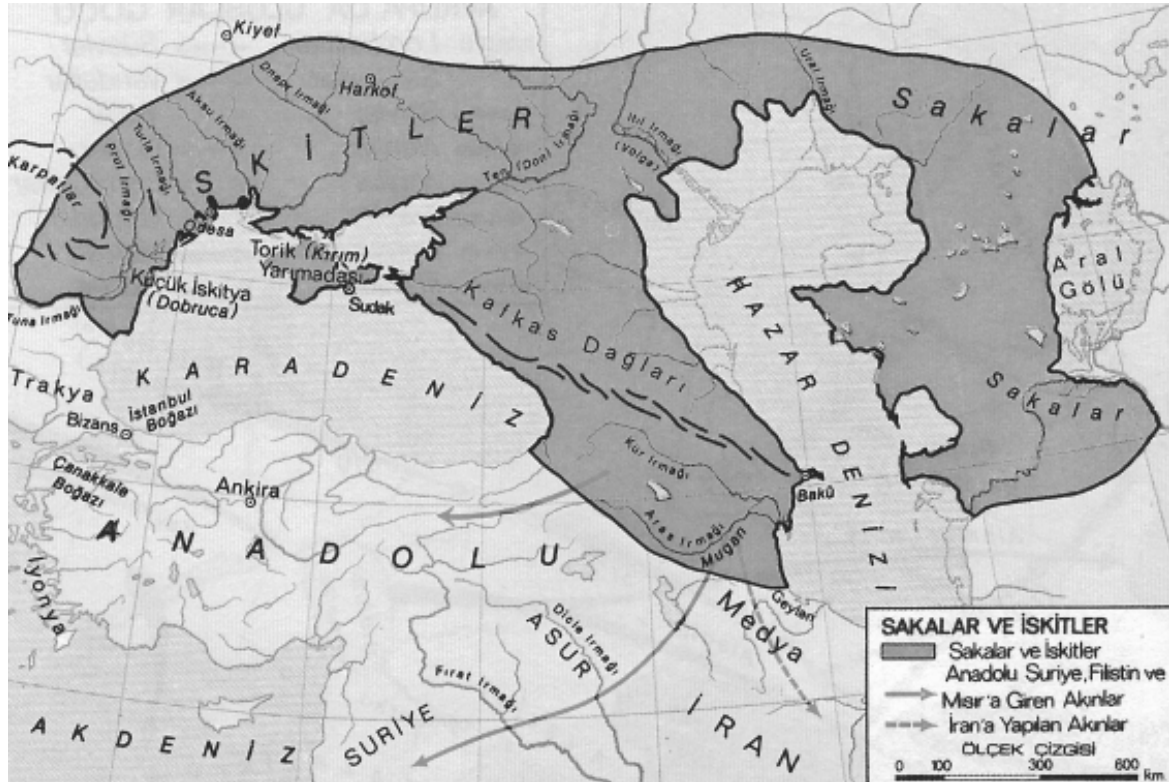
⁹² Igor P'yankov: "Sakalar" (çev-Zülfiye Veliyeva) Türkler C. I, s. 611

⁹³ Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş: "İskitler" Türkler C. II, s.575; ayrıca bkz İlhami Durmuş: "İskitlerin Kimliği" Türkler C. I, s. 620

⁹⁴ Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş: agm, s. 578; Zeki Velidi Togan: "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s. 34, İstanbul - 1981

sıralanabilir; Amirgi Sakaları Fergana, Orta Tiyenşan ve Kaşgar taraflarında, diğer Saka grubu Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında, üçüncü grubun ise Karadeniz'in kuzey kısımlarında yaşamış olduklarını söyleyebiliriz.⁹⁵ Birçok Türk lehçesinde “sa” veya “sak” sözcüğünün yaygın anlamlarından bir tanesinin “yay” olduğu ve bazı Türk lehçelerinde yayın “güçlü” ve “kuvvetli” anlamlarında kullanmalarından dolayı Sakaların isimlerinin onların Türklükleri hakkında iyi bir bilgi verdiği söylenmektedir.⁹⁶

Sakaların Horasan sahasına indikten sonra burada bir dünya devleti kurdukları söylenmektedir. Bu devlet Fergana ile Alay vadisi ve Mergab'a kadar olan Batı Pamir sahasını da içerisine almaktaydı. Buradaki Saka imparatorluğunun sınırları İranlı Ahamanişler döneminde Merv şehriden Hindikuş dağlarına kadar uzanmaktaydı. Saka Türkleri ve İranlıların bilinen ilk sıcak temaslarının Saka imparatoriçesi Zarin'in Med hükümdarı Striange'nin yapmış oldukları İran savaşlarıdır.⁹⁷ Bu savaşın nedeni olarak Sakaların Baktirya'yı aldıktan sonra İran içlerine doğru yürümelerinden kaynaklanmaktaydı. Bu savaşın Sakaların Baktirya'da yerleşmeleri ile son bulduğu ve Ahamanişlerin kurulmasından önce Baktirya halkının tamamen Sakalardan oluştuğu belirtilmektedir.

Harita 14 İskender istilasından sonra MÖ II. yüzyıllarda Saka-İskit imparatorluğu. (Hüseyin Dağtekin: “Tarih Atlası” s. 22, İnkılap Yayınları)

⁹⁵ Zeki Velidi Togan: “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s. 35, İstanbul – 1981

⁹⁶ İlhami Durmuş: “İskitlerin Kimliği” Türkler C. I, s. 622

⁹⁷ Igor P'yankov: “Sakalar” (çev-Zülfiye Veliyeva) Türkler C. I, s. 612

Sakaların en güçlü hükümdarının ise İranlıların Afrasyab dedikleri Alper Tunga olduğu ve kendisinin Pers hükümdarlarından Keyhüsrev tarafından MÖ. 624 yılında öldürülmesinden sonra Saka devletinin zayıfladığından bahsedilmektedir.⁹⁸ Keyhüsrev Alper Tunga'yı Altaylara kadar takip ettikten sonra kendisini Azerbaycan topraklarında yakalayarak öldürmüştür. Alpertunga'dan sonra kendisinin torunu olan Saka imparatoriçesi Tomris ise MÖ. 529 yılında Perslerin meşhur hükümdarı Büyük Dara'ya karşı ülkesini kahramanca savunduğu ve veliahdı olan Spargabir'in İranlılar tarafından öldürüldüğü söylenmektedir.⁹⁹

MÖ. 530 yılında Ahamaniş hükümdarı Kuroş ile 485 yılında Dara Türkistan üzerine sefer düzenleyerek Sakalarla savaşmışlardır. Kuroş'un Türkistan seferi sırasında bu bölgeyi istila ederek Seyhun havzasında bulunan Uratepe'ye gelerek burada kendi adına bir şehir inşa ettiği söylenmektedir. Kuroş'un, Gürgan taraflarında Saka imparatoriçesi Tomris ile yaptığı bir savaş sırasında öldürüldüğü söylenmektedir.¹⁰⁰ Kuroş'un öldürülmesi üzerine Türkistan üzerine sefer düzenleyen Büyük Dara 522 yılında Ceyhun nehrinin kuzey kısmında Sakalarla savaşmış ve Saka ordusunun Skungh adlı komutanını mağlup ederek Semerkant ve Harzem bölgelerini egemenliği altına almıştır.¹⁰¹ Dara'nın Türkistan topraklarını üzerinde kazanmış olduğu başarılarını ölümsüzleştirmek amacıyla Soğdiyana'da bir kitabe diktirerek heykelini yaptırdığı ve bu zaferlerini bayram olarak kutladığını belirtmektedirler.¹⁰² Herodot'un, Ahamaniş hükümdarı Dara (MÖ 522–486) döneminde Sakaların Kaspilerle birlikte Pers hazinesine 250 talant ödeyerek on beşinci satraplıklarını kurdukları ve bu satraplığın çok geniş ve zengin bir bölge olan Bedeşan, Pamir, Çitral, Gilgir ve Keşmir sahasını içine aldığı ifade ettiği söylenmektedir.¹⁰³ Bu istiladan sonra ülkesine geri dönen Dara bu bölgede ölen Perslilerin mezarlarının Sakalarca yok edilmesi üzerine Saka hükümdarına bu tutumları karşılığında kendisine nota verdiği söylenmektedir.¹⁰⁴ Bununla birlikte MÖ. 330 yılında, Aryani istilalarından dolayı Çin'e giden ve daha sonra tekrar dönerek Çu havzasında merkezi Orta Tiyenşan olan bir Saka devletini kuran ve Kaşgarlı Mahmud'un adına "Şu" dediği bir kurucu Türk büyüğünden daha bahsedilmektedir.¹⁰⁵

Bunun yanında Sakaların Perslerle iyi ilişkiler içerisinde oldukları iki devlet arasında vergilerin dışında hediyeleşmelerin de olduğu ve bunların Ahamanişler dönemi Pers başkenti olan Persepolis kabartmalarında Pers hükümdarlarına at, silah ve süs eşyası hediye eden Sakalı

⁹⁸ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s. 22, İstanbul–1977

⁹⁹ Yılmaz Öztuna: age, s. 22(aynı yer)

¹⁰⁰ Zeki Velidi Togan: "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s. 38, İstanbul – 1981

¹⁰¹ Zeki Velidi Togan: age, s. 38(aynı yer)

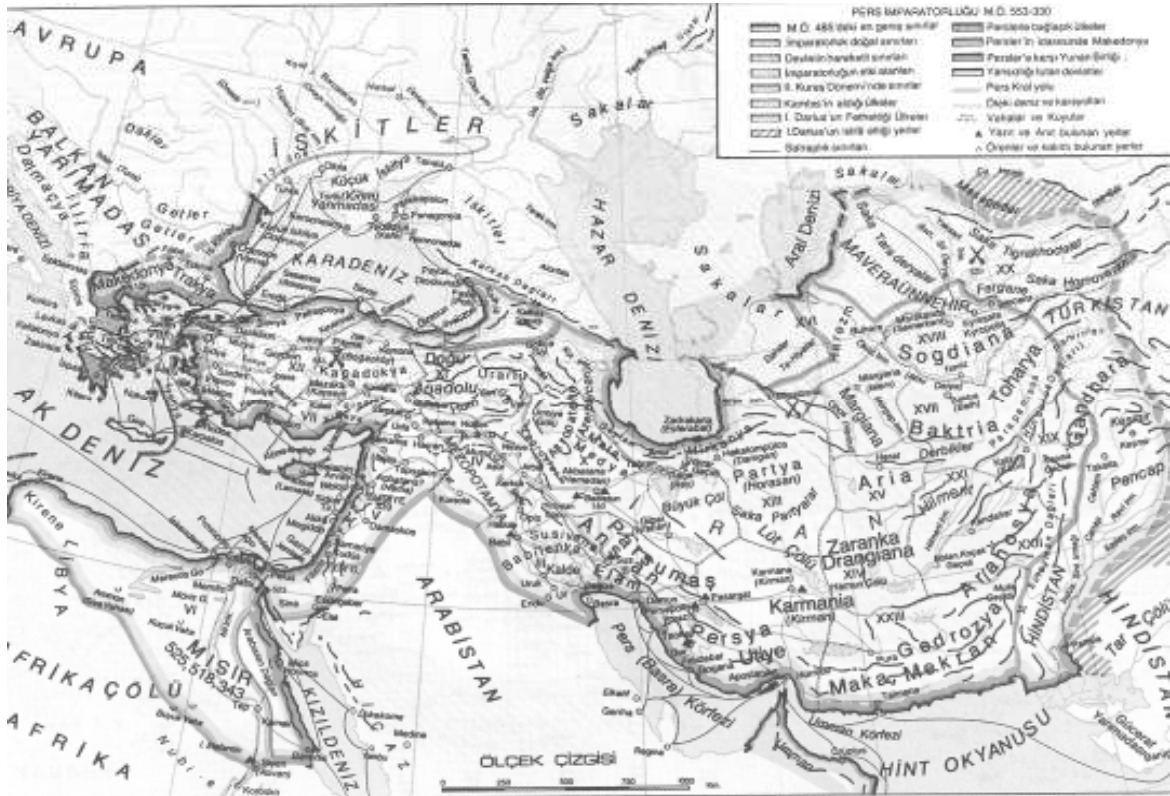
¹⁰² Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 157-

¹⁰³ Igor P'yankov: "Sakalar" (çev-Zülfiye Veliyeva) Türkler C. I, s. 612(aynı yer)

¹⁰⁴ İlhami Durmuş: "İskitlerin Kimliği" Türkler C. I, s. 623

¹⁰⁵ Yılmaz Öztuna: age, s. 23; Zeki Velidi Togan: age, s. 33

tasvirlerinin de bulunduğu belirtilmektedir. Ahamaniş hükümdarı Dara'nın Yunanistan üzerine yapmış olduğu büyük yürüyüş sırasında Saka Türklerinin de düzenli askeri birlikler şeklinde Dara'ya katıldıkları söylenmektedir. Perslerin Asya hükümdarları ile ilgili ilişkilerinde Sakaların Perslerin en eski askeri müttefikleri oldukları söylenmekle beraber Ahamaniş hükümdarı II. Artakserks'in en önemli müttefiklerinin Saka hükümdarı Amorg olduğu belirtilmektedir. III. Dara döneminde Baktirya satraplığına bağlı olarak Ahamaniş hâkimiyetine giren Sakalar Pers ülkesinin doğal halkları olarak kabul edilmeye başladılar. Hatta Persler ve Medlerle eşit sayılan Sakalar Ahamaniş devletinin önemli sahalarında görev almaya başladılar. Perslerin Amirgi adını verdikleri bu Ceyhun sakaları ile İranlı ırkların birleşmesinden Tohar, Asegi gibi proto Fars kavimlerin ortaya çıktığı söylenmekle beraber Pers egemenliğinin dışında kalan Sakalar Ahamanişler tarafından Soğd Sakaları olarak adlandırılmaktaydılar.¹⁰⁶ Bununla birlikte Sakalar Kuzey Kafkasya'da yer tutmuş olan proto Fars kavimlerden Kimmerleri Anadolu'ya kadar kovalayarak bir müddet Anadolu topraklarında yerleşmiş oldukları da ifade edilmektedir.¹⁰⁷ Herodot'un, "göçebe İskitler Asyadaydılar, Massagetler ile yaptıkları savaşlardan sonra Araxes ırmağını geçerek Kimmerlerin yanına gittiler" dediği rivayet edilmektedir.¹⁰⁸

Harita 15 Pers imparatorluğu ve yayıldıkları alanlar. (Hüseyin Dağtekin: "Tarih Atlası" s. 10, İnkılâp Yayınları)

¹⁰⁶ Igor P'yankov: "Sakalar" (çev-Zülfiye Veliyeva) *Türkler C. I*, s. 613

¹⁰⁷ Zeki Velidi Togan: "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s. 34, İstanbul – 1981

¹⁰⁸ İlhami Durmuş: "İskitlerin Kimliği" *Türkler C. I*, s. 621

Bunun yanında batılıların İskit adını verdikleri Karadeniz Sakalarının Pers ülkesinin kuzeyinden batıya doğru göç eden Orta Asya Saka toplulukları olduğu da belirtilmektedir.¹⁰⁹ Amirgi Sakalarının Horasan'a yerleşmesinden sonra MÖ. III. yy'da başlayan İskender istilası¹¹⁰ sonucunda Ahamanişlerin yıkılmasıyla birlikte Seyhun nehri civarında Sakalarla ilk irtibatını kurmuş ve Baktırya bölgesinin ele geçirmek için Sakalarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İlkçağlarda gerçekleşen bu olay Ceyhun nehri sınır olmak üzere komşu halklar olarak yaşayan Türk-İran komşuluğunun, Sasanilerin Araplar tarafından yıkılması sonucunda Arapların Türklerle Ceyhun nehri boyunca Maveraünnehir hâkimiyeti için aralarında geçen savaşların bir benzerini oluşturmaktadır. MÖ III. yy'da Saka Türklerinin batıya doğru İran sahası üzerinde gerçekleştirmiş oldukları bu kayma hareketi İskender istilası sonucunda Seyhun civarına çekilmek zorunda kalmıştır. Yine Ortaçağlarda Göktürklerin öncülüğünde Türklerin Horasan üzerinden Rey ve İsfahan'ı da içine alacak şekilde batıya doğru kayma teşebbüsleri yine Arapların Sasanileri yıkmak suretiyle yapmış oldukları İran istilası döneminde Türk ilerleyişinin Ceyhun nehri civarına çekilmesi ile son bulmuştur.

Harita 16 Ahamanişleri ortadan kaldırarak sınırlarını Orta Asya'ya dayandıran ve Sakalarla komşu olan Büyük İskender İmparatorluğu. (Hüseyin Dağtekin: "Tarih Atlası" s. 12, İnkılap Yayınları)

¹⁰⁹ İlhami Durmuş: "İskitlerin Kimliği" *Türkler C. I*, s. 620

¹¹⁰ Ahmet Bican Ercilasun: "Türk Dünyası Üzerine İncelemeler" s. 239, Akçağ Yay. – 1982

İskender'in bu istilası sırasında Sakalar doğuya ve güneye doğru çekilmekle beraber Baktirya ve Soğdiyana bölgesi Aryanî akınına uğramıştır. MÖ. 327 yılında Afganistan ve Tirmiz üzerinden Seyhun nehrini geçerek Taşkent'e gelen İskender Saka imparatoru Kardas'ı etkisiz hale getirir ve ülkesini egemenlik sınırları içerisine katarak burada Greko-Baktirya adını taşıyan Yunan krallığı kurar.¹¹¹ Soğdiyana topraklarına çekilen Sakalar İskender'in kurmuş olduğu Grek-Baktirya krallığı ile iyi ilişkiler içerisine girmişler ve hatta onlarla müttefik olarak Kherkes savaşına dahi katılmışlardır.¹¹² Böylece İskender ile birlikte Maverainnehir Aryanî istilasına uğradıktan sonra Proto-Fars kavimler olan Alanlar ve Toharlar Orta Asya'ya doğru kaymaya başlarlar fakat burada Hunların baskısı sonucu geri çekilmek zorunda kalırlar.

Hunların baskılarından nasibi alan Yüeciler MÖ 129 yılında Toharistan bölgesine gelerek Alan ve Tohar varlığının yoğun olduğu bölgeye yerleşerek ileride Kuşan şeklinde kurulacak imparatorluğun hakim unsuru olacaklardır.¹¹³ Türk ve İranlıların kutlamış oldukları bayramlar ile yılın belirli günlerinde düzenlemiş oldukları matem günlerinin Saka-Pers ilişkilerine dayandığını söyleyenler de bulunmaktadır.¹¹⁴ Perslilerin Alper Tunga'yı öldürdükleri gün yüzyıllar boyunca Saka Türkleri arasında bir matem günü olarak devam etmiştir. Bunun yanında Alper Tunga'nın kardeşi Barsgan'ın Beykent'te Pers prensi Siyavuş'u öldürdüğü günü İranlılar matem günü olarak ilan etmişlerdir. Alper Tunga'nın öldürülmesinin Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu'nun Sakalar tarafından Perslerin elinden alınmasının önüne geçildiği söyleyenler de bulunmaktadır. Sakaların Anadolu'ya egemenliklerinin sadece yirmi sekiz yıl olduğunu söyleyen Herodot MÖ. 626 yılında İranlıların Zile yakınlarında hileyle Sakaları imha ettiklerini ve onları Anadolu'dan attıklarını söylemektedir.¹¹⁵ İranlıların bu zaferi 6-7 yüzyıl boyunca bayram olarak kutladıkları söylenmektedir.

2.2. İran-Hun İlişkileri

Farslıların Saka Türklerinden sonra tanıştıkları diğer bir Türk boyu ise Hunlardır.¹¹⁶ Asya Hun imparatoru Mete MÖ. 177 yılında batıya doğru yapmış olduğu bir seferde Hazar Deniz'i önüne kadar gelerek burada Alanlar gibi Fars unsurlarını egemenliği altına almıştır.¹¹⁷ Bu seferden sonra Talas civarlarına yerleşen Hun boylarının eski İran Sarmat kültüründen büyük ölçüde istifade ettikleri hatta burada Akhunların ataları sayılan bazı boylarla veya İran kabileleri ile karışmış oldukları söylenmektedir.¹¹⁸ Hatta Avrupa Hunlarının ölülerini yakma adetlerini

¹¹¹ Zeki Velidi Togan: "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s. 38, İstanbul – 1981

¹¹² Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 158

¹¹³ Zeki Velidi Togan: age, s. 39

¹¹⁴ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, 25, İstanbul–1977

¹¹⁵ Yılmaz Öztuna: age, s. 25 (aynı yer)

¹¹⁶ Bahaeddin Ögel: "İslamıktan Önce Türk Kültür Tarihi" s. 92, TTK, Ankara–1991

¹¹⁷ Zeki Velidi Togan: age, s. 40

¹¹⁸ Bahaeddin Ögel: age, s. 92

üzerinden geçmiş oldukları kuzey Kafkasya dolaylarında yerleşmiş bulunan Fars kavimlerinden biri olan Alanlardan öğrenmiş oldukları ifade edilmektedir. Mazdek dininin kuvvetli bir şekilde etkisinde kalan Alanların ölümlerini yaktıklarını ve onlarla temas eden Hunların bu âdeti onlardan aldığı söylenmektedir.¹¹⁹ Mete'nin Hazar Denizi civarına yapmış olduğu akınlardan sonra Hazar ve Aral gölleri civarında bulunan Alan, Roksolan ve Sarmat gibi bazı İranî unsurlar Doğu Avrupa'ya doğru kaymışlardır.¹²⁰ Buralarda Bulgar, Hun ve Macarlar ile kaynaşan bu unsurların zamanla Türkleştikleri söylenmektedir. Hunların Fars-Alanlarla ilişkileri bunlarla sınırlı kalmaz. 370 yıllarında Aral Gölü ile Don Irmağı arasında hüküm süren Alanlar, 30 yılında İç Asya'da ortaya çıkan bazı gelişmelerden sonra batıya doğru akan Hun kütlelerinin ortasında kaldılar. Batıya göç ederken yolları üzerinde bulunan Alanları dağıtan Hunlar batıya doğru olan göçlerine devam ettiler.¹²¹ Arifler ve Hunlar arasındaki ilişkiler bunlarla da sınırlı kalmaz Maverâünnehir'e olan Harzem, Soğd ve Alan gibi Farsî kavimlerin akınları sırasında Türkistan'daki Türk varlığını doğuya doğru kovdukları fakat Mete'nin MÖ. II. asrın başlarında Türkistan'ı ele geçirdikten sonra buraya olan Türk akınlarının tekrar yoğunluk kazandığı söylenmektedir.¹²² Türkistan'ın Türkleşerek bir Türk toprağı haline gelmesinde Mete'nin Maverâünnehir, Aral ve Hazar'ın doğu kısımlarını ele geçirmesinden sonra bu bölgelere olan Türk akınlarının bunda rolünün büyük olduğu söylenmektedir.¹²³ İlkçağın sonlarında batıya doğru göç eden Hun kütlelerinden koparak Kafkaslara yönelen Hun topluluklarını Sasanilerin durdurmakta zorlandıkları ve onların Anadolu ve Sasani topraklarına inmelerini durduramadıkları söylenmektedir. Sasani hükümdarı IV. Behram MS. 396 yılında güneye doğru inen Hunları durdurmak için yoğun savaflara girmiş ve akın akın Sasani sınırlarına inen Hunlar Sasani ülkesinde korku ve paniğe yol açmıştır.¹²⁴

İlk çağların sonlarına doğru Sasanilerle yoğun bir şekilde temasa geçen Türk boylarından bazıları da Hazar ve Sabirlerdir. Hazar ve Sabirlerin Sasanilerle olan ilişkileri ilkçağın sonlarına doğru dostane ilişkiler şeklinde cereyan ederken daha sonraları ortaçağların başlarında Hazar ve Sabirlerin Kafkasların güneyine kaymaları sonucunda yerini şiddetli savaflara bırakmıştır. MS. 198 yıllarında Bizans ve Sasanilerin Ermenistan'a egemenlik kurma savafları sırasında Hazarlar Barsilyalılarla birlikte Sasanilerin müttefiki olarak Ermenistan topraklarına saldırmış ve Bizans orduları ile savaşmışlardır.¹²⁵ Fakat MS. 350 yılında Sasanilerin Ermenistan topraklarını işgal edip kuzey komşularına yönelik istila hareketlerine girişmesi sonucu Hazarlar Bizans ile ittifak

¹¹⁹ Bahaeddin Ögel: "İslamıktan Önce Türk Kültür Tarihi" s. 92, TTK, Ankara-1991

¹²⁰ Osman Karatay: "İran ve Turan – Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu" s. 166, Ankara – 2003

¹²¹ Şerif Baştav: "Avrupa Hunları" Türkler C. I, s. 853

¹²² Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, 23, İstanbul-1977

¹²³ Ali Ahmetbeyoğlu: "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri" Türkler C. I, s. 523

¹²⁴ Ali Ahmetbeyoğlu: agm, s. 524

¹²⁵ Yumanadi Y. K. -P. Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) Türkler C. II, s. 465; Mualla Uydu Yücel: "Hazar Hakanlığı" Türkler C. II s. 446

kurarak MS. 363 yılında Bizans imparatoru Julian'ın Ermenistan topraklarında bulunan Sasanilere karşı yaptığı savaşa katılarak Sasanilerle savaşmışlardır.¹²⁶ Ayrıca Hazarlar Sasanilerin zayıflayarak yıkılmalarına yol açmışlardır. Göktürkler ve Hazarların eş zamanlı olarak 628 yılında Sasani topraklarına girmeleri, Hazarların Tiflis'i ele geçirerek Azerbaycan'a kadar gelmeleri ve doğuda Göktürklerin Sasani ordularını imha ederek İsfahan ve Rey önlerine kadar gelmeleri Sasanileri güçlü bir imparatorluk olmaktan çıkarmış ve Araplar karşısında Sasanilerin savunmasız kalmasına neden olarak onların Araplar tarafından kolayca yıkılmalarının önünü açmışlardır.¹²⁷

2.3. İran-Kuşan İlişkileri

Milattan önceki yüzyıllarda Hindukuşların kuzeyinde ve dağlık alanlarda başlarında bir yabgu olduğu halde beş boy halinde yaşayan ve Budizm dinine inanan Yüceiler Ceyhun nehrinin güney kısmında bulunan Baktirya topraklarını ele geçirerek, burada ülkelerini beş ayrı yabguluk haline getirdiler.¹²⁸ Bu boylardan bir tanesinin adı Kuşan'dır. Kuşan boyunun başında bulunan kişi bu boyları birleştirerek kendi kontrolü altına almıştır. Diğer dört yabguluğun ve Sakaların kontrol altına alınması ile Kuşan adında bir devlet kurulmuş olmaktadır. Devleti kuran kişi Kucula Kadfisesdir.¹²⁹ Kendi döneminde devlet hem güney ve hem kuzey yönünde genişlemiştir. Kadfises Belh'i alarak buradaki Kuşan varlığını sağlamlaştırır. Kabil, Pencap, Buhara ve Horasan'ı hâkimiyeti altına alır. Horasan'da mevcut olan, Yunan-Part devletine ait olan yerel hükümetlerin hepsine Kuşanlar son vermişlerdir. Kuşanların siyasi bir varlık olarak ortaya çıkışları ise Soğd ülkesini ele geçirmeleri ile gerçekleşmiştir. Buradaki mahalli yönetimlerin hepsi Kanık dönemine kadar ortadan kaldırılmıştır.¹³⁰ Kendisini yabgu olarak tanımlayan Kucula Kadfises, Baktirya'daki bütün Yüe-çi boylarını bir araya toplayarak tek bir budun haline getirmiştir.¹³¹ I. Kadfises öldükten sonra yerine geçen II. Kadfises, Pencab'ın kalan kısımlarını, Gence ovasını ve hint Okyanusuna kadar Sint ovasını ele geçirmiştir. İkinci Kadfises MS 73 yılında Orta Asya'yı Hazar kıyılarına kadar ele geçirmiş olan Çin imparatorunun kızını istemesi Çin imparatoru tarafından saygısızlık olarak adlandırılır. Bunun üzerine İkinci Kadfises Çin üzerine yetmiş bin kişilik bir ordu yollar. Dört bin metreden yüksek olan Taşkurgan boğazından geçip Kaşgar ve Yarkent ovalarına inen Kuşan ordusu bu yolculuktan dolayı bir hayli

¹²⁶ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" s. 473, Türkler C.I; Mualla Uydu Yücel: agm, s. 446

¹²⁷ Mualla Uydu Yücel: "Hazar Hakanlığı" Türkler C. II s. 446-447

¹²⁸ Awadh K. Narain: "Kuşan Devleti" (Çev-Murat Yaşar) Türkler C.I, s. 821

¹²⁹ Salim Cönce: "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C. I, s. 817

¹³⁰ Hikmet Bayur: "Hindistan Tarihi" s.74, İstanbul-2000

¹³¹ Awadh K. Narain: agm, s. 823

yıpranmıştır. Yapılan bir savaşın ardından Kuşan ordusu yenilir ve İkinci Kadfises Çin'e vergi vermek zorunda kalır.¹³²

İkinci Kadfises'ten sonra başa Kanık (Kanişka) geçmiştir. Kuşanların en büyük ve en savaşçı hükümdarı Kanık kabul edilmektedir.¹³³ Başa geçtiği ilk yılda Keşmir'i ele geçirir burayı çok beğenen Kanık burada Kanişkapura (Pur Kent) adında bir şehir kurarak burada birçok anıt yaptırır. İran'a egemen olan Partlarla savaşarak onların Horasan hâkimiyetine son verir. Daha sonra meşhur Kaşgar, Yarkent ve Hoten seferlerini gerçekleştirir. Bu seferlerin sonucunda bu toprakların hepsi Kuşan İmparatorluğuna katılmıştır. Kanık kırk beş yıl tahtta kaldıktan sonra bir türlü sonu gelmeyen savaşlarından bıkan askerleri tarafından öldürülmüştür. Ölümüne kadar Kuşan Devleti Türkistan'ın tamamına yakını, Kuzey batı Hindistanı, Gence Ovasının büyük bir kısmını ele geçirmiş bulunmaktaydı. Kanık merkez olarak Hindistan'da başkent olarak Peşaver'i seçmişti.¹³⁴ Kanık Hindistan'da bulunan Saka-Part devletini ortadan kaldırmış ve bunları kendi tebaası haline getirmiştir. Kanıktan sonra yerine Huvişka adındaki oğlu geçmiştir. Bu kendisine verilen Hintçe bir isimdir. Türkçesi ise Hüyük olarak kabul edilmektedir. Yunanlılar kendisine Hürkes demişlerdir. Babasının yükseltmiş olduğu devletin başında bolluk içerisinde yaşamıştır. Kuşanların bir imparatorluk olarak dağılmaları Huvişka'dan sonra Vasüdeva döneminde olmuştur fakat Kuşanların bu bölgelerdeki varlıkları uzun bir süre devam etmiştir.

Kuşanlıların İranlılarla tanışmaları Partlar dönemine rastlamaktadır. Kuşanların Hindukuşların kuzeyinde ortaya çıkarak Hindistan'ın doğu, güney ve batısı yönünde ilerlemeleri sonucunda Kuşanlar Soğdiana ülkesini ele geçirdikten sonra Partlarla komşu olmuşlardır.¹³⁵ Kuşanlar Belh ve Kabil'i Partlardan ele geçirmişlerdir. Buralar zamanla Kuşanlar için önemli iki merkezi oluşturacaktır. Rivayetlerde Kanişka'nın Partlarla çok şiddetli bir savaş geçirdiğini ve bu savaşta abartılı olarak yüz binlerce insanın öldürüldüğü belirtilmektedir. Sâsânîlere ait nakşî Rüstem'de Kuşanlardan bahsedilmektedir.¹³⁶ Rüstem'in İran şahı Keykavus'u istilacı Yemen meliki Zülezar'ın elinden kurtarmasının ardından Keykavus Sistan ve Zabulistan eyaletlerinin valiliğini Rüstem'e bırakmıştı.¹³⁷ Kendisi bu sıralarda Soğd ülkesini alarak Horasan'a sınır olan Kuşanlarla olan münasebetlerinden dolayı kendi anısına dikilmiş olan Sâsânîlere ait Nakş-ı Rüstem'de Kuşanlar'a ait bilgilere rastlanmaktadır. Bu yazıtlarda Kuşanlar "Kuşanşatr" olarak Pehleviceleşmiş şekliyle karşımıza çıkmaktadır.¹³⁸ Kuşanların Sâsânîlerle olan münasebetleri imparatorluk boyutunda olmayıp sadece küçük devlet, boylar ve bazı yabguluklar şeklinde

¹³² Hikmet Bayur: "Hindistan Tarihi" s.74, İstanbul-2000

¹³³ Salim Cöhce: "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C.I, s. 817

¹³⁴ Salim Cöhce: agm, s.817(aynı yer)

¹³⁵ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.12, Erzurum-1971

¹³⁶ Mehmet Tezcan: "Kuşanların Menşei" Türkler C.I, s. 790

¹³⁷ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.44, Tahran 1339hş

¹³⁸ Enver Konukçu: age, s.12

olmuştur.¹³⁹ Kuşanların bir imparatorluk olarak yıkılması ile Sâsânî imparatorluğunun yeni bir devlet olarak kurulması arasında otuz sene vardır. Büyük Kuşan imparatorluğu yıkıldıktan sonra Soğdiana, Harzem, Belh, Horasan civarlarında yaşayan Kuşanların Sâsânîlerle olan münasebetleri genelde halklar bazında veya küçük Kuşan zümre ya da devletçikleri şeklinde cereyan etmiştir.

Kuşan imparatorluğu etkin olarak varlığını devam ettirdiği dönemlerde dünyanın dört büyük devletinden birini oluşturmuştur ve bundan dolayı Kuşan krallarından Kanişka'nın kendisini kayser olarak adlandırdığı söylenmektedir.¹⁴⁰ Sâsânî imparatorluğu MS 226 yılında kurulduğu andan itibaren bu imparatorluk gözünü doğuya çevirerek özellikle Kuşanların bir imparatorluk olarak yıkılmış olduğu dönemlerde Afganistan ve Toharistan gibi İran ülkesine sınır olan topraklarda yaşayan Kuşanların sahibi olduğu bölgelere gözlerini dikmişlerdir. Kuruluşunun akabinde Horasan topraklarını ele geçirerek Afganistan'a girmeyi başaran Sâsânîler Kuşanların elinde bulunan Baktirya topraklarını ele geçirmek için Kuşanlarla amansız bir mücadeleye girişmişlerdir.¹⁴¹ Sâsânîler ile eş zamanlı olarak tarih sahnesine çıkan ve bu günkü Hint uygarlığının temelini atan Guptalar Hindistan topraklarındaki Kuşan varlığına son vermek suretiyle buradaki Kuşanların doğuya doğru Pencap topraklarına çekilmelerine neden olmuşlardır.¹⁴²

Kuşanlar Akhunların bu coğrafyada ortaya çıkarak Kuşan varlığına son verinceye kadar Türkistan topraklarına akın ettiler ve burada Sâsânîlerle mücadele etmek zorunda kaldılar.¹⁴³ Firuz döneminde başlarında Günhan adında bir hükümdar bulunan Kidara Kuşanları Sâsânîlere doğru hücum geçtiler. Fakat Kuşan hükümdarı Günhan (Kungas) ve Firuz arasındaki bu savaşı Kuşanlar kaybettiler. Sâsânîlerin Baktirya'yı ele geçirmelerinden sonra Hindistan'daki Guptaların doğudan ve Sâsânîlerin batıdan tazyikleri sonucunda Kidaritlerin gücü zayıfladı ve artık yerlerini Akhunlara bırakmaya başladılar.¹⁴⁴ Kuşanlılar Hüsrev Perviz'in Behram tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra Bizans üzerine yürümesi üzerine 603 yılında bağımsızlıklarını ilan etmek amacıyla başkaldırdılar.¹⁴⁵ Daha önce Behram Çübîn isyanı sırasında kendisinden yardım almış olduğu Bizans imparatoru Maoruikyos'un öldürülmesi üzerine onunla yapmış olduğu anlaşmalar fes edilince Hüsrev Perviz Bizans'a savaş açmıştı.¹⁴⁶ Bu Kuşanlılar için iyi bir fırsatı teşkil etmekteydi. Perviz bu isyanı bastırması için

¹³⁹ Mehmet Tezcan: "Kuşanların Menşei" Türkler C.I, s. 790

¹⁴⁰ Awadh K. Narain: "Kuşan Devleti" (Çev-Murat Yaşar) Türkler C.I, s. 821

¹⁴¹ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.71, Erzurum-1971

¹⁴² Salim Cöhce: "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C. I, s. 817

¹⁴³ Dursun Ali Akbulut: "Mevaraünehir ve Horasan'da Türkler" Türkler C. I, s. 834vd

¹⁴⁴ Matteo Comporetti: "Soğdiana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 160

¹⁴⁵ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s.129 , Tahran 1376hs

¹⁴⁶ Büchner: "Sâsânîler Maddesi" İA, C.V, s. 245

Maveraünnehir komutanlığına komutanlarından birisi olan Gürgan merzebanı Simbat'ı atadı ve bu isyanı bastırmak görevini ona bıraktı.¹⁴⁷ Simbat yanına aldığı kalabalık bir orduyla 568 yılında Kuşan isyanlarını bastırmak amacıyla bu bölgeye giderek Kuşanlar'la savaşa tutuşmuştur. İlk etapta Herat, Belh, Badgis, Talegan ve Toharistan'ın her tarafını itaati altına alan Simbat Merv yakınlarına gelerek Mer er-Rud'da karargâhını kurdu. Burada kalabalık bir Kuşan ordusuyla karşılaşan Sinbat zor durumda kalmış ve ilk etapta geri çekilmek zorunda kalmıştır. Simbat Sâsânîlerin Bizans'la olan savaşları sırasında doğuda meydana gelen bu isyanı güç bela bastırabilmiştir.¹⁴⁸ Kuşanlarla yapılan savaşların ardından Simbat Kuşanlara karşı önemli bir zafer elde edemediği gibi Toharistan'daki Kuşan yoğunluğunun da önüne geçememiştir.¹⁴⁹ Simbat Merv'de yapmış olduğu savaşta zor durumda kalmış ve Hüsrev Perviz'in yardımını istemek zorunda kalmıştır. Hengan yakınlarında Kuşan ordusu karşısında yok olma tehlikesi geçiren Sâsânî ordusunu Çinliler kurtarmışlardır.¹⁵⁰ Çinlilerin doğuda Kuşanlara yardımcı olan Göktürk devletine savaş açmaları Kuşanların Sâsânîlere karşı savunmasız kalmasına neden olmuştur.

Sâsânîler'in 226 yılında Partların yıkılması üzerine ortaya çıkmasından sonra iyice zayıflamış bulunan Kuşan devletleri artık Sâsânîler'in doğuya doğru yayılışlarının önüne geçememişlerdir. Kuşan topraklarında bu dönemlerde prensler arasındaki taht kavgaları yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Bazı kaynaklar Kuşanların Sâsânî Devleti kurulduktan sonra onların himayeleri altına girdiklerinden bahsetmektedirler. Sâsânîlerin ilk kurulduğu dönemlerde bunun gerçekleşmiş olması mümkün değildir. Çünkü Kuşanlılar bir imparatorluk olarak yıkıldıktan sonra küçük devletler ve yabguluklar olarak yönetilmeye devam etmiş ve çok uzun yıllar Belh, Kabil, Pencab, Peşaver, Soğd, Ceyhun civarlarında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bununla beraber Horasan ve Harzem bölgelerine kadar inen ve buralarda küçük topluluklar halinde yaşayan Kuşanlar Sâsânî ülkesi sınırlarında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Sâsânî imparatoru Ardeşir Medayin kentini kurduktan sonra İstahr'a gelerek burada doğu hazırlıkları için hazırlıklar yaptı. Kuşanların kendi içlerindeki karışıklığı da fırsat bilerek ordusunu topladı ve doğuya doğru sefere çıkarak Kirman yolu üzerinden Horasan'a doğru ilerledi. Kuşanlar'ın elinde bulunan Merv şehrini ele geçirerek burada çok sayıda insanı öldürüp büyük bir katliam yapmıştır. Ardeşir Belh'e kadar Kuşanlar'ın elinde bulunan toprakları ele geçirmiştir.

Sâsânî tehlikesini yakından gören Aşağı Kuşan hükümdarı Vasudeva Ermeni kralı I. Kusro ile Sâsânî şahı Ardeşir'e karşı bir ittifak kurmuşlardır. Ayrıca Kuşanlar yeni kurulan bu

¹⁴⁷ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)" (çev-Başar Batur) *Türkler C. II*, s. 90

¹⁴⁸ İnayetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s.130 , Tahran 1376hş

¹⁴⁹ Larissa Baratova: agm, s. 90 (aynı yer)

¹⁵⁰ Lev Nikolayeviç Gumilev: "Eski Türkler" (çev-Ahsen Batur) s. 133, İstanbul – 1997

devlete karşı Çin'e elçiler yollayarak onların dikkatlerini de İpek yolu ticareti üzerinde kurulan bu yeni devlete çekmeye çalışmışlardır.¹⁵¹ Ermeni kralının Kuşan hükümdarı Vasudeva'ya elçi göndererek savaş hakkında istişare yaptıklarından bahsedilmektedir.¹⁵² Kuşanlıların Sâsânîlere karşı Ermenilerle kurmuş oldukları bu ittifakın sonucunda Ardeşir ile yapmış oldukları savaşlar hakkında ayrıntılı bir malumat olmamakla beraber savaşan tarafların bu savaşlardan kesin bir sonuç alamadıkları görülmektedir. Daha sonraları Ardeşir'in Belh'e kadar Kuşan topraklarını alması üzerine buradaki Kuşanlılarla Ardeşir arasında amansız mücadeleler başlamış ve bu mücadeleler daha sonraları yerini Akhun ve Göktürlere bıraksa da tarihin bir çok döneminde sık sık ortaya çıkarak devam ede gelmiştir.

Şapur Sâsânî tahtına geçtiği zaman Kuşanlar artık Kabil ile Pencap arasındaki bölgeye sıkışmış bir vaziyette idiler.¹⁵³ Bu dönemde Şapur'un saltanatının ilk dönemlerinde Romalılarla yapmış olduğu savaşlar Kuşanlar'ın rahat bir nefes almalarına sebep oldu. Şapur'un saltanatının son dönemleri Kuşanlar için bir yıkılma ve dağılma dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna rağmen Kuşanlar Belh, Kabil ve Pencap'ı kendi ellerinde bulundurmaya devam ettiler. Şapur'un Romalılarla savaşmasını fırsat bilen Kuşan Baktirya krallığının en son hükümdarı Vasudeva 250 yılında Kafkaslara bir elçi daha yollayarak Ermeni kralından II. Şapur'a karşı bir ittifak kurulmasını teklif etti.¹⁵⁴ Ermeni kaynaklarında da Baktirya'da meskûn Kuşan kralının Sâsânî hükümdarı II. Şapur'a karşı girişmiş olduğu savaşlardan bahsetmektedir.¹⁵⁵ Bu ittifakın neticesinde Sâsânî topraklarına giren Vasudeva I. Şapur tarafından yıkıcı bir şekilde mağlup edildi. Bu yenilginin ardından her yıl yüksek miktarda vergiye tabi tutulan Kuşan krallığı zaten almış olduğu yıkıcı darbenin etkisi ile kısa bir süre sonra yıkılmış oldu.¹⁵⁶ Böylece bir imparatorluk olarak yıkılan Kuşanlılar küçük yabguluklar şeklinde devam ederek kendi medeniyetlerini devam ettirdiler. Zamanla Sâsânî sınırında bulunan Kuşan yabguluklarından bazıları Sâsânîlere bağlı bir eyalet haline geldi ve burayı yönetmesi için Sâsânî saltanat ailesinden adına "Kuşan şâh" denilen şehzâdeler görevlendirildi.

¹⁵¹ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.30, Erzurum-1971

¹⁵² Mehmet Tezcan: "Kuşanların Menşei" Türkler C.I, s. 791

¹⁵³ Salim Cöhce: "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C. I, s.817

¹⁵⁴ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 520, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

¹⁵⁵ Mehmet Tezcan: agm, s. 791

¹⁵⁶ Liliya Yu. Tuğuşeva: "Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C II s. 152

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÖN ASYA'DA TÜRK VE SASANİ VARLIĞI

1.1. Tarih Sahnesinde Türkler

Türklerin kökenleri ve yaşadıkları sahalarda hakkında genel olarak Orta Asya'ya yönlendirilmesi, gerek batılı ve gerekse doğulu tarihçiler tarafından adet haline getirilmiştir. Hâlbuki Ön Asya ve Kafkaslardaki Türk varlığı Orta Asya'da ki Türk varlığı kadar eski olduğu söylenmektedir. Bununla beraber Türklerle ait önemli insan kaynaklarının çoğunluğu Karadeniz'in kuzeyi ile Hazar Denizi'nin doğusunda kalan kısımlarda yaşamaktaydılar.¹⁵⁷ Batılı tarihçiler Türk adının ilk defa MS. I. yy'da kullanılmış olabileceğinden bahsetmektedirler. Buna delil olarak da P. Mela'nın Azak Denizinin kuzeyindeki ormanlık bölgeyi Turcae¹⁵⁸ olarak anmasını delil olarak göstererek Karadeniz'in kuzeyindeki bölgedeki Türk varlığının çok eskiye dayandığına da işaret etmektedirler. Bununla beraber Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda ve daha da kuzeydeki ormanlık bölgelerde Türk diliyle konuşan halkların varlığı da kesin olarak bilinmektedir.

Bunun yanında Türkler beyaz tenli ve arkeologların brakisefal adını verdikleri geniş kafa yapısına sahip bir ırktır.¹⁵⁹ Bilim adamlarının "andronovo" adını verdikleri bu ırk Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde dört bin yıl önce ortaya çıkarak atlı çoban kültürünün ortaya çıkmasına etki etmişlerdir.¹⁶⁰ Hiç kuşkusuz bu kültürün orta çıkmasında Orta Asya'daki bozkır bitki örtüsünün sonucunda ortaya çıkan göçebe hayat tarzının rolü büyüktür. Türklerin ve Türklüğün anayurdu olan bu bölge insanları göçebe hayat tarzlarından dolayı sahip olmuş oldukları kültürü çok geniş coğrafyalara taşıyarak buralarda hâkim güç unsurunu oluşturarak birçok devletler kurmuşlardır. Türk ırkı avcı ve savaşçı bir kavim olmasının yanında sığırı, ren geyiğini, yak öküzünü ve deveyi evcilleştirmiş, bakırdan bıçak ve başka aletler yapmasını öğrenmiş; daha sonraları koyunu evcilleştirerek ondan istifade etmişlerdir.¹⁶¹

Buzul çağının sona ermesi üzerine Baykal gölü ile Baltık denizi arasında Ural-Altay adı verilen ortak bir nomat kültürü meydana gelmiştir. Buradaki kavimler balıkçılık ve avcılık ile uğraşır, kemikten aletler yaparlardı. Bu kültür içerisinde daha sonraları köpeğin ve ren geyiğinin evcilleştirilmesi gerçekleşerek hayvan besleme kültürü ortaya çıkmıştır. Bu tek tanrıya tapan eski göçebe unsurlardan sığır çoban kültürü ortaya çıkmış daha sonraları Totemizm ve Şamanizm ile birleşen bu unsur içerisinde nomadizmin en yüksek derecesi olan at besleyen atlı göçebe ve

¹⁵⁷ Zeki Velidi Togan; "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s.7 İstanbul-1981

¹⁵⁸ Denis Sinor; "Gök-Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.385, İstanbul-2002

¹⁵⁹ Yılmaz Öztuna; "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.17, İstanbul-1977

¹⁶⁰ Lazlo Rosan; "Tarihte Türklük" Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:39, Seri: III, Sayı111, s.2, Ankara-1971

¹⁶¹ Yılmaz Öztuna; age, s.17

savaşçı çoban bozkır kültürü ortaya çıkmıştır.¹⁶² Bu kavimlerin en bariz örneğini Türkler teşkil etmektedir. Türklerin hayvan evcilleştirme ve onları gütmeye dayalı yaşam tarzları onların geniş coğrafyalara yayılarak diğer insanlar üzerinde hâkimiyet kurma becerisini geliştirmiştir. Yerleşik kültürlerle sahip olup toprağı işleyerek geçimini sağlayan kavimlere ek olarak Türklerin hayvanları ehlileştirmeye dayalı yaşam tarzları onların bitkileri ehlileştirmelerinden daha üstün bir yetenek istediğinden dolayı insanları idare etme, güç ve savaşçılık bakımından bu özellikleri onların önemli bir yeteneğe sahip olmalarını sağlamıştır.¹⁶³

İlk proto Türk kültürü temsil eden Anav'a altı bin senelik bir ömür biçilmektedir. Anav kazılarında ortaya çıkan yerleşik yapılar Türklerin tamamen göçebe olmadığını yaylak, kışlak göçebe yaşantısına sahip olduğunu göstermektedir. Milattan önce iki binli yıllarda Anav'da ortaya çıkan bu kültür belirgin hale gelmeye başlayarak Altaylar'da çeşitli alanlarda kendini göstermeye başlamıştır. Buradaki bulgulara göre Türkler bakırın yanında tunç ve altını işlemekte; bıçakların yanında yüzük bilezik gibi ziynet eşyalarını da yapmaktadırlar.¹⁶⁴ Türkler MÖ 1700 tarihinden sonra Altayların güneyine inmeye başlayarak Baykal ve Yenisey civarlarında yaşayan Moğollar ve Tunguzlar ile komşu olmaya başlamışlar ve hatta bir kısım Moğollar ile kaynaşmışlardır. Bununla beraber Türk kültürünün Moğol kültüründen üstün olmasının neticesinde doğan çocuklar Türkçe konuşuyorlar ve Moğol özelliği göstermiyorlardı.¹⁶⁵

İrki açıdan Türk soyu Orta Asya menşeli üç büyük kol olan Europid, Mongolid ve Negrid içerisinde Europid ırkına mensuptur.¹⁶⁶ Europid genelde Rus bilim adamlarının Eurasia adını verdikleri Avrupa'nın doğu, Asya'nın orta ve kuzey kesimlerini içine alan iki kıta arasında üçüncü bir kıta gibi duran bir coğrafya olmakla beraber bu coğrafyanın güneyi Pamir, Hindukuş ve Kafkas dağları ile çevrilidir. Bu coğrafya üzerinde yaşayan kavimler Europid olarak nitelendirilmektedir.¹⁶⁷ Mongoloid ırk ise Türklerin Moğollar ile karışımından dolayı ortaya çıkmış olan sarı ve çekik gözlü proto Türk topluluklarına verilen addır.

Europid ırkın daha güneyli unsurları olan Turanî unsurlar ise bu ırkın gösterdiği açık tenliliğe oranla daha siyah saçlı, koyu renkli ve kara gözlü brahikefal bir ırksal özelliğe sahip olmaktadır. Yayılım açısından Turanid ırk en geniş sahayı teşkil etmektedir. Hindistan'dan İran ve Balkanlar'a kadar birçok yerde bu ırk tipine rastlanmaktadır. Nomad kültürünün mevcut olduğu Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uygurlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve Tatar kavimleri

¹⁶² Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:39, Seri: III, Sayı111, s.4, Ankara-1971

¹⁶³ Lazlo Rosan: age, s.5

¹⁶⁴ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.18, İstanbul-1977

¹⁶⁵ Yılmaz Öztuna: age, s.18

¹⁶⁶ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 46, Ankara - 1988

¹⁶⁷ Lazlo Rosan: age, s.1

arasında en yaygın olan tip şekli Turanid ırkına mensup olanlardır. Çok değişik kaynaklarda Türkler arasında sarı veya mongoloid ırdan Aryanî ve Hindî tiplerine kadar değişen yüz farklarının varlığı tespit edilmiştir. Bugün Avrupalı, Çin ve İslam kaynaklarında Kırgızlar, Kıpçaklar, Peçenek ve Bulgarların kuzey kavimleri gibi sarı saçlı, beyaz tenli, mavi gözlü olarak belirtilmiştir.¹⁶⁸ Bunun yanında Uygur ve Türkişlerin iki kola ayrıldıkları; Uygurların bir koluna Sarı Uygur ve Türkişlerin diğer koluna Sarı Türkiş dendiği de bilinen örneklerden bazılarıdır.¹⁶⁹

Arap coğrafyacısı el-Omarî Memlûk devletini kuran Kıpçakları güzel yüzlü, boyları tam, vasıfları zarif, vefakâr, dürüst ve kahraman olarak tasvir etmiştir. Şüphesiz bu durum Türklerin yaşamış oldukları iklimin etkisinden kaynaklanmaktadır. Kuzey Türklerinin beyaz tenli, sarı veya kızıl saçlı, mavi gözlü olmalarının yanında güneyde yaşayan Karluk, Kalaç, Oğuz, Yağma, Çiğil, Uygurlar gibi Türk kavimleri bunun aksine siyah saçlı, esmer veya sarı renkteydiler. Bunun sebebi onların içinde yaşamış oldukları iklimin üzerlerindeki etkisinden kaynaklanmaktaydı. Kuşkusuz iklim şartlarının insanların fiziki yapıları üzerindeki etkisi bilinen bir gerçektir. Oğuzlar ve doğu Türkleri arasındaki farklılık onların Türkmen olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Batılı bilginler Oğuzların İranî bir kavim olduğunu iddia etmelerine rağmen Oğuzların bu ismi Müslüman olduktan sonra Arap ve İranî unsurlar tarafından Şamanî Türkleri ile Müslüman Türkleri birbirinden ayırt etmek için taktıkları bir isimdir. Kaşgarlı Mahmut'un Müslüman Oğuzlara ek olarak Müslüman Karluklulardan Türkmen diye bahsetmesi bu görüşü desteklemektedir. Maveraünnehir bölgesindeki Oğuz ve Karluklar "putperest" olarak nitelendirdikleri soydaşlarından kendilerini bu şekilde ayrı tutmaktaydılar.¹⁷⁰ Türk kavimleri arasında Müslüman olan boyları, Şamanist Türklerden ayırt etmek amacıyla onlara Türkmen adı verilmeye başlanmıştır. Bunun yanında Mesudi Türklerin Yafes'in soyundan geldiklerini, birçok boya ayrıldıklarını, bazılarının şehirleri ve kaleleri olduğunu, bir kısmının ise dağlarda ve bozkırlarda keçe çadırlarda oturduklarını büyüklerine ise hakan dediklerini ifade etmektedir.¹⁷¹

1.1.1. Türk Adı ve Türk Dilinin Kökeni

Türk adının tarih sahnesine ilk çıkışı kuşkusuz kendilerine Türk adını veren Göktürklerin tarih sahnesine çıkmaları ile birlikte olmuştur. Buna rağmen Çin-şu adı verilen Çin kronoloji kitabında Tu-ko adı verilen bir kavimden ve Hunların ortaya çıkmasından bahsedilmesi bu adın Göktürklerle birlikte tarih sahnesine çıkmasından daha öncelerde kullanıldığını

¹⁶⁸ Osman Turan: "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi" C.I, s.27, İstanbul-1969

¹⁶⁹ Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C. II, s. 682

¹⁷⁰ Erol Güngör: "Tarihte Türkler" s. 63, İstanbul 1996

¹⁷¹ Osman Karatay: "İran ve Turan – Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu" s. 34, Ankara – 2003

göstermektedir.¹⁷² Çinliler kendilerine To'u-kiue veya T'u-chueh adını vermişler, Bizanslılar Turkoï adını vermişler, Soğd yazılarında ise Twrk olarak geçmiştir.¹⁷³ Göktürkler bu sözcüğü bazen Türk ve bazen Türük şeklinde, Uygurlar ise sürekli Türük olarak okuyup yazmışlardır. Kaşgarlı Mahmut'ta bu sözcüğün anlamı yaratılmış ve doğmuş anlamlarında kullanılmıştır.¹⁷⁴ İlk zamanlarda Türük olarak kullanılan bu ad Göktürkler ile beraber Türk adını almıştır. Sasani imparatorluğunun yıkılmasından sonra Ceyhun nehrine dayanan Araplar nehrin karşı tarafında bulunan kavimlerinin hepsini Türk olarak nitelendirmişlerdir.¹⁷⁵

Çin kaynaklarından olan Sui-shu Türk adının nerden geldiğini şöyle anlatmaktadır: Türklerin ataları Hunlardır. Aile adları Aşina'dır.¹⁷⁶ Aşinalar beş yüz aile olarak Avarlara sığındılar. Kuşaklar boyunca Altay dağlarında yerleşerek demircilikle uğraştılar. Altay dağlarından birisi olan Altın Dağ miğfere benzediğinden onlarda kendilerini eteklerinde yaşamış oldukları bu dağdan dolayı miğfer anlamına gelen Tu-chu-eh olarak adlandırdılar.¹⁷⁷ Bundan da Türklerin ana aile kolu olarak Aşina'nın olduğu sonucu ortaya çıkmakla beraber Türklerin Hunlarla devam eden bir kavim olduğu belirgin hale gelmiştir. Yine aynı kaynak böylece Türklerin anayurdu olarak ta Balkaş Gölünün doğusunu adres olarak göstermektedir.

MÖ 1328 yıllarında Çin vakayinameleri Çin'in kuzey bozkırlarında bulunan kavimlerden bahsederken "Tik" kavminin adını zikretmektedir. Dil bilimciler Türk adının bozuk bir transkripsiyonla bu şekilde Çin kaynaklarına girdiğine inanmaktadırlar.¹⁷⁸ Bu Tikler Çin kaynaklarına göre MÖ 781–771 yıllarında Çin'in Şansi eyaletine hâkim olmuşlar, Sarı ırmağın güneyine geçerek Çin içlerine kadar ilerlemişlerdir. Bunun yanında Yunan ve Latin kaynaklarında Yurcae diye Herodot'ta Secundus ve Mela'da Turcae olarak geçmektedir.¹⁷⁹ Bu kaynaklarda bahsedilen Türkler İdil ve Volga nehirleri arasında yaşamaktaydılar.

Thomsen ve G. Nemet gibi meşhur Türkologlar Uygurca kuvvetli anlamına gelen ve sıfat olarak kullanılan Türk veya Türük kelimesinin daha sonraları isim haline geldiğini ve Türk milletinin adını teşkil ettiğini söylerler.¹⁸⁰ Munkaesi ve Vambery gibi bilginler ise Türk adının türemek kökünden gelmiş olduğunu ortaya atmışlardır.¹⁸¹ Osman Turan bunu doğru olarak ifade edip Türklere ait örf, anane ve geleneklerin "türe" kelimesinden gelerek "töre" adını almasını buna bağlayarak bu görüşü benimsemiş ve W. Barthold'un derslerinde bu görüşe isabet olarak

¹⁷² Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:39, Seri:III, Sayı111, s.20, Ankara-1971

¹⁷³ Sencer Divitçioğlu: "Kök-Türkler" s.20, İstanbul-2000

¹⁷⁴ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 42, Ankara – 1988

¹⁷⁵ Akdes Nimet Kurat: "Göktürk Kağanlığı" Türkler C II, s. 50

¹⁷⁶ Akdes Nimet Kurat: agm, s. 52

¹⁷⁷ Sencer Divitçioğlu: age, s.26

¹⁷⁸ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.20, İstanbul-1977

¹⁷⁹ Akdes Nimet Kurat: agm, s. 49

¹⁸⁰ Osman Turan: "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi" C.I, s.22, İstanbul-1969

¹⁸¹ Akdes Nimet Kurat: agm, s. 50

“yörük” kelimesinin göçebelere atfen yürümek kökünden türemiş olmasını buna delil olarak göstermektedir. Bu izaha dayalı olarak Türk adının türemiş, yaratılmış anlamında mahlûk, insan anlamında Türk veya Türük olarak kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁸²

Türkçe temelde iki dil öbeğine ayrılmaktadır. İlki Orhon Türkçesi ve ikincisi ise Çuvaşçadır. Bunlar şimdiki konuşulan Türkçenin proto Türkçe şekli Hunlar, Avarlar ve Toparlar tarafından konuşulmaktaydı.¹⁸³ Proto Türkçenin devamı olarak Orhon ve Çuvaşça ortaya çıkmıştır. Orhon Türkçesi üç kol halinde devam etmiştir. Birinci kol; Oğuzlar ve eski Uygurların yanında Osmanlı, Azeri, Türkmen ve Kalaçlarla devam edip gelmiştir. Orhon Türkçesinin ikinci kolu ise Kıpçaklar, Kumanlar, Tatarlar, Başkır; Nogay, Özbek, Kazak, Kırgız ve Altay kavimlerinden devam ederek gelmiş üçüncü kolu ise Yakut Türkleri tarafından devam ettirilmiştir. Çuvaşça ise Onogur, Volga Bulgarları, Hazarlar ve Çuvaşlar tarafından konuşula gelen “r ve l” harflerinin yoğunlukta olduğu diğer bir Türkçedir.

Birçok bilim adamı W. Schott’ın 1836 yılında yapmış olduğu Ural-Altay dil sınıflandırmasına göre Türk dilini bu dil ailesinin içerisinde saymışlardır. Ural ve Altay diye iki kola ayrılan bu dil ailesinin Ural kolu Finnugor ve Samoyed diye iki kola ayrılmakta Finnugor dilleri de Finn dilleri ve Ugor dilleri diye ikiye ayrılmaktadır. Türkçenin içerisinde sayıldığı Altay kolu ise Türk, Moğol, Mançu-Tunguz ve Koreli diller olmak üzere dört kola ayrılmıştır. Türk dilleri ise Türk-Ogur ve diğer Türk dilleri olmak üzere kendi içerisinde ikiye ayrılmıştır. Bu dillerin önemli özelliği kelimelerin anlamlarının cümle içerisindeki durumu ve görevlerine göre kelimelerin köklerine ekler katmak sureti ile farklı sözcükler ortaya çıkarılması ve sözcüklere anlam katılmasıdır. Bu dillerin diğer bir özelliği de yüksek veya düşük sesli harflerin konuşmaya katmış olduğu vurgudan kaynaklanan ahenktir. Bu dil ailesindeki dillerin diğer bir özelliği diğer dillerde olduğu gibi sözcükler içerisindeki sessiz harf yığıntısının kendilerinde bulunmayışıdır.

Türkler konuştukları dili yazıya geç dökmüşlerdir. Bu nedenle Türkçenin tarihini birçok bilim adamı Göktürklerin olduğu VII. Yüzyıla dayandırmaktadır. Bu tarihin başlangıcı Göktürklerin Orhon nehrinin kenarına Ongun, Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan adına dikmiş oldukları bugut anıtlarıdır. Bu yazı Göktürklerin Soğdlularla olan münasebetlerinden dolayı onlardan almış oldukları Soğd alfabesi ile yazılmıştır. Böylece Soğd alfabesi ile birleşen yeni bir alfabe ortaya çıkmış oluyordu. Bu alfabenin harflerinin Germen runlarına benzerliğinden dolayı yeni çıkan Türk alfabesine runik alfabe adı verilmiştir.¹⁸⁴ Daha sonraları Kırgız beyleri kendileri için yaptırmış oldukları mezarların üzerine bu yazıları yazdırmaya başladılar. Uygur Kağan’ı Moyun Çor kendi adına dört tane bengü taşı diktirmiştir.

¹⁸² Osman Turan: “Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi” C.I, s.23, İstanbul–1969

¹⁸³ Sencer Divitçioğlu: “Kök-Türkler” s.21, İstanbul–2000

¹⁸⁴ Sencer Divitçioğlu: age, s.22

Bu yazılar içerisinde Çin kaynaklarında görülen Hun dönemine ait katun, böğü, tengri, tinglig, tok gibi sözcüklere de rastlanmaktadır.¹⁸⁵ Bu sözcüklerin birçoğunun halen günümüz Türkçesinde de konuşuluyor olmasını batılı filologlar tarafından Türkçenin en muhafazakâr dil olduğu kanısını uyandırmıştır. Avrupa ve Asya dillerinin ortaya herhangi bir eser çıkarmadığı bir zamanda Kaşgarlı Mahmut zengin bir ansiklopedik sözlük olan Divanını ortaya koymuştur. Nemeth Türk dillerini kelime başlarındaki “y” ve “s” sesleri farklılığına göre Y Türkçesi ve S Türkçesi diye ikiye ayırmıştır. Bu tasnife göre eski Türkler içerisinde Göktürkler, Uygurlar, Oğuzlar, Kumanlar “y” Türkçesi grubuna, Ogur Türkleri ise “s” Türkçesi grubuna girmektedirler. R. Arat ise Türk lehçe ve şivelerini; Çuvaşça r-grubu ve Yakutça t-grubu diye ikiye ayırmıştır. Türk şive grubunu ise “Sayan d-grubu”, “Atabakan z-grubu”, “Kuzey tav-grubu”, “Tom taglı-grubu”, “Doğu taglık-grubu”, “Güney dağlı-grubu” şeklinde tasnif etmiştir.

Bunun yanında Türkçenin konuşulduğu dilleri diğer kültürler ve dillerle etkilenme gelişme veya değişme dönemlerine göre şöyle sıralayabiliriz. Hz. İsa’nın doğumuna yakın bir zamana kadar konuşulan ve önünde “h” harfinin yoğun olarak kullanıldığı Ana Türkçe Çağı. Milattan sonra altıncı yüzyıldan başlayarak dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar devam eden Erken Kırgız ve Uygur ile Göktürk oyma yazılı dil metinlerinin konuşulduğu Eski Türkçe çağı. 9. ve 15. yy içine alan Uygur edebîyatının damgasını vurduğu Divan-ı Lügat-ı Türk ve Çağatayca eserler ve Kıpçakça sözlüklerin yer aldığı Orta Türkçe çağı. 15. yy’dan zamanımıza kadar devam eden ilk dönemlerinde Arapça ve Farsça kavramların yoğun olarak içine girdiği ve son dönemlerde Fransızca ve İngilizce sözcüklerin içerisine girmiş olduğu “Yeni Türkçe” çağıdır.

1.1.2. Türklerin Anayurtları Hakkında Görüşler

Türklerin anayurtları hakkında birçok nazariye bulunmaktadır. Aslında Türk soyunun kaynakları hakkında tam bir açıklık ve fikir birliği olmaması Türklerin ilk anayurtları hakkında birçok düşüncenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunda Kırgızların sarı saçlı, mavi gözlü ve beyaz tenli olmalarının yanında; Akhunların beyaz tenli ve yuvarlak gözlü olmaları ile Hunların çekik gözlü ve sarı tenli olmaları gibi anatomik farklılıkların bu karışıklıklarda etkisi olduğu muhakkaktır. Buna ek olarak Türkleri Moğolların devamı olarak gören nazariyenin etkisi de büyüktür. Hâlbuki irksal anlamda bir karışma söz konusu olsa bile Türklüğün Moğollara göre bir üst ırkı teşkil etmesi nedeniyle bunların karışımdan meydana gelen nesiller de Türkleşmiştir. Altayların Türklerin anayurdu olduğu görüşünü benimseyen anlayışa göre Türk, Moğol ve Mançu kavimlerine Altay grubu adı verilmektedir.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Lazlo Rosan: “Tarihte Türklük” Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:39, Sno: III, Sayı111, s.12, Ankara-1971

¹⁸⁶ Zeki Velidi Togan; “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s.9 İstanbul-1981

Türklerin ilk anayurtları ile ilgili bazı görüşlere bir göz atalım. Zeki Velidi Togan'a göre Türklerin anayurdu Aral Gölü ile Altay ve Tanrı dağları arasında kalan ve Balkaş gölünü içerisine alan büyük bir alan olmakla beraber özellikle merkez olarak Tiyanşan'dır.¹⁸⁷ Klapproth ve Vambrey ile bazı bilim adamları Türklerin ilk anayurtlarının Altay dağlarında olduğunu ifade etmişlerdir. Radloff ilk anayurdun Altay dağlarının doğu tarafı olduğunu Ramatedt ise tamamen doğu Asya'da olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸ E. Parker, Gahs ve Koppers gibi bilim adamları benzer kültür özelliklerini göz önünde bulundurmamak suretiyle Türklerin ilk anayurdunu doğuda Moğolların yaşamış oldukları bölgede Baykal Gölü ile Gobi çölü arasında uzanan sahada aramışlardır. Koppers kültür unsurlarının incelenmesi suretiyle savaşçı çoban kültürünün merkezi olarak Orta Asya'yı sığır çobanlığı kültürünün merkezi olarak Güney Batı Asya'yı gösterir ve Türklerin anayurtlarının atlı savaşçı çoban kültürüne sahip olan Türklerin anayurtlarının Orta Asya olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁹

Türklerin ilk anayurtları hakkında en etraflı çalışan Nemeth ise günümüzde yaşayan Ural kavimleri ile Türkler arasındaki dil benzerliğini göz önünde bulundurmamak suretiyle Türklerin ilk anayurtlarının Batı Asya'da Aral Gölü çevresi ile Ural ve Altay arasındaki bozkırlarda, genelde bugünkü Kazakistan toprakları üzerinde olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁰ Türk varlığının başlangıcı olarak kabul edilen atlı¹⁹¹ savaşçı çoban kültürünün merkezi olarak İranî tabirle Turan toprakları ve Kazakistan Türklerin anayurtları olarak işaret edilmektedir. Türklerle Moğollar ve Tunguzlar arasındaki akrabalık ilişkilerini ortaya koymak suretiyle bunları Altay kavimleri olarak niteleyen Alman Wiedemann, Fin Castren ve Alman Schott; Türklerin anayurdunun Altaylar olduğunu ortaya atmışlar ve Macar Vambrey ile Rus bilgin Aristov bu görüşü kuvvetli bir şekilde desteklemişlerdir.¹⁹² Avusturyalı bilgin Tomaschek Türklerin anayurdunun Baykal gölünün doğusunda olduğunu iddia etmiş; İngiliz Parker ile Fin Türkolog Ramstedt ise Türklerin ilk anayurdunun daha doğuda Mançurya'da, Kingan dağlarının eteklerinde olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.

Osman Turan'a göre Türklerin ilk anavatanlarının Balkaş, Aral ve Issık gölü bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir. Kendisi birçok Türk menkıbeleri, destanları ile Oğuzlar ve Karluklara ait birçok menkıbenin bu bölgelerde cereyan etmesini buna delil olarak

¹⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 49, Ankara – 1988

¹⁸⁸ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:39, Seri: III, Sayı111, s.2, Ankara-1971

¹⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 47

¹⁹⁰ Lazlo Rosan: age. s.3

¹⁹¹ Adilhan Appa: "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni" Türkler C. II, s. 572vd, (Atlı Kavimler veya Bozkır kurgan kültürünün Türk varlığının başlangıcı olarak kabul edildiği kısım)

¹⁹² Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.19, İstanbul-1977

göstermektedir.¹⁹³ Çin kaynakları da Hunların soyundan gelen Göktürklerin bağımsızlıklarını kazanmadan önce Altayların güneyinde oturduklarını ve demircilikle uğraştıklarını rivayet etmektedirler. Kutsal kitaplara bağlı olarak yapılan rivayetlerde tufandan sonra Nuh peygamber dünyayı üç oğlu Ham, Sam ve Yafes'e bölüştürmüş, Türklerin atası olan Yafes'e Türkistan topraklarını vermiştir.¹⁹⁴ Rivayetlerde genelde Ceyhun nehrinin öte tarafı Türkistan olarak belirtilmiştir. Akhunların, Batı Göktürklerinin, Oğuzlar ve Karlukların Seyhun nehri ile Issık gölü civarında yerleşmiş olmaları bu rivayeti güçlendirmektedir.

Kutsal kitaplara bağlı olan kaynaklara göre Nuh peygamber tufandan sonra dünyayı üç oğlu Ham, Sam ve Yafes arasında paylaşmış ve Türklerin atası olan Yafes'e Ceyhun'un öbür tarafı olan Arapların da nehrin öbür tarafı anlamında Maverünnehir'i vermiştir. Yine bu kaynaklara göre Türk'ün anavatanı Issık Gölü bölgesi civarı sayılmaktadır.¹⁹⁵ Akhun, Göktürk, Oğuz ve Karlukların bu bölgelerde yaşıyor olmaları da bu kanıyı destekler mahiyettedir. İran kaynaklarında da buna benzer bir rivayet vardır. İbn-i Belhi ve Firdevsiye göre dünyayı üç kısma ayıran Feridun¹⁹⁶; Türkistan ve bütün şark ülkelerini Türklerin cediti olan Tûr'a vermiş, İran ve Arap topraklarını İranlıların atası olan İrec'e vermiş, Rum ve Rus ülkelerini ise Selem'e vermiştir.¹⁹⁷ İranlıların Türkistan topraklarına Turan adını vermelerini ise Şahname'de geçen bu Tûr'a bağlamışlardır.

Çin, Yunan ve Arap kaynakları da İran ile Turan arasındaki doğal sınırın Ceyhun nehri olduğunu söylemektedirler. Afrasyab (Alper Tunga) Tûr'un soyundan gelen bir Oğuz hanı olup Türkistan ile beraber İran, Hindistan, Rum ve Rus ülkelerini ele geçirmiştir.¹⁹⁸ Böylece MÖ. 700 yılından MS. 642 yılına kadar Ceyhun genel sınır olmak üzere Pers, Part ve Sasani imparatorlukları ile Ceyhun nehrini kuzeyinde bulunan Saka, Kuşan, Akhun ve Göktürk gibi Turanî kavimler arasındaki mücadele devam ede gelmiştir.¹⁹⁹ İskender istilasından sonra Türk nüfusu bu bölgelerden doğuya doğru çekilmiştir. Doğuya doğru giden Türkler Orkun vadisinde Hun, Göktürk ve Uygur devletlerini kurdukları için Moğolistan Türklerin anavatanı sayılıyordu.²⁰⁰ Hâlbuki İslam kaynakları bunlardan daha önce Batı Türkistan topraklarında İran, Rum, Rus ve Hindistan topraklarını fetheden ve başlarında Oğuz Han'ın bulunduğu bir devletten bahsetmektedir. Batılı kaynaklarda İskender istilasından sonra Türklerin doğuya doğru çekildiklerinden ve daha sonraları Hunların tazyikinden dolayı Proto-Fars kavimlerin geri çekilip

¹⁹³ Osman Turan: "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi" C.I, s.19, İstanbul-1969

¹⁹⁴ Osman Turan: age, s.20

¹⁹⁵ Osman Turan: age, s.21

¹⁹⁶ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s. 38, Tahran 1339hş

¹⁹⁷ İbn-i Belhî: age, s. 37-38,

¹⁹⁸ Tahsin Ünal: "Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi" s. 17, Konya - 1975; İbn-i Belhi: age, s. 39

¹⁹⁹ Ahmet Bican Ercilasun: "Türk Dünyası Üzerine İncelemeler" s. 238, Akçağ Yay. - 1982

²⁰⁰ Osman Turan: age, s.19

bölgenin tekrar Türkleştiğinden bahsetmektedir.²⁰¹ Batı Türkistan'da kurulan Kuşan, Akhun, Batı Göktürk devletleri ile Oğuzların istilası Afganistan ve Horasan'daki Türk nüfusunun tekrar yoğunlaşmasına neden olmuştur. Fakat bu, Türklerin bölgeye ilk defa gelişleri olmamakla beraber İskender istilasından sonra doğuya çekilen Türk nüfusunun tekrar Maveraünnehir ve Horasan topraklarına geri dönüş hareketi olarak kabul edilmektedir.

Türklerin anayurdu olarak ortaya atılan görüşlerin başında Altay bölgesinin Türklerin anayurdu olduğu nazariyesi gelmektedir. Bu görüşte olanlar Türk, Moğol ve Mançu kavimlerini Altay adı altında ortak bir grupta göstermektedirler. Bu görüşün öncüleri ise Wiedemann (1838), Finlandiyalı A. Castren (1848) ve Alman Schott'tur (1849).²⁰² Bunların yanında W. Tomaschek (1888) Türklerin anayurdunun Baykal Gölünün doğusunda olduğunu ortaya atmıştır. İngiliz E. Parker ile Finlandiyalı Türkolog G. J. Ramstedt ise Türklerin anayurdunun daha uzaklarda Kingan Dağları ile Mançurya ve Moğolistan'ın güney kısımlarında olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁰³ Bunların yanında Macar Türkolog G. Nemeth Türk anayurdunun Asya'nın kuzey batı taraflarında Altay dağları ile Urallar arasında ve Aral gölü civarında olduğunu ileri sürmüştür. Macar ilim adamlarından G. Alması Türklerin ilk anayurtlarının Tiyanşan bölgesi olduğunu ileri sürmüştür.²⁰⁴

Türk tarihçilerinden Zeki Velidi ile beraber kendisinin de ifade ettiği gibi Necip Üçok ve ilk defa ayrıntılı Türk tarihini kaleme alan De Guignes de Türklerin ilk anayurdu olarak Tiyanşan bölgesini işaret etmektedirler.²⁰⁵ Zeki Velidi Türklerin ilk anayurtları olarak Tiyanşan'ın batı ve kuzey yamaçları ile Aral gölünün çevresini göstermektedir. Ergenekon Destanı'nı esas alan görüşe göreyse düşmanları tarafından küçük bir alana hapsedilmelerinden sonra Türklerin demiri eriterek dışarı çıktıkları İli ırmağının kuzeyindeki Demirkapı'nın bulunduğu Tanrı Dağlarının kuzeyi Türklerin ilk anayurdu sayılmaktadır. S. Divitçioğluna göreyse Türklerin anayurdu Balkaş'ın doğusunda Altayların güney batısında İli vadisi ile Tiyanşan dağının kuzeyinde Yedisu ile Balkaş Gölünün kuzeyinde bir yerlerde olduğu şeklindedir.²⁰⁶

MÖ. 8. asırlardan beri merkezi Orta Tiyanşan'da bulunan ve bu günkü İran'ın Horasan bölgesini İran topraklarının ortasına kadar elinde tutan bir Saka mevcudiyeti zaten bilinmektedir. İran destanlarının bahsettiği Alper Tunga'nın, Hazar Denizinin kuzey, doğu ve güney

²⁰¹ İgor P'yankov: "Sakalar" (çev-Zülfıye Veliyeva) *Türkler C. I.*, s. 613-614

²⁰² İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 47, Ankara - 1988

²⁰³ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 47 (aynı yer)

²⁰⁴ Zeki Velidi Togan; "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s.9 İstanbul-1981

²⁰⁵ Zeki Velidi Togan; age, s.10

²⁰⁶ Sencer Divitçioğlu: "Kök-Türkler" s.28, İstanbul - 2000

kısımlarının diğere tarafında bulunan Türkistan hakani olduğu belirtilmektedir.²⁰⁷ Alper Tunga'nın hakani olduğu bu Türk devletinin Sakalar olduğu o dönemlerde bu bölgelerdeki Saka varlığından anlaşılmaktadır. Daha sonraları Aryani istilaları döneminde İranî unsurlardan olan As, Harzem, Soğd ve Alanlar Türkistan sınırlarını zorlayarak bu bölgeleri istila etmişlerdir.²⁰⁸ Bölgenin tamamen Aryani kavimler tarafından istilası ise Ahamanişler döneminde Kuroş'un Batı Türkistan'a yaptığı seferden sonra olmuştur. Kuroş, Sakalar üzerine yapmış olduğu bu sefer sırasında öldürülmüştür. Kendisinden hemen sonra Dara, Türkistan üzerine sefer yaparak Sakaların Sukung adlı kağanlarını yenerek Soğdiyana ve Harzem ülkesini ele geçirmiş burayı unsurlar ile doldurmuştur.²⁰⁹ Ayrıca Dara Ceyhun nehrinin kenarında Sakalarla yapmış olduğu savaşlardan bahseden meşhur kitabesini diktirmiştir.

Horasan sahasında kalan Sakaların zamanla Aryani unsurlarla karıştıkları da müşahade edilmektedir. Şimdiki İran'ın Sicistan adı verilen bölgesi Sasaniler dönemine kadar Sakastana şeklinde Farısların Saka-İstan adını verdikleri bölge Sasaniler döneminde Sagastan ve Sigistan şeklinde değışerek günümüzde Sicistan şeklini almıştır.²¹⁰ Erken Ortaçağların başındaysa bu bölgede özellikle Batı Türkistan'da Soğdlular, Harzemliler, Toharlılar ve yerleşik Türkler ikamet etmekteydiler.²¹¹ Aryani istilasından dolayı doğuya çekilen Türk varlığı Kuşanlarla beraber tekrar batıya doğru kaymaya başlamıştır. Daha sonraları Hunların batıya göçleri sırasında onlardan koparak Aşağı Türkistan'a inen Akhunlar buradaki Türk varlığının zenginleşmesine büyük oranda katkı sağlamış ve artık Göktürklerin büyük bir imparatorluk olarak kurulduğu dönemlerde artık Maverainnehir ve Horasan'ın bir kısmı Batı Türkistan'ın bir bölümü haline gelmiştir.²¹²

1.1.3. Türklerde Sosyal Yaşam

MÖ 2000 ve 1000 yılları arasına ait bulgulara göre Altay kavimlerinin içerisinde buldukları döneme göre daha medeni unsurlara sahip olduklarını gösteren deliller olduğu söylenmektedir. Bu dönem insanları bakırın yanında tunç ve altın işlemekte, kesici ve delici aletlerin yanında yüzük, bilezik gibi süsleme eşyaları da yapmaktaydılar. MÖ 2000 yılında dünya altın endüstrisinin ağırlık merkezi Altaylarda yaşayan proto Türk kavimlerin elinde bulunmaktaydı.²¹³ Bu dönemde Altayların güneyine ve doğusuna taşan proto Türkler diğere kavimlerle olan münasebetleri sonucu bu unsurları onların yaşamlarına da sokmuşlardır. Moğol

²⁰⁷ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.25, İstanbul-1977

²⁰⁸ Igor P'yankov: "Sakalar" (çev-Zülfiye Veliyeva) Türkler C. I, s. 613

²⁰⁹ Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş: "İskitler" Türkler C. II, s. 575

²¹⁰ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) Pars ve imalleri bahsi, Tahrân 1339hş; Cöhce, Salim: "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C. I, s. 816

²¹¹ Gaybullah Babayar: "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi" Türkler C. II, s. 107

²¹² Zekeriya Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 52vd, Konya - 1989

²¹³ Yılmaz Öztuna: age, s.18

efsanelerinde Altay kavimleri ile ilgili altın biriktiren Aram-dak efsanesinin bulunması Altay kavimleri ile Moğollar arasındaki irtibatı göstermesi açısından ilginç olmasının yanında Türklerin madencilik faaliyetlerine delil olabildiği gibi onların altın madenciliği ile de ilgilendiklerini göstermektedir. Bu efsanenin gösterdiği diğer bir konu da bu yakınlaşmanın kuşkusuz proto Türk kavimlerin Altay'ın doğusuna doğru inmeye başladıkları MÖ 1700 yıllarına tekabül ettiğini göstermektedir.

Bunun yanında Türklerin geçmişten geleceğe bütün sosyal yaşamlarına baktığımız zaman onların hayatlarını düzenleyen, kural koyan, devletin gücünü temsil eden toplumsal düzene eski Türklerin "töre" dediklerini görmekteyiz.²¹⁴ Çağdaş Türk tarihçileri töreyi "Atalardan kalan bütün kuralların toplamı" şeklinde tanımlamakla birlikte Türk töresinin yazılı yasaları kapsadığı gibi sosyal alışkanlıkları da içine aldığı belirterek Türk töresini; hukuksal töre, dinsel töre, ahlaksal töre gibi birkaç bölüme ayırmaktadırlar.²¹⁵ Eski Türklerde devletsiz ve kağansız kalmış bir milletin töresini de kaybetmiş olduğu kabul edilirdi. Orhun yazıtlarında "Türk töre'ni kaybetme" sözü milletin töre'den kopunca karşılaşacağı tehlikenin boyutunu ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim Bilge Kağan, Orhun Abideleri'nde Türk töresini şöyle tarif eder; "Türk Milleti'nin başına kağan olarak oturdum. Ölecek miyiz diye düşünüp üzülen Türk beyleri bana dönüp sevindiler. Bulanmış gözleri canlandı. Beni gördüler ve bana bağlandılar. "Ağır töreleri" düzenledim, yürürlüğe koydum. Dünyanın dört bucağındaki "milletleri" de düzene koydum."²¹⁶ Türk töresi rasgele, tesadüfen meydana gelmiş şeylerden ibaret değildir. Bunlar birleştirici unsurlar olarak sosyal yaşam içerisinde milletin ortak düşünce, duygu ve kanaatlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Türk töre'si, Türk milleti ile birlikte doğararak, milletle birlikte gelişerek devam eder ve terk edildiği zaman da milletin tehlikeye düşeceğine inanılırdı.

Türk kültürünün ve sosyal yaşamının önemli unsurlardan bir tanesi de demirdir.²¹⁷ Bu madenin ilk defa eski Türk yurdu olan Altay Dağları'nda bulunduğu ve yeryüzüne dağıldığı artık bilinen bir gerçektir. Türkler dünyanın ilk demirci kavmi olarak bilinmektedir. Uygarlığın ilk simgelerinden birisi olan demirin eritilip ona çeşitli şekillerin verilmesiyle birlikte, insanlık âleminde uzun ve parlak bir dönem açılmış olmaktadır. "Göktürkler ile Oğuzların ataları demirci idiler."²¹⁸ Moğolların kendilerine "Darhan" dedikleri demircilikle uğraşan insanlardan dokuz atası demirci olan adam şaman kabul edilmekteydi. Şamanların büyüklerine Tarhan adı verilmekteydi. Bundan anlaşıldığına göre demircilik eski Türklerce en saygın sanat dalı olarak kabul edilmekteydi ve sosyal yaşamda birçok kullanım alanına sahipti. Gerçi bazı batılı bilim adamları

²¹⁴ Salim Koca: "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı" *Türkler C. II*, s. 823

²¹⁵ Ziya Gökalp: "Türk Töresi", (Haz.: Yusuf Çotuksöken) s. 12-13, İstanbul – 1977

²¹⁶ Bahaeddin Ögel: "Türk Kültürünün Gelişme Çağları" s. 474-475 İstanbul – 1988

²¹⁷ Wilhelm Radloff: "Sibirya'dan" C. I, s. 123, (çev-Ahmet Temir) Maarif Basımevi - 1956

²¹⁸ Ziya Gökalp: "Türk Uygarlık Tarihi", (Haz-Yusuf Çotuksöken), İnkılâp Yay. İstanbul 1981, sh. 9

Türklerin demircilikle uğraştıklarını onların göçebe sosyal yaşamlarından dolayı kabul etmemektedirler.²¹⁹ Fakat bu bilim adamları Türklerdeki yaylak-kışlak göçebe yaşam tarzını göz ardı ettiklerinden dolayı bu kanıya varmışlardır. Sasaniler dönemi İran'ı ile ilişki halinde olan Türk devletleri yaylak kışlak yaşam tarzlarından dolayı İranlılar tarafından Türk budunları "kuç-oba" (göçebe) şeklinde adlandırılmışlardır.²²⁰

Türk boyları kendi hiyerarşik yapıları içerisinde milli bir bütünlük halinde tudun, budun, yabgu ve kağanlık şeklinde örgütlenmiş akraba Türk kitlelerinden müteşekkil bir şekilde sosyal yaşamlarını devam ettirmekteydiler. Küçük boy ve aşiretlerin oluşturdukları siyasal birliklere tudun adı verilmekteydi.²²¹ Birçok boy ve aşiretin toplu bir şekilde bağlı olduğu siyasal birliğin adına ise budun adı verilemekteydi.²²² Budunların oluşturduğu bölge veya eyaletlere ise yabguluk ünvanı verilmiş ve bu eyaletleri yöneten hükümdar ailesinden kimselere de yabgu veya "tigin" denmiştir.²²³ Yabgulukların kendisine bağlı olduğu bütün Türk boy, tudun ve budunlarının bağlı olduğu en üst siyasal birliğin adına da kağanlık adı verilmekteydi.²²⁴ Bütün bunlar eski Türk devletlerini oluşturan sosyal yapılardan müteşekkil siyasal birliklerdir. Tudunlar Türk kitlelerinin en küçük birimidir ve bunlar köyler şeklinde organize olmuşlardır. Genellikle her tudundan yüz civarında er kağanın ordusuna yollanırdı. Türk toplumlarında bütün bireyler hür olduğundan dolayı bunlar kendi sosyal yaşamlarında özgür olup savaş zamanlarında askerlik görevlerini yapmak üzere kağanın ordusuna katılırlardı. Bu yönüyle İran medeniyetinden tamamen farklı toplumsal bir yapıya sahiptir. Çünkü İran toplumlarından çeşitli toplumsal tabakalar vardır ve köylüler köle statüsünde sayılırlardı, hiçbir zaman kendi üstündeki bir toplumsal tabakaya geçemezdi. Fakat Türk devletini örgütleyen kağan ailesi bir tudundan dahi ortaya çıkabilmekteydi ve ona bu görevin tanrı tarafından verildiği kabul edilerek bütün Türk boyları onun etrafında derhal birleşirlerdi.

Türk toplumsal hayatından İran, Hint ve Yunan toplumlarında olduğu gibi halk arasında uçurumlar meydana getiren toplumsal sınıflar mevcut değildi. Bununla birlikte diğer toplumlarda olduğu gibi Türk boy ve budunları içerisinde asiller, din adamları ve hanedan ailesi gibi toplumsal statüler vardı fakat bunlar toplumsal yapıyı oluşturan bütün birimler içerisinde olduğu gibi bunlar arasında kesinlikle toplumsal bir uçurum mevcut değildir. Bu yönüyle Türk budun ve devletlerini oluşturan bütün bireylerin birbirine yakın bir statüde olmaları ülkeyi oluşturan bireyler açısından bugünkü demokratik ülkelerdeki vatandaş kavramına en uygun sosyal yapıyı

²¹⁹ Wilhelm Radloff: "Sibirya'dan" C. I, s. 123, (çev-Ahmet Temir) Maarif Basımevi - 1956

²²⁰ Bahaeddin Ögel: "Türk Kültür Tarihine Giriş" C 1, s. 5

²²¹ Gaybullah Babayar: "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi" Türkler C.II, s.108,

²²² İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 219, Ankara – 1988; Salim Koca: "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı" Türkler C. II, s. 823

²²³ Salim Koca: "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı" Türkler C. II, s. 833

²²⁴ Tahsin Ünal: "Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi" s. 29, Konya – 1975

arz etmektedir. Türk sosyal yaşamında soylu olmak için gerekli olan şartlar güçlü olmak, milletini bir araya toplamak, halkını esaretten kurtarmak ve bilge olmak gibi şartların geçerli olduğu görülmektedir.²²⁵ Bu şartlardan bir veya bir kaçına sahip olanlar toplumda soylu bir mertebeye yükselirler Tarkanlar, şadlar, bilgeler veya beyler rütbesine yükselirdi.²²⁶ Türk toplumsal yaşamında farklı statüye sahip olan bireyler arasındaki bağlılık yazılı kanunlar veya maddi unsurlarla değil manevi bir bağlılık ve saygı esasına dayanmaktaydı. Bunun yanında asaletin kalıtsal sayıldığı anlayış İran, Hint ve Yunan toplumlarında olduğu gibi Türk topluluklarında da geçerliydi, mesela Türk devletlerinin kurucu hanedanı Aşina ailesi sayılırdı ve bu aile kutsaldı. Kağanlar, yabgular, şadlar ve Tarkanlar kendilerinden sonra bu görevlerini çocuklarına devrederlerdi.

Ceyhun nehrinin sınırını oluşturduğu Türk ve Sasani toplumları arasında sosyal ve siyasi yapı açısından dağlar kadar fark vardır. Sasanilerde Zerdüş din adamları ile güçlü askeri sınıfın oluşturmuş olduğu halktan çok kopuk bir devlet organizması göze çarpmaktadır. Buna rağmen Maverünnehir Türklerinde adına “çaker” yani kul adı verilen ve halk ile iç içe yaşantılarını devam ettiren mahalli yöneticiler görülmektedir. Bu yönüyle halktan kopuk devlet aygıtını ayakta tutabilmek için ülkedeki bütün sınıfları baskı altında tutan bir Sasani devlet organizması ile halkına karşı hoş görülmesi onlarla iç içe hatta Sasanilerden kaçarak Maverünnehir’e sığınan Nesturi, Mecusi ve Mani unsurlara bile kapısını açarak onlara dini serbesti tanıyan ve Türklerin arasında bu dinlerin yayılmasına bile hoşgörüsü yaklaşan Türk devlet geleneği göze çarpmaktadır.²²⁷

Eski Türkler İranlıların “khaime” adını verdikleri tepesi gök kubbe gibi oval olan çadırlarda yaşadıkları gibi kasırlar ile dolu şehirlere de sahiplerdi. El-Semarkandî “Türklerin şehirleri çoktur, birçoğunda tüccarlar, mallar ve pazarlar doludur” şeklinde rivayetlerde bulunmuştur.²²⁸ Merkeziyetçi bir yapıya sahip olan Göktürk ve Hazar ülkelerindeki yönetici sınıfı oluşturan ve kağan tarafından atanan adına buyruk, tutuk, tudun gibi unvanlar verilen yüksek rütbeli memurlar, üzerlerinde kasırlar kurulu tepelerin etrafında öbelenmiş kasaba ve şehirlerden insanlarını yönetirlerdi. Bu yöneticiler yeni fethedilen yerlerdeki insanları yönetmeleri için kağan tarafından atanmaktaydılar. Türkler şehirleri “ordu”, “balıg”, “uluş” şeklinde isimlendirmekle beraber yerleşim yerlerinde “balçıktan” yapılan evleri tabir etmek amacıyla genelde şehirler için “balıg” tabirini kullanmışlar ve Kağanın oturduğu şehri ise “ordu”

²²⁵ Tahsin Ünal: “Türk’ün Sosyo-Ekonomik Tarihi” s. 75, Konya – 1975

²²⁶ İbrahim Kafesoğlu: “Türk Milli Kültürü” s. 250, Ankara – 1988

²²⁷ Vasili Viladimiroviç Barthold: “Moğol İstilasına Kadar Türkistan” (haz-Dursun Yıldız) s. 195, Ankara – 1990; ayrıca bkz Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 169, İstanbul – 2003

²²⁸ Zeki Velidi Togan: “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s. 52, İstanbul – 1981

şeklinde tabir etmişlerdir.²²⁹ Uluş sözcüğü ise toprakla birlikte üzerinde yaşayan insanları ifade etmekteydi.²³⁰ Ordu şeklinde adlandırılan şehirler genellikle etrafı surlarla çevirili, dört köşesinde kuleleri olan önemli yollar üzerinde kurulmuş saray ve etrafındaki evlerdir. Genellikle şehirler veya ülkelerin birbirinden ayrıldığı sınır çizgilerine “yaka” denilmekteydi.²³¹

Buna rağmen bu şehirlerin birçoğu Türklerin kendi yaptıkları şehirler olmamakla beraber sonraları ele geçirildikten sonra yerleştikleri şehirlerdir. Ülkeler arası ticaret sayesinde ortaya çıkan koloni pazaryerleri ve etrafında oluşan şehirler Göktürkler tarafından alındıktan sonra Türklerin buralara iskânı sonucunda Türkler arasında yerleşik hayata geçme hızlanmıştır. Buna rağmen I. Göktürk imparatorluğunun yıkılışının en büyük sebebi olarak “şehirsizlik” gösterilmektedir.²³² Bahaeddin Ögel “Göktürk çağında Orhon bölgesinde bizim anladığımız manada etrafı surlarla çevrili şehirlerin bulunduğuna pek inanmıyoruz” demektedir. Buna rağmen Göktürk imparatorluğu bünyesinde olan ve çok sayıda Türkü içerisinde barındıran Turfan, Karaşar, Kuça, Tokmak, Kaşgar, Hotan gibi şehirler de bulunmaktadır. Bu şehirler Türkleşmeden önce Saka, Kuşan, Tohar, Soğdak ve Alanlar gibi unsurlar tarafından meskûn idiler. Göktürklerin ticari faaliyetleri Soğdaklar eliyle yapmaları onların şehirleşmeye olan ihtiyaçlarını ortadan kaldırmıştır. Göktürkler Soğdluların meskûn oldukları şehirlere genelde “kend” adını vermişlerdir ve önemli Soğdak şehirlerinden biri olan Semerkand bu dönemden günümüze kalan önemli yerleşim yerlerinden biri sayılmaktadır.²³³

Bununla beraber yaylak-kışlak yaşam tarzını devam ettiren Türklerin aksine erken ortaçağlarda bazı Türkler Maveraünnehir bölgesinde özellikle Soğdak şehirlerinde ikamet eden meskûn Türkler de ortaya çıkmıştır. Eski Türkler genel olarak şehirlerde ikamet etmeyi seçen Türklere “yatuk” adını vermekteydiler. Buna karşılık yaylak-kışlak yaşam tarzını devam ettiren Türklere ise “çatak” adı verilmekteydi.²³⁴ Aynı zamanda eski Türkler şehirlerde oturan Türk olsun veya Türk olmasın bağılı bulunan bütün insanları ifade etmek amacıyla şehir halkı anlamına gelen “ulus-budun” tabirini kullanmışlardır.

Eski Çin kayıtlarında Kırgızların ülkesinde demir bulunduğunu, Kırgızların ülkesine her yağmur yağdıktan sonra ortaya demir madeninin çıktığını ve bu demirlerden gayet keskin silahlar yaptıklarını, bu silahları ise Tukuelere verdiklerini söylemektedirler.²³⁵ Madencilik olayı

²²⁹ İbrahim Kafesoğlu: “Türk Milli Kültürü” s. 309vd, Ankara – 1988

²³⁰ Salim Koca: “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı” *Türkler C. II*, s.824

²³¹ Salim Koca: agm, s.824

²³² Bahattin Ögel: “Türk Kültürünün Gelişme Çağları” s. 175, Ankara – 1979

²³³ Bahaeddin Ögel: “Türk Kültür Tarihine Giriş” C 5, s. 216, Ankara – 1978

²³⁴ Bahaeddin Ögel: “Türk Kültür Tarihine Giriş” C 1, s. 16, Ankara – 1978 (“yatuk” tabiri ilk dönemlerde ata geleneği olan yalac-kışlak yaşam tarzının dışında çıkan Türkleri hicvetmek için “tembel” anlamına gelen bu ifadeyi kullanmış oldukları ve bu kavramın daha sonraları anlam başkalaşmasına uğrayarak “şehirli” anlamında herkez için kullanıldığı ifade edilmektedir.

²³⁵ Sencer Divitçioğlu: “Kök-Türkler” s.84, İstanbul – 2000

bütün Türk göçebe toplumlarında bulunmamasına rağmen Kırgız, Göktürk ve Avar gibi Türk toplumlarının bazılarında görülen mesleklerden bir tanesidir. Demir madenciliği ile uğraşan Kırgızlar; Doğu Göktürklerine bunları satmaktaydılar. Göktürkler ve Çinliler arasında gidip gelen elçilerin yanlarında götürmüş oldukları hediyeler arasında ham demir de bulunmaktaydı. Göktürklerde ise madencilik asıl ekonomik uğraşlardan bir tanesiydi. Onlar demir madeninden demircilik gereçleri, silah, at ve araba koşumu malzemeleri, giyim eşyaları ve basit tarım aletleri yapmaktaydılar. Tanrı, Altay, Ural ve Sayan dağlarında bulunan eski maden ocakları buralarda yaşayan Türklerin demircilik faaliyetlerini yürüttüklerini gösteren bulgularla doludur.

Batı Göktürkleri için madencilik ata mesleği idi ve demircilik sanatında ustaydılar. Bunlar demirden kama, kılıç, temren, tolga, zırh ve araba aksamı gibi gereçler üretiyor, giysilerini madenlerden yapmış oldukları toka ve küpelerle süslüyorlardı. Bizans imparatorunun Batı Göktürklerine elçi olarak yollamış olduğu Zamarkos'a Göktürkler maden ocaklarını gezdirmişler ve Bizanslılara demir madeni satmak istemişlerdir.²³⁶ Zamarkos'un Göktürklerden bir miktar demir madeni muadili olarak Sir Derya bölgesinden Aral'ın kuzeyi yoluyla Azak denizine buradan da bunları gemilere yükleyerek Karadeniz'den İstanbul'a götürdüğü söylenmektedir.²³⁷ Hazarların ticaret şehri olan Derbent'te adına "kübeci" denilen ve İranlıların kendilerine "zırhgeran" adını verdikleri asil tarhanlar zümresi vardı.²³⁸

Demircilik ile ilgili bir takım merasimler de eski Türkler arasında önemli bir yer tutardı. Her yıl belli bir günde İlhan, demir merasimi için bir demir parçasını akkor haline gelinceye kadar ocakta ısıtırdı. Demir, bu hale geldikten sonra, İlhan'a ait "altın örsün" üzerine konulur. İlhan, altın çekici olarak, bunun üstüne vururdu. Bundan sonra, koşular, toylar, şölenler yapılırdı. Bu merasimler sınır boylarında da yapılır. Ülkeye dışardan girmek isteyen bir yabancı elçi, bu merasimi yapmadan giremezdi.²³⁹ Demircinin Türk toplumunda ne kadar önemli konumda olduğunu tarihe ışık tutan bütün Türk destanlarında görmek mümkündür. Nitekim Türk sosyo-kültürel yapısını en iyi işleyen destanlardan biri olan Manas Destanı'nda da anlatıldığı üzere; "Her akına çıkmadan önce Manas kendi demircisine gider, kılıçlarını biletir, silahlarını tamir ettirir ve öyle yola çıkardı. Nogay-Han'ı, Yoloy'u mağlup ettikten sonra, onun iki kızını esir ederek yurduna getirmişti. Bu Han kızlardan birini, teşekkür ifadesi ile demircisine vermiş ve diğerini de oğluna nikâhlamıştı. Manas, demircisini Darkan yani Tarkan, saygı deyimi ile çağırırdı. Çünkü Tarkanlık hükümdar tarafından verilmiş çok yüksek bir üstünlük unvanı idi. Onların bu rütbesi de nesilden nesle sürüp giderdi."²⁴⁰

²³⁶ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 96, Ankara – 1988

²³⁷ Sencer Divitçioğlu: "Kök-Türkler" s.85, İstanbul – 2000

²³⁸ Zeki Velidi Togan: "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s. 53, İstanbul – 1981

²³⁹ Orhan Türkdoğan: "Türk Tarihinin Sosyolojisi" s. 131 İstanbul – 1996

²⁴⁰ Bahaeddin Ögel: "Türk Mitolojisi I" s. 69, Ankara – 1993

Ligeti gibi batılı tarihçiler “Türkler toprağı işlemezler ve bu işi hakir görürler”²⁴¹ demişlerse de Çin kaynakları Türkler her ne kadar yer değıştirseler de onların toprakları vardır demişlerdir. Türkler mevsimlik olarak kuru ve sulu tarım işleri ile de uğraşmışlardır. Eski Türklere ait “tarıg, tarıglağ, ekin, orum, koç, gübür, saman, saban, tırmıg, kazma, orgak ve buğday” gibi kavramlar Türklere bir tarım kültürünün varlığına işaret etmektedir.²⁴² Bununla beraber Türklere tarım işleri beraberinde kentleşmeyi ortaya çıkaracak derecede güçlü olmamakla birlikte göçebe kültüre dayalı olarak mevsimlik tarıma dayalı bir iş bölümü sayesinde genellikle kadınlar tarımsal faaliyetleri yürütmekteydiler. Savaşa giden Türk erkekleri genelde “su kenarındaki karımdan, koyaklardaki oğlumdan ayrıldım” deyişii ile tarım faaliyetlerinin su kenarında yapıldığını ve cinsiyete dayalı bir işbölümünün olduğunu; genellikle kadınların tarım işleriyle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Alma Ata'nın 50 km. Doğusunda Esik kurganında 2500 yıl öncesinden kalma altın elbiseli genç bir Hun Türkünün mezarı bulunmuştur. Mezarda 4.000 kadar altın plakanın bulunduğu söylenmektedir. Türk gencinin altından elbisesi pantolon ve ceket şeklindeydi. Bu eserler Türklerin maden işleme sanatında sahip oldukları seviyeyi göstermesi açısından oldukça güzel bir örnektir. Bazı tarihçiler Romalıların pantolonu Hun Türklerinden aldıklarını söylemektedirler.

1.1.4. Türklere Devlet Yönetimi ve Siyasal Yapı

İslam öncesi Türk devlet yapısı için ilk defa Türk adıyla kurulmuş olan ve Sasaniler dönemi Farslarla ilişkilerde en geniş zaman dilimine sahip olan Göktürklerin devlet yapısını incelemek daha doğru olmakla beraber genelde Türk devletlerinin siyasi organizasyonları birbirinin benzeri olmaktadır. Bütün toplumlarda olduğu gibi Göktürklerde de asiller sınıfını oluşturan bir toplumsal tabaka mevcuttur ve sınıf için genelde “tarhan” tabiri kullanılmaktadır.²⁴³ Göktürklerde demircilik mesleğı ile uğraşan kimselere verilen bir ad olan “Tarhan” soylu bir ata mesleğı olmasından dolayı daha sonraları bu isim toplumdaki soylu kimseleri belirtmek için kullanılmıştır.²⁴⁴ Bu asiller sınıfının en tepesinde adına kağan denen hükümdar bulunmaktadır. Kağan'ın içinde bulunduğu devleti yöneten hanedan, adına Aşına soyu denilen tek bir koldan gelmektedir. Zeki Velidi Togan ve İbrahim Kafesoğlu özellikle Türk hanedan ailesinin tek bir soydan geldiğı üzerinde ısrarla durmuşlardır. Hatta günümüz yabancı bilim adamları da bu görüşe daha çok yaklaşmaya başlamışlardır.²⁴⁵ Kağanlar devlet işleri ile ilgili “toy” adı verilen yemekli meclisler düzenler, kağan olmadığı zamanlarda bu meclisler “ayguci” adı verilen

²⁴¹ Lajos Ligeti: “Bilinmeyen İç Asya” (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 46, Ankara – 1998

²⁴² Sencer Dıvıçioğlu: “Kök-Türkler” s.247, İstanbul – 2000

²⁴³ Yılmaz Öztuna: “Büyük Türkiye Tarihi” C.I, s.91, İstanbul–1977

²⁴⁴ Ziya Gökalp: “Türk Uygarlık Tarihi” C. II, s. 273, (Haz-Yusuf Çotüksöken) İstanbul – 1981

²⁴⁵ Yılmaz Öztuna: age, s.19

başbakan rütbesindeki kimseler tarafından yönetilirdi.²⁴⁶ Genelde devlet; doğu ve batı olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Ülkenin doğu kısmı başında “kağan” olan hanedan üyesi tarafından yönetilir, batı tarafını da yine hanedan ailesinden “yabgu” unvanlı birisi tarafından yönetilirdi.²⁴⁷ Kutsal Ötüken mıntıkası devletin doğu kısmında olduğu için ülkenin merkezi doğudadır ve batıdaki kağanlık doğuya bağlıdır.²⁴⁸

Yönetimde kağan kadar etkili olan hükümdar eşine “katun” (hatun) adı verilir. Kağanın çocuklarına “tigin” onların eşlerine de “konçuy” adı verilmektedir.²⁴⁹ Yönetimde almış oldukları görevlere göre kağan çocukları “yabgu” veya “şad” unvanları taşımışlardır. Bunlardan valilik ve yöneticilik makamında olanlarına “yabgu”, ordu komutanı ve başkomutanlık görevlerinde bulunanlarına ise “şad” unvanları verilmiştir. Bunların yanında boy hükümdarlarına “kan” (han) denilmekteydi.²⁵⁰ Bunların dışındaki asil kimseler ise “Tarkan, kül-çur, apa, tudun, erkin, ilteber” diye tabir edilen askeri unvanlara sahiptiler.²⁵¹ Kağanın özel askeri birliklerine ise “böri” yani kurt ismi verilmekteydi.²⁵² Bunun yanında Türk devlet geleneği içerisindeki devlet teşkilatı içerisinde görevli birçok memuriyet vardı bu memurlardan bazılarına İdikut, Tekin, Tarkan, Subaşı ve Tamgacı gibi isimler verilmekteydi ve bunların ayrı ayrı görevleri bulunmaktaydı. Genellikle yabgu, tekin, tudun gibi memurluklar kağan ailesinden olan kimselere verilmekteydi. Bunlar genelde kağanın kardeşi, oğlu veya yakın akrabaları olurdu. Bunun yanında kağan yeni ele geçirilen eyaletlerdeki kavimlere il ezen anlamına gelen “ilteber” unvanlı valiler gönderirlerdi.²⁵³

Hunlardan itibaren bütün Türk devletlerinde yerleşik bir vergi sistemi mevcuttur. Bunların içerisindeki önemli yekûnunu bağlı ülkelerden altın, gümüş veya madeni olmak üzere nakit para veya aynı olarak alınan yıllık vergiler, ticari mallar ve hediyeler oluşturmaktadır. Türkistan gibi bağlı eyaletlerden vergi alındığı gibi Sasani ve Çin gibi yabancı ülkelerden de ipekli kumaşlar, şarap, pirinç ve çeşitli gıda maddeleri vergi olarak alınıyordu. Bunun yanında halktan da belirli oranda vergi alınmaktaydı. Mesela yüz koyunu olan bir vatandaşın asil bir atı vergi olarak vermesi gerekmekteydi. Bunların yanında kumaş, pamuk, ipek ipliği ve buğday da vergi olarak alınmaktaydı. Bu vergileri toplamak amacıyla kağanlar çeşitli vergi memurları tayin etmekteydiler. Kağanlar vergileri toplamak ve vergi gelirlerini kontrol etmek amacıyla

²⁴⁶ Salim Koca: “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı” Türkler C. II, s. 833

²⁴⁷ Salim Koca: agm, s.833

²⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu: “Türk Milli Kültürü” s. 262vd, Ankara – 1988; İbrahim kafesoğlu: “Eski Türk Dini” s. 27, Ankara – 1980

²⁴⁹ Gaybullah Babayar: “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi” Türkler C.II, s.108, Yılmaz Öztuna: age, s. 91

²⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 255vd

²⁵¹ Salim Koca: agm, s. 832

²⁵² Akdes Nimet Kurat: “Göktürk Kağanlığı” Türkler C II, s. 53; ayrıca bkz İbrahim Kafesoğlu: age, s. 276

²⁵³ Lazlo Rosan: “Tarihte Türklük” TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 102, Ankara – 1971

“Tudunları” görevlendirirlerdi.²⁵⁴ Bunun yanında Altaylar, Tanrı dağları ve Kuça’da Türkler demir, altın, gümüş, bakır ve kurşun gibi madenlerin çıkarılıp işlenilmesi gibi ticari faaliyetler ile de uğraşmaktaydılar.

Hun, Göktürk ve Avar gibi eski Türk devletlerinde halktan alınacak vergilerin kararlaştırılması için her yıl mayıs aylarında Kurultay toplanarak boy ve budunlarda yaşayan insanlar ve hayvanların sayımı yapılarak vergilendirme yapılır ve bunlar defterlere yazılırdı. Tahsilat memurlarına “amga” veya “ınga” adı verilir, toplanan vergiler devletin “agılık” adı verilen ambarlarında saklanırdı.²⁵⁵ Bu vergi hukuku açısından önemli bir konu olmakla beraber vergiler için halkın ve hayvanların sayımlarının yapılarak defterlerde zapt edilmesi uygulaması daha sonraki Türk devletlerinde devam ederek gelmiş İslam sonrası Türk devletlerinde de bu uygulama aynı şekil devam ede gelmiştir. Sayımı yapılan hayvanlar vergilendirmek amacıyla damgalandıklarından dolayı vergi olayı Türklerde “tamga” şeklinde isimlendirilirdi.²⁵⁶ Vergi memurlarına da “tamgacı” adı verilirdi.²⁵⁷ Halktan sadece hayvanlar üzerinden vergi alınmazdı, bunların yanında toprak ve toprak ürünlerinden, meskenlerden alınan vergiler de bulunmaktaydı. Toprakta alınan vergilere “kalan” denmekteydi. Toprak ürünlerinden alınan vergiye “salığ” adı verilirdi. Hayvanlardan alınan verginin adı ise “kobcır”dır.²⁵⁸ Toplanan bu vergiler kağanın belirttiği yerlerdeki ambarlarda saklanır buna göre taksim edilirdi. Bu vergilerin toplandığı ambarlar yine “agılık” adı verilen memurların sorumluluğu altında olurdu. Bu vergileri tahsil eden görevlilere ise “agıcı” adı verilmekteydi.²⁵⁹

Türklerde toprak özellikle kutsal olan kavramlardan bir tanesidir. Toprak Orhun kitabelerinde belirtildiği gibi “Tanrı üstte gök altta yer (toprak) ve ikisi arasında Türk milletini yarattı..” şeklindeki ifadede olduğu gibi toprak ve gök tanrının yaratmasına ait iki kutsal olgudur. Bu nedenle toprak yani ülke, il tanrının malıdır. Tanrı bu ikisi arasında yaratmış olduğu milletleri toplama işini yine Orhun abidelerinde belirtildiği gibi “tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İteriş’i gönderdi” ifadesiyle Türk milletini toplama yetkisini Tanrı kağanlara verir ve tanrı adına devletin toprağın ve milletin sahibi yine adına “kut” denilen tanrı tarafından yetkili olan kağanlar sayılırdı.²⁶⁰ Genel olarak atlı göçebe çoban kültürünün hâkim olduğu Türk toplumlarında zirai faaliyetler çok az göze çarpmaktadır. Toprağın en önemli özelliği hayvanların beslenme ihtiyacının karşılandığı verimli münbit yaylak alanlardır. Bu açıdan toprak üzerinde yaylaklar ve su önemli bir yere sahiptir.

²⁵⁴ Turhan Atan: “Türk Gümrük Tarihi” C. I, s. 20, TTK Yayınları, Ankara - 1990

²⁵⁵ Bahaeddin Ögel: “Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi” C. I, s. 420, Ankara – 1981

²⁵⁶ İbrahim Kafesoğlu: “Türk Milli Kültürü” s. 315, Ankara – 1988

²⁵⁷ Salim Koca: “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı” Türkler C. II, s. 834

²⁵⁸ Turhan Atan: “Türk Gümrük Tarihi” C. I, s. 41, TTK Yayınları, Ankara - 1990

²⁵⁹ Salim Koca: agm, 834

²⁶⁰ Salim Koca: agm, s. 828

Türk boy, tudun ve budunlarının üzerinde meskûn olduğu topraklar devletin (ilin) malı sayıldığından dolayı kağanlar buralarda yaşayan boylara soylu ailelerden beyler atayarak onların idaresini kendilerine teslim etmiş ve bu sayede Türk devletlerindeki tımar anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tımarın geçmişi Büyük Hun imparatoru Bagatur döneminde bariz olarak görülmektedir. Bagatur, on bin kişinin yaşamış olduğu bir buduna yabgu olarak atanmış ve yüz köyün tımarını kendisine vermiştir.²⁶¹ Bu gelenek zamanla Türk İslam devletlerinde de daha güçlenerek devam eden bir kurumsal yapı şeklini almıştır. Tımar geleneğini dünya milletlerine hediye eden eski Türklerdir. Sasaniler dönemi İran’ında bu gelenek fark edilerek eyaletlere saltanat ailesinden şahzadeler atanmak suretiyle bu eyaletler kendilerine tımar olarak tevcih edilmeye başlanmıştır. İranlılar tımar geleneğine sahip olmadan önceki dönemlerde ülke taksimatını oluşturan eyaletlere valiler atarlar ve bu valiler devlet adına buradaki memuriyetlerini ifa ederlerdi. Daha sonraları Türk devletlerini örnek alan Sasaniler saltanat ailesinden kimseleri komutan olarak eyaletlere atamışlar ve o bölgeleri tımar olarak kendilerine tevcih etmişlerdir.²⁶²

1.1.5. Türklerde Kültürel Yapı

Sasaniler dönemi İran medeniyeti ile komşu olan Kuşan, Akhun ve Göktürk imparatorlukları döneminde, Sasaniler kültürel açıdan Kuşan ve Akhunlar üzerinde bir çok tesirler bırakmışlardır.²⁶³ Öyle ki Kuşanların İranî mi, Turanî mi oldukları birçok bilim adamı tarafından tartışılmıştır. Bunun yanında Sasanilerin Akhunlar üzerinde de birçok tesirleri olmakla beraber onları Türklükten uzaklaştıracak derecede bir etki bırakmamıştır. Göktürkler Akhunları kendi bünyelerinde eritip Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde kökleştikten sonra bölgedeki İrani tesirler azalmıştır. Doğu batı ticaret yolu üzerinde iskân bulmuş olan Toharlı ve Harzemli ticari unsurlar Göktürk ülkesinde Orhon havzasına kadar geniş bir alanda yayılmış bulunmaktaydılar. Bu yollar üzerinde kasabalar kurarak yerleşen İranlı unsurlar yavaş yavaş Türkleşmişlerdir. Doğu Göktürk ve Çin arasındaki mıntikalarda koloniler halinde yerleşmiş bulunan İran kökenli Asegiler Türkleşerek “Az Bodun” şeklinde anılmaya başlanmışlardır.²⁶⁴

Bunun yanında İranî Harzemliler doğu batı ticareti yolu üzerinde Doğu Avrupa’ya kadar yayılarak buralarda koloniler kurmuşlardır. Bu Harzemli koloniler Hazarlar üzerinden ticaretlerini ifa ettiklerinden dolayı Hazarların hizmetinde bulunmuşlar ve zamanla Türkleşmişlerdir. Göktürkler döneminde artık Türkler Maverâünnehir bölgesinde İran nüfusunu

²⁶¹ Tahsin Ünal: “Türk’ün Sosyo-Ekonomik Tarihi” s. 30, Konya – 1975

²⁶² Kırstensen, Artur: “İran der Zaman-i Sasaniyan”(trc-Raşid Yasmi) s. 154, Tahran – 1368 hş

²⁶³ Zeki Velidi Togan: “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s. 54, İstanbul – 1981

²⁶⁴ Zeki Velidi Togan: age, s. 52; Sevda Süleymanova: “Kafkasya ve Avarlar” (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C. II, s. 677

iyice bastırılmış bulunuyorlardı. Bu günkü Kazakistan toprakları üzerinde Türk nüfusu İranî unsurları eritecek kadar çoğalmıştır.²⁶⁵

Eski Türk kültüründe önemli bir su kültü olduğu söylenmektedir.²⁶⁶ Bundan dolayı Maverâünnehir’de oturan Türkler ölülerini suda gömerler ve bu şekilde onların günahlarından temizlendiğine inanırlardı.²⁶⁷ Suyun içerisinde ölmek kendileri için bir şeref sayılırdı. Bu bölge Türklerinin inandığı totemlerden bir tanesi de su ruhlarıdır. Eski Türkler keçeden yapılmış kubbe şeklinde çadırlarda yaşamışlardır. Bu yaşam tarzı Türklerle irtibat halinde bulunan Horasan’da mukim bazı İranî topluluklar da benimsemişler “otag” adını verdikleri ve Arapların buna “gubba-i turki” dedikleri bu çadırlardan kendilerine derme evler yapmışlardır.²⁶⁸ Eski Türklerde kımız kutsaldı ve bu süt kurutulularak “kurut” yapılırdı.

Eski Türkler yabancı istilasına uğramamak amacıyla mal biriktirmez ve yerleşik hayata geçmezlerdi sadece ele geçirdikleri yerlerdeki şehirleri yönetmek amacıyla yabgu, Tarkan veya şadları atarlar kağanlar otağlarda milletin yanında hakan otağında otururlardı. Düşmanın eline geçer diye ev yapmaz taşınmaz mallar biriktirmezlerdi. Atı ilk evcilleştiren ve onunla uzak diyarlara gidebilen²⁶⁹ Türkler atlı göçebe yaşam tarzlarından dolayı hayvancılık ile uğraştıklarından dolayı endüstriyel anlamda yaşamış oldukları bölgelerde ortaya çıkan ilk sınaî ürünü koyunyününe dayalı keçe ve halı dokumacılığıydı.²⁷⁰ Yaşam koşullarının getirmiş olduğu gereksinimler ile basit tekniklerle keçe imali başlamış daha sonraları daha güçlü bir tekniği gerektirecek halı dokumacılığı geliştirilmiştir. Pazırık kurganında yapılan kazılarda ele geçirilen keçe parçalarının keçe üretiminin dünya üzerinde ilk görüldüğü mntıkanın Orta Asya olduğunu göstermektedir.²⁷¹

MS. 629 yılında Batı Göktürk kağanını ziyaret eden Çinli rahip Hsüan-Tsang kağanın çadırındaki keçe yolluklardan seyahatnamesinde bahsederek otağın içerisinde uzun keçe yollukların serili olduğunu ve ileri gelenlerin bu yollukların kenarında rütbelere göre dizildiklerini belirtmektedir. Türk hakanlarının tahta çıkarken keçe halı üzerine konularak kaldırıldığı için bir devlet sembolü olarak kullanıldığı da ifade edilmektedir.²⁷² Keçe eski Türklerin sosyal yaşamda birçok alanda yer tutmaktaydı. Karasal iklimlerde yaşamalarından dolayı Türkler keçe çizme giyerler, keçe kaftan örterler, atların eğerlerinin altına keçe

²⁶⁵ Yılmaz Öztuna: “Büyük Türkiye Tarihi” C.I, s.81, İstanbul–1977

²⁶⁶ Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 77vd, İstanbul – 2003

²⁶⁷ Zeki Velidi Togan: “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s. 12 İstanbul – 1981

²⁶⁸ Zeki Velidi Togan: age, s. 34

²⁶⁹ Lajos Ligeti: “Bilinmeyen İç Asya” (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 46, Ankara – 1998

²⁷⁰ Abdulhalik Bakır: “Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda” s. 281, Ankara – 2005

²⁷¹ Abdulhalik Bakır: age, s. 282

²⁷² Abdulhalik Bakır: age, s. 283

bırakırlardı, hatta İranlılar atların eğerlerinin altına keçe koyma âdetini Türklerden öğrenmişler ve Türklerin “tegelti” adını verdikleri keçe aynı isimle İran literatürüne dahi girmiştir.²⁷³

Eski Türkler kültürel yaşamları çerçevesinde yaşamış oldukları önemli günleri bayramlaştırmışlardır. Bu önemli günler yaylak-kışlak yaşam tarzlarına bağlı olarak bahar ayında tabiatın yeşermesinden, farklı Türk boylarının bağımsızlıklarını elde etmelerine kadar sosyal hayat içerisinde meydana gelen birçok olay bayram olarak kutlanmaktaydı. Eski Türklerde Nevruz, Novruz, Navrız, Navrez, Nevris, Navrus, Noruz, Norus, Ulusun Ulu Kunı, Ulusun Ulu Günü, Ulu Kün, Ergenekon, Bozkurt Çağan, Baba Marta, Köklü Marta, İlk Yaz Yortusu, Yeni Gün, Yengi Gün, Mart Dokuzu, Mereke, Mevris ve Meyra gibi Türk Dünyası'nda yirmi beşi aşkın bayram olduğu tespit edilmiştir.²⁷⁴

Nevruz bayramı da tarih boyunca, Türkler ve İranlılara göre ilkbaharın başlangıcı ve yılbaşı sayılmakla birlikte, Türklerin Ergenekon'dan çıkış günüdür. Bütün Türk dünyasında kutlanan ve Türklerin Ergenekon'dan çıkış günü olan bu Nevruz bayramı, Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Balkanlar'a kadar Türk topluluklarınca yüzyıllardan beri kutlanan ve hâlâ kutlanmakta olan Sultan Nevruz adıyla da anılan bir bayramdır. Nevruz Farsça bir kelime olup, İranlıların ve eski Türklerin yılbaşı olarak kabul ettikleri bir gündür. Bu güne Eski Türklerin verdikleri isim ise "Yengi Kün" yani yeni gün anlamına gelmektedir.²⁷⁵ Türk duyuş, düşünüş, kabulleniş ve davranış dünyasının ortak paydasında yer alan merasimlerden biri olan Nevruz; Gök-Tanrı yani Şamanlık ve Kamlık dini çerçevesinde tabiat, Tanrı, insan ilişkilerinin işaretlerini toplayan en eski bir Türk töreni olarak kabul edilmektedir.²⁷⁶ Takvimlere göre, bu yeni günde güneş koç burcuna girer. Miladi takvimde bu gün 22 Mart veya gece ile gündüzün eşitlendiği 21 Mart, Rumi takvimde de 9 Mart tarihine rast gelmektedir. Oniki hayvanlı Türk Takvimi'nde de yer alan bu gün yani Nevruz, İslâmiyet'ten önceki dönemlerde Türkler arasında yaygın olan "Gök Tanrı" inanç ve dini çerçevesinde bilinmekteydi. Tabiat, Tanrı ve insan ilişkilerinin işaretlerini taşıyan baharın gelişi ve tabiatın dirilişi ile yeryüzünde meydana gelen değişiklikler için, Türkler arasında Tanrı'ya şükran ifadesi olarak bilinen en eski ve özel bir gündür.²⁷⁷

İmidya yani Medlerin yıkılması ile "Avesta" İran İmparatorluğu'nun dinî, hukukî merasim kitabı haline gelmiştir. Bu kanunlar mecmuasında Nevruz'a rastlanılmaktadır. Kadim "yeni yıl" bayramı Farslara Sümerlerden geçmiş ve Fars dilinde "Novruz" olarak kabul edilmiştir. İran'da devlet kuran Türk İslam devletleri sayesinde Yengi Kün adını Nevruz'a

²⁷³ Bahaeddin Ögel: “Türk Kültür Tarihine Giriş” C 5, s.113

²⁷⁴ Sadık Tural, "Nevruz ve Türklerde Renkler Üzerine" s. 7, TTK. Basımevi, Ankara – 1997

²⁷⁵ Hasan Tutar: “Tarihte ve Mitolojide Nevruz” Türkler C. III s. 612

²⁷⁶ Sadık Tural; age, s. 5

²⁷⁷ Hasan Tutar: agm, s. 611vd.

bırakmış ve Türkler arasında yeni adıyla yayılmıştır. Bu bayramın İranlılar tarafından çıkarıldığını söyleyen kaynaklar Nevruz'u Cemşid'in İran tahtına oturduğu gün olarak kabul ederler ve bu adı da Cemşid'in kendisinin taktığını iddia ederler.²⁷⁸ Hâlbuki Cemşid kendisini tanrı ilan etmiş ve halkına yapmış olduğu zulümlerin karşılığı olarak ülkesinden kovulmuş sonrada kendi halkı tarafından öldürülmüştür.²⁷⁹ Bu nedenle kendi halkının bile nefret ettiği bir hükümdarın ortaya koymuş olduğu bir geleneğin evrensel boyutlara ulaşması imkânsızdır.

630 yılında Tung Yabgu'nun başında bulunduğu Göktürk ülkesine seyahat düzenleyen Hüen-Çang o dönemde yaşayan Türklerin yünlü kumaşlardan yapılmış elbiseler giydiğini kaydetmektedir. Hüen-Çang, Göktürk başkentlerinden Suyab'a geldiğinde o zaman kudretinin doruğunda bulunan Tung Kağan ile karşılaşmış ve ava çıkmaya hazırlanan Kağan'ın üzerinde yeşil satenden bir kaftan olduğunu ve saçlarının örgülü olduğu halde başında bir şey bulunmadığını ifade etmiştir. Kağan diğerlerinden farklı olarak on ayak uzunluğunda bir ipekli parçasını alnına birkaç defa sardıktan sonra arkaya sarkıtmıştı. Etrafında bulunan iki yüz kişinin saçları ise örgülü olduğu halde bunların gümüş işlemeli elbiseler giydiklerini ve Kağan'a refakat eden askeri birliklerin atlara ve develere bindiklerini ifade etmiştir. Bunların ellerinde mızraklar, bayraklar ve yaylar bulunur, ince kumaştan elbiseler ve kürkler giyerlerdi. Hüen-Çang bu askerlerin dizisinin uzunluklarından dolayı dizinin sonunun görülmesinin mümkün olmadığını söylemekteydi. Kağan avdan döndükten sonra şehrin yakınındaki karargâhında muhteşem bir toy verirdi. Kağan'ın çadırı altın çiçeklerle bezenmiş büyük ve geniş bir otağ olup göz kamaştırırdı. Takuvan denilen ve altın işlemeli elbiseler giyen saray memurları kumaş geçirilmiş hasırlar üzerinde iki dizi halinde oturmuşlardı. Kağan'ın muhafızları da saray memurlarının arkasında ayakta dururlardı.²⁸⁰

W. Radloff, Tukiülerin sosyal yaşmaları ile giyim kuşamlarından bahsederken onların saçlarını uzatıklarını ve sol eteklerini yukarıya doğru kıvrırarak büklümlü yaptıklarını söyler. Tukiülerin çadır veya keçeden adına göçkün adı verilen obalarda oturduklarını ve ot ile suyun bolluğuna göre bir yerden başka bir yere göç ettiklerini ifade eder. Hayvan besleme ve avcılıkla meşgul olduklarını, et yiyerek kımız içtiklerini, kürk ve yünden elbiseler giydiklerini belirtir.²⁸¹ Türklerin ata binerken pantolon giydikleri Çinlilerin pantolon giymesini ve Türk süvarilerinin savaş sırasına başlarına taktıkları serpuş'u (şapkayı) Hunlardan öğrendikleri söylenmektedir.²⁸² Hunlar düzenli atlı askeri birlikler kurduktan sonra pantolon giyilmesini mecburi hale getirmişler

²⁷⁸ Hasan Tutar: "Tarihte ve Mitolojide Nevruz" *Türkler C. III* s. 615

²⁷⁹ Abdulkadir Karahan: "Firdevsi'ye Göre İran Eski Tarihi ve Şahnâme'nin Kaynakları" (TC. MEB Yayınları (*İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*) s. 197

²⁸⁰ Faruk Sümer: "Eski Türklerde Şehircilik" s. 13, TTK, Ankara – 1994

²⁸¹ Wilhelm Radloff: "Sibirya'dan" C. I, s. 125, (çev-Ahmet Temir) Maarif Basımevi - 1976

²⁸² Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 43vd, Ankara – 1998

fakat pantolon bir iç giyim olarak telakki edildiği için pantolonun üzerine genelde kaftan giyiliyor ve diz kapaklarına kadar ulaşan çizmeler takılıyordu.²⁸³ Bunun yanında Türklerin giysi yapımında kullandıkları ham maddeler genelde koyun, kuzu, sığır, tilki, ayı derisi ile koyun, keçi, deve yününden oluşmakla beraber bez dokurlar ve giyecek yapmak için kendir yetiştirirlerdi.²⁸⁴ Bununla beraber eski Türkler Çin'e yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç etmekteydiler ve Romalıların keten gömlek giymesini Türklerden öğrendikleri hatta Hazar prensesi Çiçek'in Bizans sarayına gelin gitmesinden sonra üzerindeki Türk tipi ceket-pantolon şeklindeki elbisesinin "çiçekion" şeklinde moda haline geldiği ifade edilmektedir.²⁸⁵

1.1.6. Türklerde Dini İnanışlar ve Kutsal Kavramlar

İlkçağ toplumlarından itibaren bütün toplumlarda kutsallık ve din olgusuna rastlanmaktadır. Bilim adamları bu konu üzerinde genelde iki görüş üzerinde durmaktadırlar. Birincisi teist ikincisi ise materyalist görüştür. Teist görüşüne göre Allah bütün toplumlara bir peygamber yollamış ve onlar dinden uzaklaştıkları zaman onlara tekrar bir peygamber göndermiştir. Materyalist görüşe göre din ve kutsallık insanların doğa karşısındaki zaaflarının ve korkularının bir ürünüdür. Bunun yanında bütün toplumlarda ilahi dinlere ait ortak motiflerin olması insanların korku ve zaaflarının nasıl bütün toplumlarda aynı motiflere olan inancı ortaya çıkardığı ilginç bir durumdur. Allah'ın bütün toplumlara peygamber göndermiş olduğu gerçeğinden yola çıkarsak peygamberlerin tanrıdan yetki almaları olayına eski Türklerde de rastlamaktayız. Bilge kağanın "Tengri buyurduğu için, kutum olduğundan kağan olarak milletin başına geçtim"²⁸⁶ şeklindeki sözleri Yahudilerdeki hükümdar peygamber olayının benzerinin eski Türk toplumlarında da bulunduğunu görmekteyiz. Eski Türk toplumlarında kağanlar yetkilerini Tanrı'dan aldıklarını söyleyerek devletin başına geçerler ve bu yetkilerine dayanarak bütün boyları bir millet olarak kendi etraflarında toparlamaya çalışırlardı.

Eski Türklerin sahip olduğu dini yapının tamamen ilahi olduğu söylenemez sadece dini bazı motiflerin ilahi dinlerle olan benzerliğinden dolayı bazı İlahi dinlerden beslenmiş olduğu kanısına ulaşılabılır. Bunun yanında ilahi dinlerin zamanla yozlaşarak günümüze gelmiş olması ihtimali de göz önünde bulundurulduğu zaman eski Türklerdeki dini yapının taşımış olduğu ilahi motiflerden dolayı ilahi dinlerle ilişkisi olabileceği ihtimalinin yüksek olduğu da akla gelmektedir. Eski Türklerin dini Şamanizm değildir²⁸⁷ "şaman" Türklerin İslam dinini kabul edinceye kadar kabul etmiş oldukları Gök-Tanrı dininin sadece din adamlarına verilen bir addır.

²⁸³ Bahaeddin Ögel: "Türk Kültür Tarihine Giriş" C 5, s. 101, Ankara – 1978

²⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 306, Ankara – 1988

²⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 306

²⁸⁶ Sencer Divitçioğlu: "Kök-Türkler" s.43, İstanbul – 2000; Salim Koca: "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı" Türkler C. II, s. 828

²⁸⁷ Ziya Gökalp: "Türk Uygarlık Tarihi"s. 117, (Haz-Yusuf Çotüksöken) İstanbul 1981

Bunun yanında şaman din adamlarının bu adı eski Türklerin dini olarak kabul edilen Şamanizm'den aldığını söyleyenler de bulunmaktadır.²⁸⁸ Eski Türklerde kutsallığın ifadesi “kut”tur. Eski Türklerin en önemli kutları ise “tengri”, “yagız yir”, “iduk” ve “umay”dır.²⁸⁹ Tanrının yaratmış olduğu en kutsal varlıklar yer ve göktür. Bu ikisinin arasındaki kutsallarının adı ise iduk’tur. İduk’un İslami literatürdeki karşılığı “mübarek”tir.²⁹⁰ En önemli iduklardan (kutsal varlıklar) ikisi ise toprak (yir) ve su’dur (sub).²⁹¹ Umay üretkenliğin ve doğurganlığın sembolüdür; genellikle toprağın bereketi ve kadınların doğurganlığı ile ilgili iduklardan (kutsallardan) bir tanesidir.²⁹² Eski Türklerden bazıları ataların ruhlarını da iduk olarak algılar ve onları kutsarlardı. Kurt, yer, su, dağ, gök gibi tabiat varlıklarının kutsal sayıldığı Gök-Tanrı dini bir nevi tabiat dini şeklindeydi.²⁹³ Eski Türkler bu kutsalları için adına “yağış” dedikleri kurbanlar keserlerdi.²⁹⁴ Bu yağışlar (kurbanlar) genellikle at, geyik ve koyun gibi hayvanlardan seçilir, bu hayvanların kesilmeden öldürülüp birkaç gün bekletildikten sonra törenle yakılması şeklindeki bir ibadet şekliydi.²⁹⁵ Bu kurbanlar mezarlık alanlarda balbalların başında yapılır ve yanında pirinçler pişirilirdi.

Eski Türklerdeki din adamlarına kam veya şaman adı verilirdi.²⁹⁶ Bu din adamlarının sihirli güçlere sahip olduklarına inanılırdı. Eski Türklerin yapmış olduğu dini ayinler mutlaka kam veya şamanların gözetiminde yapılırdı. Şaman ve kamlar ayinler sırasında iduk olan eski ataların ruhları ile irtibat kurmaya çalışırlar ve kendilerini acun’dan (dünyadan) soyutlamaya çalışarak onların kuvvetini elde etmeye çalışırlardı. Eski Türklerde öldükten sonra yeni bir yaşamın olduğuna inanılırdı. Bu nedenle ölen bir insanın ardından ağlanmaz şölen yapılır ölen kişi dünyada sahip olduğu bütün mal varlığı ile birlikte yakılarak kurgan şeklindeki mezarlara gömülürdü. Ölen kişinin mezarına dünyadayken öldürmüş olduğu düşman sayısı kadar “balbal” adı verilen mezar taşı dikilirdi.²⁹⁷ Eski Türkler sadece hanedan ailesinden birisi öldüğü zaman onun ayrılığı açısından dolayı ağlarlar ve matem törenleri düzenlerlerdi. Yuğ adı verilen bu matem törenlerinde yüzlerini çizerler gözlerinden akan gözyaşları yüzlerinden akan kanla birleşirdi. Gök ve yer arasındaki kutlardan sadece Gök Tanrı’ya inanan Göktürkler ölü yakma âdetinden vazgeçerek ölülerini gömmeye başlamışlardır.

²⁸⁸ Abdülkadir İnan: “Tarihte ve Bugün Şamanizm” s. 1, Ankara 1972

²⁸⁹ Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 79vd. İstanbul – 2003

²⁹⁰ Faruk Sümer: “Eski Türkler’de Şehircilik” s. 16vd, TTK, Ankara – 1994

²⁹¹ Sencer Divitçioğlu: “Kök-Türkler”, s.47 vd, İstanbul – 2000

²⁹² Abdülkadir İnan: “Eski Türk Dini Tarihi” s. 24, İstanbul – 1976

²⁹³ Yılmaz Öztuna: “Büyük Türkiye Tarihi” C.I, s.80, İstanbul–1977

²⁹⁴ Sencer Divitçioğlu: age, s.67

²⁹⁵ Abdülkadir İnan: age, s. 48vd

²⁹⁶ Abdülkadir İnan: age, s. 54

²⁹⁷ İbrahim kafesoğlu: “Eski Türk Dini” s. 28, Ankara – 1980

Eski Türklerde dinsel kavramların dışında böri (kurt), Ötüken, il, at, ve töre iduk (kutsal) sayılan kavramların arasında bulunmaktadır. Ötüken etrafı ormanlarla çevrili bir yış'ın (dağ) etrafında oturan Türklerin kutsal kabul ettikleri bir bölgedir. Burası yağız yir'in (yer ruhlarının) kutsadığı ve etrafında Tengri'nin bereket yağdırması için etrafında kut törenlerinin yapıldığı etrafı ormanlarla kaplı kutsal bir dağı içerisinde barındıran bir şehir olup bütün Türklerde Ötüken şehri kutsal olarak kabul edilir.²⁹⁸ Bunun yanında il ayrı bir kutsal kavramdır çünkü Tanrı “üstte gök tengri altta yağız yer yaratılığında ikisi arasında kişiöglü yaratılmış” şeklinde eski Türk yazıtlarında²⁹⁹ ifade edildiği gibi tanrının yaratmış olduğu en önemli iki kutsaldan biride milleti üzerinde barındıran ve umay'ın (bereket tengrisi) kendisinden bereket fişkırttığı toprak parçası olan “il” dir.

Eski Türklerdeki iduklardan bir tanesi de “at” tır. Çünkü at yağız yir (kutsal yer) gibi yağız at olarak betimlenmiştir. Savaş atları, boz, doru, ak ve yağız olarak renklendirilmiştir. Yönleri renklerle ifade eden Türkler hangi yöne doğru sefer yapacaklarsa o yönün renginde atlara binerlerdi. Kül Tigin doğuya sefer yaptığı zaman boz atlara, güneye yaptığı seferlerde ise doru atlara binerdi.³⁰⁰ Türkler yönleri renklerle ifade ederler ve bu renkleri kutsarlardı. Bu yönlere uygun gelen atlarda kutsal sayılırdı. Göktürkler batıyı ak ile kuzeyi ise yağızla (kara) ifade etmekteydiler. Bunun yanında doğuyu boz renk ile güneyi ise doru renk ile ifade ediyorlardı.³⁰¹ Eski Türkler kutsal olarak saydıkları her şeyi renklerle ifade ettiklerinden dolayı tanrı olarak kabul edilen “Tengri” de mavi (gök) renk ile ifade edilmiştir.³⁰² Eski Türklerde il ile beraber kutsal sayılan kavramlardan bir tanesi ise “töre” dir. Töre veya törü yaratılmak, türemek anlamına gelmekle beraber gelenek ve görenekleri ifade etmekle beraber kutsallardan en önemlisi sayılır. Bu yönüyle töre nizam, kanun anlamında il ile birlikte de çoğu zaman anılmıştır. Bununla beraber kutsal sayılan kavramlardan bir tanesi de “kağan”dır. Kağan hanedan ailesinden olup Tanrı'nın kendisine yetki verdiği, bu yetki genelde ili ve budunu düşmandan kurtarma milleti bir araya toparlamak şeklindedir, kendisinin yeryüzündeki temsilcisi saydığı kutsal bir kişidir. Eski Türklerde kağanların dışında tanrının kendisine yetki verdiği başka bir kişi yoktur. Kam ve şamanlar bile din adamları olmalarına rağmen bunların tanrı tarafından görevlendirildiği gibi bir inanç Türkler arasında mevcut değildi. Yahudilerdeki Davut, Süleyman ve Yuşa peygamberler gibi Yahudilere gönderilen peygamberlerin genelde hükümdar olmaları gibi

²⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu: “Eski Türk Dini” s. 27, Ankara – 1980

²⁹⁹ Salim Koca: “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı” Türkler C. II, s.833

³⁰⁰ Sencer Divitçioğlu: “Kök-Türkler” s.112, İstanbul – 2000

³⁰¹ Reşat Genç: “Türk İnanışları İle Milli Geleneğinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil” s. 4, Ankara – 1997 T.T.K. Basımevi

³⁰² Bahaeddin Ögel: “Türk Kültür Tarihine Giriş” C 1, s. 59, Ankara – 1978 (Bahaeddin Ögel eski Türkçe’de “Tengri” sözcüğünün gök anlamına geldiğini “gök” sözcüğünün ise mavi rengi ifade ettiğini söylemektedir. Buna göre “gök tengri” kavramı zamanla anlam kaymasına uğramış tengri sadece Tanrı’yı ifade eden bir kavram, gök ise renk anlamından çıkarak tengri sözcüğünün karşılığı olarak kullanıldığını ifade etmektedir.

Türklerdeki hükümdar ailesinin ferdi olan kağanlarda hükümdar peygamberler gibi kendilerini tanrı tarafından yetkili (kut anlayışı) olarak görmüşlerdir. Bu anlayışın eski Türklerde hükümdar peygamber anlayışından gelen bir geleneğin uzantısı olarak eski Türklerde bütün kağanlar için genellenmiş bir yargı olabilir.³⁰³

1.2. Tarih Sahnesinde Sasaniler

Sasani Devleti Ahamanişlerin varisleri olarak İran topraklarındaki hâkimiyeti miladi 224 ile 640 yılları arasında kapsamaktadır. Milâdî ikinci yüzyılda İran hükümdarları kendilerini “şah” olarak isimlendiriyorlar ve kendi adlarına sikkeler bastırıyorlardı.³⁰⁴ Antik İranlıların sahip olmuş olduğu gelenekleri benimseyerek onlar gibi ateşi kutsuyorlar ve Zerdüşterin büyük ilahları Ahuramazda’ya tapıyorlardı.³⁰⁵ Sasaniler bu yüzyılda ortaya çıktıktan sonra doğuda Kuşan yabgulukları ve Akhun devleti ile batısında bir müddet Roma ve daha sonraları ise Bizanslılar ile mücadele etmişlerdir. Sasanilerin kuzeybatıda Göktürklerin Kafkaslar kolunu teşkil eden Hazarlarla olan münasebetleri de azımsanacak boyutta değildir. Sasanilerin Kafkas Türkleri ile olan münasebetlerinde Avarlar, Ogurlar ve Sabirler de önemli bir yere sahiptirler. Sasaniler Doğu Avrupa ticaretini Hazarlar vasıtasıyla yürütmekteydiler ve iki ülke arasında bulunan Derbent şehri önemli bir ticaret ve gümrük şehriydi. Sasaniler Bizans ile kavgalı olduklarından dolayı yine Göktürk ve Bizans ortak çalışması sonucu doğu batı ticaretinin önemli bir güzergâhı olan Karadeniz ticaret yolunu³⁰⁶ Kafkaslar üzerinden yürüterek Hazarlar ile sıkı bir ticari ilişkiye girişmişlerdir.

Sasaniler doğudaki müttefikleri Göktürkler sayesinde Akhun tehlikesinden kurtulmuşlar ve Akhun topraklarını Göktürkler ile paylaşmışlardır. Akhunları ortadan kaldırmak konusunda Sasani ve Batı Göktürklerin kudretli hükümdarları Anuşirvan ile İstemi kağan arasında bir ittifak kurulmuş bu ittifakın sonucunda İstemi kağanın kızı Fakim Sasani sarayına imparatoriçe olarak gitmiştir. Fakim ve Anuşirvan arasındaki evlilikten Sasanilerin “Türkzâde” lakabını taktıkları IV. Hüzmüz dünyaya gelmiş ve babası Anuşirvan’ın ölümünden sonra Sasani tahtına oturmuştur.³⁰⁷

Sasaniler çoğu zaman batıdaki amansız düşmanları olan Bizans’a doğu ticaret yollarını kapatmıştır. İpek ticaret yolunu tamamen denetimi altında tutan Sasaniler, Bizans’a ağır gümrük vergileri uygulamaktaydılar. II Hüsrev döneminde Bizans ve Sasaniler arasındaki mücadelenin zirveye çıkması ile beraber Sasaniler’in Bizanslı tüccarlara yüksek vergi uygulama başlatması Bizans kralı Jüstinyanus’un başka alternatifler aramasına ve ipek ticaret yolunun güzergâhını

³⁰³ Salim Koca: “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı” *Türkler C. II*, s. 828, (Eski Türklerde “Tanrı Kral” anlayışının olmadığına dair ifadeler)

³⁰⁴ Girişmen: “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 311, Tehran – 1336

³⁰⁵ Grantovski: “Tarih-i İran ez Zaman-i Bastan ta Emruz” s. 156, (çev-Keyhüsrev Kişaverzi) Tahran–1359

³⁰⁶ Hadi Hasan: “Sergüzeşt-i Keştiran-i İraniyan” s. 123. (Farsçaya Tercüme-Ümit İktidari)(trhsz)

³⁰⁷ Hasan Dursun Yıldız: “İslamiyet ve Türkler” s. 25, İstanbul – 2000

değiştirmesine sebep olmuştur. Jüstinyanus alternatif olarak Habeş Krallığını aracı yaparak Kızıldeniz-Hint denizi ticaretini geliştirmeye çalışarak Sasaniler'in ipek yolu ticaretini baltalamaya çalışmışlardır.³⁰⁸ Buna karşılık olarak da Batı Göktürk hakanı İstemi kağan Bizans'a ticaret yollarını Hazar denizinin kuzeyine kaydırma projesini teklif etmiş ve Avrupa ile Akdeniz sahillerinden Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinden uzak doğuya giden yeni bir ticaret yolu açılmıştır.³⁰⁹

Bunun yanında Sasaniler Bizans'ın kendi içerisindeki Hıristiyan unsurlar arasındaki mezhep çatışmalarında, bazı unsurları kullanmak suretiyle Bizans içişlerine müdahale etmeye çalışmıştır. 431 yılında Efes konsülü tarafından dinden çıkarılan Patrik Nestorius'un taraftarları olan Nesturilere kapılarını açan Sasaniler, Nesturileri Bizans'a karşı siyasi bir koz olarak kullanmıştır. Daha sonraları Sasaniler dönemi iç karışıklıklarının acımasız kurbanları olan Nesturiler Horasan ve Maveraünnehir gibi Türklerin yoğunlukta olduğu bölgelere göç ederek Ceyhun'u geçip Türk topraklarında ikamet etmişler ve buralarda Hıristiyanlığın yayılmasına neden olmuşlardır.³¹⁰

Horasan'ı Kuşanlardan alan I. Ardeşir bu bölgeyi ülkesine bağlı satraplıklardan (eyalet) biri haline getirerek burasını dört kısma ayırdı. Birinci kısım Merv merzebanlığı olmak üzere Talikan ve Cüzcan'ı kapsıyordu. İkinci kısım Herat merzebanlığı olmak üzere Buşenc ve Sakaların eski çağlarda yoğun bir şekilde yaşamış oldukları Sakastan'ı (Sistan) içine almaktaydı. İkinci kısmı Belh merzebanlığı olmak üzere Toharistan'ı kapsıyordu. Dördüncü kısmı ise Kuşanların yoğun olarak bulunduğu Maveraünnehir merzebanlığı olarak taksim edilmişti.³¹¹ Kuşanların yıkılışına denk gelen bu dönemde Artabanlıların yıkılmasıyla beraber Kuşan, Turan ve Mekran hükümdarları Ardeşir'e elçiler yollayarak bağlılıklarını bildirdiler. Bunun karşılığı olarak Ardeşir ve oğlu Şapur kendilerini “Şahensah-ı İran ve Aniran” yani İranlıların ve İranlı olmayanların şahı olarak ilan ettiler.

1.2.1. Sasani İmparatorluğunun Kuruluşu

Sasani imparatorluğu, Niriz civarındaki küçük Kehir krallığını yöneten V. Artaban'a bağlı ve Anahita adında bir rahibin oğlu olan Sasan tarafından kurulmuştur.³¹² Sasan ve babasının meşhur Keyaniler ailesinden olduğu söylenmektedir.³¹³ Sasan Partların birkaç askeri bölgeye ayırmış oldukları Fars topraklarının Pars eyaletinde Anahita adı verilen bir tapınağın baş kâhini iken daha sonra Pars eyaletinin hükümdarı olan ve Arşak hanedanının son hükümdarı olan

³⁰⁸ Hadi Hasan: “Sergüzeşt-i Keştiran-i İraniyan” s. 124, (Farsçaya Tercüme-Ümit İktidari)(trhsz)

³⁰⁹ Denis Sinor: “Erken İç Asya Tarihi” s. 405vd, İstanbul – 2002

³¹⁰ Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 198vd, İstanbul – 2003

³¹¹ Muhammed Ruşen: “Bisto Heft Hetabe” Defteri Sevvom (Şişomin Kongrey-i Tahkikat-i İran) s. 934, Tahran– 1358

³¹² Abdülhusein Zarinkoob: “Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi” s. 194-198, Sukhan-1999

³¹³ Raymond Furan; “İran” (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) s. 7, İstanbul 1943

Guçehr'i miladi 209 yılında devirerek bu eyalete hâkim oldu.³¹⁴ Sasan Zerengiyan sülalesinden bir bayan ile evlenmiş ve bu evlilikten Babek adında bir evlatları olmuştur. Sasan, oğlu Babek'e Esteh'in bazı illerinde yöneticilik görevi verir. Sasani imparatorluğunun kurucusu Ardeşir işte bu Babek'in oğludur.

212 yılında Ardeşir Pars eyaletinde Guçehr hanedanından olan bir emiri öldürerek adını duyurur. Ardeşir'in 224 yılında Pars eyaletinde ortaya çıkarak Partların son hükümdarı olan Beşinci Artaban'ı ortadan kaldırarak İran arazilerini ele geçirmeleriyle bu imparatorluğun temellerinin atıldığı da ifade edilmektedir.³¹⁵ Firdevsi'nin Şehname'sinde ise Sasaniler'in kuruluşu şöyle anlatılmaktadır. Keyani hükümdarı olan Artaban (Erdevan) tarafından Estehr'e vali olarak atanan Babek gördüğü bir rüya üzerine kızını Sasan'a verir ve kendisini Anahita adlı tapınağın başrahibi yapar. Sasan soy olarak Keyani padişahı Dara'nın torunlarındanır. Sasani sülalesinin ilk hükümdarı Ardeşir, Babek'in ana tarafından torunu olup Sasan'ın oğludur. Ardeşir bir müddet Keyaniler döneminde Artaban'ın (Erdevan) sarayında da bulunmuştur. Sonunda Ardeşir Artaban'ı (Erdevan) öldürerek tahta geçmiş ve kırk sene saltanat sürmüştür.³¹⁶ Başlangıçta Beşinci Artaban Romalılarla savaş halinde olduğundan dolayı Ardeşir'e ayıracak zaman bulamamış hatta onu küçümsemiştir.

Bunu fırsat bilen Ardeşir, Artaban tarafından kendisine bırakılmış olan Pars'ın komşu vilayetlerini ele geçirmeye başladı. İlk önce Kirman'a hücum ederek burayı ele geçirdi, daha sonra kuzeye doğru yönelerek Yezd ve İsfahan'ı ele geçirdi. Bu sırada ordusunu toparlayan Beşinci Artaban Pars'a doğru hareket ederek Ardeşir ile üç dizilik bir savaş yaptı üçüncü savaşı 224 yılında Behbahan ve Şuşter arasındaki Hürmüzgân adı verilen yerde Cerîha nehrinin yanında kanlı bir şekilde gerçekleştirdikleri bir savaş sırasında Beşinci Artaban'ı öldürmüş ve Part (Eşgani) devleti ortadan kaldırılmıştır.³¹⁷ Ardeşir bu zaferini Nakşî Rüstem adıyla bir kayaya resmetmiştir. Ardeşir, Keyani hükümdarı Erdevan'ı öldürdükten sonra onun kızıyla da evlenir. Ardeşir'in Erdevan'ın kızıyla yapmış olduğu bu evlilikten Şapur doğar. Birinci Ardeşir saltanata geçtikten sonra İskender'in Fars'ta ortaya çıkarmış olduğu mahalli krallıkları (mülük-u tevaif) ortadan kaldırmak amacıyla taife melikleri ile savaşa tutuşarak bunları ortadan kaldırmıştır.³¹⁸ Ardeşir taife melikleri ile mücadele çerçevesinde Tisfun şehrini ele geçirerek Babil'i itaati altına almıştır. Ardeşir ardı ardına almış olduğu zaferlerin vermiş olduğu güçle Roma'ya kafa tutmaya başladı. Otoritesi iyice artmış bulunan Ardeşir 237 yılında Romalılara hücum ederek Nizip'i aldı.

³¹⁴ Grantovski: "Tarih-i İran ez Zaman-i Bastan ta Emruz" s. 157, (çev-Keyhüsrev Kişaverzi) Tahran-1359

³¹⁵ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.71, Ankara 1973

³¹⁶ Abdulkadir Karahan; "Firdevsiye Göre İran Eski Tarihi ve Şahname'nin Kaynakları" İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan s.206, TC. MEB YAY.

³¹⁷ Raff Hakikat: "Tarih-i Kavmeş" s.59, Tahran-1362

³¹⁸ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.60, Tahran 1339hş

Romalılar Ardeşir'in akınlarına güçlkle durdurabilmişlerdir.³¹⁹ Daha sonraları uzun uğraşlar sonucunda Mad ve Hamedan'ı ele geçirerek, Azerbaycan ve Ermenistan'a saldırarak buraları itaati altına almıştır.³²⁰ Daha sonra yüzünü doğuya dönen Ardeşir Sicistan, Nişabur, Merv, Harzem ve Belh'i kontrolü altına aldı. Ardeşir yönetimde Zerdüş din adamı mübedlerin nüfuzunu artırmak suretiyle ülkesinin her tarafına ateşkedeler inşa ederek Zerdüşlüğün yayılması için çalışmıştır.³²¹ Zerdüş dinine göre ayinler tertiplenmesi, kutsal kitap Avesta'nın toparlanarak bir araya getirilmesi ve yorumlarının yapılması kendi döneminde gerçekleştirilen işlerdendir.³²²

Sasaniler ortaya çıktıkları andan itibaren yüzlerini Afganistan'a çevirdiler ve Kuşanlar'ın büyük merkezlerinden olan Baktirya topraklarını ele geçirmek için Kuşanlar ile uzun süren mücadeleler içerisine girdiler. Sasaniler bu amaçla Horasan üzerinden Afganistan içlerine doğru akınlarını arttırdılar. Bu dönem Hindistan havzasında ortaya çıkan Guptaların Kuşanlar'ı zayıflatmak amacıyla girişmiş oldukları mücadeleler Sasaniler'in Güney Türkistan'ı ele geçirmeleriyle neticelenmiştir.

On yedi yıllık saltanatından sonra Ardeşir 241 yılında ölmüştür. Kendisinden sonra saltanata Beşinci Artaban'ın kızından olan oğlu Şapur geçti. Ardeşir'den sonra 241 yılında tahta geçen I. Şapur Romalılara karşı hücumlarına devam ederek Ermenistan ve Mezopotamya'yı ele geçirdi. I Şapur meşhur Odessa zaferiyle Roma imparatoru Valerian'ı ele geçirdi.³²³ Şapur'un bu başarısı Sasani devletinin namını yayarak civar ülkelerin dikkatini çekmiş ve Sasanilerin gücünün artmasına sebep olmuştur. Şapur'un Romalılara olan bu üstünlüğü halkının gözünde büyümesini sağlamıştır. I Şapur bu zaferini nakş-i Rüstem gibi nakş-i Şapur adıyla resmetmiştir. Sasaniler'de, kazanmış oldukları büyük zaferleri ve önemli olayları ölümsüzleştirmek amacıyla onların kayalar üzerine çizilmesi meşhur olan geleneklerdendir. I. Behram'ın Ahuramazda'nın elinden taç alırken ve II Behram'ın Araplara kazanmış olduğu zaferleri gösteren kabartmalar bunlardan bazılarıdır. Sadece Şapur dönemine ait on yedi kabartma mevcuttur. Bunlar genelde Şapur'un Romalılara kazanmış olduğu seferleri veya zaferleri göstermektedir. Bu canlandırmada Şapur bir at üzerinde olduğu halde Valerian önünde diz çökmüş bir vaziyette olup etrafında çok kanlı çatışmaları tasvir ettirmiştir. Şapur Valerian'ı ele geçirdiği savaşta elde ettiği esirleri kendi ülkesinin yeniden yapılandırılmasında köle olarak kullanmış bunlara yüz tane şadırvan

³¹⁹ Cevad Meşkür: "Tarih-i İran Zemin" s. 80, Tahran-1366

³²⁰ Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II, s. 394,(trhsz)

³²¹ George Rawlinson: "The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World: The Seventh Monarchy: History of the Sassanian or New Persian Empire" s. 177, IndyPublish-2005

³²² Raff Hakikat: "Tarih-i Kavmeş" s.60, Tahran-1362

³²³ Zehtabi: age, s. 395

yaptırarak, Şuşter köprüsünü kurdurmuştur.³²⁴ Şapur'un İran'da istihdam ettirdiği Bizanslılar burada çoğalarak zamanla buranın sakinleri haline geldiler ve Sasani ülkesinde ipek ve diba dokumacılığı alanında önemli dokuma atölyeleri oluşturdular.

Ayrıca doğu üzerine defalarca sefer düzenleyen Şapur, Kuşan İmparatorluğunun yıkılmasından sonra egemenlik sahsı üzerinde kurulu bulunan Toharistan, Çağanya, Soğdiyan gibi Kuşan yabguluklarını kendi ülkesine katmak için uğraştı.³²⁵ Şapur otuz yıllık saltanatının ardından 271 yılında ölünce bu kendi halkının gözündeki mertebesinden dolayı ülkesinde büyük bir üzüntüye yol açmıştır. Mani I. Şapur'un döneminde ortaya çıkmıştır.³²⁶ Mani Zerdüşt'ün getirmiş olduğu Zened kitabını farklı yorumlayarak kendi dinin propagandasını yapmaya başlamıştır. Mani'nin peygamber olduğuna inanan Şapur ilk önce onun dinine girmiş fakat daha sonra Zerdüşt dinine geri dönerek Mani'yi ele geçirmek için uğraşmış fakat Mani fırsatını bularak Çin'e kaçarak kendi dinini orada yaymaya devam etmiştir.³²⁷

Şapur'un ölümünden sonra yerine oğlu Hürmüz geçti iki yıllık saltanatı boyunca Mani'yi ele geçirmek ve Sasani ülkesi üzerindeki etkisini kırmak için uğraştı. Onun ölümü üzerine yerine oğlu Behram geçti. Behram bin Hürmüz bir hile ile Mani'yi ele geçirerek onu idam ettirmiştir.³²⁸ Behram Mani'nin getirmiş olduğu dinin etkilerini Sasani ülkesinden silmeyi başarmış olsa da bu din Çin ülkesinde varlığını devam ettirmiştir. Kendisinin ölümünden sonra yerine sırasıyla oğlu ve torunu İkinci ve Üçüncü Behram tahta geçmiştir. Üçüncü Behram Sistan'a merzaban olarak atandığı için kendisine Segenşah ünvanı verilmişti. Eyalet valiliklerine atanan saltanat üyelerinden dolayı artık merzabanlara "şahi"³²⁹ denmeye başlanmıştır. Üçüncü Behram'ın ölümünden sonra oğlu Nersî saltanata geçmiştir. Nersi yumuşak huylu birisi olduğu için kendi dönemi sakin ve savaşız geçmiştir. Kendisi de ölünce yerine kaba huylu birisi olan oğlu Hürmüz tahta oturmuştur. Hürmüz'ün ölümü üzerine de yerine oğlu İkinci Şapur geçti.

Nersi'nin ölümünden sonra Sasani ileri gelenleri ikinci Hürmüz'ün oğlu olan II. Şapur'u 310 yılında şah olarak tayin ettiler. Saltanata tayin edildiği sırada annesinin karnında bulunan Şapur yönetimi ancak on yedi yaşına girince eline alabilmiştir. Saltanatı kendi ellerine alan Şapur genel olarak doğuda Kuşanlarla ve güneyde Araplarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.³³⁰ İkinci Şapur tahta geçtikten sonra Medayin şehrini kurdurmuş ve burada bir kısra sarayı yaptırarak Sasani merkezini buraya taşımıştır. Sasanilerin ilk kurulduğu yıllarda Saltanat merkezi İstahr şehri iken daha sonraları II. Şapur'un yaptırmış olduğu Cündişapur'a alınmıştı.

³²⁴ Rafi Hakikat: age, s.60

³²⁵ Cevad Meşkur: "Tarih-i İran Zemin" s. 81, Tahran-1366

³²⁶ Abdülhusein Zarinkoob: "Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi" s.197, Sukhan-1999

³²⁷ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.62, Tahran 1339hş

³²⁸ Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II, s. 398,(trhsz)

³²⁹ Girişmen: "İran Ez Agaz Ta İslam" (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 311, Tehran – 1336

³³⁰ Cevad Meşkur: age, s. 85: Abdülhusein Zarinkoob: age, s. 206

Şapur'un Medayin şehrini kurarak burayı merkez edinmesinin sebebi Arapları itaati altına almak ve onları bir düzene koymak amacını taşıyordu.³³¹ Şapur gemiler yaptırarak bunları Basra körfezine indirmek suretiyle bunlarla Bahreyn'i ele geçirmiştir.³³²

II. Şapur dönemi Zerdüştlere karşı sertleştiği bir dönemdir. II. Şapur döneminde Ermenistan kralı Tridate Hıristiyanlığı kabul edince bunun etkisini Sasani nüfuz bölgelerinde kırmak isteyen Zerdüş ruhbanlar bu topraklar üzerinde yaşayan Hıristiyanlara baskılarını arttırdılar. II. Şapur, Bizans toprakları üzerinde İstanbul şehrini (Constantinople) kuran imparator Konstantin'in çağdaşıdır. Ammianus Marcellius Bizans ve Sasani arasındaki "Amid" savaşında Hun ve Alban hükümdarlarının Şapur'un müttefikleri olarak bu savaşa katıldıklarını yazmaktadır.³³³

Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesi, II. Şapur'un bazı önlemler almasına neden olmuştur. Şapur'un Bizans üzerine sefer yapması ve Konstantin'e karşı üstünlük kurması üzerine Konstantin'in gücü zayıflamış ve saltanatı tehlikeye girmiştir. Konstantin Bizans üzerinde çok geniş alanlara yayılmış bulunan Nasranîlerin desteğini almak amacıyla Hıristiyanlığı kabul ederek onu resmi din haline getirmiştir. Yapmış olduğu bu akıllıca hareket üzerine geniş bir halk desteğine sahip olmuş ve Şapur'a karşı bundan sonraki savaşlarda üstünlük elde etmiştir.³³⁴

II. Şapur Bizans nüfuzunu kırmak için Ermenistan'ı ele geçirmeye çalışmış ve batıdaki Bizans seferleri Bizans'ın lehine sonuçlanmış Ermenistan bağımsızlığını korumuş ve bunun yanında Sasani ordusu 345 yılında Singara'da Bizans ordusuna yenilmiştir. Doğuda Kuşanlar'ın Baktirya'ya akınları İkinci Şapur dönemine rastlar. İkinci Şapur döneminde Kuşanlılar akın akın Baktirya'ya inerek burada yerleşmişlerdir.³³⁵ Bu akınlar karşısında II. Şapur yönünü doğuya doğru çevirmek zorunda kalmış 358 yılında Kuşanlar ve Akhunlarla karışık vaziyette olan Hun toplulukları ile savaşmış ve savaşın sonucunda kendilerini bölgeden atmanın mümkün olmadığını görünce onlarla bir birlik kurma yoluna gitmiştir.³³⁶ II. Şapur 379 yılında ölünce yerine kardeşi II. Ardeşir geçti.

II Ardeşir dönemi Hıristiyanlar ile mücadele etmekle geçmiştir. Dört yıllık saltanatı dönemi tam bir istibdada dönüşmüştür. Baskıcı yönetiminden bıkan Sasani ileri gelenleri kendisini hallederek İkinci Şapur'un oğlu Üçüncü Şapur'u tahta geçirdiler. III. Şapur beş yıllık saltanatının sonucunda öldürülmüştür. Bazıları otağında dinlenirken kazara çadırının üzerine yıkılması üzerine öldüğünü söylediler. Kendisinden sonra 421 yılında tahta çıkan V. Behram on bir yıl

³³¹ Abdülhusein Zarinkoob: "Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi" s.206, Sukhan-1999

³³² Raffi Hakikat: "Tarih-i Kavmeş" s.61, Tahran-1362

³³³ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s. 10, Tahran 1376hş

³³⁴ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.69-70, Tahran 1339hş

³³⁵ Raymond Furan; "İran" (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) s. 97, İstanbul 1943

³³⁶ Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II, s. 406 (trhsz)

saltanat sürmüştür. Babası ve kardeşinin saltanat döneminde Kirman merzbanı olduğu için kendisine Kirmanşah unvanı verilmiştir. Babası Yezdicürd kendisini bağlısı bulunan Arap Hire kralı Numan bin Emrülkays'ın yanına yollayarak onu yetiştirmesini istemişti. Bundan dolayı Behram'ın Arap gelenek ve göreneklerine göre yetiştirildiği öne sürülerek Sasani soyluları tarafından hükümdarlığı konusunda tartışma çıkarmışlardı.³³⁷ Bu yüzden onun kardeşi Kersî'yi saltanata seçmişlerdir. Fakat Behram Arap emiri Numan bin Münzir'in yardımı ile saltanatu Kersî'nin elinden almıştır. Behram babasını Hıristiyanlara karşı takınmış olduğu sindirme politikasını devam ettirerek onları baskı altında tutmaya devam etmiştir.³³⁸ Behram döneminde Sasani ve Bizans arasında problem olan Ermenistan meselesi halledilerek; Ermenistan Sasani ve Bizans arasında ikiye bölünmek suretiyle paylaşılmıştır.³³⁹ Behram Bizans'a karşı yumuşak bir tutum içerisine girmiştir. Bu yumuşak tutumu Kafkaslar'da ve Horasan'da beliren Hun ve Eftalit tehlikesine karşı Bizans'ın desteğini almaktı.³⁴⁰ V. Behram dönemi Baktirya topraklarında yoğun bir şekilde bulunan Akhunlar ile mücadele etmekle geçmiştir. Behram'ın Akhunlar'la yapmış olduğu savaşlar Arap ve Fars tarihçileri tarafından çok destansı bir şekilde anlatıla gelmiştir. Arap ve Fars tarihçileri V. Behram'dan Behram Gûr ve Akhun hükümdarından ise Türk Hakanı olarak bahsetmişlerdir. İbn-i Belhî'de bu olay şöyle nakledilir: “Türk sultanı olan Hakan bütün tebaası ile beraber iki yüz elli bin kişilik bir ordu ile baş kaldırarak ülkesinin topraklarına kast etmişti. Bütün Farşlılar ondan oldukça korkuyorlardı. Behram'ın sarayının önünde toplanarak ona şikâyetlerde bulundular. Behram onları teskin ederek korkmayın bu işin tedbiri çok kolaydır dedi. Durum öyle bir yere ulaşmıştı ki Fars büyükleri korkularından Türk Hakanı'nın yanına giderek iltifatlar düzüp ondan aman dilemişlerdi...”³⁴¹

Patrik Nestura'nın Sasaniler'e sığınması V. Behram döneminde gerçekleşen önemli bir olaydır. Patrik Nestura, Hz. İsa'nın annesi Meryem'in tanrılaştırılmasına karşı çıktığı için 431 yılında düzenlenen bir konsül ile dinden çıkarılmış ve unvanı elinden alınmıştır. Patrik Nestura Sasani imparatorluğuna sığınarak burada kendi adıyla anılan yeni bir akımın başlamasına öncülük etmiştir. Nestura burada bir kilise kurarak kendi akımını burada devam ettirmeye çalıştı. Sasaniler Roma'ya karşı siyasi bir koz olarak kullanmak amacıyla Nestura ve onun takipçilerinin kendi dinlerini yaymalarına izin vermişlerdir.

V. Behram'ın diğer bir icraatı ise Deybul ve Mekran'ı Hintlilerden alarak Kirmanın iki vilayeti haline getirmesidir. Behram'ın Hint seferi barış ile neticelenince Hint melikinın kızı ile

³³⁷ Cevad Meşkür: “Tarih-i İran Zemin” s. 88, Tahran-1366

³³⁸ İran UNESCO Milli Komisyonu: “İranışah” I. Cilt, s. 356, Tahran-196

³³⁹ Esat Uras: “Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi” s. 44-67, İkinci Baskı, (İstanbul, 1987)

³⁴⁰ Grantovski: “Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz” (trc-Keyhüsrev Kişaverzi) s. 164, Tahran-1359

³⁴¹ İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.78, Tahran 1339hş

evlenmiş ve çeyiz olarak da Deybul ve Mekran kendisine verilmiştir.³⁴² Yirmi üç yıllık saltanatından sonra 439 yılında ölünce yerine oğlu Yezdicürd geçmiştir. II. Yezdicürd Nesturi ve Musevi dinlerine göre ayin yapılmasını ve bu dinin faaliyetlerini yasakladı. Ermeniler arasında Zerdüş dininin yayılması için uğraştı fakat bunu başaramadı. II. Yezdicürd'ün Ermeniler arasında bu dini yayamayınca büyük bir katliama giriştiği söylenmektedir.³⁴³ Bu dönemde Romalılar Avrupa Hunları ile amansız bir mücadeleye girişmişlerdi. Bu nedenle Sasani ve Roma savaşları bir müddet durdu. Romalılar, Avrupa Hunları ile 451 de yapmış oldukları Marna savaşını büyük bir hezimetle kaybetmişlerdir. Doğuda Eftalitler tekrar Sasani topraklarına yönelik saldırılarına devam etmeye başlamışlardır.³⁴⁴ Genel olarak Kidaritlerden oluşan ve Sasani topraklarına giren Türkleri Yezdicürd Ceyhun önlerinde güçlkle durdurabilmiştir.³⁴⁵ II. Yezdicürd on sekiz yıllık saltanatından sonra 459 yılında ölümlerini oğlu Piruz'a bırakmıştır.

Yezdicürd'ün ölümünden sonra yerine büyük oğlu Piruz geçmiştir. Fakat küçük oğlu olan Hürmüz Piruz'u yenerek saltanatı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Akhunlar'a sığınarak onlardan yardım alan Piruz geri dönerek tahtı tekrar ele geçirmiştir. Piruz Akhunlar'a ödemek zorunda olduğu vergiyi ödemeyince Akhunlarla arasında meydana gelen savaşta esir düştü. Fakat Bizans imparatoru Zenon tazminat ödeyerek Piruz'un serbest kalmasını sağladı.³⁴⁶ Daha sonra 484 yılında Piruz eski itibarını elde etmek için tekrar Eftalitlerle savaşa tutuştu fakat bu savaşta öldürüldü. Piruz'un ölümünden sonra geriye kalan iki oğlu Balaş ve Kabad taht kavgasına tutuştular sonunda kavgayı kazanan Balaş tahta oturdu. Kabad kendisinden kaçarak Türkistan'a gitti ve Akhunlar'dan yardım istedi. Burada istediği yardımı alamayan Kabad dört yıl boyunca Türkistan'da ikamet etti. Daha sonra Balaş'ın ölüm haberini alınca dönerek Sasani tahtına oturdu. Bunların dönemi Zerdüş din adamlarının yönetimdeki nüfuzlarını arttırarak devam ettirdikleri bir dönem olmuştur.³⁴⁷ Sasaniler'in bu dönemlerde batıda Roma ile uğraşmaları, Sasani şehzadeleri arasındaki taht kavgaları hariç doğuda Türklerin rahat bir nefes almasına ve sınırlarını batı yönünde korudukları bir dönem olmuştur.

Kabad'ın saltanata gelmesinden sonra yaptığı ilk icraat Hazar Türkleriyle Kafkaslarda yaptığı savaştır.³⁴⁸ Hazarlar Kabad döneminde Volga ve Don nehirleri arasında yayılmışlar Sasani ülkesini kuzeyden zorlamaya başlamışlardı. Kabad'ın saltanı döneminde Sasani toplumu içerisinde Mazdek adında birisi ortaya çıkarak komünal bir ideolojiyle propaganda yapmaya

³⁴² Hadi Hasan: "Sergüzeşt-i Keştiran-i İraniyan" s. 120, (Farsçaya Tercüme-Ümit İktidari) (TDV-DBno-16280)

³⁴³ Raymond Furan; "İran" (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) s. 98, İstanbul 1943

³⁴⁴ İran UNESCO Milli Komisyonu: "İranisha" I. Cilt, s. 357, Tahran-196

³⁴⁵ Cevad Meşkür: "Tarih-i İran Zemin" s. 90, Tahran-1366; Abdülhusein Zarinkoob: "Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi" s.217, Sukhan-1999

³⁴⁶ İran UNESCO Milli Komisyonu: age, s. 357

³⁴⁷ Arnold: "İntişar-ı İslam Tarihi" (çev-Hasan Gündüzler) s. 295, Akçağ Yay:09

³⁴⁸ Cevad Meşkür: age, s. 92

başlamış ve Sasaniler içerisinde bir karışıklığa yol açmıştır. Kabad, Mazdek isyanlarını bastırmak için Akhunlar yardım talep etmiş ve Mazdek isyanının bastırılmasında önemli bir rol oynayan Akhun ailesinden bir prenses ile evlenmiştir. Daha sonraları Mazdek'in tesiri altına giren Kabad kendisinin Sasani topraklarındaki faaliyetlerine izin vermiş ve Mazdek'in getirmiş olduğu düşünce Sasani sarayı da dâhil ülke geneline yayılmaya başlamıştır.³⁴⁹ Mazdek'in getirmiş olduğu dinin Sasani sarayını da etkisi altına alması üzerine Sasani ileri gelenleri buna karşı çıkararak Kabad'ı tahttan indirerek tutukladılar ve kardeşi Camasb'ı tahta geçirdiler.

Bu karışıklıklar sırasında Mazdek kaçarak Azerbaycan topraklarına gitti. Kabad ise akrabalarının yardımı ile zindandan kurtularak Akhunlar'a sığındı. Akhunlar'dan aldığı yardımla tekrar gelerek tahtını ele geçirdi.³⁵⁰ Kendisinin bu kaçıışı sırasında ona eşlik eden komutanlarından birinin kızıyla evlenmesi üzerine oğlu Hüsrev Anuşirvan dünyaya gelmiştir. Kabad tahta oturduktan sonra tekrar Sasani ileri gelenlerinin gönlünü aldı ve ordusunu toplayarak Bizans üzerine yürüdü. Bizanslarla yapmış olduğu savaşlarda üstünlük elde ederek geri dönmüştür. Kabad uzun süren bir iktidardan sonra kendi isteği ile saltanatını genç oğlu Anuşirvan'a bırakarak tahttan inmiştir.

Hüsrev Anuşirvan dönemi Sasani toprakları Ceyhun'dan Fırat'a, Kafkas kapısından Sind nehrine kadar uzanmaktaydı. Bu dönem Sasani hükümlerinin zirvede olduğu ve bölge ülkelere göre ağırlığını iyice ortaya koyduğu bir dönemdir.³⁵¹ Hüsrev Anuşirvan saltanata geçmez Mazdek ve taraftarlarını bir komplo ile ortadan kaldırmakla işe başladı. Bir Mihrican bayramı esnasında Mazdek ve adamlarına şölen düzenleyen Anuşirvan önceden tertiplemediği askerlerine bu şölen sırasında Mazdek ve ileri gelen adamlarının hepsini öldürtmüştür. Hatta Mazdek'i Anuşirvan'ın kendi eliyle öldürdüğü söylenmektedir.³⁵² Mazdek Anuşirvan'ın babası Kabad'ı ele geçirerek Sasani sarayına kadar nüfuz etmiş ve etki alanını oldukça genişleterek birçok taraftar toplayabilmişti.

Hüsrev Anuşirvan saltanatının ilk yıllarında Roma üzerine giderek Antakya'yı Roma'dan almıştır. Daha sonra yönünü kuzeye çevirerek Karadeniz sahillerindeki Lazika'yı Bizans'tan alarak ülkesini Karadeniz sahillerine ulaştırmıştır. Karadeniz üzerinden Bizans ile yapmış olduğu uzun savaşlardan sonra onlarla saldırmazlık anlaşması imzalamıştır.³⁵³ Hüsrev adalet ve hoşgörüsüyle meşhur bir Sasani hükümdarıdır. Ülkesinde yollar yapılması için bir kadastro oluşturmuş, Sasani bütçesini yeniden tanzim etmiştir. Arapların adına Medayin dedikleri Sasani

³⁴⁹ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) *Türkler C. II*, s. 172,

³⁵⁰ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.85, Tahran 1339hş

³⁵¹ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s.85, Tahran 1376hş

³⁵² İbn-i Belhî: age, s.90

³⁵³ Cevad Meşkur: "Tarih-i İran Zemin" s. 95, Tahran-1366

başkenti Ctesifon'u (Tisfun) ilim ve irfan merkezi haline getirmeye çalışmıştır.³⁵⁴ Hüsrev Anuşirvan doğuda Akhunlara karşı üstünlük elde ederek Baktirya'ya tam olarak yerleşmiştir. Anuşirvan Akhunlar'a karşı Göktürklerle ittifak kurarak Akhun devletine son vermişlerdir. Anuşirvan'ın Göktürlere yakınlaşması bununla kalmamış Göktürk hakani İstemi Kağan'ın kızıyla evlenmiştir. Bu evlilikten sonra Fergana'dan sonraki topraklar çeyiz olarak Göktürlere bırakılmış ve burası sınır haline gelmiştir. Anuşirvan doğudan döndükten sonra Kafkaslara yönelmek zorunda kalmış ve uzun bir süre Hazarlarla mücadele etmiştir.³⁵⁵

Kendi saltanatı döneminin kırkıncı yılında Hz. Muhammed dünyaya gelmiş ve Sasani ülkesindeki bir takım mucizevî olaylar bunun döneminde gerçekleşmiştir. Save gölünün kuruması ve kiswa sarayının burçlarının yıkılması gibi olayların üzerine Anuşirvan'a etrafındaki kâhinlerin bu Arapların bekledikleri peygamberlerinin dünyaya gelişinin işareti olabilir demeleri üzerine Anuşirvan, Arap meliki Münzir bin Numan'ı yeni doğmuş olan bu peygamberi bulması için görevlendirmiştir.³⁵⁶ Bu dönemde Akhun ve Kuşan Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Baktirya, Budizm'in önemli merkezlerinden birisini teşkil etmekteydi. Sistan'da Stein Aurel tarafından keşfedilmiş olan Sasani nakışları bu dönemi yansıtan objeler içermektedir.³⁵⁷

Bu dönemde Zerdüş din adamları yok olma tehlikesi geçirdiler. Zerdüş dinine mensup din adamlarının nüfuz alanları iki defa tehlikeye girmiştir. Birincisi Mazdek isyanları döneminde, ikincisi ise Anuşirvan döneminde Enuşzad ayaklanması sırasında gerçekleşmiştir. Zerdüş din adamları güçlü iktidarların gölgesine sığınarak ayakta kalmasını başaramışlardır.³⁵⁸ Anuşirvan döneminde sürekli olarak baş kaldırıp bağımsızlıklarını elde etmeye çalışan Ermeniler ve Deylemliler bu dönemde bağımsızlıklarını ilan etme fırsatı bulamamışlar ve etki alanları iyice daralmıştır. Habeşistan'da kurulmuş olan Aksumi krallığının 570 yılında Yemen'e saldırması üzerine Anuşirvan'dan yardım isteyen Yemen meliki emrinde zindanlılardan oluşan sekiz gemi hazırlanmış ve bunları Yemen melikinin komutasında Yemen'i işgal eden Habeşli Aksumiler üzerine gönderilmiştir.³⁵⁹ Bu savaşta Sasani zindanlarında bulunan çok sayıda Türk'ün de savaşa katıldığı söylenmektedir.³⁶⁰ Az sayıda savaşçının kendisine verildiğini gören Yemen Meliki bu kadar kişi ile ne yapılabilir ki diye sorduğunda I. Hüsrev büyük bir odun yığını küle etmek için az bir ateş yeterlidir diye cevap

³⁵⁴ Raymond Furan; "İran" (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) s. 99, İstanbul 1943

³⁵⁵ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" (Çev-Zülfiye Veliyeva) Türkler C. I, s. 473

³⁵⁶ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashihi ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.97, Tahran 1339hş

³⁵⁷ Raymond Furan; age, s. 100

³⁵⁸ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s.86, Tahran 1376hş

³⁵⁹ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s.160,

³⁶⁰ Zeki Velidi Togan: "Umumi Türk Tarihine Giriş"s.72, İstanbul-1981

vermiştir. Türklerin de kalabalık bir şekilde katıldığı bu savaştan sonra Yemen Habeşlilerden kurtarılmış ve Sasani hâkimiyetine girmiştir.³⁶¹

Kelile ve Dimne'de satranç oyununun Hindistan'dan İran'a Anuşirvan tarafından getirildiği söylenmektedir. Anuşirvan bu eseri tabip Berezviye'ye getirterek Pehlevi diline çevirisini yaptırmıştır. Kelile ve Dinme ile birçok Arap tarihçilerinde Anuşirvan'ın adı Kisra olarak geçmektedir.³⁶² Anuşirvan'ın kendi döneminde yapmış olduğu kayda değer çalışmalarından bir tanesi de Cündişapur'da bina ettiği bir hastane ile tıp okuludur. Bu okula gelenler burada tıp ilmi ile ameliyat yapmasını öğrenirler ve okulun yanındaki hastanede hastaların tedavisi ile meşgul olurlardı.³⁶³ Araplardan Haris bin Kelde Sekafi, meşhur tıp uzmanı ibn-i Hazım, ibn-i ebi Rumiye Temimi, Nadir bin Haris gibileri bu okulda tıp eğitimi görmüşlerdir.

579 yılında babası Hüsrev Anuşirvan'ın ölümü üzerine Dördüncü Hürmüz Sasani tahtına oturdu. Bu Hürmüz'ün en önemli özelliği annesinin Türk olmasıdır. Annesi İstemi Han'ın kızıdır. Bu İbn-i Belhî'de şöyle anlatılmaktadır: “Bu Hürmüz Kakım Hakan'ın kızının oğludur. İlim, adalet ve hünerde babasının yolunu takip ederek, reayaya iyi davranmıştır.” İbn-i Belhî İstemi Han'dan Kakım Hakan olarak bahsetmiş ve onu Türklerin kudretli hakani olarak nitelendirmiştir.³⁶⁴ Hürmüz kendi saltanatı döneminde halka iyi davranmış ve Sasani ileri gelenlerinin nüfuzunu kırmaya çalışmıştır. Hatta kendisinin Sasani ileri gelenlerinden on üç bin kişiyi öldürttüğü söylenmektedir. Sasani ileri gelenleri kendisinden nefret etmeye başladılar ve ona karşı isyanlar çıkarttılar. Bunu fırsat bilen Göktürk hükümdarı Save³⁶⁵ Hakan (İbn-i Belhî'ye göre Şabe) Sasani hükümdarı Hürmüz'e bir mektup yazarak ona: “Ben Rum ülkesine gidiyorum ve yolumun üstünde senin ülken var. Yolları düzene koyup, köprüleri tamir et” dedi.³⁶⁶ Bunun üzerine Hürmüz ordusunu Behram Çubin komutasında Göktürk ordusunun üzerine yolladı. Göktürk ve Sasani orduları Badgis önlerinde karşı karşıya geldiler ve aralarında elçiler gidip gelmeye başladı. Behram Çubin Göktürk hükümdarı Save'yi bir fırsatını bularak hile ile öldürüp ordusunu dağıttı. Göktürk ordusunu tekrar toparlayarak Behram'ın üzerine yürümek isteyen Save Hakan'ın oğlu Bermude'de bir varlık gösteremedi ve savaş meydanında öldürüldü, böylece ordusu geri çekilmek zorunda kaldı.

³⁶¹ Cevad Meşkur: “Tarih-i İran Zemin” s. 96, Tahran-1366

³⁶² Rafi Hakikat: “Tarih-i Kavmes” s.61, Tahran-1362

³⁶³ Rafi Hakikat: age, s.62

³⁶⁴ İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.98, Tahran 1339hş

³⁶⁵ Gaybullah Babayar: “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi” Türkler C.II, s.113 (L. Gumilev'e göre Tardu Kağan'ın Çin kaynaklarına göre oğlu Yang-su'nun adının Fars kaynaklarında Save, Arap kaynaklarında ise Şaba veya Şabe şeklinde geçmektedir. Aynı şekil İbn-i Belhî'de de Save şeklinde geçmiştir.

³⁶⁶ İbn-i Belhî: age, s.98

Fakat kısa bir süre sonra Hürmüz, Behram Çubin'e Türk ordusunu takip ederek onların topraklarına girmelerini kaba bir mektupla yazarak onun göndermiş olduğu hediyelere ve ganimetlere aldırış bile etmedi. Hürmüz'ün Sasani ileri gelenlerine kaba tavrı bir Sasani asil zadesi olan Behram Çubin'in zaten zoruna gitmekteydi. Behram Çubin kendi ordusunda birlikte olduğu Sasani asilzadeleri ve ileri gelenlerini Hürmüz'e karşı kışkırtarak onu tahttan indirip yerine oğlu Perviz'i geçirmeyi teklif etti. Zaten Hürmüz'den bıkmış olan Sasani ileri gelenleri bu fikri benimsediler. Bu sırada Perviz babası Hürmüz'den kaçarak Azerbaycan'daki merzebanların yanına giderek onlara sığınmış ve bunların desteğini almıştı. Böylece Sasani ileri gelenleri Hürmüz'ü yakalayıp gözlerini kör ederek onu zindana attılar ve yerine oğlu Pervizi getirdiler.

Hüsrev Perviz Azerbaycan'dan Medayin'e gelerek 590 yılında tahta oturdu.³⁶⁷ Fakat Behram Çubin'i yaklaşan bir tehlike olarak görüyordu, Behram ile başa çıkamayacağını anlayınca Bizans'tan yardım istedi. Kayser daha önce Anuşirvan döneminde Sasaniler'e verilen verginin kaldırılması koşuluyla Perviz'e yardım sözü vererek kızı Meryem'i onunla evlendirdi. Onlardan aldığı yardım ile Behram tehlikesini ortadan kaldırdı ve Behram Türkistan'a kaçtı.³⁶⁸ Sasaniler'in Kudüs'ü ele geçirmesi II. Hüsrev Perviz dönemine rastlar. II. Hüsrev Kudüs dâhil bütün Mezopotamya, Ermenistan, Suriye ve Filistin'i tamamen istila etmiştir. Hüsrev bu istila sırasında Kudüs'te bulunan ve Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği "kutsal haç'ı" Sasani ülkesine getirmiştir.³⁶⁹

Hüsrev, Herakliyus'un tahta geçişine kadar ordusuyla Anadolu'ya girip İstanbul önlerine Üsküdar'a kadar gelmiştir. Herakliyus tekrar tahta geçtiğinde Ermenistan dâhil bütün Anadolu topraklarını ele geçirmiştir. Bunun yanında 616 yılında Sasaniler Karadeniz'in kuzeyinde yurt tutan Avarlar ile işbirliği yoluna gittiler.³⁷⁰ Avarlar kuzeyden İstanbul'a doğru yürüyünce doğuda yalnız kalan Herakliyus savunmasız olan İstanbul'u Avarlara karşı savunmak için geri dönmek zorunda kaldı. Hatta bu muhasara sırasında Herakliyus'un bile Tunus'a kaçmayı planladığı fakat Aya Sofya rahiplerinin kendisini bundan vazgeçirdikleri söylenmektedir.³⁷¹ Bu dönemin yaşantısını yansıtan birçok figür bulunmaktadır. Bu figürler genelde Irak ile İran toprakları arasında bulunan Kirmanşah toprakları üzerinde genelde taşlar ve mağaraların üzerine kazınmıştır.³⁷²

Bu figürlerde Sasani askeri nizamı ve askeri giyim tarzları hakkında geniş malumatlar elde etmek mümkündür. Başlarında sivri miğferleri taşıyan zırhlı süvariler bu figürlerin başını

³⁶⁷ Cevad Meşkür: "Tarih-i İran Zemin" s. 97, Tahran-1366

³⁶⁸ İran UNESCO Milli Komisyonu: "İranisha" I. Cilt, s. 361, Tahran-196

³⁶⁹ Raymond Furan; "İran" (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) s. 100, İstanbul 1943

³⁷⁰ Grantovski: "Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz" (trc-Keyhüsrev Kişaverzi) s. 173, Tahran-1359

³⁷¹ Cevad Meşkür: age, s. 99

³⁷² Raymond Furan; age, s. 101

çekmektedir. Figürlerdeki silahlar ok ve sivri uçlu mızraklardır. Başka figürlerde bir sürgün avı, fil sürüleri üzerinde veya kayıklara binmiş asker motifleri dikkati çekmektedir. Estehr takı, Kasr-i Şirin ve Damegan sarayı Hüsrev Perviz dönemine ait yapıtlardır. Sasani dönemi şaheserlerinin günümüze kadar gelmemiş olmasının sebeplerinden birisi bu yapıtların alçı içerisine batırılmış küçük taşlarla karıştırılmış tuğla ve alçılardan yapılmasından kaynaklanmaktadır. Depremlerin bolca meydana geldiği Fars topraklarında Sasaniler buna önlem olarak binalarda yumuşaklık ve esneklik veren alçı ve kireç taşı kullanmışlardır.

Yine Hüsrev Perviz'in saltanatı döneminde 610 yılında Hz. Muhammed'e (a) vahiy gelmiştir. Bu Perviz'in saltanatının yirmi sekizinci yılına tekabül etmektedir. Hz. Muhammed'in (a) Mekke'den Medine'ye hicret etmesi ve Mekke'yi ele geçirmesi yine Perviz'in dönemine denk gelmektedir. Hz. Muhammed (a) Hüsrev Perviz'e İslam'a davet mektubu yollamış ve kendisi de bu davete mektubu yırtıp daveti getiren elçiyi azarlayarak cevap vermiştir. Bununla yetinmeyip Perviz Yemen amili olan Tehameli Badan'a elçi yollayarak kendisini tutuklayıp birkaç kişi ile kendisine gönderilmesini emretmiştir. Fakat Badan'ın elçileri Hz. Muhammed'in yanına geldiklerinde 628 yılında Perviz Bizans imparatorunun Meryem adındaki kızından olan oğlu Şirviye tarafından çoktan öldürülmüştü.³⁷³ Perviz'in bu hareketi Batı Göktürk hükümdarı Tung Yabgu'nun Sasani topraklarını İsfahan ve Rey şehirlerine kadar istila ederek Sasani ordularını doğuda imha ettiği 628 tarihinden az bir zaman önce gerçekleşmiş, Hüsrev Perviz'in bu yenilgisi karşısında Hz. Peygamber Allah'a şükürler etmiştir.³⁷⁴

628 yılında başa geçen Şirviye'nin saltanatı altı ay sürmüştür. Kendi döneminde meydana gelen bir taun felaketinden kendisi de nasibi alarak ölümden kurtulamamıştır. Bu dönemde Irak'ta meydana gelen bir sel baskınından sonra bölgede bir taun salgını ortaya çıkmış ve birçok insanı helak etmiştir.³⁷⁵ İbn-i Belhî'de bunun hikâyesi şöyle anlatılmaktadır: “Babasını öldürdüğü gibi on yedi tane kardeş ve kardeş çocuklarını da aynı şekil öldürttü. Bunların hepsi de şecaat ve hüner bakımından kendisinden daha üstün ve daha hünerli kimselerdi, bunların bir kısmını kendi istibdadı, bazılarını da vezirlerinin zoruyla öldürdü. Daha sonra hastalandı ve uğursuzluğundan dolayı hastalığı etrafa bulaştı ve taun hastalığı ortaya çıktı. Birçok Fars ileri gelenleri ve askerleri bu hastalıktan dolayı helak oldular. Şirviye'de aynı hastalıktan dolayı öldü. Bazıları babası Perviz'in yakalanacağını anladığı zaman altından bir sürahinin içerisine zehir doldurarak üzerine cima için faydalı olan bir ilaç diye yazdı. Şirviye daha sonra bunu ele geçirip hemen içince öldü. Fakat birinci rivayet daha doğrudur. Babasından sonra sekiz ay yaşadı.”³⁷⁶

³⁷³ İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.106, Tahran 1339hş

³⁷⁴ Çağatay Uluçay: “İlk Türk Müslüman Devletleri” s. 105, MEBy, İstanbul - 1977

³⁷⁵ Cevad Meşkur: “Tarih-i İran Zemin” s. 98, Tahran-1366

³⁷⁶ İbn-i Belhî: age, s.108

Kendisinden sonra tahta geçen Ardeşir’de fazla tahtta kalamamış üç aylık kısa bir zamandan sonra tahttan indirilmiştir. Kendisi on yedi yaşında olduğundan dolayı ülkeyi Mihazer Cuşnez adında bir atabeyi yönetiyordu. Fakat Sasani ileri gelenlerinden ve güçlü bir aspahband olan Şehrberaz Herakliyus’un desteği ile Tisfun şehrine gelerek Ardeşir’i tahttan indirdi.³⁷⁷ Şehrberaz Perviz döneminde Avarlar ile birlikte İstanbul’u kuşatan meşhur Sasani komutanıdır. Fakat bir aylık saltanatından sonra Sasani ileri gelenleri tarafından hanedan üyesi olmadığı için idam edilip cesedi uzun bir süre asılı bırakılmıştır.³⁷⁸ Şehrberaz ve padişah zade olan Herhan’ın kısa süren saltanatlarından sonra kraliçe Boran Doht tahta çıkarıldı. Boran Doht’on saltanatından önce Türkistan’da yetişmiş olan ve Sasani saltanat ailesinden olan ve Anuşirvan’ın soyundan gelen Kabad bin Hürmüz kısa süreli bir saltanat sürmüştü ve üç aydan fazla bir saltanat sürememiştir. Bu dönemin ilginç gelişmelerinden bir tanesi Hüsrev’in Kudüs’ü zaptından sonra Sasani topraklarına getirmiş olduğu Hz İsa’nın üzerine gerildiği çarminı, kraliçe Boran Doht, Roma İmparatoru Herakliyus ile yaptığı bir anlaşma ile geri vermesidir.³⁷⁹ Kutsal çarminı 629 yılında yapılan bir yortu ile Roma’ya teslim edilmiştir.

Kraliçe Boran’dan sonra tahta çıkan V. Hürmüz 632 yılında sarayda çıkan bir karışıklıktan sonra kendi askerleri tarafından öldürülmüştür. Bu karışıklığın çıkması Hz Muhammed’in (as) vefatına denk gelmesi ilginçtir. Zira bu dönemde Bizans’ın yanında Arabistan yarımadasındaki İslam birliğini tehlike olarak algılamaya başlayan Sasaniler ciddi bir şekilde Arap topraklarını tehdit etmeye başlamışlardı. Hz. Muhammed’in vefatı sırasında Sasani sarayının da karışmış olması bu hassas dönemi Arapların kolay atlatmasını sağlamıştır. Hürmüz dönemindeki bu karışıklık ve bu karışıklıklarda Hürmüz’ün öldürülmesi ile Sasani imparatorluğu artık bir zayıflama sürecine girmiştir.

Yezdicürd’ün saltanatı Arap fetihleri ve Sasaniler’in zayıflaması ve çözülmesi süreci ile birlikte olmuştur. Tahta geçtiği zaman daha yaşı on beş idi. Kendi döneminde İslam dini Arap yarım adasında kuvvet bulmuştu. Yezdicürd döneminde Sasani imparatorluğu Araplar karşısında ardı ardına Kadisiye, Nihavend ve Celula yenilgileri ile tarih sahnesinden yok olup gitmişlerdir.³⁸⁰ Arap ordusu Kadisiye’ye yaklaşınca Medayin’de kalamayacağını anlayan Yezdicürd Medayin’den ayrılarak Nihavend’e geldi. Daha sonra komutanı Rüstem bin Ferruh’u Sad bin Ebi Vakkas’ın üzerine yolladı.³⁸¹ Yezdicürd’ün komutanı Rüstem bu savaşta ölünce, kardeşi Hurazad Yezdicürd’ü Sasani hazinesi ile beraber Merv’e götürdü. Hurrazad Yezdicürd ile beraber Sasani hazinesini Merv merzbanı olan Mahviye’ye teslim etti. Fakat Mahviye bu

³⁷⁷ Grantovski: “Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz” (trc-Keyhüsrev Kişaverzi) s. 173, Tahran-1359

³⁷⁸ Cevad Meşkür: “Tarih-i İran Zemin” s. 101, Tahran-1366

³⁷⁹ Raymond Furan; “İran” (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) s. 102, İstanbul 1943

³⁸⁰ Cevad Meşkür: age, s. 102vd.

³⁸¹ Rafi Hakikat: “Tarih-i Kavmes” s. 70vd, Tahran-1362

bölgede bulunan Akhunlar ile beraber Yezdicürd ile savaşarak onun hazinesini ele geçirdiler. Yezdicürd ise kaçarak Ceyhun nehrini geçti ve Türkistan'a giderek Göktürk hükümdarı Tulu Kağan'a sığındı.³⁸² Kadisiye ve Nihavend savaşlarından sonra Medayin, İstahr, Tisfun gibi Sasaniler'in önemli merkezlerinin düşmesinden sonra İran toprakları Araplara açılmış ve Sasani imparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiştir.

Miladi birinci yüzyılda eski Fars imparatorluklarının başkenti olan İstahr şehri küçük bir kasaba halindeydi ve bu asırda Vazrang hanedanından Gotchehr adı verilen bir sülalenin eline geçmişti.³⁸³ Bu sülalenin seçkinlerinden biri olan Sasan İstahr şehrinde Anahita adında bir mabedin reisliğini yapmaktaydı. Stakhra'da denilen İstahr şehri İskender'in doğu seferi sırasında yaktığı Part imparatorluğunun merkezi olan Persepolis'in güneyinde inşa edilen yeni bir şehirdi. Burası Vazrang hanedanına aitti ve Sasan Vazrangilerden Deyneg adında birisi ile evli olduğundan dolayı Vazranglılara nisbet edilmekteydi. Bazı İranlı kaynaklar Sasan'ın Keyani imparatoru Güştasb'ın yedinci göbekten torunu olduğunu kesin bir bilgi olmamakla birlikte iddia etmektedirler.³⁸⁴ Bununla beraber Sasan'ın soyu hakkında İran kaynaklarında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber Sasan'ın ailesi ile kuzeyden güneye doğru gelerek Vazrang hanedanına sığındığı bilinmektedir. Sasan ve ailesinin Kuşanlılara veya Horasan ile Soğdak arasında uzun yıllar önce hüküm süren Sakalılara ait bir sülaleden geriye kalan zayıf bir aileden gelmeleri ihtimali yüksektir. Bu nedenle güneye doğru inerek Zerdüştlüğü kabul etmişler ve Vazrang hanedanına sığınmışlardır. Bununla birlikte A. Karahan Firdevsi'ye dayanarak Sasan'ın soy olarak son Keyani padişahı Dara'ya nispet ederek Sasan'ın Dara'nın soyundan geldiğini tahminen söylemektedir.³⁸⁵

Daha sonra yerine geçen oğlu Babek'in Ardeşir ve Şapur adlarında iki oğlu vardı. Babek kendi yerine Şapur'u geçirmek istiyordu. Bu nedenle oğlu Ardeşir'i İstahr'ın 120 mil güneyinde bulunan Darabgord şehrine vali olarak atadı. İstahr'daki konumunu güçlendiren Babek, Beşinci Artaban'a yazdığı bir mektupta Gotcherh tacını oğlu Şapur'a vermesini istedi. Artaban kendilerini isyancı olarak niteleyerek onun bu talebini reddetti. Gotchehrlilere karşı ayaklanan Babek onları buradan silip attı. Ardeşir ise bütün Fars topraklarının kendi eline geçmesinin planlarını yapmaktaydı. Bu nedenle civar şehirlerdeki konumunu güçlendirmeye çalıştı. Babek öldükten sonra yerine ise oğlu Şapur geçti. Ardeşir ve Şapur arasındaki mücadeleden Ardeşir galip gelerek 208 yılında babasının yerine geçti.

³⁸² Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.88, İstanbul-1977

³⁸³ İran UNESCO Milli Komisyonu: "İranisha" I. Cilt, s. 43, Tahran-1963

³⁸⁴ Hadi Hasan: "Sergüzeşt-i Keştiran-i İraniyan" (Farsçaya Tercüme-Ümit İktidari) s. 116, (TDV-DBno-16280)

³⁸⁵ Abdulkadir Karahan: "Firdevsi'ye Göre İran Eski Tarihi ve Şahnâme'nin Kaynakları" s. 206, (TC. MEB Yayınları (İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan))

Sasaniler dönemi yönetimi mülük-ü tevaif adı verilen taşra yönetimlerini Eşganilerden miras olarak almıştı.³⁸⁶ Bu birimlerin reisleri yedi sülaleden oluşmaktaydılar. Bu sülaleler de Karan, Suren ve Aspahbadh adlarıyla üç hanedana dayanmaktaydılar.³⁸⁷ Bu üç hanedan kaynağını Eşganilerden yani Partlardan alır. Bunlar kaynaklarını Eşganilerden almayı bir ayrıcalık olarak görmekteydiler. Sasani hanedanlarından olan İsfendiyar ve Mihran sülaleleri bile kendilerini Eşganilere dayandırmaktaydılar. Diğer hanedanlar ise şunlardır. Karenpehlu, Surenpehlu, Aspahbez pehlu, İspendiyaz, Mihran ve yedincisi ise Rik adıyla. Taberinin naklettiğine göre Karen; Nihavend dolaylarında, Suren; Sistan dolaylarında, İspendiyaz; Rey dolaylarında, Aspahbez ise Gürgan dağlık alanlarında ikamet etmekteydiler.³⁸⁸

Şapur kendi döneminde Ardeşir tarafından resmi din ilan edilen Zerdüşt dininin gelişmesi ve inkişafı için de birçok gayretler içine girmiştir. Köklü bir ruhban sınıfı oluşturarak bazı ayin törenleri tertipleyerek bunları sistematik hale getirdi. Şapur'un şahılgı zamanında Mani ortaya çıkarak peygamberlik iddiasında bulundu ve aleni bir şekilde dinini yaymak için propagandalara başladı. Mani'nin orta çıkışı Şapur'un taç giyme merasimiyle aynı zamana denk gelmektedir. Mani'nin amacı Hıristiyanlık ve Zerdüştlüğü ıslah etmektir.³⁸⁹ Mani dini Hıristiyanlık, Babil dinleri, Budizm gibi dinlerin ilginç bir sentezini oluşturmaktaydı ve bütün bu dinlere ait birçok argümanı içinde barındırmaktaydı. Bu dine göre hayat iyi ve kötünün yansımasıydı. "Karanlık" ve "aydınlık", "nur" ile "zulmet", "iyi" ile "kötü", "ateş" ile "duman" gibi kavramlar bu dinin önemli argümanları arasındaydı ve bunların ebediyen bir arada duramayacağına inanmaktaydı.³⁹⁰

Mani, İsa ve Musa gibi peygamberleri kabul etmekle beraber onlara inen kitapları reddediyordu. Mani dini iyi ve kötü ruhların varlığını ve bunların birbiri ile olan savaşını içermekle beraber sıkı bir ahlaki disipline sahipti. I Şapur'dan sonra 272 ve 310 yılları arasında Şapur'un halefleri olan I. Hurmüz, I. Behram, II. Behram, I. Narsi, II. Hürmüz ve II. Narsi sırasıyla tahta geçmişlerdir. Mani, I. Hürmüz tahta geçince ona sığınarak yanına gelmiştir fakat Hürmüz'ün bir sene sonra ölmesi Mani için karanlık günlerin başlangıcı olmuştur. I. Behram Mani'yi hapsedirerek onu 275 yılında çarınha gerdi. Faka Mani'nin getirmiş olduğu din kendisinden sonra daha geniş bir alana yayılmıştır.

Büyük Konstantin Hıristiyanlığı resmi koruma altına almak suretiyle kiliseye birçok imtiyazlar sunmuştu. Onun amacı imparatorluğun tebaasına karşı Hıristiyanlığı birleştirici bir unsur olarak kullanmak düşüncesindeydi. Fakat Hıristiyanlığın kendi içerisinde mezheplerinin ortaya çıkması ile beraber imparatorluğun doğusunda Urfa piskoposu İbas'ın etkisiyle

³⁸⁶ Girişmen: "İran, ez Agaz ta İslam" (terc- Muhammed Muayyen) s. 313, Tahran – 1336hş

³⁸⁷ Büchner: "Sasaniler Maddesi" İA, C.V, s. 245

³⁸⁸ Artur Kristensen: "İran der Zaman-i Sasaniyan" s. 157.158.159 (trc. Raşid Yasmi) Tahran 1368 hş

³⁸⁹ Raymond Furan; "İran" (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) s. 95, İstanbul 1943

³⁹⁰ Girişmen: age, s. 320

Nastoryanizm adı verilen bir akım ortaya çıkmıştır.³⁹¹ Bu akım devletin baskısından kurtulmak için İran sahasına doğru kaymaya başlamıştır. Sasaniler kendiler Zerdüş dinine inanmalarına rağmen rakipleri Bizans'a karşı Nesturiliği bir koz olarak kullanmak istediler. Bu şekilde doğudaki Hıristiyan varlığı İran nüfuz sahasına doğru kaymasına göz yumdular.³⁹² Böylece Sasaniler Nesturi varlığını kullanarak Bizans'ın doğu bölgelerine sokulmaya başlamışlardır.

474 yılında imparator I. Leo'nun ölümü üzerine tahta çıkan Zenon Nesturiliği Sasani nüfuzundan kurtarmak için birtakım girişimlere başvurdu. Fakat bunda muvafık olamayınca onları İran topraklarına kovdu.³⁹³ 505 yılında Sasani Bizans savaşları sırasında Sasaniler Bizans'a karşı Nesturi varlığını kullanmaya çalıştılar. Buna tepki olarak da imparator Justinian Akdeniz ticaretine hâkim bir noktada bulunan Gassani prensi Haris b. Cebele'yi Sasanilere karşı kullanma yoluna gitmiştir. Sasani Bizans muharebelerinden sonra İran sahasında varlığını sürdüren Nesturilere karşı Zerdüş din adamları karşı cephe almışlardır. Zerdüş din adamlarının baskısından kurtulmak isteyen Nesturiler mecburen doğuya çekilmek zorunda kalmışlardır. Sasani ve Akhunlar arasındaki sınırlara yerleşen Nesturiler daha sonra Akhun toprakları içerisine girerek buralara yerleşmişler ve Belh ve Herat şehirlerinde bazı manastırlar yapmışlardır. Toharistan'ı başpiskoposluk olarak kullanan Nesturiler bunun için Belh şehrini seçmişlerdir.³⁹⁴ Nesturiliğin etkisi ile burada yaşayan bazı Türkler Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Nesturiler buradan Çin topraklarına kendi dinlerini yaymak amacıyla misyonerler yollamışlardır.

1.2.2. Sasani Toplum Yapısı

Sasani toplumunda Hint toplumlarında olduğu gibi kast sistemi mevcuttu. Bu kastlar şu katmanlardan oluşuyordu. Birinci sınıf "asravan" adı verilen; yargıçlık ve yüksek rütbeli sivil memuriyetleri ellerinde bulduran ruhban sınıfını oluşturuyordu. İkinci sınıf "arteşrevan" adı verilen; ordu yönetimi, komutanlıklar ve eyalet valiliklerini elinde bulduran savaşçı ve askeri sınıfı oluşturuyordu. Üçüncü sınıfı "dibheran" adı verilen; tabiplik, öğretmenlik ve bunların yanında küçük memuriyetlerin bulunduğu kâtipler oluşturuyordu. Dördüncü sınıfı ise "vastaryoşan" adı verilen ziraat ve zanaat ile uğraşan geniş halk kitlesi oluşturmaktaydı.³⁹⁵

Bu kastlar arasında geçiş mümkün görünmüyordu. Sadece üç ve dördüncü sınıf kastlarda yer yer geçiş mümkün olabiliyordu. Devletin vergi aldığı kast ise dördüncü sınıfı oluşturan halk kitlesiydi. Bütün vergi yükünü bu sınıf çekmekteydi. Sasani toplumunda yüksek sınıfı oluşturan asillerin giyimleri, yaşam şartları, oturdukları evler, bindikleri hayvanlar kanunlarla belirlenirdi. Yüksek zümrenin geleneksel bir biçimde halk gibi giyinmesi yasaktı. Sasaniler de sadece asiller

³⁹¹ Mehmet Çelik: "Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkisi" I, s. 37, İzmir - 1999

³⁹² Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 199, İstanbul - 2003

³⁹³ Mehmet Çelik: age, s. 40

³⁹⁴ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 262, Kayseri - 1997

³⁹⁵ Ali Akbar Sarfaraz: "Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sasani" s. 344, Marlik-1996

ipek elbiseler giyebilir ve ata binebilirlerdi. Kentli sınıfı oluşturan insanlar vergi öder fakat askerlikten muaf tutulurlardı.

Sasani ayan eşraf takımına bozorgan yani büyükler adı verilirdi.³⁹⁶ Bunların dışındaki asil aileler azadan yani özgür soylular anlamını taşımaktaydı.³⁹⁷ Bu kastın en alt tabakasının başında ise dihkan adı verilen köy büyükleri ile kavadayan adı verilen cemaat ve topluluk liderleri gelmekteydi.³⁹⁸ Bunun yanında bazı tarihçiler Sasani toplumsal sınıflarını saray ve soyluların oluşturduğu birinci sınıf ve bunun dışında kalan halk tabakası şeklinde incelemişlerdir. Çünkü halk tabakasında bulunan hiçbir sınıf saraya giremez ve üst rütbeli bir makama gelemezdi.³⁹⁹ Firdevsi'nin naklettiğine göre Anuşirvan döneminde ordu için lazım olan bir parayı temin etmek için kendi veziri olan Bezercumhur tüccarlardan borç olarak alınması teklifinde bulunur. Buna karşılık tüccarlardan birisi bu paranın hepsini ödemeyi kabul eder fakat buna karşılık kendi oğlunun sarayda okuryazarlık eğitimi görmesini ister fakat bir tüccarın oğlunun saraya girmesini istemeyen Anuşirvan tüccarın ne parasını ne de teklifini kabul etmez.⁴⁰⁰

Avesta İran Toplumunu üç kısma ayırmaktaydı.⁴⁰¹ Bunlar Athravan adı verilen ve din adamlarından oluşan birinci tabaka. Rathaeshtar adı verilen ve ordu komutanları ve askerlerden oluşan ikinci tabaka. Vasteyofshuyant adı verilen ve köylülerin oluşturmuş olduğu üçüncü tabakadır. Bunların dışında İranlıların kutsal kitabı olan Avesta Huiti adı verilen ve zanaatla uğraşan başka bir sınıftan daha söz etmekteydi. Sasaniler'in saltanat dönemi ulaştığı zaman ise toplumda yeni sınıflar ortaya çıktı.⁴⁰² Avesta'nın saymış olduğu ilk iki tabakaya ek olarak Sasani toplumunun üçüncü tabakasını Debir adı verilen yönetici ve hizmetçiler sınıfı ile dördüncü tabakayı ise köylüler ve zanaat erbabı oluşturmaktaydı.⁴⁰³ Sasani toplumunun şu şekilde sınıflara ayrıldığını görmekteyiz.

A. Asravan veya Magan: Din adamları.

B. Artışravan: Ordu mensupları

C. Debiran: Yöneticiler ve Hizmetçiler.

D. Vastryoshan veya Rustayan: Köylüler.

Bu tabakalar ise kendi içlerinde kısımlara ayrılmaktaydı. "Asravan" adı verilen din adamları sınıfı içerisinde Dadvar ve Magan-ı Enderzbed adı verilen iki sınıf mevcuttu. "Dadvar" din adamları içerisindeki en yüksek mertebeyi oluşturmaktaydı ve bunlar yargıçlık işlerine

³⁹⁶ David Nicolle: "Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD" s. 10, Montvert- 1996

³⁹⁷ Girişmen: "İran, ez Agaz ta İslam" (terc- Muhammed Muayyen) s. 313, Tahran – 1336hş

³⁹⁸ İnanetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s. 17Tahran 1376hş

³⁹⁹ Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II s. 572, (trhsz)

⁴⁰⁰ Zehtabi: age, s. 174

⁴⁰¹ Artur Kristensen: "İran der Zaman-i Sasaniyan"(trc-Raşid Yasmi) s. 148, Tahran – 1368 hş

⁴⁰² Firdevsi: "Şehname II" s. 83, (Çev. Necati Lugal) İstanbul 1992. (Firdevsi Sasani toplumunu dört ana bölümde incelemiştir.)

⁴⁰³ Girişmen: age, s. 313

bakarlardı.⁴⁰⁴ Sasaniler ülkesinde tıp, edebiyat ve astronomi ilimleriyle sadece bu sınıf meşgul olurdu. Bu yargıçlara “mag” veya “magan” adı verilmekteydi.⁴⁰⁵ Fakat daha sonraları bunlara “mubez” veya “hirbez” denmeye başlandı. Bunların hepsinin farklı farklı görevleri vardı. Bunların en başındaki kişiye ise “Mubadh-i Mubadh” adı verilirdi. “Magan Enderzbed” sınıfındaki din adamları ise edebiyat ve dil işleri ile meşgul olurlardı. Bu sınıf insanları genelde öğretmenlik işiyle meşgul olurlar ve insanları eğitmeye çalışırlardı. Zerdüş dininin bilimsel ve felsefi öğretileri ile meşgul olup bunları halka anlatmakla görevliydi.⁴⁰⁶

Ordu sınıfı da aynı şekil süvari ve piyadelerden oluşmakla beraber, merkez ve eyalet orduları ile bağlı ülkelerin ordularından oluşmaktaydı. Merkez ordusunun komutanı şahın kendisi olurdu veya bazen kendisi yerine saltanat ailesinden veya vezirlerinden özel bir görevliyi atardı. Eyalet ordularının başında ise “astahband” adı verilen eyalet komutanları vardı ki bunlar hiç kimsenin emri altına girmezlerdi. Bunlara ek olarak bağlı ülkelerin sahip oldukları ordular vardı. “Debiran” adı verilen yönetici ve hizmetçilerin oluşturmuş olduğu bu sınıf ta çeşitli kısımlara ayrılmaktaydı.⁴⁰⁷ Bunlar içerisinde en önemli olan kısım ise münşiyan adı verilen ve hüküm ve icaze yazan müdürler, mahkeme kayıtlarını tutan kâtipler, tarih yazıcılarıdır. Bunlar genelde kendilerine idare yetkisi verilen orta sınıftan insanlardı ve idareye daha yakın durmaktaydılar. Saray ve kaleler ile soylu ailelerin yanında görevli olan hizmetçi ve uşaklar da bu sınıfı oluşturmaktaydı. Yine bunların yanında doktorlar ve müneccimler de bu sınıfa ait kimselerdi. Bu sınıfı oluşturan diğer en geniş tabaka ise tüccarlar, fellahlar, esnaf ve diğer meslek erbaplarıdır.

Bu tabakaların her birinin kendi içlerinde reisleri vardır. Ruhanilerin reisi “Mubadh-i Mubadh” adı verilen kimseydi ki bu bir unvan olarak kullanılırdı. Ordu komutanlarına ise “Erran-ı Espahbadh” adı verilirdi ki bunlar dört kişiden oluşmakta idiler.⁴⁰⁸ Bunlara Sasani imparatorluğunun ilk yıllarında “merzeban” adı verilmekteydi.⁴⁰⁹ Debiran adı verilen yönetici ve hizmetli sınıfının reislerine ise “Erran Dibherbadh”, “Debirbez” veya başka bir tabirle “Dibheran Mahisht” adı verilirdi. Rustayan denilen köylüler sınıfının reisine ise “Vastriyushbadh” (Vastriyüşbez) veya “Hitahshbadh” (Hitahşbez) adı verilmekteydi. Bu reislerin her birinin kendi içlerinde nüfus sayımı işi ve eğitim ile görevli “Enderzbadh” adı verilen memurları vardı.⁴¹⁰

Bütün bunların yanında Sasani merkez yönetimine ek olarak Eşkaniler’den (Partlar) Sasanilere miras olarak kalan ve İskender’in İran işgali sırasında ortaya çıkarmış olduğu mahalli

⁴⁰⁴ Said Nefisi: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 1, Tahran-1331hş

⁴⁰⁵ Artur Kristensen: “İran der Zaman-i Sasaniyan” (trc. Raşid Yasmi) s. 151, Tahran 1368 hş

⁴⁰⁶ Behnam: “Temeddün-i İrani” *Fransız İnanoloji Dergisi*, s. 184, Tahran – 1337

⁴⁰⁷ Girişmen: “İran, ez Agaz ta İslam” (terc- Muhammed Muayyen) s. 313, Tahran – 1336hş

⁴⁰⁸ İnanyetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s. 14, Tahran 1376hş

⁴⁰⁹ David Nicolle: “Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD” s. 14, Montvert- 1996

⁴¹⁰ Prof. Artur Kırstensen: age, s. 152

yönetimler vardı. İskender, İran'ı aldığı zaman burada kendisine yönelik bir ayaklanma olmaması için ülkeyi mahalli yönetimlere ayırmıştı ki bunlara müluk-ü tevaif adı verilen mahalli krallıklardan oluşmaktaydı.⁴¹¹ Sasani toplumunda birinci tabaka insanları “şahî” olarak adlandırılırdı. Bu nedenle Sasani şahlarına şahenşah adı verilirdi. Bunlar genelde civar ilkelere tımar veya zeamet sahibi komutanlar veya saltanat ailesinden şah varisleri olup ta buralarda hüküm süren kimselerdi.

Sasaniler Mani ve Arami kökenli bir dil çeşidi olan Pehleviceyi kullanmaktaydılar. Pehlevice Eşgani dilinin farklı bir lehçesini teşkil etmekteydi ve genelde Arami yazısı ile yazılmaktaydı.⁴¹² Bu yazı soldan sağa doğru yazılmakla beraber kırk beş harften oluşup, harfler içerisinde yirmi üç tanesi çok sık olarak kullanılmaktaydı. Bu yazı günümüzdeki modern Farsçanın temellerini oluşturmaktadır. Sasaniler Arami dilini kullanmakla birlikte ilginç bir yöntem izlemişler ve Pehlevicenin bozulmadan günümüze gelmesini sağlamışlardır. Mesela hükümdar anlamında Aramice “mülka” yazmışlar ama “şah” şeklinde okumuşlardır. Yine deveyi Arapça kökenli Aramice “gemla” diye yazmışlar ama okurken “şotor”; veya yalan sözcüğü olan Aramice “gedba”yı Farsça “dorog” diye okumuşlardır.⁴¹³ Bu yöntem Pehlevice'nin başkalaşmadan günümüze gelmesini sağlamıştır. Sasaniler'de eğitim öğretim faaliyetleri rahipler tarafından yönetilirdi. Eğitim ve öğretim işi kutsal bir iş olarak addedilirdi ve bu işi rahipler yürütürlerdi. Genelde ağır bir yazı dili olan pehleviceyi öğretebilmek çok zor bir eğitimi gerektirirdi.

Sasani sanatı ve kültür öğelerinin büyük oranda Eşganilerden geldiğini ve Sasanilerin kendilerine özgü bir tarz ortaya koyamadıkları ve genelde İskender'in İran istilası sonrası oluşan Eşgani-Yunan karışımı bir sanat üslubunun ortaya çıktığı ve Sasanilerin bunu devraldığı söylenmektedir.⁴¹⁴ Sasani dönemine ait sanatsal değerlerin başında heykel, resim, kabartma ve kısra sarayları başı çekmektedir. Sasani şahları eski selefleri gibi kendi resimlerini büyük taşların üzerlerine yontmuşlardır. Bunların bazıları yontu ve bazıları ise kabartma şeklindedir. Bu kabartma ve yontuların içeriği düşmanlarına galebe gelen Sasani şahlarının bunu ölümsüzleştirmek için kayalara nakşetmelerinin yanında onların av merasimleri, düşmanlarına boyun eğdirme figürleri, bayram şölenleri, hanedanlarına ait aile mensuplarının nakşını içermektedir. Bu kabartmalardan sadece otuz tanesi Necid çölünde bulunmaktadır. Ardeşir Beşinci Erdevan'a karşı kazanmış olduğu zaferi ölümsüzleştirmek için bu zaferini Firuzabad şehrinde büyük bir kitabenin üzerine resmetmiştir. Birinci Şapur, Roma imparatoru Valerian'ı

⁴¹¹ Behnam: “Temeddün-i İranî” *Fransız İnanoloji Dergisi*, s. 183, Tahran – 1337; İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s, Tahran 1339hş

⁴¹² Cevad Meşkür: “Tarih-i İran Zemin” s. 111, Tahran-1366

⁴¹³ Cevad Meşkür: age, s. 111(aynı yer)

⁴¹⁴ Behnam: agm, s. 193

esir ettiği zaferini Bişabur şehrinde yapmış olduğu kitabede ölümsüzleştirmek istemiştir. Bu kitabede Valeriyân Şapur'un önünde eğilerek ayaklarına kapanmış ve Şapur elindeki kılıcı onun başının üzerinde tutmuş etrafındaki insanlar ise ibretle bu manzarayı izler vaziyette nakşedilmiştir.⁴¹⁵

1.2.3. Sasani Devlet Yapısı

Sasani devlet örgütün başında “Şehinşah” adı verilen Sasani şahları bulunmaktaydı. Sasani şahları kısra takı adı verilen bir tahta otururlar ve taht ile halk arasında bir perde bulunurdu. Bu perdenin önünde perdeyi açıp kapatmak, şah ile görüşmek isteyenleri tak'ın huzuruna almak ve şah'ın geldiğini bildirmek amacıyla “hürrem baş” adı verilen bir perdedar bulunurdu.⁴¹⁶ Şahların etrafı pehlevice tabiri ile “Vaspuhan”, “Azazan” ve “Vazurgan” adı verilen Sasani hanedanından ileri gelen soylu kimseler ve din adamlarıyla çevriliydi.⁴¹⁷ Vezirler genelde bu kimseler arasından seçilirdi ve şahın en büyük yardımcısı ise Vazurgan Framadhar adı verilen ve bir din adamı olan baş vezir kabul edilmektedir. Vazurg terim olarak reis ve baş anlamlarına gelmekteydi ve kaynağını buyruk sahibi anlamında Avesta'daki “vicira” sözcüğünden almaktaydı ki bu kelimenin günümüzdeki “vezir” sözcüğünün karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmektedir.⁴¹⁸ Ülke sorunları ile ilgili Şehinşahlar tarafından geniş bir yetkiyle donatılmışlardır. Bunlar hanedandan oldukları gibi bunların dışındaki ayan eşraf tabakasından mümtaz insanlar da olabilirlerdi. Genelde Taberî, İbn-i Belhî ve bunların dışında Sasanilerden bahseden tarihçiler bu kimseler için ileri gelen büyükler anlamında “el-uzema vel'l eşraf” tabirlerini veya Farsça tabiri ile büyükler anlamında bozorgan tabirini kullanmışlardır.⁴¹⁹ Bu kişilerin Sasani yönetiminde oldukça büyük rolleri ve itibarları vardı. Sasani şahlarının halledilmesi ve saltanat ailesinden başka birisinin tahta geçmesi konusunda aktif rolleri olmuştu. İkinci Ardeşir'in tahtan indirilmesi ve Üçüncü Şapur'un öldürülmesinde bunların rolü vardı. Yine bunlar Birinci Yezdicürd'ü saltanattan uzaklaştırıp, Arap emiri Münzir ile Sasani şahı için kimin seçileceği konusunda görüşmeler yapmışlardır. Bunlar aynı zamanda devletin yüksek rütbeli memurları olmakla beraber zeamet sahibi kimselerdi.⁴²⁰

Sasani merkez teşkilatının başında bugünkü anlamıyla başbakan gibi hareket eden “hezarbez” adı verilen baş vezir bulunurdu. Bu vezirlere Sasanilerin ileri dönemlerinde artık “bozorg fermazar” adı verilmekteydi.⁴²¹ Hezarbez adını Ahamanişler dönemindeki ülke yönetiminde önemli bir rolü olan “hazarapati” denen ilk adamdan alır. Bu isim Eşganiler

⁴¹⁵ Girişmen: “İran, ez Agaz ta İslam” (terc- Muhammed Muayyen) s. 311, Tahran – 1336hş

⁴¹⁶ Cevad Meşkür: “Tarih-i İran Zemin” s. 104, Tahran-1366

⁴¹⁷ İnyetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s. 10, Tahran 1376hş

⁴¹⁸ Behnam: “Temeddün-i İrani” Fransız İnanoloji Dergisi, s. 184, Tahran – 1337

⁴¹⁹ Artur Kristensen: “İran der Zaman-ı Sasaniyan” (trc. Raşid Yasmi) s.162 Tahran 1368 hş

⁴²⁰ Artur Kristensen: age, s. 164

⁴²¹ Ali Akbar Sarfaraz: “Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sasani” s. 344, Marlık-1996; Cevad Meşkür: age, s. 105

döneminde de kullanıldığı gibi Sasaniler döneminde de kullanılmıştır. Bu isme Yezdicürd dönemine onun vezirine ait bir yazıtta rastlanılmıştır ki Ermenilere yazılan bu mektupta şöyle yazmaktadır “Hezarapat İran ve Aniran”. Vezir kendisini bu şekilde tanıtmaktadır. Bunun yanında saray teşkilatında görev yapan üçüncü vezire verilen isim de “enderzberzdır”.⁴²²

Sasani saray teşkilatının önemli üyelerinden bir tanesi savaş bakanı olarak görev yapan erran spahbez'dir. Erran sepahbad Şehinşah tarafından atanmış en yüksek rütbeli askerdir ve ordu tamamen kendisinden sorulmaktadır. Erran sepahbad'ın emrinde kendilerine aspahbad adı verilen süvari birliklerinin komutanları bulunmaktadır. Sasani saray teşkilatındaki önemli vezirlerden birisi askeri mühimmat ve maliyenin saklanıp muhafaza edildiği ambarlardan sorumlu “erran anbaragbad” denilen güvenilir ve yüksek rütbeli asilzadelerdir. Devletin bütün zenginliğine bunlar sahiplerdi. Sasaniler dönemi imal edilen güzel, zarif ince işlenmiş ipekli kumaş dokumalar yabancı ülkelere ihraç edilmelerinin yanında, sadece soylu kimseler ve saray mensupları tarafından giyilebiliyordu.⁴²³

Sasani sarayındaki önemli memuriyetlerden bir tanesi de kitabet şefliği idi. Din adamlarından seçilen bu kitabet şeflerine Eran diverbest adı verilmekteydi. Baş yargıçlık makamında bulunan üst rütbeli rahibe ise mobedan-ı mobed adı verilmekteydi. II. Jülian ile Sasani üzerine yapılan bir sefere kendisi de katılan meşhur Roma tarihçisi Ammianus Marsellius “İranlıların kanunlardan çok korktuklarını bu yüzden ellerinden geldiğince kanunlara uymaya çalıştıkları ve özellikle asker kaçaklarının kanunlardan çok korktuklarını” yazmaktadır.⁴²⁴ Bu da Sasaniler devletinin belirli bir tüzüğünün olduğunu ve devletin belirli kanunlar çerçevesinde yönetildiğinin bir işareti olarak telakki edilmektedir. Bunun yanında Zerdüştlere kutsal saydıkları kutsal ateş muhafızı da yine üst rütbeli bir Zerdüşt rahibi tarafından seçilirdi ve bu kişiye herbed adı verilirdi.⁴²⁵ Bunun yanında yine kâtiplerin başında bulunan üst rütbeli rahibe de “debirbez” adı verilirdi. Sasani maliyesi ise “satrayoşansa” adı verilen üst rütbeli bir memur tarafından yönetilir idi. Zirai ve vergi ile alakalı işlerde satrayoşansa adı verilen memurlar ilgilenirlerdi. Sasani devletinin taşradaki temsilcisi “şahrigdir”. Şahrigler köy gruplarının liderleri olan dihkanlar arasından belirli bir bölgenin yöneticisi olarak merkezi yönetim tarafından seçilirdi. Bu şahrigler taşrayı devlet adına yöneten sivil memurlardı. Şahrigler köylerdeki vergileri dihkanlara toplattırırldı.

Sasani İmparatorluğu bünyesinde birçok eyalet mevcuttu. Sasani imparatorluğu başlıca dört ana eyaletten oluşmaktaydı ve bu eyaletlere “satrap” adı verilmekteydi ki eski pehlevce

⁴²² Artur Kristensen: “İran der Zaman-i Sasanian” (trc. Raşid Yasmi) s.171, Tahran 1368 hş

⁴²³ Abdulhalik Bakır: “Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda” s. 172, Ankara – 2005

⁴²⁴ Behnam: “Temeddün-i İrani” Fransız İnanoloji Dergisi, s. 185, Tahran – 1337

⁴²⁵ George Rawlinson: “The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World: The Seventh Monarchy: History of the Sassanian or New Persian Empire” s. 177, IndyPublish–2005

yazıtlarında özellikle Ahamanişler dönemi yazıtlarında “ksatrapa” olarak göze çarpmaktadır.⁴²⁶ Bu eyaletler merzeban adı verilen eyalet valileri tarafından yönetilmekteydi.⁴²⁷ Merzebanlık eski Ahamanişler dönemine ait eyalet sistemin bir devamı niteliğinde olmakla beraber birinci sınıf valilikleri oluştururdu. Bu satraplıklar “Astan” adı verilen ikinci derecede eyaletlere ayrılmaktaydı ve bu eyaletler “istandar” adı verilen valiler tarafından yönetilirdi.⁴²⁸ Bu “istanlar” ise kendi içerisinde birkaç şehre ayrılırdı ve bu şehirlerin merkezine ise “şehristan” denirdi. Şehirler ise bazı karyelerden oluşmaktaydılar ve bu karyeler “dihsalar” denen memurlar tarafından yönetilirdi.⁴²⁹ Birinci ve ikinci dereceden eyaletlerdeki valiler adına “erran spahbad” dedikleri eyalet ordularını bulundurlardı.⁴³⁰ Merzebanlar buldukları eyaletlerde hem ordu genel komutanı, hem yargı başkanı ve hem de genel vali olarak görev yapmaktaydılar.⁴³¹ Bu satraplıkları yöneten dört merzeban daha sonraları “şahî” unvanlarını aldılar. Bunun sebebi bu eyaletlere merzeban olarak atanmış olan saltanat ailesinden önemli kişiler olmasıdır.⁴³² Birinci Şapur döneminde Kirman ve Kuşan eyaletlerine iki kardeşi olan Ardeşir ile Firuz merzeban olarak atanmıştı.

Eyalet valiliklerine saltanat ailelerinden kimselerin atanması ile beraber merzeban adının yerine şahî lakabı kullanılmaya başlandı. Bunda saltanat ailelerinin bu bölgelere atanmasında önemli bir rol oynuyordu. Birinci Hürmüz Ermenistan merzebanı olarak atanmıştı. Birinci Behram ise Gilan eyaletinin valiliğine atanmıştı. Behram buranın valiliği ile özdeşleşince Gilanşah lakabını almıştır. Bunun yanında diğer saltanat ailesinden önemli kimseler ve varisler atanmış oldukları yerlerin adıyla anılmışlardır. Birinci Şapur Nesrî Sistan eyaletine vali olarak atandıktan sonra Segenşah lakabını almıştır. İkinci Şapur mişanşah unvanıyla Mişan eyaletine, dördüncü Behram ise Kirmanşah ünvanı ile Kirman eyaletine vali olarak atanmışlardır. Bu valiler atanmış oldukları eyalete atfen kendilerine özgü birer unvan almışlardır ki bunda saltanat ailesinden olmalarının payı büyüktür.⁴³³ Miladi 360 yılında Şuşa, Baktirya, Soğdiyana, Ermenistan, Azerbaycan ve Bahreyn Sasani imparatorluğunun önemli eyaletleri arasındaydı. Bu satraplıklar ülkenin duruma göre toprak kaybı bağlı ülkelerin kaybedilmesi ve devletin topraklarının genişlemesi gibi Sasani ülkesinin büyümesi ve gelişmesine bağlı olarak farklı eyaletler değişik dönemlerde satraplık olarak belirlenmiştir. İkinci Şapur döneminde Sasani

⁴²⁶ Behnam: “Temeddün-i İrani” Fransız İnanoloji Dergisi, s. 186, Tahran – 1337

⁴²⁷ David Nicolle: “Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD” s. 10, Montvert- 1996

⁴²⁸ Cevad Meşkur: “Tarih-i İran Zemin” s. 105, Tahran-1366

⁴²⁹ Cevad Meşkur: age, s. 105(aynı yer)

⁴³⁰ Ali Akbar Sarfaraz: “Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sasani” s. 344, Marlik-1996

⁴³¹ Behnam: agm, s. 186

⁴³² Girişmen: “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 311, Tehran – 1336

⁴³³ Artur Kriştensen: “İran der Zaman-i Sasaniyan” trc. Raşid Yasmi Tahran 1368 hş.

topraklarına katılan Kuşan ülkesi satraplık olarak tespit edilmiş ve buraya Ardeşir vali olarak atanmıştır.

Sasani imparatorluğu askeri açıdan ise dört idari bölgeye ayrılmıştı. Bu uygulamayı ilk başlatan I. Hüsrev'dir. Bu idari taksimata "padgos" adı verilmekteydi. Bu bölgeler kuzeyde Avahtar, doğuda Horasan, güneyde Nimruz, batı tarafında ise Harvaran askeri eyaletleriydi.⁴³⁴ Bu eyaletlere "padgosban" adı verilen valiler tayin edilmişlerdi.⁴³⁵ Bu valiler hükümdar naibi veya yüksek rütbeli askerlerden oluşuyordu. Yemen ve Ermenistan eyaletlerinin hükümdarlarına şah lakabı verildiğinden dolayı Sasani hükümdarlarına şahların şahı anlamında Şahenşah denilmiştir. Bunun dışındaki merzeban adı verilen valiler de asil ailelerin üyeleri arasından seçilmekteydi. Bu merzebanlar saraylarda ikamet eder ve gümüş tahta otururlardı. Sadece Hazar eyaleti merzabanı altın tahta otururdu, bu da onun şahenşahtan yana özel iltimasından kaynaklanırdı.⁴³⁶

Sasani devletinin bir de merkeze bağlı olmakla kendi içlerinde bağımsız ekalim ve hükümrancılık bölgeleri vardı. Bunların başlarında bulunan hükümdarlara ise şehrdaran adı verilirdi. Ayrıca Sasani şahları tarafından devlet yönetiminde görevli yedi aile önemli role sahipti ve bunların hepsi şah tarafından atanırdı. Bu ailelere "artabides" adı verilmekteydi. Sasani şahına taç giydirme yetkisi bu ailelerin sorumluluğu altındaydı. Bu ailelerden bir tanesi askerlerin durumu ile ilgilenirdi. Diğer bir aile ülke işleri ile ilgilenirdi. Başka bir aile toplumla ilgili işlere bakar onlar arasındaki anlaşmazlıkları gidermeye çalışırdı. Diğer bir aile ise askeri birliklerin, garnizonların durumu ile ilgilenirdi. Diğer bir aile haraçlar ile vergilerin toplanması ve toprak işleri ile meşgul olur hazinenin sorumluluğunu üstlenirdi. Yedinci aile ise silahların durumu ve mühimmat işlerinden sorumluydu. Bu artabides kelimesi argabadh sözcüğünden gelmektedir. Anlamı ise muhkem bir kalenin sahibi anlamındadır. Bu kelime Ardeşir Babek'e unvan olarak verilmiş daha sonra kendisi saltanata geçtikten sonra saltanat ailesine "argabadh" denmeye başlanmış ve sonra bu ailelerin adını almıştır.⁴³⁷

1.2.4. Sasaniler'de Ordu Düzeni

Birinci Hüsrev dönemine kadar Sasani ordusu tek bir komuta kademesi altında toplanmaktaydı. Bu komutana "eran spahbez" adı verilirdi.⁴³⁸ Bunun yanında "arteşteran salar" adı verilen bir komuta kademesi vardı ki Taberi bu komutanın spahbez'den daha rütbeli olduğunu ve "ergebez" ile aynı düzeyde sayılıp, orduya komuta eden şah çocuklarına verilen

⁴³⁴ İlber Ortaylı; "Türkiye İdare Tarihine Giriş" s.16 Ankara. 1996

⁴³⁵ Cevad Meşkur: "Tarih-i İran Zemin" s. 105, Tahran-1366

⁴³⁶ David Nicolle: "Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD" s. 10vd, Montvert-1996

⁴³⁷ Artur Kırstensen: "İran der Zaman-i Sasaniyan" (trc. Raşid Yasmi) s.143 Tahran 1368 hş.

⁴³⁸ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s. 16, Tahran 1376hş

lakap olduğunu söylemektedir.⁴³⁹ Erran aspahbez adı verilen bu komutan aynı zamanda sarayda savaş veziri olarak görev yapardı.⁴⁴⁰ Komuta kademesinde kendisine yardımcı olacak üst düzey sadece bir subay bulunurdu. Savaş veziri aynı zamanda şahın danışmanıydı. Komutan savaşla ilgili durumlarda orduya direk komuta etme ordu ile ilgili kararlar almada birinci derecede yetkiliydi. Fakat Sasani şahlarının çoğunun savaş meraklısı olması nedeniyle çoğu zaman ordunun komutasını ellerinde bulundurmak suretiyle bu komutanların çoğu zaman işlevsiz kalmalarına sebep olmuşlardır.⁴⁴¹ Anuşirvan hükümdar olduktan sonra ordu komutanlığını merkezi olmaktan çıkararak orduyu kuzey, güney, doğu ve batı komutanlıkları olmak üzere dört kısma ayırdı.⁴⁴² Bunun sebebi merkezi ordu komutanlarının Sasani hükümdarlarına karşı düzenlemiş oldukları komploların ve iç savaşların etkisi büyüktür ki ünlü komutan Behram Çubin ile Sasani hükümdarları Hürmüz ile Perviz'in hikâyeleri meşhurdur. Bunun yanında bağlı ülkeler ile müttefiklerin göndermiş oldukları askerlerin Sasani ordusunda önemli bir yeri vardı. Hatta bazı İranlı tarihçiler Sasanilerin at kültürünü ve biniciliğini; atlı süvarilerin düşmanlarına karşı uygulamış oldukları Turan taktiğini Saka Türklerinden aldıklarını ifade etmektedirler.⁴⁴³

Sasani ordusu temel olarak süvari birlikleri ve yaya birlikler olmak üzere iki ana kısma ayrılmışlardı. Süvari birlikleri de kendi içinde iki kısma ayrılmaktaydı ve tamamen zırhlı giysilerle mücehhez saray ileri gelenlerinden oluşan süvari birlikleri ile “azadan” ve “dihkan”lardan oluşan diğer süvari birliklerinden oluşmaktaydı.⁴⁴⁴ A. Marcellius zırhlı Sasani süvarileri için “çelik giysili adamlar” tabirini kullanmış ve onların ellerinde kılıç olduğu halde kemerlerine ise gürz taktıklarını belirtmiştir.⁴⁴⁵ Bu zırhlı birlikler tamamen saray soylularından oluşmaktaydılar. Hafif süvari birliklerinden oluşan Azadan ve dihkan sınıfları toprak sahibi olan ve emirleri altında “çaker” denilen malikâne sahipleri olan toprağa bağlı yerli feodal beyleriydiler ve sahip oldukları topraklarda emirlerinde çalışan köylülerle birlikte savaşlara katılırlardı. Belazuri, Taberi ve Narşahî; Sasani ordusunda görevli Afşin ve Ahşid adlarında Semerkant ve Buhara dihkanlarından da bahsetmektedir.⁴⁴⁶ Ayrıca süvari birliği içerisinde “can separan” adı verilen ve yabancıardan oluşan paralı süvari birlikleri de bulunmaktaydı. Taberi bu süvari birliklerinden bir tanesinin komutanının Calinus adında Yunanlı birisi olduğunu rivayet etmektedir.⁴⁴⁷ Bunun yanında piyade ordusu ise okçu birlikleri, mızraklı birlikler, filli birlikler ve silahtarlar olmak üzere çeşitli kısımlara ayrılmışlardı. Sasaniler savaşlarda atlı süvarilerini ve

⁴³⁹ Artur Kırstensen: “İran der Zaman-i Sasaniyan” (trc. Raşid Yasmi) s.195 Tahran 1368 hş

⁴⁴⁰ Ali Akbar Sarfaraz: “Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sasani” s. 344, Marlik-1996

⁴⁴¹ Artur Kırstensen: age, s.193

⁴⁴² Girişmen: “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 316, Tehran – 1336

⁴⁴³ Said Nefisi: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 21, Tahran-1331hş

⁴⁴⁴ İnyetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s. 17, Tahran 1376hş

⁴⁴⁵ Girişmen: age, s. 316

⁴⁴⁶ İnyetullah Rıza: age, s. 17

⁴⁴⁷ Said Nefisi: age, s. 22

filleri ustaca kullanarak düşmanlarına karşı üstünlük sağlayabiliyordu. Sasani ordusunda soylulardan oluşan atlı birlikler en ön safta bulunur onların arkasında ise filli birlikler gelirdi.⁴⁴⁸ Yaya birlikleri savaşlarda ücret almazlar, ganimetlerden faydalanmazlar ellerinde posttan yapılmış bir kalkan tutarlar ve ordunun gerisinde bulunurlar. Bunlar kılıç, kalkan mızrak, ok ve yay kullanırlardı. Ayrıca filli birlikler mancınıkları taşımakla görevliydi. Filli birliklerin yanında bağlı bulunan eyalet ve ülkelerden de çok sayıda ücretli askerler bulunurlardı. Bu birlikler süvari şeklinde olup Kuşan, Hun, Kionit, Çul gibi Türk boylarından da çok sayıda askeri bünyesinde barındırmaktaydı.⁴⁴⁹

Ordu komutanları Sasani şahları tarafından savaş veya barış durumlarında tam etkili olarak müzakerelerde bulunma amacıyla görevlendirilirdi. Rum imparatoru Justinyanus ile barış görüşmelerinde bulunma amacıyla Sasani şahı Kabad tarafından eran spahbadh makamında olan Siyavuş ve sepahbez olan Mahbodh görevlendirilmişlerdi. Bunun yanında miladi beşinci yüzyılda bu makama geçen Sasani şahlarından Nersi'nin oğullarından bir tanesine “arteştaran salar” dendiğine de rastlanılmaktadır.⁴⁵⁰ Taberiye göre bu makam aspahbezlerin komutanı anlamına gelmektedir. Bu lakaba en son sahip olan Siyavuş'un öldürülmesinden sonra Kabad artık bu lakabı lağvetmiştir.

Sasani saray muhafızlarının komutanına “poşteghan salar” adı verilmekteydi. Piyade birlikleri ise bağlı buldukları eyaletlerde köy ve şehirlerin kontrolünü sağlamakla beraber başlarında “paygan salar” adı verilen komutanların emrinde olurlardı. Bunlar düzenli okçu birlikleri halinde gezerler ve başlarında “tirbez” denen bir subay bulunurdu.⁴⁵¹ Süvari birliklerine öğretmenlik yapan ve adına “amuzgar asvaran” adı verilen yüksek rütbeli saray görevlileri bulunmaktaydı.⁴⁵² I Şapur, miladi 260 yılında Bizans imparatoru Valerianus ile Urfa'da yapmış olduğu savaşta filli birlikleri usta bir şekilde kullanarak Bizans ordusunu dağıtabilmiştir.⁴⁵³ Savaş sırasında Sasanililer yüksek mevkilerde kutsal sayılan ateşler yakarlar din adamlarını ateşin başında bekleterek ateşin sönmemesi için onu kollamalarını sağladılar.⁴⁵⁴

Sasani devletinin zayıflamasına neden olan en büyük yenilgisi miladi 627 yılında Bizans imparatoru Heraclius'un, Sasani hükümdarı II. Hüsrev'i Pyrrhus zaferi ile ağır bir yenilgiye uğratması olmuştur. Bu yenilgiden sonra dağılan Sasani ordusu ile beraber zayıflayan devlet otoritesi halife Ömer'in başlatmış olduğu İran fetihlerinin önünü açmıştır.⁴⁵⁵ Elbette bu fetihlerin

⁴⁴⁸ Behnam: “Temeddün-i İrani” *Fransız İnanoloji Dergisi*, s. 186, Tahran – 1337

⁴⁴⁹ Girişmen: “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 316, Tehran – 1336

⁴⁵⁰ İnyetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s. 9, Tahran 1376hş

⁴⁵¹ Artur Kristensen: “İran der Zaman-i Sasaniyan”(trc-Raşid Yasmi) s. 195, Tahran – 1368 hş

⁴⁵² Artur Kristensen: age, s. 195

⁴⁵³ İlber Ortaylı; “Türkiye İdare Tarihine Giriş” s.8 Ankara. 1996

⁴⁵⁴ Behnam: agm, s. 186

⁴⁵⁵ İlber Ortaylı; age, s.8

gerçekleşmesinde ve Sasani ordusunun ardı ardına almış olduğu mağlubiyetlerde Sasaniler'in doğuda Akhunlar ve Batı Göktürkleri ile olan mücadelelerinin payı büyük olmuştur. 635 yılında halife Ömer'in orduları Kadisiye'de III. Yazdicürd'ün ordusunu imha edince Sasani devleti tarihe karışmıştır.⁴⁵⁶

Sasani ordusunun hatırı sayılır bir çoğunluğunu yabancı ülkelerle yapılan savaşlarda ele geçirilen savaş esirleri oluşturmaktaydı. Yunan kaynaklarına göre Sasaniler Suriye, Ermenistan ve Gürcülerle yapmış oldukları savaşlarda binlerce esiri alarak ülkelerine götürmüşler ve bunları eğiterek Sasani ordusunda istihdam etmişlerdir.⁴⁵⁷ Anuşirvan'ın Yemen istilası için yollanmış olduğu deniz filosu içerisinde çok sayıda Akhun Türklerine ait savaş esiri bulunmaktaydı.⁴⁵⁸ Anuşirvan çoğunluğunu Akhun Türklerinin oluşturduğu bu ordu sayesinde Yemen, Umman ve Habeşistan sahillerini ele geçirmiştir.⁴⁵⁹ Araplar ve Türkler arasındaki ilk münasebetlerin Anuşirvan döneminde Yemen istilası için bu bölgeye savaşmak üzere gönderilen Türklerle başladığı belirtilmektedir.

IV. Hürmüz ile Göktürk hükümdarı Baga Kağan arasındaki Horasan savaşında Behram Çûbin komutasındaki ordunun içerisinde çok miktarda Arap bulunmaktaydı. Bu savaştan sonra Behram Çûbin elde ettiği Türk esirlerini kendi ordusu içerisinde istihdam etmiş bu orduyla Hüsrev Perviz ile arasındaki taht mücadeleleri sırasında onunla savaşmıştır. Hüsrev Perviz'in Behram Çûbin ile yaptığı savaşta Perviz'in ordusunun büyük çoğunluğunu Suriyeli, Yemenli ve Iraklı Araplar oluştururken; Behram Çûbin'in ordusu içerisinde çok sayıda Akhun, Kuşan ve Fergana Türkü bulunmaktaydı.⁴⁶⁰

Sasaniler savaş esirlerini daha çok Sasani topraklarının imarında kullanmışlardır. Sasaniler savaş esirlerini birkaç gruba ayırarak onları ülkenin muhtelif yerlerine istihdam ederlerdi. Bu esirlerden mühendislik, tarım, dokumacılık, heykeltıraş ve su kanalları açımı gibi işlerde kullanılmaktaydılar.⁴⁶¹ Sasaniler Şapur döneminde Amid savaşıyla ele geçirilen Romalı savaş esirlerini Şuş ve Şuşter arasındaki mıntikalara yerleştirerek; 380 metre uzunluğundaki Dizful köprüsünü Romalı esirlere yaptırmışlardır.⁴⁶² Bunun yanında yine Şapur döneminde imparator Valerian'ın anısına yaptırılan ve Poli Kayser adı verilen Şuster köprüsü de Romalı esirlere yaptırılmıştır. Sasani şahlarının kendi şahsi işlerinde çalıştırılmak suretiyle de bu esirler istihdam edilmekteydiler. Şapur kendisine ait ipek ve diba dokuma endüstrisinde çalıştırılmak üzere bu esirlerden istifade etmiştir. Zamanla İran topraklarında çoğalan Bizanslılar buranın

⁴⁵⁶ Ahmet Bican Ercilasun: "Türk Dünyası Üzerine İncelemeler" s. 238, Akçağ Yay. – 1982

⁴⁵⁷ Grantovski: "Tarih-i İran ez Zaman-i Bastan ta Emruz" s. 158, (çev-Keyhüsrev Kişaverzi) Tahran–1359

⁴⁵⁸ Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 247, İstanbul – 2003

⁴⁵⁹ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.60, Tahran 1339hş

⁴⁶⁰ Hasan Dursun Yıldız: "İslamiyet ve Türkler" s. 26, İstanbul - 2000

⁴⁶¹ Artur Kristensen: "İran der Zaman-i Sasaniyan"(trc-Raşid Yasmi) s. 188, Tahran – 1368 hş

⁴⁶² Raymond Furan; "İran" (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) s. 94, İstanbul 1943

sakinleri haline gelmişler ve dokuma sanayinde önemli roller üstlenmişlerdir.⁴⁶³ Sasani şahlarından Mihr Nersi kendi arazileri üzerinde binlerce köle çalıştırarak onlara on iki bin adet asma ağacı, on iki bin adet zeytin ağacı, on iki bin adet servi ağacı diktirmiş ve kendisine binlerce kölesi olan anlamında Hezar Bendek şeklinde lakap takılmıştır.⁴⁶⁴

1.2.5. Sasanilerde Toprak Düzeni ve Maliye

Sasani imparatorluğunun toprak sistemi tam olarak miladi VI. Yüzyılda şekillenmiştir. 531 yılında tahta geçen I Hüsrev Sasani toprak sisteminin temellerini atmıştır. I Hüsrev babası Kabad'ın ölümünden sonra tahta çıkar çıkmaz babasının başlatmış olduğu reformları takip eden Anuşirvan topraklarının tespitini ve bu topraklar üzerindeki nüfusun sayılmasını emretti. I Hüsrev tespit ettiği topraklar üzerinde yaşayan insanların elde etmiş olduğu ürünleri tespit ederek bunlar için belirli bir vergi miktarı ile kayıt altına almıştır.⁴⁶⁵ Buna göre toprağını ekip biçen kişiler vergi memurları gelmeden mahsullerini kaldıramazdı. Böylece devlet gelirlerinde belirli bir düzeyde artış meydana getirmekle birlikte reyanın yükünü oldukça hafifleten taksitle ödemeli vergi sistemini getirmekle insanların büyük oranda teveccühünü kazanmasına sebep olmuştur. Bu sistemin getirmiş olduğu kazanç zamanla kendisini göstermiş, topraktan alınan vergi II Hüsrev döneminde altı yüz milyon gümüş drahmiye tekabül etmişti.⁴⁶⁶

Sasani maliyesi ile ilgilenen kişi saray görevlilerinden adına “vesteryuşan salar” denilen kimseydi.⁴⁶⁷ Sasani şahının hazinesi bu şahıstan sorulur, hazine ve gelir giderlerle ilgili raporları kendisi şaha sunardı. Vesteryuşan salar, Arapça “sahib-i divan-ı harac” terkinin karşılığıdır. Sasani maliyesinde görevli bazı vergi memurları vardı ve bunların ayrı ayrı görevleri bulunmaktaydı ki bunları şöyle sıralayabiliriz.⁴⁶⁸ Yüksek rütbeli vergi memurlarının başında “amarkar” adı verilen vergi sayım ve hesap memuru gelmektedir. Diğer bir yüksek rütbeli vergi memuru eyalet gelirleri ile ilgilenen “vaspuhergan amarkar”dır. Satrapların mali işleri ile ilgilenen yüksek rütbeli vergi memuru ise “şaharpav amargar” şeklinde adlandırılmaktaydı. Bunun yanında Azerbaycan eyaleti için özel bir yüksek rütbeli vergi memuru vardı ve adına “Azerbazegan amarkar” denilmekteydi. Bunun yanında saltanat hazinesine bakan özel görevliye “ganzabar” veya “gencur” denilirdi.

Araziden elde edilen vergi miktarı toprağın verimine ve mahsulün cinsine göre 1/3 ve 1/6 oranında değişmekteydi. Bunun yanında Sasaniler toprağı ekip biçmeyen insanların dışındaki vatandaşlardan ve Yahudi, Hıristiyan gibi unsurlardan gezid adını verdikleri bir tür baş vergisi

⁴⁶³ Said Nefisi: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 192, Tahran-1331hş

⁴⁶⁴ Grantovski: “Tarih-i İran ez Zaman-i Bastan ta Emruz” s. 158, (çev-Keyhüsrev Kişaverzi) Tahran-13

⁴⁶⁵ Rahim Reisneya: “Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran” s. 642 (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁴⁶⁶ Said Nefisi: age, s. 193vd

⁴⁶⁷ İneyetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s. 12, Tahran 1376hş

⁴⁶⁸ Artur Kristensen: “İran der Zaman-i Sasaniyan”(trc-Raşid Yasmi) s. 183, Tahran – 1368 hş

almaktaydılar. Bu vergi kadın, çocuk ve yaşlıları kapsamazdı bunun dışındaki kişiler gelir düzeylerine göre vergiye tabi tutulmuşlardır. Bu vergiler genel olarak dirhem olarak alınırdı.⁴⁶⁹ Sasani dönemi gelirlerinin birçoğu toprağa bağlıydı. Bu gelirlere Sasaniler Aramice “Horag” adı verirdi ve bu sözcük daha sonraları Arap fetihlerinden sonra haraç kelimesine yerini bırakmıştır.⁴⁷⁰ Bunun yanında Sasaniler’de adam başına alınan ve adına “gezit” veya “lezit” denilen baş vergisi vardı ve bu vergi daha sonraları cizye adını almıştır.⁴⁷¹ Gezit adı verilen vergi insanların içinde bulunduğu kastın durumuna göre belirlenir ve yılda bir defa olmak üzere alınırdı. Fakat topraktan alınan horag vergisi vilayetlere toprağa ve yetiştirilen ürünün cinsine göre şekil almaktaydı. Bu vergi muhtelif ürünlerden üçte birden altıda bire; onda birden, yarı yarıya alınacak şekilde tayin edilirdi. İhtiyarlar, kadın ve çocuklar horag vergisinden muaf tutulurlardı. Gezit ise Sasanilerin resmi dini olan Zerdüştlüğe inanmayan herkesten alınırdı. Bununla beraber savaş, afet gibi durumlarda halktan bir defaya mahsus olmak üzere alınan olağan üstü vergiler de bulunmaktaydı.⁴⁷²

Sasani toprak ve mali düzenini ilk tertip eden kişi Kabad’dır. Daha sonra tahta geçen Hüsrev Anuşirvan Kabad’ın tertip etmiş olduğu toprak ve mali düzeni ıslah ederek bunları yeniden düzenlemiştir. Anuşirvan’ın tertip ettiği toprak düzeninde arazi cerib adı verilen iktalara bölünmüştü ve her cerib üzeri toprağın üzerinde yetişen mahsulün cinsine göre vergi alınırdı.⁴⁷³ Bir cerib iki bin dört yüz metre murabba araziden oluşurdu. Üzerinde buğday ve arpa üretilen her cerib araziden bir dirhem vergi alınırdı. Üzüm bağlarının her ceribinden sekiz dirhem, sebze yetiştirilen arazilerin her ceribinden yedi dirhem vergi alınırdı.⁴⁷⁴

Bunun yanında Hüsrev Anuşirvan gezit vergisini de yeniden düzenleyerek bu verginin yirmi ve elli yaş arasındaki kimselerden alınmasını emretmiştir. Bu vergi mükellefi olanlarını da kendi içerisinde tabakalara ayırmıştı. Gezit vergisi dört ile on iki dirhem arasında değişmekteydi ve yılın dört mevsiminde üç ayda bir hazineye ulaştırılmak üzere dört taksimde ayrılmıştı. Sasani toplumunda birinci ve ikinci tabaka insanların oluşturduğu ruhaniler, ordu mensupları ve debirler bu vergilerin hepsinden muaftılar.⁴⁷⁵ Bunun yanında vergilerin toplanması için her nahiyelerin kadıları bu işle görevlendirilirdi. Sasani hükümdarları tahta geçtikleri zaman birçok huzursuzluk

⁴⁶⁹ İlber Ortaylı; “Türkiye İdare Tarihine Giriş” s.9 Ankara. 1996

⁴⁷⁰ Rahim Reisneya: “Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran” s. 642 (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁴⁷¹ Said Nefisi: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 28, Tahran-1331hş

⁴⁷² Artur Kristensen: age, s. 184

⁴⁷³ Rahim Reisneya: age, s. 642

⁴⁷⁴ Said Nefisi: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s.29, Tahran-1331hş

⁴⁷⁵ İna-yetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s. 16, Tahran 1376hş

ve isyanın sebebi olarak görülen vergileri o yıl cülus bahşışı olarak bir yıllığına kaldırmak suretiyle halkın teveccühünü kazanmak gibi taktikler de izlemişlerdir.⁴⁷⁶

Sasanilerin devlet gelirleri sadece bu vergiler ile sınırlı değildi. Bunun yanında Sasanilerin kutlamış oldukları Mihrican ve Nevruz bayramlarında düzenlenen ayin ve törenlerde halkın hediye olarak saraya sunmuş oldukları hediyeler önemli bir geliri oluştururdu. Sasaniler dönemi toprak gelirlerinin en bol olarak elde edildiği toprakları Irak vilayeti idi. Bu dönemin en verimli ve en bol mahsul kaldırıldığı toprakları Irak topraklarıydı. Fırat ve Dicle nehirlerinin topraklarını suladığı bu vilayet için önemli sulama kanalları teşkil edilmişti ve bu dönemde bu iki su Basra körfezine ayrı ayrı yerlerden dökülmekteydiler ve geniş bir araziye sulamaktaydılar.⁴⁷⁷ Sasani ülkesinin ekonomisi tamamen tarıma dayalıydı. Gelirler ekili arazilerden, emlak vergilerinden, bac-ı şahsi adı verilen vergilerden, sanatkâr, ticaret erbabı, zemin ile alakalı çalışanlardan alınan vergiler önemli bir yeri tutmaktaydı. Fakat genelde Sasani ekonomisinin dayandığı iki temel nokta harac-ı arzî (toprağa dayalı vergilendirme) ve bac-ı şahsî'ydi (yirmi ile elli yaş arası alınan baş vergisi).⁴⁷⁸

Sasaniler döneminde altın, gümüş ve bakır sikkeler tebedül aracı olarak kullanılırdı. Altın sikkelere dinar, gümüş sikkelere ise dirhem adı verirdiler.⁴⁷⁹ Bu sikkelerin bir yüzüne tahtta oturan Sasani şahlarının resmi diğer yüzüne ise küçük bir Zerdüş tapınağının resmi basılırdı. Sikkeler her taht el değiştirdiğinde yeniden basılır ve tahta çıkan şahın adına basılarak onun ismi üzerine yazılırdı. Bunların dışında adına “zuzen” denilen ve oldukça geniş bir tedavül alanına sahip olan bakır sikkeler de kullanılmaktaydı.⁴⁸⁰ Araplar İran'ı aldıktan sonra bu paraları aynen kullanmışlar ve hatta üzerindeki resimleri bile değiştirmemişlerdir. Arapların İran'ı aldıktan sonraki dönemlerde bile üzerinde Sasanilerin son şahı olan Üçüncü Yezdicürd'ün hatta Dördüncü Hürmüz'ün ve İkinci Hüsrev Perviz'in üzerlerinde resimleri bulunan ve adlarına bastırılmış paralar halen yürürlükteydi. Bu paralar Abdulmelik bin Mervan dönemine kadar kullanılmış daha sonraları pehlevi dili aynen kalmak suretiyle kendi isimlerini paraların üzerlerine bastırmaya başlamışlardır.⁴⁸¹

1.2.6. Sasanilerde Din ve Kutsal Kavramlar

İranlıların milli dinleri Zerdüştlüktür. Zerdüş MÖ. 628 ile 551 yılları arasında yaşamış ve eski İran dinlerini reforme etmek suretiyle yeni bir din getirmiş olan bir şahıstır.⁴⁸² Sasani

⁴⁷⁶ Girişmen: “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 314, Tehran – 1336; Artur Kristensen: “İran der Zaman-i Sasaniyan”(trc-Raşid Yasmi) s. 186, Tahran – 1368 hş

⁴⁷⁷ Said Nefisi: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 31, Tahran-1331hş

⁴⁷⁸ Artur Kristensen: age, s. 185

⁴⁷⁹ Girişmen: age, s. 343

⁴⁸⁰ Cevad Meşkur: “Tarih-i İran Zemin” s. 107, Tahran-1366

⁴⁸¹ Said Nefisi: age, s.33

⁴⁸² Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 181, İstanbul – 2003

imparatorluğu kurulduğu andan itibaren Ardeşir bu dini milli bir din haline getirmiştir.⁴⁸³ Bu dinin temel akidesine göre bütün evreni yöneten ve sürekli savaşıyan iki tanrının olmasıdır. Bunlardan birincisi iyilik Tanrısı olan Ahuramazda'dır.⁴⁸⁴ Diğeri ise kötülük tanrısı olan Ehrimen'dir. Ehrimen şeytana karşılık olarak da kullanılan bir kavramdır.⁴⁸⁵ Onlar kâinattaki varlıkların bazılarını Ahuramazda'nın bazılarını ise Ehrimen'in yarattığına inanmaktaydılar. Mesela denizi yaratan kişi Ehrimen'dir. Sasaniler öncesi Pers hükümdarları hiçbir zaman deniz yolunu kullanmazlardı. Onlar denizi Ehrimen'in yarattığını ve kendilerini yutmak için kullandığını zannetmekteydiler. "İran Yunan'dan görmediği zararı tufandan görmüştür" sözü bu nedenle milli bir vecize haline gelmiştir.⁴⁸⁶ Bununla beraber II. Ardeşir eski Yunan ve Babilliler'de olduğu gibi tanrıların heykellerini yaptırma yoluna giderek tanrı kavramını soyut olmaktan çıkarmıştır. Tanrı Ahuramazda'ya tapıcılık ateşin karşısında yapıldığı gibi bundan böyle onun tasvirlerinin karşısında da yapılacaktır.⁴⁸⁷

Avesta din adamları taifesi hakkında "asravan" sözcüğünü kullanmasına rağmen Eşganiler ve Sasaniler döneminde din adamları için "mag" sözcüğü yaygın olarak kullanılmıştır. Magan, Mad dönemine ait bir kabilenin adı olmakla beraber zamanla din adamları için kullanılan bir terim halini almış ve Sasaniler dönemine kadar gelmiştir.⁴⁸⁸ Bu din adamlarının hepsi kendilerini bir kabileden saymaktaydılar. İnsanlar da bunları tek bir hanedanın üyeleri olarak bilirdi. Zaten Sasani kastları arasında geçiş mümkün olmadığı için din adamlığı sınıfı aynı insanların tekelinde kalmıştır. Bozorgan denen Sasani ileri gelenlerinden hiç birisi bile din adamı olabildikleri halde din adamları reisliği olan "mubezan-ı mubez" makamına ulaşamazlardı.⁴⁸⁹ Reislik için her zaman magan tabakasından birisi seçilirdi. Toplum içerisinde geniş nüfuzları vardı ve doğum, düğün, kutsama kurban ve bunun dışındaki diğer törenleri magan adı verilen din adamları tertip ederlerdi.

Ardeşir Sasani imparatorluğunu kurduktan sonra Zerdüştlüğü devlet dini olarak ilan etmiştir.⁴⁹⁰ Sasani din adamlarına Arami diliyle yazılmış olan Avesta'nın eldeki yirmi bir bölümünü Pehlevi diline çevirterek ismini; açıklama (tefsir) anlamına gelen "zened" koymuşlardır.⁴⁹¹ Zerdüşt tapınaklarının en büyük üç tanesinin Atropaten adı verilen Azerbaycan topraklarında olması ve burada magan nüfusunun yaygın olması bakımından buraya maganların

⁴⁸³ Hadi Hasan: "Sergüzeşt-i Keştiran-i İraniyan" (Farsçaya Tercüme-Ümit İktidari) s. 116, (TDV-DBno-16280)

⁴⁸⁴ Girişmen: "İran Ez Agaz Ta İslam" (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 318, Tehran – 1336

⁴⁸⁵ İskender Oymak: "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri" Türkler C. III, s. 375

⁴⁸⁶ Hadi Hasan: age, s. 117

⁴⁸⁷ Girişmen: age, s. 317

⁴⁸⁸ Artur Kırstensen: "İran der Zaman-i Sasanian" (trc. Raşid Yasmi) s.174 Tahran 1368 hş

⁴⁸⁹ David Nicolle: "Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD" s. 10, Montvert- 1996

⁴⁹⁰ George Rawlinson: "The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World: The Seventh Monarchy: History of the Sassanian or New Persian Empire" s. 177, IndyPublish-2005

⁴⁹¹ Cevad Meşkür: "Tarih-i İran Zemin" s. 107, Tahran-1366

ülkesi adı dahi verilmiştir. Ülkenin en büyük ateşkedesi Azerbaycan topraklarındaki “Şiz” tapınağıydı ve diğer tapınaklar içerisinde burası merkez durumundaydı.⁴⁹² Tapınaklarda görevli magan adı verilen din adamları taifesi içerisinde hiyerarşik bir yapı mevcuttu. Bu maganların başlarına magan-ı magu adı verilirdi. Bu kişi mubezlerden daha üstün sayılırdı. Sasanilerde her eyaletin bir mubezi bulunurdu. Bu mubezlerin başında bulunan kişi ise Zerdüştlere papası sayılmaktadır ki ona da mubezan-ı mubez adı verilirdi. Bu makamda bulunan en meşhur mubez başları İkinci Şapur döneminde yaşamış olan Behag ve onun halefi olan Azerbez’dir. Bunlardan sonra ise Beşinci Behram döneminde yaşamış olan Mihr Veraz, Mihr Agaviz ve Mihr Şapur adlarındaki mubez başlarıdır. Bunların dışında da Birinci Hüsrev döneminde yaşamış olan Azazeşan adında bir mubez başı vardı.⁴⁹³

Bu mubez başları şah tarafından atanmasına rağmen vezirlerin sahip olmadığı önemli bir yetkiye sahipti. Sasaniler’de vezirlerin memurları azletme yetkileri yoktu fakat mubez başları istedikleri din adamını azledabiliyorlardı ve bu yetkiye sahipti. Dini teşrifatlar mabetlerde hirbez adı verilen din adamları tarafından yapılırdı.⁴⁹⁴ Bu sınıf insanlardan Avesta athrapat diye bahsetmektedir. Harezmî hirbez’in anlamını “mefatih’u-l ulum” kitabında ateşin kölesi olarak belirtmiştir.⁴⁹⁵ Bu hirbezlerin başında da hirbezan adında bir din adamı bulunmaktaydı. Bunların en meşhuru Ardeşir Babek döneminde Zerdüştlüğün resmi din olmasında büyük rol oynayan “Tenser” adındaki hirbez başıdır.⁴⁹⁶ Diğer bir din adamı sınıfı da verdebez adı verilen taifedir. Bunlar yargı ile ilgili görevlerde bilgi ve görgülerine başvurulmuş danışman din adamları sınıfını oluşturmaktaydılar.

Sasani imparatorluğunun kurucusu olan Ardeşir 226 yılında Zerdüştlüğü resmi din olarak ilan etmiştir. Bu din Partların bağımsızlıkları kazandıkları dönemde devlet dini haline getirilmişti ve bu dinin ahkâmları Avesta adı verilen bir kitapta ortaya konmuştu. Sasaniler ilk iş olarak Avesta’yı Pehlevi yazısı ile yazarak bu kitabı kanunlaştırmak oldu. İlahi dinlerdeki “vahdaniyet” fikrinin ilk görüldüğü kitap Avesta’dır. Zerdüştlere ruhun ebediyetine inanmaktaydılar. Zerdüştlere mahşer gününde iyilik tanrısı olan Ahura Mazda’nın ruhları hakkında olumlu bir hükmü varsa onları mükâfatlandıracağına inanmaktaydılar.

Sasanilerin Bizans’a karşı siyasi bir koz olarak kullanmak amacıyla ülkelerinin kapılarını açtığı Hıristiyanların İran toprakları içerisindeki faaliyetleri sonucunda Hıristiyanlık ve Zerdüştlük karışımı bir din olarak ortaya çıkan Maniheizm ayrı bir dini bölünüyü

⁴⁹² Girişmen: “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 318, Tahran – 1336

⁴⁹³ Artur Kırstensen: “İran der Zaman-i Sasaniyan” (trc. Raşid Yasmi) s.178 Tahran 1368 hş

⁴⁹⁴ Girişmen: age, s. 317 (Hirbez sözcüğü Avesta’dan alınmış bir sözcük olmakla beraber anlama olarak muallim, öğretmen sözcüklerinin karşılığı olarak kullanılmaktaydı)

⁴⁹⁵ Artur Kırstensen: age, s.179

⁴⁹⁶ İnyetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s. 8, Tahran 1376hş

oluşturmaktadır. Fakat bu din de Sasani hükümdarları tarafından şiddetli bir baskı altında tutulmuştur.⁴⁹⁷ Mani, Sasani soylularından birisi olmakla beraber kendisini Buda ve Zerdüş gibi Allah tarafından gönderildiklerine inanan kimseler gibi kendisini peygamber olarak ilan etmiştir. Buda ve Hz. İsa'yı örnek aldığı söylenen Mani'nin kendisinden önce gelen dinlerin terkiğini yaparak yeni bir din ortaya koyduğu söylenmektedir.⁴⁹⁸ Mani, dünyanın aydınlık (hayır) ve karanlık (şer) eksenli bir savaş içerisinde olduğunu iddia etmiş bütün insanların eşit olması gerektiğini söyleyerek kendisine inanan müminleri ise “vizidegan” ve “niyoşegan” şeklinde iki sınıfa ayırmıştır. “Vizidegan” bu dinin ruhban sınıfını teşkil etmekle beraber, et yemezler, dünyayla ilgilenmezler, evlenmezler, yalan ve dünya hırsından uzak durmaya çalışırlardı. Niyosegan adı verilen ikinci sınıf ise evlene bilir, ticaret yapabilir ve dünya işleri ile ilgilenip mal biriktirebilirlerdi.⁴⁹⁹ Bu dinin Yahudiliğe düşman olduğu kaynaklarda belirtilmekle beraber, teslis inancını Hıristiyanlardan aldığını, Budistlerden ise “tenasüh” inancını aldıkları söylenmektedir. Ayrıca Mani dininde namaz ve oruç gibi ibadetlerin olduğu bunun yanında kurban kesme ve puta tapıcılığın ise olmadığı söylenmektedir.⁵⁰⁰

I. Şapur'un Mani dinine sıcak baktığı ve onun ülkesinde propaganda yapmasına izin verdiği bilinmektedir. Mani 240 yılında Şapur'un taç giyme merasimi gününde peygamberliğini ilan etmiştir.⁵⁰¹ Şapur'un ölümünden sonra Zerdüş din adamlarının büyük maganı Kartir Mani'ye karşı sert bir tutum içine girdi. Mani'nin getirdiği dinin Sasani toplumunda yayılması ve diğer yandan Kuşan hükümdarı Kanişka'nın Budizm'i resmi din ilan edip⁵⁰² bu dinin doğuda İran topraklarını zorlaması batıda Mezopotamya'da Hıristiyanlığın gelişmesi ve İran içlerine kayması Zerdüş din adamlarını telaşlandırmış ve Mani II. Behram döneminde mahkeme edilerek idama mahkum edilmiştir. Mani dinine mensup olanların bir kısmı Aşağı Türkistan'a kaçarken diğer bir kısmı da Suriye ve Mısır topraklarına kaçtılar.⁵⁰³ Diokletianus döneminde Sasani hükümdarı Nersi Bizans'a karşı Suriye ve Mısır topraklarına kaçarak yerleşen Manihaizm mensuplarının Sasani ülkesindeki bu dinin temsilcileri vasıtasıyla kullanmak istemiştir. Bizanslılar buralarda yerleşen Manihazim taraftarlarını Sasanilerin bir tebaası olarak görüyor ve onları baskı altında tutuyorlardı.

⁴⁹⁷ İlber Ortaylı; “Türkiye İdare Tarihine Giriş” s.9 Ankara. 1996

⁴⁹⁸ Girişmen: “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 319, Tehran – 1336

⁴⁹⁹ Girişmen: age, s. 319

⁵⁰⁰ Girişmen: age, s. 320

⁵⁰¹ Said Nefisi: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 60, Tahran-1331hş

⁵⁰² Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 159, İstanbul – 2003

⁵⁰³ Behnam: “Temeddün-i İrani” Fransız İnanoloji Dergisi, s. 212, Tahran – 1337 (Turfan bölgesindeki Touen-Houang adı verilen bir mağarada Mani dinine ait motiflerin bulunması bu bölgedeki Mani dinin varlığına işaret etmektedir. Bu mağaradaki tabletlerde Mani dininin buyruklarının Çin, Uygur, Göktürk, Soğd, Part ve Farsça dilleri ile yazıldığı söylenmektedir.)

Zerdüştlüğün karşısındaki amansız düşmanlardan bir tanesi de Mazdekilerdir. Mazdeki isyanlarını Sasaniler çok kanlı bir şekilde bastırmışlardır. Köylü sınıfın içerisinde çıkan ve özgürlükçülüğü esas alan bu hareket toplumsal eşitliği isteyen bir din haline gelmiştir. Bu dinin zayıf bir kesimden ortaya çıkması ve asilleri hedef alması, bu dinin mensuplarının sert bir şekilde takibine ve bastırılmasına neden olmuştur. Mazdek Mani'nin fikirlerinden birçoğuna sarılarak onun yolunu devam ettirmeye çalışmıştır.⁵⁰⁴ Bunun yanında özgürlükçü fikirlerle ortaya çıkan Mazdek herkesin eşit olduğu mal, mülk, servet, kadın ve çocukların bütün insanların ortak malı olduğunu savunarak bir nevi komünal bir din ortaya koymaya çalışmıştı.⁵⁰⁵ Sasani hükümdarlarından Piruz'un Akhunlar karşısında imha oluşundan sonra Kabad'ın saltanatı döneminde ortaya çıkan Mazdek, Kabad'ın desteğini alabilmiştir. Nöldeke Kabad'ın Sasani ileri gelenlerinin nüfuzunu kırmak için Mazdek'e inandığını söyler ama Kristensen Kabad'ın Sasani ülkesinde ortaya çıkan kuraklıktan dolayı toprak düzenini değiştirmek amacıyla Mazdek'in özgürlükçü fikrine yapıştığını söylemektedir.⁵⁰⁶ Fakat Kabad Mazdek'i yerine veliaht olarak tayin etmediğinden dolayı isyanlar çıkmış ve bu isyanlar sırasında Kabad birçok Mazdek taraftarını öldürerek, kitaplarını yaktırıştır.

Bu baskıdan Nesturiler de nasiplerini almışlardır. I Yazdicürd zamanında sürekli takip altında tutulan Hıristiyanlar 399 yılından itibaren artık daha serbest hareket etmeye başlamışlardır. Bununla beraber Nesturiler Sasani toprakları üzerinde Kaşgar, Cundişapur, Nizib ve Kerkük gibi yerlerde otuz kadar kilise kurabilmişlerdir.⁵⁰⁷ Nesturilerin merkezi ise Cundişapur'du. Cundişapur Nesturiler açısından bir ilim merkezi haline gelmişti. Bunun yanında Yahudiler de Sasani toprakları bünyesinde Babil merkezli olmak üzere bu imparatorluk bünyesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yahudilerin buradaki varlıkları MÖ 538 yılında Ahamaniş Kralı Kuroş'un Yahudilerin Babil esaretine son vermesinden sonra Yahudilerin İran topraklarına göç etmesi ile başlar. Yahudilerin başında Reş Galuta denen bir hahambaşı bulunurdu. Reş Galuta'nın anlamı sürgün başı olmaktaydı ve Yahudilerin anavatanları olan Filistin topraklarından sürgünde olmalarının anısına ve bunun hatırasının canlı kalmasına bağlı olarak bu şekilde isimlendirilmesine sebep olmuştur. Yahudiliğin önemli kaynak kitaplarından olan Talmut'un ortaya çıkması sürgün dönemindeki Yahudilerin bu serüvenleri ile beraber olmuştur. Yahudiler Sasani topraklarındaki dini serbestinin yanında bazı katliamlara da maruz kalmışlardır.

⁵⁰⁴ Said Nefisi: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" s. 67, Tahran-1331hş

⁵⁰⁵ Behnam: "Temeddün-i İrani" Fransız İnanoloji Dergisi, s. 232, Tahran – 1337

⁵⁰⁶ Behnam: agm, s. 232

⁵⁰⁷ Artur Kristensen: "İran der Zaman-i Sasaniyan" (trc. Raşid Yasmi) s. 271, Tahran 1368 hş.

459 yılında Piruz döneminde iki Zerdüşti din adamının öldürülmesinden sorumlu tutulan Yahudiler büyük bir katliama maruz kalmışlardır. Bunun yanında Yahudilerin en rahat ettikleri dönem I. Şapur dönemidir. I. Şapur'un toleranslı idari yapısı onların bu dönemde rahatlamasına sebep olmuştur. Sasaniler Zerdüştlüğü tamamen benimseyen bir devlet politikası sergiliyor ve devlet ileri gelenleri arasında din değiştirmelere hoş gözle bakılmıyordu. Zaten Sasani toplumunda genel olarak dinler arası diyalog mevcut değildi. II. Şapur'un Hıristiyan olan yeğeni Guşnasb'ı idam ettirmesi bunun en belirgin özelliğidir.⁵⁰⁸

Sasani bünyesinde varlığını devam ettiren dini unsurlardan bir diğeri ise Urfa merkezli Arami dilini kullanan Süryaniler idi. Sasani imparatorluğunun bu bölgesinde Arami, Pers ve Arap unsurlar da bulunmaktaydılar. Sasani başkenti Medain'de bile Aramice konuşan dini unsurlar bulunmaktaydı. Arami unsuru genel olarak Mezopotamya bölgesinin kırsal kesimlerinde yoğun olarak bulunuyordu. Bunun yanında Aramice Sasani yazı dilinin bir kısmını da oluşturmaktaydı.

⁵⁰⁸ Artur Kırstensen: "İran der Zaman-i Sasaniyan" (trc. Raşid Yasmi) s. 291 ve 313, Tahran 1368 hş.

İKİNCİ BÖLÜM - 2. SİYASİ AÇIDAN TÜRK-SASANI İLİŞKİLERİ

2.1. Akhun ve Sâsânî İlişkileri

356 yılında Sâsânîlerin doğu sınırlarında devletlerini kurduktan sonra gittikçe güçlenen Hyonlar 370 ve 375 yıllarında Soğdiana ülkesine tamamen hâkim olunca Sâsânîlerin kuzeydoğu komşuları olarak ortaya çıkmış oldular. Taberi ve Mes'udî gibi İslam kaynakları Hyonların kalabalık ordularla Ceyhun'u geçerek Horasan'a girdiklerini ve Merv'e ilerlediklerini yazmaktadırlar. İslam kaynaklarında Hyon hükümdarlarından Melik'ü-l Heyyatile" diye bahsedilmekle beraber Heyyatile dedikleri Hyonit Türklerin Horasan'a girişlerine Soğd üzerinden başladıklarını ifade etmektedirler. Fakat bunların dışında Süryani kaynakları Heyyatile'nin daha uzak bir yerden Derbend'den İran topraklarına girdiklerini söylemektedirler.⁵⁰⁹

Yaklaşık yüz yıl boyunca Sâsânîleri baskı altında tutan ve I. Hüsrev dönemine kadar Sâsânîleri vergiye bağlayan⁵¹⁰ Akhunlar, doğudan Horasan toprakları ve kuzeyde Kafkaslar üzerinden Sâsânî topraklarını zorlamışlardır. Yaklaşık olarak MS 450 ile 550 yılları arasında Bizans ve Akhunlar arasında kalan Sâsânîler için Akhunlar, Bizans'tan daha öncelikli bir tehlike sayılmaktaydı. Sâsânîleri Akhun baskılarından kurtaran gelişme ise yine Akhunlar gibi bir Türk devleti olan Göktürklerin doğuda ortaya çıkarak batıda Akhun topraklarını tehdit etmesidir. Bu döneme kadar sürekli Akhunlara vergi ödemek zorunda kalan Sâsânî sarayı uzun bir dönem Akhunların himayesinde kalmıştır. Sâsânîler dönemi taht kavgalarına⁵¹¹ çok sık olarak müdahil olan Akhunlar, Sâsânî şahlarını tayin edecek kadar Sâsânîler üzerine nüfuz kurmuşlardır.

Akhun Türk topluluklarının Sâsânîlerle ilk temasları 290 yılına rastlamaktadır. Bu sırada Sâsânî hükümdarı olan ve 293 ile 302 yılları arasında hüküm süren Nersi'nin doğu eyalet komutanı olan kardeşi prens Hürmüz, komşusu olan Türk boyları ile iyi geçinme siyaseti izlemiştir. Sâsânîlerin Kuşanlara karşı akınları Akhunların, Kuşanlar ile birlikte hareket etmesiyle Kuşanşehir'i tehdit eden Sâsânî tehlikesi ortadan kaldırılabilmisti. Sâsânîler Roma İmparatorluğuna karşı buradaki Türk Akhun ve Kuşan toplulukları ile anlaşma yapma yolunu seçtiler. Akhunların Sâsânî topraklarına ilk hamleleri II. Şapur dönemine rastlamaktadır. Sâsânî topraklarına iyice sokulan Akhun tehlikesini gören Şapur Akhunların tehlikeli tavırlarından dolayı şiddetli bir baskın ile geri çekilmelerini sağlamakla karşılık vermiştir.⁵¹²

Daha sonraları Akhunların Kuşan toprakları üzerinde egemenliklerinin güçlenmesinde onlara yardımcı olan II. Şapur, Akhun hükümdarı Gurumbat ile iyi ilişkiler kurma yoluna

⁵⁰⁹ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 529, (TDV, İSAM DBno:42038-1

⁵¹⁰ Büchner: "Sâsânîler Maddesi" *İA*, C.V, s. 245

⁵¹¹ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.23, Tahran 1339hş

⁵¹² Said Nefisî: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" s. 170, Tahran-1331hş

gitmiştir.⁵¹³ II. Şapur döneminin 358 yılında Şapur'un Amid kuşatması sırasında Kionitler de kendisi ile bu savaşa katıldılar.⁵¹⁴ A. Marcellinus'a göre Kionit kralı Grumbat, II. Şapur'un ordusunun sol cenah kumandanıydı. II. Şapur bu savaşta Grumbat'a diğer müttefiklerinden daha fazla kıymet vermekteydi bu da Kionitlerin o dönemlerde varlıklarını Sâsânîlere iyice kabul ettirdiklerinin bir göstergesi sayılmaktadır. Khionlar Soğd ülkesini 370 yılında tamamen ele geçirdikleri zaman Kuşanlar Baktria'da üçüncü hanlık dönemlerini yaşamaktaydılar. Daha önce II Şapur'un müttefikleri olan Kion ve Kuşanlar buradaki varlıklarını güçlendirdikten sonra Sâsânîlere karşı ortak tavır almaya başladılar. Böylece doğudan Sâsânî sınırlarını zorlamaya başladılar. II Şapur 371 yılı itibarıyla Roma ile savaşa tutuşması Khion ve Kuşanlar'ın buralarda Sâsânîlere karşı açık bir üstünlük elde etmelerine sebep olmuştur. Akhunların II. Şapur ve Grumbat arasındaki yakınlaşma ile Sâsânîlerle olan dostane ilişkileri 427 yılına kadar devam etmiştir.⁵¹⁵ Bu tarihten sonra Sâsânîlere karşı cephe alan Akhunlar Sâsânîler ile sınır çatışmalarına girişmişlerdir. Böylece Akhunlar ile Sâsânîler arasında yeni bir dönem başlamış oluyordu.

Akhunlar'ın en büyük başarısı kuşkusuz Ceyhun ovasında ikamet eden Akhun kütlelerinin 484 yılında İran şahı Firuz'u ordusuyla beraber tamamen imha etmeleridir.⁵¹⁶ Bizans kaynakları Sâsânî şahı Firuz'u ordusu ile birlikte imha eden Akhun hükümdarının adının Eftalanos olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁷ Fakat Arap, Fars ve Türk kaynaklarında Firuz'u mağlup eden Akhun hükümdarının adının Hoşnuvaz (İranî tabir), Ahşunvar (Arabî tabir) veya Aksungur⁵¹⁸ (Türkî tabir) olduğu belirtilmektedir. Firuz'un öldürüldüğü bu savaştan sonra İran Akhunlar'a vergi vermek zorunda kalmıştır.⁵¹⁹ Bu dönem Akhunların merkezi olan Bamyân'a ek olarak Belh ikinci bir Akhun merkezi olarak ortaya çıkmış. İran'dan Hoten'e kadar giden bütün yollar Akhunlar'ın eline geçmiştir.

2.1.1. Akhunlar'ın Kökeni

Akhunlar eski Çin kaynaklarında Turfalıların bir kolu olarak ifade edilmektedir. Akhunlar'ın yaşamış oldukları topraklar yine Çin kaynaklarında Hua olarak geçmektedir. Hua adıyla bahsedilen topraklar Biruni ve Mesudi gibi İslam kaynakları ile Çinli kaynaklarda Ceyhun nehrinin doğu kısımlarında bulunan Gur toprakları üzerinde Kunduz yakınlarındaki Varvaliz denen kısımlar olarak geçmektedir. Akhunlar'ın Hunlara bağlı olarak mücadele veren Pahua adlı

⁵¹³ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) *Türkler C. II*, s. 159

⁵¹⁴ Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) *Türkler C. II*, s. 677

⁵¹⁵ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 527, (TDV, İSAM DBno:42038-1

⁵¹⁶ Büchner: "Sâsânîler Maddesi" *İA*, C.V, s. 245

⁵¹⁷ Rahim Reisneya: age, s. 521

⁵¹⁸ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 67, Ankara – 1977

⁵¹⁹ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batur) *Türkler C. II*, s. 90

komutan ve beraberindeki topluluğun zamanla Hunların içerisinde yükselerek bazı önemli rütbelere edinmesinden sonra Akhun adıyla tarih sahnesine çıktıkları kaydedilmektedir.⁵²⁰

Akhunlar tarih sahnesine çıktıktan sonra batıya doğru yayılan topraklar üzerinde Kuça, Hotan, Aksu, Kargalık, Varvaliz Keşmir ve Doğu İran toprakları üzerinde geniş bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır. Eski kaynaklar altıncı yüzyılda Herud nehrinin kuzey kısımları olan Gur topraklarını artık Hua olarak adlandırmaktaydılar. Bunun yanında Akhunlar'ın kökenlerinin Kançu'ya dayandığını iddia edenlerde vardır. Akhun hükümdarlarından bir tanesinin kendisini İtem olarak adlandırması ve İtemlerin Kançulardan geliyor olması bazı Çin kaynaklarında Akhunlar'ın Kançulara dayandıkları izlenimi verdiği söylenmektedir. Bunun yanında Akhunlar'ın Yüe-çilerin devamı niteliğinde bir topluluk olduğunu ileri sürenler de vardır. Yüeçilerin merkezi olan Pencap ve Vehşab arasındaki Ghuttal'ın Haytal ve Eftal olarak telafuz edilmesinden dolayı köken olarak buraya dayanan Akhunlar'ın dolayısıyla Yüeçi soyuna dayandığı da söylenmektedir.⁵²¹ İranlı çağdaş bilim adamlarından birisi olan Said Nefisi, Akhun ve Kuşan topluluklarının menşei konusunda artık onların Türk olduklarına dair bir şüphenin bulunmadığını; bu kavimlerin Orta Asya Türk ırkına mensup olduklarını Akhunların geçmişteki Oğuz boylarının ve şimdiki Keman ve Özbek Türklerinin ataları olduğunu ifade etmektedir.⁵²²

Çinli Veyşu'dan hareketle Çin kaynaklarını tarayan B. Ögel Akhunlar'ın Kaoçi soyundan olduklarını Çin'in kuzeyinde bulunan Kinşan dağlarından hareket ederek Hotan'ın doğusundan geçen Akhunlar'ın batıya doğru ilerlediklerini aktarmıştır.⁵²³ Bahaeddin Ögel yine Çin kaynaklarından hareketle Akhunlar'ın Kaoçileri Yençi dolaylarında yenerek onların hâkimiyetine son verdiklerini ve bağımsız olduklarını belirtmektedir.

Bunun yanında Akhunlar'ın Toharistan'da ortaya çıktıklarına dair genel bir görüş vardır. Buna rağmen kökenleri hakkında tam bir mutabakat olmamakla beraber onların Turfan, Kançu, Yüeçi ve Kaoçelerden geldiğini ifade eden farklı görüşler bulunmaktadır. Bununla beraber Hunların Çin'in kuzeyinden batıya doğu çekildikleri dönemlerde bazı Hun topluluklarının güneye ve batıya giderek Ceyhun nehri ile Doğu İran sınırlarına kadar olan sahaya yerleştikleri kesindir. Arap kaynakları Akhunlardan genelde Heyyatile diye bahseder. Bu onların Ceyhun nehrinin kıyısına yerleşmesinden sonra taşımış oldukları Tile isminin su kenarında yerleşmelerinden dolayı Abtile ismini alması ve bu ismin daha sonraları Haytal veya Haptal'a dönüşmesine sebep olduğu söylenmektedir.

⁵²⁰ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.46.47, Erzurum-1971

⁵²¹ Enver Konukçu: age, s. 48; Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 13, İstanbul - 1992(Grenard gibi batılı tarihçiler ise Akhunların, Asya Hunlarının yıkılışından sonra güneye inerek Pencap ile Seyhun arasında devlet kurmuş bir Türk devleti olduğundan emindir.)

⁵²² Said Nefisi: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" s. 156, Tahran-1331hş

⁵²³ Bahaeddin Ögel; "İlk Töles Boyları" Bellekten XII/48-1948, s.830

Fransız St. Martin Akhunlar'ın Yüecilerden geldiklerini kabul etmekle beraber onların Afganistan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerine inişini M.S. I. yüzyılda gerçekleştiğini kabul eder. Akhunlar'ın özellikle Sâsânîler'le sınır olması ve Sâsânîler'le arasında mücadelelerden dolayı Bizans ve Hint kaynaklarında Akhunlar'la ilgili birçok bilgi mevcuttur. A. Stein Akhunlar'ın Hunların bir devamı olduğunu altı madde ile ispat etmeye çalışmıştır. Akhunlar'ın sadece beyaz tenleriyle Hunlardan ayırdıklarını kaydeder. Biruni "Kitab-ı Hind"inde Akhunlar'ın devamı olan Şahi Türklerinin 664 yılında Afganistan'ı istila ettiklerinden bahsetmektedir.⁵²⁴ R. Ghirshman'e göre Akhunlar paralarının üzerinde Hun ismini kullanmışlardır.⁵²⁵ Bunun yanında Hion, Garmadhion, Çul, Zavul, Kadis, Asgil gibi boyların da Akhunlara ait boylar olarak telafuz edilmekle beraber onların Hun, Kidara, veya Çullarla akrabalıkları üzerinde duran bilim adamları da bulunmaktadır.⁵²⁶

Akhunlar'ın ortaya çıktığı ilk bölgeler olarak Gur, Belh, Varvaliz ve Batı Bedeşan mıntıkları gösterilmektedir. Akhunlar 457 yılında Ceyhun üzerinden Belh'e gelerek buranın sakinleri olan Kuşanlar'ı daha güneye doğru sürmüşlerdir. Akhunlar'ın Belh ve Toharistan hâkimiyetleri 456 yılına denk gelmektedir. V. yy'dan sonra Gur Akhunların Afganistan'daki merkezi haline gelmeye başlayacaktır. Akhunların diğer önemli merkezlerinden bir tanesi de Kunduz civarındaki Huo topraklarıdır. Huo İslam kaynaklarında Akhunlara ait olarak zikredilen ve adına Varvaliz dedikleri meşhur bölgedir. Buranın Huo olarak zikredilmesi Çinli kaynaklarında görülmektedir.⁵²⁷ Burası Akhunlar'ın bir devlet olarak üzerinde kurdukları Toharistan ülkesinin yerleşim yerlerinden birini teşkil ediyordu. Toharistan ise bölge olarak Belh'in doğu tarafında genel olarak Ceyhun ırmağının güneyinde kalan Hulm, Kunduz, Iskamış, Talikan, Semengan, Baglan gibi bölgeleri kapsayan alan olarak bilinmektedir.⁵²⁸

Akhunlar'ın buradaki varlığını ta IV. yy'nın başlarına kadar götürenler dahi vardır. Akhunlar'ın Yüecilere dayandıran nazariyeye göre Hion kabileleri Kinşan dağlarından inerek Hoten'in doğusuna yerleştiler. Buradan Soğdiyana ülkesine geçerek buraları kendilerine yurt olarak edindiler. IV. Yüzyılın başına kadar burada diğer Hun kabileleri ile birlikte ikamet eden Hionitler bu yüzyılın başlarında Sâsânîler ile ilk temaslarını kurmuş oldular. Hatta burada meskûn olan Hionitlerin başında Atilla'nın oğlu İrnek'in bulunduğu tarihi kayıtlarda geçmektedir.⁵²⁹ Miladi V. yüzyıla kadar Kuşanlar'ın merkezi olan Belh bu yüzyılda Akhunlar'ın eline geçmiş ve Akhunlar Kuşanlar'ı kovarak buraya yerleşmişlerdir. Akhunlar'ın buradaki

⁵²⁴ Salim Cönce: "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" *Türkler C. I*, s. 818

⁵²⁵ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.55, Ankara 1973

⁵²⁶ Cevad Meşkur: "Tarih-i İran Zemin" s. 552, Tahran-1366

⁵²⁷ Dursun Ali Akbulut: "Mevaraünnehir ve Horasan'da Türkler" *Türkler C. I*, s. 831 vd.

⁵²⁸ Enver Konukçu: age, s.61

⁵²⁹ Guyula Nemeth: "Atilla ve Hunları" (terc-Şerif Baştav) s. 14, Ankara – 1982

varlıkları Hotan'dan Belh'in İran sınırına kadar uzanıyordu. Belh'in asıl önemi ise Akhunlar'ın Sâsânîlerle olan mücadelelerinden kaynaklanmaktadır. Burası Sâsânîler için dini bir merkez sayılmaktaydı. Buradaki ateşkedeler Bermekilerin elinde bulunmaktaydı. Soğdiana toprakları da Akhunların elinde bulunuyordu ve Soğdlular Akhun varlığı altında yaşamlarını sürdürmekteydiler. Menandros "Türklerden önce Soğdlular ve memleketleri Ephtalationların elinde bulunmaktaydı" demektedir. El-Mukaddesi Ahsen-u'l Taksim'de Akhunları ifade eden Haytal sözcüğünü bütün bir Maverâünnehir için kullanmıştır. Mesudi ise Akhunların Soğd topraklarına sahip olduklarını; Buhara ile Semerkant'ta yaşamış olduklarını yazmaktadır. Akhunların imparatorluk kurmuş oldukları saha en geniş biçimiyle Hoten'den başlayarak Horasan'a kadar olan bütün bölgeleri içine almaktaydı. Akhunlar'ın üzerini yurt edindikleri merkezlerden bir tanesi de batı Bedehşan'dır. Zeki Velidi Togan'a göre bu bölgedeki Himalata adı verilen ve Karlıdağ (Beyaz veya Akdağ) anlamına gelen Batı Bedehşan'ın batısında bulunan dağın Akhunlar'ın ilk menşelerinin ortaya çıktığı bölge olduğunu buradaki ak kelimesinin Akhunlara ismini verdiğini hatta bunun Arapça söyleniş şeklinin Heyyat ile olduğunu ifade eder.⁵³⁰

Akhunların egemenlik alanları içerisinde Budizmin geniş bir şekilde yayılmış olması onların ülkelerinde Budizmin genel geçer bir din olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Çin kaynağı Liyan Şu'ya göre Akhunlar göğe ve ateşe taparlardı.⁵³¹ Akhunların göğü kutsalmaları onların geleneksel Türk dini olan Göktanrı dine işaret etmektedir. Ateşe tapınılması ise Akhunların yaşamış oldukları bölgelerde Zerdüş dininin varlığına işaret etmektedir. Zerdüş dinin izlerine rastlanması Akhunların Sâsânîlerin uzun süre hâkim olmuş oldukları Harzem, Horasan, Maverâünnehir'in aşağı kısımları Belh, Merv gibi şehirlerde Sâsânî kaynaklı olup da Akhun himayesinde yaşayan bazı topluluklarda Zerdüştlüğün var olması normal bir durumdur.⁵³² Sâsânîlerin Bizans'a karşı bir koz olarak ülkelerinde yaşama izni verdiği Hıristiyanlığın Nesturi koluna ait izlerin varlığı da Akhun topraklarında görülmüştür. Ölülerini bir tabut içerisinde gömme âdetinin bulunduğu Nesturilik inancına göre ölen kişinin en sevdiği arkadaşının da kendisi ile diri diri gömülmesi geleneğinden hareketle Nesturi dinin Akhun topraklarında yaygın olduğu ifade edilmektedir. Ölünün tabut içerisinde gömülmesi geleneği Zerdüş ve Budist inancına aykırı bir durumu teşkil etmektedir.

Avesta'nın Sanskritçe tercümesinde yer alan "Tura" ve "Turuşka" şeklinde yer alan kavim adlarından Türklerin kastedildiği şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır.⁵³³ Özellikle

⁵³⁰ Zeki Velidi Togan: "Akhunların Menşei Meselesi" İTED, IV/I-2 s. 59 (1964)

⁵³¹ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.403, İstanbul-2002

⁵³² Vasili Viladimiroviç Barthold: "Moğol İstilasına Kadar Türkistan" (haz-Hasan Dursun Yıldız) s. 233, İstanbul – 1981

⁵³³ Akdes Nimet Kurat: "Göktürk Kağanlığı" Türkler C II, s. 49

Avesta'nın birçok kavim adından bahsedildiği “Bahman Yaşt” bölümünde “Khuon Turk” adının da geçtiği belirtilmektedir.⁵³⁴ Akhunların yaşamış oldukları Horasan toprakları üzerinde ele geçirilmiş ve Sâsânî dönemine ait olan bazı vesikalarda Hun hükümdarı Heptal anlamına gelen “Heptal shakho Khiono” diye bir takım yazıtlara da rastlanmıştır. Akhun kavramı yerine kullanılan Heptal burada bir hükümdar ismi olarak gösterilmektedir. Farsların eski kutsal kitapları olan Avesta'da “Khion” sözcüğü Hunları ifade etmektedir.⁵³⁵ Bu bizi şöyle bir sonuca götürmektedir. Bir Hun hükümdarı olan Heptal Akhunlara verilen bir isim olmasından dolayı kendisinin Akhunlara adını verdiği bir Akhun hükümdarı olmalıdır. Akhunların Altaylarda büyük Hun kitesinden koparak güneye doğru indiği dikkate alınırsa bu kitlenin başında bulunan Heptal adındaki hükümdara onların Hunlardan kopan bir topluluk olmalarından dolayı Sâsânîlerin Hun hükümdarı demeleri normaldir.

j. De Guignes ile bazı tarihçiler Akhunların Maveraünnehir, ve Horasan'a olan akınlarının 420 ve 438 yılları arasında Behram Gur zamanında başladığına iddia etmektedirler. Fakat Hun ve Akhun ayrımı yapan birçok tarihçi daha Akhunlar'ın bu dönemlerde Sâsânî sınırlarına inmediklerine inanmaktadırlar. Yunanlıların kendilerine Eptalit ve Arapların Heyyatile adını verdiği Akhunlar beşinci yüzyılın başlarında Ceyhun ovasında ikamet etmekteydiler.⁵³⁶ Arap ve İslam kaynaklarında ortak bir şekilde Akhunlardan Heyyatile veya Haytal şeklinde bahsedilmiştir. Bu Süryani ve ermeni kaynaklarında geçen Heptal sözcüğü ile benzerlik göstermekle beraber “p” harfinin Arap kaynaklarında “y” harfine dönüştüğü görülmektedir. Bu hususu ilk fark eden bilim adamları ise Tomaschek ile Müler olmuştur.⁵³⁷ Bazı tarihçiler ise Eftalitlere Akhun denmesine karşı çıkarak; Akhunların doğudan gelerek Akhun varlığına son vererek Kion topluluklarını etraflarına toplayan başka bir Türk topluluğu olduğunu savunmaktadır. G. Nemeth, Eftalitere Akhun denmesine şiddetle karşı çıkan tarihçilerdendir.⁵³⁸

İranlıların eski kutsal kitapları Avesta'da Khion veya Khyon şeklinde Akhunlardan bahsetmesi Akhunların Sâsânî sınırlarına çok eski dönemlerde indiklerini göstermektedir. Sâsânîler öncesi dönemden kalma pehlevice bir metinde “khion” kelimesinden önce kullanılan “spet” sözcüğü İranlıların Akhunlarla daha öncelerden irtibata geçtikleri anlaşılmaktadır. Khion kelimesinden önce kullanılan spet sözcüğü beyaz anlamına gelmekle beraber “spet-khion” Akhun anlamına gelmektedir.⁵³⁹ İlk defa Hyonlardan bahseden tarihçi ise Kionit tabirini

⁵³⁴ Akdes Nimet Kurat: agm, s. 49

⁵³⁵ Enver Konukçu: “Kuşan ve Akhun Tarihi” s.72, Erzurum-1971

⁵³⁶ Hikmet Bayur: “Hindistan Tarihi” s.86, İstanbul-2000

⁵³⁷ Enver Konukçu: age, s.43

⁵³⁸ Guyula Nemeth: “Atilla ve Hunları” (terc-Şerif Baştav) s. 23-24 Ankara - 1982

⁵³⁹ Enver Konukçu: age, s.41

kullanan Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus'tur.⁵⁴⁰ Kendisine göre Kionitler yani Akhunlar, Sâsânî İmparatorluğu sınırlarına yakın bir bölgede yaşamaktaydılar. Aynı zamanda bu sözcük Hunlar arasında Hun ve Akhun ayrımını göstermesi açısından güzel bir örneği teşkil etmektedir. Nitekim W. M. Mc Govern Kionitlerin Hunlara ait bir grup olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴¹ Akhun yani Akhunları Kion üst topluluğunun içerisinde bir boy olarak niteleyenler de bulunmaktadır. K. Enoki, Akhunların kendilerini Soğd ülkesindeki Kionit varlığının devam ettiricisi olarak göstermek amacıyla bu ismi kullandıklarını ifade etmektedir.⁵⁴² Bir müddet sonra Akhunlar'ın, Kion topluluklarının hâkim gücü olduğu kesindir. Büyük bir ihtimal ile Miladî IV. yy'da Orta Asya'dan koparak batıya doğru göç ederek Karadeniz'in kuzeyini yurt edinen Hun kütesinden ayrı olarak Akhunlar Hazar Denizinin güneyine inerek Ceyhun sahasını yurt edindiler ve bazı küteller ise Afganistan ve Hindistan'a doğru indiler. Akhunların buraya doğru akın ettikleri dönemlerde bu bölgelerdeki Kuşan hakimiyeti ise bilinen bir gerçektir.

2.1.2. Akhunların Tarih Sahnesine Çıkmaları ve Sâsânîlerle Olan İlişkileri

Hunların MS 191 yılındaki mağlubiyetlerinden sonra batıya doğru çekilen Kion topluluklarının başına yine Hun kökenli bir hükümdar geçerek bu toplulukları Sâsânî topraklarına yakın olan Soğd ülkesine naklettirdi oradan da bu topluluklar Sâsânî sınırlarına doğru kaymaya başladılar. Akhunlar, Kionit toplulukları içerisinde sıyrılarak bu topluluklar arasındaki hâkim gücü ellerine geçirerek Sâsânîlerin baş düşmanı haline geldiler. 440 yılında Baktirya ve Horasan topraklarına inen Akhunlar burada Sâsânî hükümdarı I.Firuz ile mücadele ettiler. Firuz ile beraber ordusunu imha eden Akhunlar Sâsânîler üzerinde nüfuz elde ettikten sonra yönlerini Afganistan ve Hindistan'a çevirdiler.⁵⁴³ Akhunlar Kuşanların elinde bulunan Peşaver ve Kabil'i ele geçirerek buraya yerleşirler. 470 yılında daha güneye inen Akhunlar burada Skandagupta'nın ordusunu bozguna uğratırlar.⁵⁴⁴

Böylece Gupta devleti dağılmaya yüz tutmuş ve Akhunlar Hindistan'a yerleşerek Sasani-Çin ticareti üzerinde bulunan güney ipek yolunu ele geçirmişlerdir. Akhunların kuzey Hindistan'a egemen olmaları ve bunu güneye doğru kaydırmaları Sâsânîlerin Hint ticaretini etkilemesi açısından çok önemli olmuştur. Sâsânî ekonomisinin can damarı olan doğu ticareti Akhunların eline geçmiş bulunuyordu. Miladî 500 yılının başında Toraman adında bir yabgu ordusuyla Mihirakula dönemi Guptalarının hâkim olduğu Hint topraklarına inerek buradaki birçok Hint hükümdarını haraca bağlamış ve Kuzey Hindistan'ı ele geçirmiştir.⁵⁴⁵ Akhunlar V.

⁵⁴⁰ Dursun Ali Akbulut: "Mevaraünnehir ve Horasan'da Türkler" Türkler C. I, s. 831

⁵⁴¹ Dursun Ali Akbulut: agm, s. 832

⁵⁴² Dursun Ali Akbulut: agm, s. 833

⁵⁴³ Jean-Paul Roux: "Türklerin Tarihi" (çev-Galip Üstün) Milliyet Yayınları:74 Mart-1991

⁵⁴⁴ Hikmet Bayur: "Hindistan Tarihi" s.86, İstanbul-2000

⁵⁴⁵ Salim Cöhee: "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C. I, s.818

yy'nın sonlarına doğru etkinlik alanlarını kuzey doğuya doğru kaydurdılar 493 ile 508 yılları arasında Gavçülere karşı iki büyük sefer düzenlediler. Gavçüler savaşlarda yüksek tekerlekli arabalar kullanmaları ile ünlü savaşçı birliklerine sahip bir topluluktu.⁵⁴⁶ Bu iki seferle Gavçüleri itaat altına aldılar. Çin Türkistan'ı ile Hoten, Kaşgar, Koço ve Karaşar'ın hepsini istila ettiler. Bu yayılmanın sonucunda Avarlarla komşu olmakla birlikte orta ipek yolunu da ele geçirmiş oldular.

Akhunlar Sâsânîlerin Soğdiana ülkesini ele geçirmek için vermiş oldukları uğraşları boşa çıkararak onları geri püskürtmüşlerdir. Akhunlar ve Sâsânîler arasındaki Soğdiana mücadelesi Akhun hükümdarı Gurumbat'ın Akhun tahtına oturmasına kadar devam etmiştir. Gurumbat'ın tahta çıktığı dönemde Sâsânî imparatorluğunun başında II. Şapur bulunmaktaydı. 356 yılında Gurumbat ve II. Şapur arasında barış anlaşması imzalanmış ve Sâsânîler Soğdiana üzerindeki baskılarını kaldırmışlardır. Bu anlaşma ile beraber iki ülke arasında dostluk rüzgârları esmeye başlamıştır. Hatta bu yakınlaşma Sâsânîlerin Roma üzerine yapmış oldukları bir sefere Akhunların da iştirak etmesi ile sonuçlanmıştır. Kendi ordusunun başında Sâsânîlerle beraber sefere çıkan Gurumbat II. Şapur ile yan yana Amid kuşatmasına katılmıştır. Bu savaşta bir oğlunu kaybeden Gurumbat oğlu düşman topraklarında kalmasın diye onun cesedini yaktırıştır. A. Marcellinus'a göre Gurumbat'ın başında olduğu Hun topluluğu Soğdiana ülkesinde yaşayan Soğd Akhunlarıydı ve kendisi bu topluluğa "Chionitac" ismini takmıştı.⁵⁴⁷

Akhunlar V. Yüzyılın başlarında Ceyhun nehrini geçerek Sâsânî topraklarına yönelik istila teşebbüsünde bulundular. Bu, Akhunlar'ın Sâsânî topraklarına yönelik ilk büyük hücumlarını teşkil ediyordu.⁵⁴⁸ Bu akınlar neticesinde Sâsânî topraklarının doğu ve kuzey doğu kısımlarını işgal ettiler. Bu savaşta Akhun ordusunun iki yüz elli bin kişi olduğu İslam kaynaklarında rivayet edilmektedir.⁵⁴⁹ Bu akınlar Sâsânîler'in meşhur hükümdarları Behram Gur dönemine denk gelmektedir. Akhunlar bu akınlar sonucunda Tirmiz üzerinden hareket ederek Horasan'ı tamamen ele geçirdiler. Horasan bu dönem Sâsânîlerin önemli dört satraplık bölgelerinden bir tanesini teşkil etmekteydi. Hatta Akhun ordusu daha da ilerleyerek Rey önlerine kadar gelmiştir. Akhunların bu akınları Asya tarihine damgasını vuran önemli gelişmelerden bir tanesidir. Bu nedenle batılı Bizans, Gürcü, Arap ve Ermeni ülkelerinin bile dikkatini çekmiş ve bu savaşı anlatan tarihçiler Sâsânîler ve Akhunlar arasındaki bu savaş destansı bir şekilde anlatmışlardır.

⁵⁴⁶ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.402, İstanbul-2002

⁵⁴⁷ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.73, Erzurum-1971, Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan Gökdağ) Türkler C. II, s. 680

⁵⁴⁸ Denis Sinor: age, s.385

⁵⁴⁹ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.78, Tahran - 1339hş

Akhun hükümdarı kalabalık ordusuyla Merv üzerine yürüyerek Rey şehrine kadar olan sahayı yağmalattı. Akhun ordusu Kuşmihan adı verilen bölgede karargâh kurmuştu. Bu sırada Sâsânîler üzerinde müthiş bir panik baş gösterdi. Behram Gur kardeşi Nersi'yi yerine bırakarak yanına hafif bir süvari birliği alarak Erdebil, Amul, Gûrgan ve Nesa yoluyla Merv yakınlarına gelerek düşmandan kaçıyormuş gibi bir görüntü verdi. Behram'ın kaçtığına emin olan Hyon hükümdarı rehavete kapılınca Behram ani bir baskınla Hyon ordusunu geri püskürttü.⁵⁵⁰ Hiç beklenilmeyen bu baskın karşısında ordu dağılmak zorunda kaldı. Savaş sırasında Akhun hükümdarı da öldürülenler arasında bulunmaktaydı. Behram bu savaşta Sâsânîler'in üç yıllık gelirine yakın bir ganimet elde etmiştir. Behram'ın bu savaştan sonra Sâsânî halkından üç yıl süreyle vergi almadığı söylenmektedir. Savaştan sonra Farab'ı, Sâsânî ve Hyonlar arasında sınır yaptı. Bu Akhunlar ve Sâsânîler arasındaki ilk ciddi vuruşmaydı ve bu savaşın galibi Sâsânîler olmuştu. Nöldeke "İranlıların ve Arapların Tarihi" adlı kitabında V. Behram döneminde Sâsânîlerin Romalılardan daha öncelikli düşmanlarının Akhunlar olduğunu ve bunların Sâsânîler için Romalılardan daha tehlikeli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵¹

Savaştan sonra Akhun ordusu geri çekilerek Ceyhun nehrinin diğer tarafına geçti. Sâsânîler ve Akhunlar arasında yapılan anlaşmaya göre Ceyhun nehri Akhun ve Sâsânî ülkeleri arasında sınır olarak kalacak ve Akhunlar Ceyhun'un bu tarafına geçmeyeceklerdi. Savaştan sonra Behram, Hyon hükümdarının tacını ve tahtını Atropatene'deki Şiz tapınağına gönderdi.⁵⁵² Böylece Hyonlar Ceyhun nehrinin gerisine çekilmiş oldular. Behram aldığı bu bölgeleri vilayetlere bölerek buralara yeni valiler atadı. Kardeşi Nersi'yi Horasan valisi olarak tayin etti ve bu bölgeye Belh şehrini merkez olarak belirledi. Bunun yanında bu zaferin anısını canlı tutmak için Ferbar adı verilen mıntıkada bir abide yaptırmıştır. Behram bu savaştan sonra en yakın adamı olan Nersi'yi Horasan satraplığının başına astahban olarak atadı. Buraya astahban olarak atanan Nersi bir müddet Akhunlarla mücadelesine devam etti.⁵⁵³ Akhun tehlikesini ortadan kaldıran Behram Gur artık yüzünü batıya çevirerek Romalılarla mücadele etme fırsatını elde etmiştir.

II. Yezdicürd döneminde Akhunlar kaybetmiş oldukları üstünlüklerini tekrar elde etmeye başladılar. Akhunlar'ın tehlikeli bir biçimde gelişmeleri Yezdicürd'ün dikkatini çektiğinden onların üzerine birkaç küçük sefer yaptı fakat II. Yezdicürd 455 yılında Akhunlar'a kesin bir şekilde yenilerek mağlup oldu.⁵⁵⁴ Bu mağlubiyetin etkisini yok etmek amacıyla Yezdicürd oğlu Firuz'u Sicistan bölgesinin valisi olarak atadı. Bu dönemde Akhunlar'ın başında Ahşunvar

⁵⁵⁰ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.80, Tahran 1339hş

⁵⁵¹ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 528, (TDV, İSAM DBno:42038-1

⁵⁵² Girişmen: "İran Ez Agaz Ta İslam" s. 359, (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) Tehran – 1336

⁵⁵³ Abdülhusein Zarinkoob: "Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi" s.206, Sukhan-1999

⁵⁵⁴ İran UNESCO Milli Komisyonu: "İranisha" I. Cilt, s. 357, Tahran-1963

adında bir hakan bulunuyordu. Akhunlar Yezdicürd'ü mağlup ettikten sonra Semerkant, Buhara ve Belh havalisini ele geçirdiler.⁵⁵⁵ Ahşunvar kazanmış olduğu bu zaferle Sâsânîleri yıllık vergi vermek zorunda bırakmıştır. II. Yezdicürd 357 yılında ölünce yerine oğlu Hürmüz geçti.

Yezdicürd'ün ölümünden sonra oğulları Firuz ve Hürmüz arasında taht kavgası başlamıştır. Babasının ölümünden sonra tahta geçmesi beklenen ve o sırada Sicistan valisi olan Firuz hükümdarlığı Hürmüz'e kaptırmış bulunuyordu. Sâsânî hukukuna göre babasından sonra tahta geçmesi beklenen Firuz kardeşi Hürmüz'ün hile ile tahtı ele geçirmesi karşısında itaatsizlik bildirerek Akhunlar'a sığındı.⁵⁵⁶ Firuz beraberinde Akhun ordusu ile Hürmüz'ün üzerine yürüdü. Rey önlerinde meydana gelen savaşı Firuz kazandı. 458 yılında tahta geçen Firuz Tirmiz ve Başgirt dolaylarını Akhunlar'a bıraktı. Firuz'un Ahşunvar ile yapmış olduğu anlaşmaya tam olarak uymaması ve hatta anlaşma gereği Ahşunvar ile evlenmesi sözü vermiş olduğu Kuşas adındaki kızının yerine Ahşunvar'a bir cariye göndermesi bardağı taşıran son damla oldu.⁵⁵⁷ Akhun ordusuna yardım amacıyla çağrılan Sâsânî ordusu Firuz'un yapmış olduğu bu sahtekârlığın karşılığı olarak Akhunlar tarafından katledildi. Firuz'un göndermiş olduğu seçkin birlik içerisinde Firuz'un önemli komutanları da bulunmaktaydı. Firuz yapmış olduğu sahtekârlığa bir cevap olarak böyle bir olayın gerçekleştiğini tahmin etti. Daha sonra Firuz Akhunlar tarafından zedelendiğine inandığı onurunu kurtarmak amacıyla Akhunlar üzerine bir sefer düzenledi. Fakat iki ordu arasında herhangi bir savaş vuku bulmadan Firuz, Belam kasabasını ele geçirmekle yetinerek geri döndü.

Firuz yarım kalan bu onur mücadelesi için 475 yılına kadar bekledi ve ardından Akhunlar üzerine bir sefer daha düzenledi. Ahşunvar Firuz'a karşı bu defa kesin bir zafer kazanmak için çeşitli çareler düşünmeye başladılar. Akhun ordusunun tecrübeli komutanları Firuz'un ordusunu düz bir ovada karşılayarak onları bir dağın eteklerine kadar çekerek meşhur Türk savaş taktiği olan Turan taktiği ile onu yenebileceklerini söylediler ve Ahşunvar Firuz'un ordusunu Turan taktiği uygulayarak çembere aldı. Çok tedbirsiz bir şekilde Akhun ordusunun arkasına takılan Firuz komutanlarının sözünü dinlemeyince muhasara altında kaldı. Firuz bu muhasaradan ancak Ahşunvar'ın önünde secdeye kapanarak kurtulabilmiştir.⁵⁵⁸ Hatta bu savaşa Roma imparatorluğundan bir gözlemci olarak imparator Zenon'un Eusibios adında bir elçisi de Firuz ile birlikte savaşa katılmıştı.⁵⁵⁹ Bir Sâsânî şahının ancak Zerdüşstün önünde secde edebileceğini söyleyen Sâsânî din adamları Firuz'un Ahşunvar önünde secde etmesine karşı çıkmışlardır. Fakat ölüm ile şahsiyetinin ayaklar altına alınması konusunda bir ikilemde kalan Firuz'un aklına

⁵⁵⁵ Sadettin Gömeç: "Kök Türk Tarihi" s. 19, Ankara-1997

⁵⁵⁶ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunu: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.83, Tahran 1339hş

⁵⁵⁷ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.79, Erzurum-1971

⁵⁵⁸ Enver Konukçu: age, s.81

⁵⁵⁹ İran UNESCO Milli Komisyonu: "İranisha" I. Cilt, s. 357, Tahran-196

parlak bir fikir gelir. Sâsânî din adamlarına sabah güneş doğarken güneşi karşısına alacak şekilde Ahşunvar'ın önünde secdeye kapanırsa bu güneşe karşı yapacağı bir tazim olacağından bu hile ile Ahşunvar'ın da elinden kurtulmuş olacaklarını söyler. Din adamlarının onayını aldıktan sonra Firuz Ahşunvar'a bu teklifini kabul ettiğini fakat bunu sabah vakti yapmak istediğini söyler. Ahşunvar Firuz'un bu isteğini yerine getirir. Böylece şaşalı Sâsânî imparatorluğunun bir şahı ilk defa bir Türk hükümdarının karşısında yere kapanmış oluyordu. Bu olay Sâsânî imparatorluğunu siyasi anlamda küçük düşürdüğü gibi bundan sonraki siyasi olaylarda ve savaşlarda sürekli başarısızlıklarla sonuçlanacak başka olayların gelişmesinin önünü açmış oluyordu.

Firuz Ahşunvar karşısında almış olduğu yenilgiden sonra Akhunlar'a yıllık yüklü miktarda vergi vermeyi kabul etti. Sâsânîler I. Hüsrev'in Sâsânî tahtına oturduğu döneme kadar Akhunlar'a vergi vermişlerdir. "Kuşanşah" adına bastırılan gümüş kapların Akhunların yaşamış oldukları dönemlerdeki topraklar üzerinde çok sık rastlanılmasını Margurat Sâsânîlerin Akhunlara her yıl vermekle yükümlü oldukları vergilere bağlamıştır.⁵⁶⁰ Fakat I. Hüsrev döneminden sonra üstünlük Sâsânîler lehine değişmiştir. I. Hüsrev'in Sâsânî tahtına oturması ile beraber önce Mazdek isyanlarını halletmesi ve ardından devlet teşkilatında köklü değişimlere gitmesi askeri, iktisadi, toplumsal konularda bazı ıslahatlar yapması ile beraber Sâsânî devleti inkişafa uğramış ve komşularına kaptırmış oldukları üstünlüklerini tekrar elde etmişlerdir.⁵⁶¹ Elbette Akhunların üstünlüklerini kaybetmelerindeki önemli faktörlerden bir tanesi de kuşkusuz doğuda Akhunlara doğru yaklaşmakta olan Göktürk tehlikesi idi. doğudan Akhun topraklarına baskı uygulayan Göktürkler Akhunların yönlerini yaklaşmakta olan bu tehlikeden dolayı doğuya çevirmelerine neden olmuştur.⁵⁶²

Bununla beraber Firuz Akhunlar'a karşı vermiş olduğu onur mücadelesini bir daha Ahşunvar karşısında ağır bir şekilde kaybetmişti. 485 yılına kadar Firuz, Ermenistan taraflarındaki isyanları bastırmak için uğraştığından Akhunlar üzerine sefere çıkamamıştır. Firuz Ermeni isyanlarını bastırdıktan sonra komutanlarından birisi olan Suhra'yı Sicistan valiliğine atayarak bir savaş ortamı hazırlaması için onu görevlendirdi.⁵⁶³ Sâsânî ileri gelenleri özellikle bu savaşa karşı çıkararak Firuz'u uyarılmışlardır fakat buna rağmen Firuz Akhunlarla savaşmakta kararlıydı. Firuz için önemli olan Akhunlara karşı kaybetmiş olduğu gururunu elde etmekte. Sâsânîler Ceyhun bölgesinde sınır ihlallerine kalkıştılar. Ahşunvar bu defa Sâsânîler'e kesin bir darbe vurmak için hazırlıklara koyuldu. Ahşunvar, Firuzla savaş yapılacak olan bölgede birçok hendekler kazdırarak bunların üzerini örttü. Savaş başladıktan sonra Ahşunvar'ın ordusu

⁵⁶⁰ Artur Kristensen: "İran der Zaman-i Sâsânîyan" s. 320, (trc. Raşid Yasmi) Tahran 1368 hş

⁵⁶¹ Girişmen: "İran Ez Agaz Ta İslam" s. 365, (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) Tahran – 1336

⁵⁶² Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 530, (TDV, İSAM DBno:42038-1

⁵⁶³ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 63, Tahran-1362

dağılır gibi yaparak bu hendeklerin arasındaki geçitlerden geri çekiliyor gibi yaptılar. Bu numarayı fark etmeyen Sâsânî ordusu Akhun ordusunu kovalamak amacıyla süratle ilerleyince hendeklerin içerisine düşerek bozguna uğradılar. Akhun ordusu geri dönerek Sâsânî ordusunu bozguna uğrattı. Firuz savaş sonrasında ölümler arasında bulunuyordu.⁵⁶⁴ Birçok Sâsânî ileri gelenleri ile beraber Firuz'un kızı da bu savaşta esirler arasında bulunmaktaydı. İslam kaynakları ve De Guignes'e göre bu hadiseyi haber alan Suhra adlı Sâsânîli bir komutan ordusu ile Horasan'a geçerek esir edilen İranlıları ve mallarını geri aldığı söylenmektedir.⁵⁶⁵ Bu mücadelenin ardından Akhunlar Sâsânî topraklarına girerek Merv er-Rûd ve Herat şehirlerini ele geçirdiler. Böylece birkaç Sâsânî eyaleti Akhunların eline geçtiği gibi, İranlılar her yıl Akhunlara vergi vermek durumunda kaldılar. Sicistan valisi Suhra yüz bin kişilik bir kuvvetle Akhun ordusunun arkasına takılarak Ceyhun'u geçti ve Feykent önlerine kadar geldi. Ahşunvar yorgun olan ordusunu yeni bir savaşa sokmak istemediğinden savaşı Firuz'un başlattığını ve kendilerinin barıştan yana olduğunu Suhra'ya bildirdi. Böylece savaş yerine bir anlaşma yapılarak Suhra ordusu ile geri dönmüştür.

2.1.3. Sâsânî Sarayının Akhunlar'ın Himayesine Girmesi

Firuz'un öldürülmesinden sonra Sâsânî ordularının genel asphabandı olan Suhra, Sâsânî sülalesinden Kabad'ı Sâsânî tahtına çıkardı. Fakat Kabad saray muhalefeti ile karşılaşarak Sâsânî hanedanının diğer bireyleri tarafından tahttan indirildi. Kavad tahttan indirilince Akhunlar'a sığındı. Böylece Sâsânî tahtına Belaş çıkarıldı. Belaş'ın Sâsânî tahtına çıkmasında Akhunların büyük rolü vardır. Kendilerine sığınan Kabad'ı Akhun topraklarında mecburi ikamete tabi tutan Akhun hakani Belaş'ın tahtta kalmasını sağladı.⁵⁶⁶ Dört yıl Sâsânî tahtında oturan Belaş'ın ölümü üzerine Akhunlar Kabad'ı 497 yılında Sâsânî tahtına çıkardılar. Fakat Kabad tekrar tahttan indirilerek hapsedildi. Akrabaları tarafından hapisten kaçan Kabad yine Akhunlar'a sığındı. Kabad'ın bu sığınması birkaç yıl sürdü ve sonunda tekrar tahtına kavuştu. Kabad tahtını elde etmek için uğraştığı bu süre içerisinde mali açıdan Akhunlar'a oldukça borçlanmıştı. Öyle ki bu borçların bir kısmını ödeyebilmek için Bizans imparatoru Anastasius'tan borç para alınmıştı. Kabad'ın taht mücadelesi sırasında Akhunlar'la uzun süren bu işbirliği tahta geçtikten sonra da devam etmiştir. Sâsânîlerin Bizans'la olan savaşlarında artık çok sayıda Akhun askeri vardı.⁵⁶⁷ Bizans'ın Odessa, Rifite, Theodosiopolis ve Mrtyropolis kuşatmalarında Akhun orduları etkin bir şekilde rol almıştır.

⁵⁶⁴ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.402, İstanbul-2002

⁵⁶⁵ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 63, Tahran-1362

⁵⁶⁶ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 530, (TDV, İSAM DBno:42038-1

⁵⁶⁷ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.84, Erzurum-1971

502 yılında Sâsânî şahı Kabad Ermenistan üzerine yürüdüğünde himayesi altında olduğu Akhunlardan yardım istedi. Sâsânîlerle beraber Ermenistan topraklarında fetih faaliyetlerine girişen Sâsânî ve Akhun orduları Erzurum önlerine kadar gelmişler ve buradaki sarp bir kaleyi Akhun ve Sâsânî birlikleri çetin bir mücadele sonunda ele geçirmişlerdir. Kabad Akhun ordusunun bu yardımlarına karşılık Akhun sarayına her yıl yüklü miktarda haraç göndermek zorundaydı. Öyle ki ödemiş olduğu bu vergilerden dolayı Sâsânî maliyesi oldukça güç bir durumda kalmıştı. Bununla beraber Akhun orduları Sâsânî ordusu ile beraber Roma üzerine yapılan Edassa ve Martripolis kuşatmalarına katılmışlardır. Edassa kuşatması sırasında Akhun ordusunun komutanı esir düşmüştür. Bu komutan için Kabad yoğun bir diplomatik baskı içerisine girmiş ve komutanı Romalıların elinden kurtarmıştır. J. Stylite bu komutanın Kabad nezdinde oldukça büyük bir kıymetinin olduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁸

Hüsrev Anuşirvan'ın babası Kabad dönemi Sâsânîlerin çalkantılı dönemlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu dönemde Mazdek ve taraftarları devletin en önemli kademelerine kadar sızarak Sâsânî sarayı üzerindeki etkilerini arttırmış bulunmaktaydılar. Zerdüşt Sâsânî din adamlarının amansız düşmanı olan Mazdekiler sosyal vaatleri sayesinde Sâsânî köylü ve parya sınıfı üzerindeki etkisini arttırmışlardı. Mazdekilerin Sâsânî toplumuna kök salması bir takım sosyal çalkantı ve çöküntüleri beraberinde getirmiş bulunmaktaydı. Mazdek'in getirmiş olduğu fikri akım İslam tarihçilerinin İsrakiyyun adını verdikleri komünal bir yaşam tarzını egemen kılmaya çalışan ve ilahi dinlerle taban tabana zıt olan fikirler ve uygulamalar içermekteydi. 485 yılında Sâsânî toplumu içerisinde ortaya çıkan Mazdek adında Zerdüştlükten dönme bir din adamı kendi fikirlerini Avesta'nın yeni bir yorumuyla insanlara sunmuş ve kullanmış olduğu eşitlikçi, özgürlükçü vaatlerden dolayı kısa bir zamanda kendi etrafında hatırı sayılabilecek bir taraftar kitlesi oluşturmuştu. Kısa zaman içerisinde Sâsânî sarayına kadar nüfuz eden bu akım Sâsânî şahı Kabad'ı da etkisi altına almıştır.⁵⁶⁹ Aslında Kabad ile Sâsânî din adamları olan maglar arasında derin bir ayrılık vardı. Bundan dolayı Kabad ilk olarak karşı çıktığı Mazdek'e daha sonraları maglara karşı kendisinin ve taraftarlarının desteğini almak için Mazdek'e yanaşmıştır.⁵⁷⁰ Başlangıçta siyasi bir amaç gütmeyen bu hareket sarayda yerleşmeye başlayarak Sâsânî şahını da etkileyecek konuma gelince Mazdek'in amansız düşmanı olan Zerdüşt din adamları olaya el koyarak Kabad'ı tahtından ettiler.⁵⁷¹

Kabad kız kardeşinin yardımı ile zindandan kurtularak zamanında babası Firuz'un yapmış olduğu gibi Akhunlara sığınmıştır.⁵⁷² Bu sırada Zerdüşt din adamları Kabad'ın yerine

⁵⁶⁸ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.82, Erzurum-1971

⁵⁶⁹ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.84, Tahran 1339hş

⁵⁷⁰ İnanetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s. 9, Tahran 1376hş

⁵⁷¹ İran UNESCO Milli Komisyonu: "İranisha" C. I, s. 358 Tahran-1963

⁵⁷² İbn-i Belhî: age, s.85

kardeşi Tahmasb'ı getirmişlerdi. Akhunlar kendilerinin babası Firuz ile olan maceralarının henüz yeni olması nedeniyle Kabad'a fazla önem vermediler ve onu Talegan'da ikamet ettirerek kimin haklı kimin haksız olduğunu araştırmadan kendisine yardım edemeyeceklerini söylediler. Böylece onu Akhun sarayına dört gün uzaklıktaki Talegan'da ikamet etmek mecburiyetinde bıraktılar. Kabad burada dört yıl kadar ikamet ettikten sonra Akhunlardan elde ettiği kuvvetlerle gelerek kardeşi Tahmasb'ı tahttan indirerek tekrar kendisi tahta oturmuştur.⁵⁷³ Akhun kuvvetleri ile Mazdek isyanlarını bastıran Kabad bu tehlikeyi tam olarak ortadan kaldıramamıştır.⁵⁷⁴

Kabad'dan sonra yerine geçecek olan oğlu Anuşirvan ise Kabad'ın Mazdek isyanları neticesinde tahtını kardeşi Tahmasb'a kaptırdığı taht mücadelesi sırasında Akhun topraklarına sığındığı sırada burada bir Akhunlu komutanın kızıyla yapmış olduğu evlilikten dünyaya gelmiştir.⁵⁷⁵ Mazdek ve taraftarlarını ortadan kaldırmak Kabad'dan sonra 530 yılında tahta oturan oğlu Anuşirvan'a nasip olmuştur. Anuşirvan'ın babası Kabad'ı Mazdek fikrinden vazgeçirdiği ve onu Mazdek ve adamlarını ortadan kaldırmaya ikna ettiği söylenmektedir. Kabad artık yaşlanmış olduğunu ve Mazdek meselesini kendisinin halletmesini Anuşirvan'dan isteyerek tahtı oğluna bırakmıştır. Böylece Mazdek ve taraftarlarını Anuşirvan bir Mihrican bayramı sırasında tertiplelediği şölende önceden yapmış olduğu bir hile ile ortadan kaldırmıştır.⁵⁷⁶

2.1.4. Akhunlar'ın Yıkılışı Dönemi Akhun-Sâsânî İlişkileri

Anuşirvan'ın Akhun topraklarını istila ettiği altıncı yüzyılın başlarında Akhun ve Sâsânî sınırı Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan ve halen daha günümüzde İran topraklarında bulunan bir Türkmen şehri olan Gurgan şehrinden geçmekteydi. Gurgan şehri iki devlet arasında doğal bir sınırı teşkil etmekteydi. Bunun yanında savaşlar neticesinde sınırlar sürekli olarak değişmekteydi. İslam kaynakları aradaki sınırın Horasan bölgesindeki Mergab olduğunu söylerler. Taberiye göre Akhun ve Sâsânî sınırı Merv nehri ile Belh arasında bulunan Talegan bölgesinin olduğunu bildirir. Bunun yanında Ceyhun nehrinin kenarında bulunan ve Harzem topraklarının merkezi olarak kabul edilen Tirmiz şehrinin de iki ülke arasında sınır olduğunu kabul edenler de vardır.

Sâsânîlerin ve Göktürklerin Akhunları ortadan kaldırmak ve topraklarını kendi aralarında bölüşmek üzere kurmuş oldukları birliğe karşı Akhunlar Bizans kartını kullanmak istediler.⁵⁷⁷ Orta Asya Türk boylarının ortak siyaseti olan yanındaki düşmanın uzağındaki düşmanıya işbirliği yapmak siyasetini Akhunlar uygulamak istediler. Bu nedenle Göktürklerle kendi

⁵⁷³ Enver Konukçu: "Akhunlar" *Türkler C. I*, s. 829

⁵⁷⁴ Dursun Ali Akbulut: "Mevaraünnehir ve Horasan'da Türkler" *Türkler C. I*, s. 837

⁵⁷⁵ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.86, Tahran 1339hş

⁵⁷⁶ İbn-i Belhî: age, s.91

⁵⁷⁷ Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) *Türkler C. II*, s. 679

topraklarını yıkmak üzere anlaşmış bulunan Sâsânîlere karşı Akhunlar Sâsânîlerin batı komşuları ve amansız düşmanları olan Bizansla irtibat kurmaya çalıştılar.

Orta Asya'ya ve Türk varlığına uzak bir bölgede olan Bizanslıların bu döneme kadar Türk boy, budun ve devletleriyle herhangi siyasi birliktelikleri veya görüşmeleri daha önce rastlanılmamış bir durumdu. Akhunlar Bizansla ittifak kurmak gibi daha önce hiçbir Türk devletinin yapmadığı bir ilki gerçekleştirmiş olacaktı. Orta Asya Türk devletleri genelde komşusu buldukları ülkelerin uzak komşuları ile iyi ilişkiler kurmak suretiyle kurmuş oldukları bu dostluklar ile komşusu buldukları ülkelerden gelebilecek herhangi bir tehlike karşısında onların komşusu bulunduğu uzak komşularını devreye sokarak onları uğraştırmak ve düşman tehlikesini azaltmak gibi stratejileri çokça uygulamışlardır.

Bu çerçeve dâhilinde Bizans'a giden ilk Türk heyeti Akhunlar tarafından 563 yılında İstanbul'a gönderilmiştir.⁵⁷⁸ Bu heyet Sâsânîlerin Karmadh Khion (Kızıl Hun) adını verdikleri Batı Hunlarının kağanı Aksal tarafından gönderilmiştir. İranlıların onları bu adla anmalarının sebebi Firuz'un kendi ordusu ile Batı Akhunları tarafından tamamen imha edilmiş olmalarından kaynaklanıyor olabilir. Bunun yanında onların bu şekil adlandırılmalarının sebebi olarak batılı Tarihçiler Akhunların Türklerin himayelerine girmiş olan Yüeci boylarına bağlamaktadırlar.⁵⁷⁹ Bu Akhunları proto Fars kavim olarak telakki eden bir anlayış olmakla beraber anlamsız olması açısından dolayı ihtimalden uzak bir yaklaşımdır. Batı Akhunluları Çin kaynaklarında Nuşibi olarak geçmekle beraber başlarında bulunan Kağan Aksal da Aşicye olarak telaffuz edilmektedir.⁵⁸⁰ Akhunların İstanbul'a imparator II. İustinos'a Göktürk-Sâsânî ittifakına karşı Bizans'ın desteğini sağlamak amacıyla yollamış olduğu heyete imparator gereken ilgiyi göstermemekle beraber heyetin ziyaretinin Göktürklerin Maniah başkanlığında yollamış olduğu Soğd heyetiyle aynı zamana denk geldiği de söylenmektedir. Akhun heyeti İstemi'nin yollamış olduğu bu heyet karşısında oldukça cılız kalmıştır.

Kavad'ın ölümünden sonra başa geçen oğlu meşhur I. Hüsrev Anuşirvan Sâsânîleri içlerinde bulunmuş oldukları siyasi ve sosyal çalkantılardan kurtararak imparatorluğu şaşalı dönemlerine kavuşturmuş oldu. Anuşirvan özellikle Mazdek kalıntıları temizlemekle işe başladı ve Sâsânî iç bünyesini kuvvetlendirdi. Anuşirvan'ın tahta çıktığı dönemde ise doğuda Avarlar ve Göktürkler iyice varlıklarını kuvvetlendirerek hâkimiyet sahalarını batıya doğru kaydırmaya başlamışlardı. Avarlar'a karşı isyan eden Töles ayaklanmasını emrindeki Türk boylarıyla bastıran Bumin gücünü arttırarak Avar hükümdarı Anagoy'a kafa tutmaya başladı. Avarların bu güçlü hükümdarını bir savaşla ortadan kaldıran Bumin Avarların hâkimiyet sahaları içerisinde

⁵⁷⁸ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.405, İstanbul-2002

⁵⁷⁹ Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C. II, s. 680

⁵⁸⁰ Denis Sinor: age, (aynı yer) s.406

Göktürk imparatorluğunun temellerini atmış oldu. Göktürk devletinin batı yönetimini eline alan İstemi Yabgu Avarların batıdaki kalıntılarını temizledikten sonra Göktürkler ile Akhunlar komşu olmuş bulunuyorlardı. Akhunların ipek ticareti yolunun üzerinde Göktürk hâkimiyetinin tesis edilmesi ile beraber Akhun ticareti önemli bir şekilde darbe almış bulunuyordu. İpek yolu ticareti konusunda arada baş gösteren anlaşmazlık ve Göktürklerin Maverâünnehir'e inme siyasetleri iki devleti karşı karşıya getirdi.⁵⁸¹

Göktürkler yollarının üstünde bulunan Akhun devletini ortadan kaldırmak için güçlü bir müttefik bulmakta zorlanmadılar. Bu dönemde Sâsânî tahtında bulunan Anuşirvan ataları Kavad ve Firuz döneminde Akhunlar'a kaptırmış oldukları siyasi üstünlüğü tekrar geri almak amacıyla Akhunlar'a karşı Göktürklerle ittifak kurdu. Anuşirvan İstemi Yabgu'nun kızıyla evlenmek suretiyle Göktürklerle aralarındaki yakınlığı pekiştirdi. Anuşirvan'ın İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'dan olan oğlu Hürmüz daha sonra Sâsânî tahtına geçecektir.⁵⁸² İstemi Yabgu ve Anuşirvan arasındaki anlaşma uyarınca Sâsânî ve Göktürk orduları Maverâünnehir'i istilaya koyuldular. İstemi Yabgu komutasındaki Göktürk ordusu Vehşab dolaylarında başlarında Varzî adı verilen bir komutanın bulunduğu Akhun ordusunu dağıtarak onları mağlup etti.⁵⁸³ Anuşirvan komutasındaki Sâsânî orduları ise Akhunlar'ın merkezi olan Belh'e girdiler. Buradan hareketle Toharistan, Çağanyan ve Zabil'u ele geçirdiler.⁵⁸⁴ Sâsânîler Semerkand'a kadar olan bütün Akhun topraklarını işgal ettiler. İranlılar Baktirya ve Hindistan topraklarını; Göktürkler ise Soğdiyana ve Ferganayı da içine alacak şekilde Maverâünnehir'i ele geçirdiler.⁵⁸⁵ Böylece Akhun Devleti Sâsânî ve Göktürk ittifakının bir sonucu olarak 560 yılında kesin bir şekilde yıkılmış oluyordu.

2.2. Göktürk ve Sâsânî İlişkileri

Göktürkleri diğer devletlerden ayıran en önemli özellik bir dünya devleti olmalarıdır. Göktürkler kendi varlıklarını korumak, egemenlik alanlarını genişletmek için ikili ilişkiler geliştirme yoluyla rakiplerini bertaraf etmişler ve nüfuzlarını yaymışlardır. Göktürklerin bütün politik atakları diplomasi yönünde olmuştur. Göktürkler Akhunlara karşı Sâsânîlerle iyi ilişkiler geliştirmişler; Akhun devletini ortadan kaldırdıktan sonrada Sâsânîlere karşı Bizans ile iyi ilişkiler içerisine girmişlerdir. Bunun yanında Göktürkler Sâsânîlerin ipek ticareti yolunu tıkamaları üzerine Hazar denizinin kuzeyinden Kafkaslar üzerinden Küçük Asya ve oradan Avrupa'ya açılan bir ticaret yolu açmayı denemişler bu hedeflerinin önünde bulunan Avarları

⁵⁸¹ Dursun Ali Akbulut: "Mevaraünnehir ve Horasan'da Türkler" Türkler C. I, s. 838

⁵⁸² Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 537, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁵⁸³ Enver Konukçu: "Akhunlar" Türkler C. I, s. 829

⁵⁸⁴ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 90

⁵⁸⁵ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s.160; ayrıca bkz; Larissa Baratova: agm, s. 90(aynı yer)

yollarının üzerinden kaldırmak için Bizans ile olan ilişkilerini geliştirme yoluna gitmişlerdir. Göktürklerin Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz ve Doğu Avrupa'ya açılan yeni bir ticaret yolu denemeleri, Karadeniz ile Hazar Denizi ticaretinin gelişmesini sağlamakla beraber Karadeniz'in kuzeyinin değer kazanmasını ve daha sonraları buralarda Tuna Bulgarları, Sabirler, Hazarlar gibi güçlü Türk devletlerinin kurulmasının önünü açacaktır.

Göktürklerin Akhunlarla savaşları ve bu savaşlar sırasında Sâsânîlerin kendi devlet teşkilatlarını gözden geçirerek güçlenmeleri ile Göktürklerin Sâsânîlerle birlikte Akhunlara karşı yapmış oldukları savaşlarda ipek yolları denetimini Göktürklerin Sâsânîlere kaptırmasından sonra uzun bir dönem Göktürkler ve Sâsânîler ipek yolları denetimini ele geçirmek için mücadele edeceklerdir. Göktürklerin Bizans ve Sâsânîler arasındaki başarılı dengeli diplomatik faaliyetleri Sâsânîlerin ekonomik ve askeri açıdan zayıflamalarına ve Araplar tarafından kolay bir şekilde yıkılmalarına sebep olacaklardır. Avarların Büyük Okyanus'tan Hazar Denizine kadar olan coğrafyada kurmuş oldukları büyük Avar imparatorluğunun himayesinde yaşayan ve Tuke⁵⁸⁶ adını almış bulunan ve batılı tarihçiler tarafından Moğolistan Türkleri⁵⁸⁷ olarak ifade edilen Göktürkler güçlü Avar hâkimiyetine son verdikten sonra onların egemenlik sahaları üzerinde adı Türk olan ilk dünya imparatorluğunu tesis etmişlerdir.⁵⁸⁸

2.2.1. Göktürklerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Çin kaynakları ittifakla Göktürklerin Batıya doğru göç eden Hun topluluklarından Altay Dağlarının eteklerine yerleşen bazı boylardan oluştuğunu söylemektedirler.⁵⁸⁹ Göktürkler için kullanılan genel ifade onların Hunların kuzey kollarını oluşturduklarıdır. Hunların kuzey bölgelerine verilen isim Suo ülkesi olarak geçmektedir ve Göktürkler Hunların kuzey kolu olarak burada ikamet etmekteydiler. Göktürklerden bahseden kaynaklar onların Batı Denizinin doğusunda ve kuzeyinde, Altay Dağlarının ise güney eteklerinde oturduklarından bahsetmektedir.⁵⁹⁰ Altay Dağları Göktürlere MS 450 yıllarından itibaren yurt görevi görmeye başlamıştır. Bu bölge Turfan'ın kuzeyi ve Etsin Göl bataklıklarının batısı ile çevrelenmiştir. Göktürkler MS. 450'li yıllarda Hunların kuzey ülkesi olan Suo ülkesinden çıkarak buraya yerleşmişlerdir. Hunların kuzey ülkesi Altayların kuzeyinde kalan Yenisey, Abakan ve Tuva nehirlerinin olduğu soğuk bir iklime sahip olan geniş bir havzadır.

İran kaynakları Göktürk devletini kuran Bumin ve hükümdar ailesinin Türklerin Ogur koluna mensup olduklarına inanmaktadırlar.⁵⁹¹ Fakat hâkim olan genel görüş ise Göktürklerin

⁵⁸⁶ Akdes Nimet Kurat: "Göktürk Kağanlığı" *Türkler C II*, s. 50

⁵⁸⁷ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı" (Çev-Talat Tekin) s.383, İstanbul-2002

⁵⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 88, Ankara – 1988

⁵⁸⁹ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" s.9, TTK, Ankara-1995

⁵⁹⁰ Ahmet Taşağıl: age, s.10

⁵⁹¹ İnayetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s.88, Tahran 1376hş

Aşına koluna mensup olduklarıdır. Aşına Göktürklerin aynı zamanda hanedan ailesinin adıdır. Avarlar 440 yılında Kuzey Tabgaç imparatoru Tayvu, Kansu'daki Çuçü ailesi tarafından kurulan boylar birliği devleti Kuzey Layang'ı yıktıktan sonra beş yüz kadar Tukue ailesi Avarlara sığınmışlar ve Aşına soyundan gelen bu Tukueleri Avarlar Altay dağlarının eteklerine iskân ederek onların demircilikle uğraşmalarını sağlamışlardır.⁵⁹² Başlarında Aşına ailesinden Ahsien Şad adında biri bulunan Tukueler Altay dağ silsilesinin Cinşan (Altın Dağ) eteklerinde oturan ve madencilikle uğraşan bu halk yamacında oturdukları dağın miğfere benzemesi üzerine kendi dillerinde miğfer demek olan Tukue diye kendilerini adlandırmışlardır.⁵⁹³ Destanlarda Ergenekon olarak geçen bu dağda Türküeler çoğalarak Bilge Şad'ın oğlu Tavu Ulug Yabgu tarafından bu dağdan çıkarılarak 535 yılında Avarlara bağlı bir krallık şeklinde yönetilmeye başlandılar. Bumin ve İstemi kardeşler işte bu Tavu'nun çocuklarıdır.⁵⁹⁴

552 yılına kadar Göktürklerin Avar hâkimiyetinde kalmalarından sonra Tukuelerin Avarlarla aralarının açılmasından sonraki bir yıl içerisinde güçlü Avar imparatorluğunu dağıtmaları onların demircilikle uğraşmalarına bağlanmıştır. Çünkü Avarların silah sanayisi Tukuelerin elinde bulunmaktaydı. Tukueler, Cinşan dağlarının eteklerinde yaşıyorlar ve burada madencilikle uğraşıyorlardı, çıkarmış oldukları demirleri işleyerek kılıç, kargı, ok, yay gibi savaş aletleri yapıyorlardı. Avarların silah sanayisinin Tukuelerin elinde olması onların aralarının açılmasından sonra Tukueler tarafından yıkılmalarını kolaylaştırmıştır.

VI. asrın ilk yarısında Asya'da iki büyük imparatorluk göze çarpıyordu. Bunlardan birisi 350 yılında Balkaş ve Aral göllerinden Pencab'a kadar olan sahayı içerisine alan bölgede; Mevaraünnehir ve Semerkant'ta kurulmuş olan bir Akhun devleti diğeri ise onların yakın müttefikleri olan, Mançurya'dan Balkaş'a ve Orhun'dan Çin Seddi'ne kadar olan bölgeyi elinde bulunduran Avarlardı.⁵⁹⁵ Bu dönemlerde iki ülke arasında bir birliktelik söz konusuydu. Özellikle Akhunlar İran ve Afganistan sahasında etkili olmuşlar hatta Anadolu'ya akınlar bile düzenlemişlerdi. Göktürk imparatorluğunu kuracak olan Tukueler Avarların egemenlik sahası içerisinde onların demircilik işleriyle uğraşan uyrukları olarak varlıklarını devam ettirmekteydiler.⁵⁹⁶ 552 yılında iç savaşlardan dolayı iyice zayıf düşmüş olan Avarlar Töles isyanı ile başa çıkamayınca Bumin bayağı zayıflamış olan Avarları Asya tarihi sahnesinden silip attı.⁵⁹⁷ Töleslerin Avarlara saldırmasını fırsat bilen Bumin daha hızlı davranarak 546 yılında Töleslere baskın yapmış ve onların elli bin kişilik ordularını yenmiştir. Gücünü iyice arttıran

⁵⁹² Akdes Nimet Kurat: "Göktürk Kağanlığı" Türkler C II, s. 53

⁵⁹³ Denis Sinor: age, s.397; ayrıca bkz; Ahmet Taşağıl: age, s.12

⁵⁹⁴ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.67, İstanbul-1977

⁵⁹⁵ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batır) Türkler C. II, s. 90

⁵⁹⁶ Wolfram Eberhard: "Çin'in Şimal Komşuları" (çev-Nimet Uluğtürk) s. 88, TTKYay, Ankara - 1996

⁵⁹⁷ Sencer Divitçioğlu: "Kök-Türkler" s.29, İstanbul-2000, Akdes Nimet Kurat: agm, s. 49

Bumin Avar kağanı Anagoy'un kızını istemiş oda sizler benim demirci kölelerimsiniz nasıl olur da benden kızımı istersiniz diyerek Bumin'i terslemiştir.⁵⁹⁸ Bunun üzerine Bumin Avarlarla olan bütün bağlarını koparmıştır. Bu olaydan altı yıl sonra kendi kağanlığını ilan eden Bumin 552 yılında ordularını Avarlar üzerine gönderdi. Bu ordu Avarları bozguna uğrattı.⁵⁹⁹ Savaştan sonra Anagoy intihar edince Avarlar onun kardeşi olan Tengşi'nin etrafında toplandılar. Böylece Avarların dağılmasından sonra Akhunlar Asya'daki güçlü müttefiklerinden birini kaybetmiş oldukları gibi Çinlilerle daha dostane ilişkiler içerisinde olan yeni bir Göktürk devleti ortaya çıkmıştı.⁶⁰⁰ Göktürk devleti batı ve doğu olmak üzere iki kağanlık halinde taksim edilmişti. Moğolistan topraklarını merkez edinen Doğu Göktürk devleti Bumin'in oğlu Mukan Kağan tarafından idare edilmekteydi. Doğu kağanlığı ise Bumin'in kardeşi İstemi Kağan tarafından yönetiliyordu. İlhan⁶⁰¹ adıyla, yani ilin reisi unvanıyla ortaya çıkan Bumin Kağan 555 yılında Seyhun'un öte kısmını ele geçirince Sâsânîler'le komşu olmuş oldu. Bumin Kağan ülkesinin batı taraflarını kardeşi İstemi'ye bıraktı. 555 yılında İstemi hızlı bir şekilde Hazar Denizine doğru batı yönünde hareket etti. Bu sırada Aral Gölü, Türkler ve İranlılar arasında bir sınır durumundaydı. Firdevsi'ye göre İranlılar ile münasebet halinde bulunan Türklerin yaşadığı alan için Çin'den Ceyhun nehri sahillerine kadar diye bahsetmektedir. Buna göre aradaki sınır Taşkent'in kuzeyinden Seyhun ve Ceyhun'u geçerek Aral'ın güneyine kadar uzanır. Bu dönemde Soğd ve Buhara Akhunlar'ın elinde bulunmaktaydı. Göktürkler ilerlemelerine devam ederek Kazakistan'ın merkezini, Heftrûd'u ve Hazar civarını kontrolleri altına aldılar.⁶⁰²

Çin kaynakları Doğu Göktürk kağanı Mukan'ın Çin ülkesi haricinde bütün ülkeleri ele geçirdiğini yazmaktadırlar.⁶⁰³ Kendisi Ruan-ruanların son kalıntılarını Orta Asya'dan kovarak onların bütün güçlerini dağıttı. Kitanları yenerek boyunduruğu altına aldı. Kırgızları kendi himayesi altına aldı. Batıda ise İstemi Akhunları yıkmış ülkelerinin birçoğunu Göktürk topraklarına katmıştı. Batı Göktürkleri Avarların yıkılması ile Akhunlara komşu olmuş oluyorlardı. Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anuşirvan; Akhunlar tarafından öldürülen atası Piruz'un intikamını almak amacıyla Göktüklere yanaştı ve İstemi Kağan'ın kızı ile evlenerek onunla ittifak kurmuş oldu. İstemi kağan, Anuşirvan'a Akhunların müttefiki olan Avarların işini bitirdikten sonra sıranın Akhunlara geleceğinin sözünü verdi. Nitekim 560 yılında İstemi'nin

⁵⁹⁸ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" s.17, TTK, Ankara-1995

⁵⁹⁹ Osman Fikri Sertkaya: "Göktürk Tarihinin Meseleleri" s. 79, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara - 1995

⁶⁰⁰ Wilhelm Radloff: "Sibirya'dan" C. I, s. 123, (çev-Ahmet Temir) Maarif Basımevi - 1956

⁶⁰¹ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:39 Seri III, Sayı 111 s.25, Ankara-1971

⁶⁰² Artur Kristensen: "İran der Zaman-ı Sâsânîyan" (trc. Raşid Yasmî) s.390, Tahran 1358hş

⁶⁰³ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.480, İstanbul-2002

Akhunları tarih sahnesinden kaldırmayı ile bu defa Göktürkler Sâsânîlerin komşusu olmuş oluyorlardı.

Bundan sonra Göktürkler gözlerini Maverâünnehir, Talas, Issık ve Horasan ile Afganistan gibi Türklerin yoğun olarak yaşamış oldukları bölgelere diktiler. Bunun yanında daha ileri bir vadede Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyi Göktürk hakanlığının ilgilendiği konulardan biriydi.⁶⁰⁴ Bu hedefler Göktürklerin Türklerin yaşamış oldukları coğrafyaların tek bir çatı altında toplama siyasetlerinin bir bütünü olarak görülmektedir. Bunun yanında bu bölgelerin ele geçirilmesinin altında yatan sebeplerden bazılarının ticari ve ekonomik olmadığı da söylenemez.⁶⁰⁵ Çünkü verimli toprakların batıda bulunması ipek yolunun bu bölgede bulunması, bölge üzerinde kurulmuş ticaret kolonileri ve pazarlar da bölgenin önemini arttırmaktaydı.⁶⁰⁶ Bunun yanında bütün Türklerin tek bir çatı altında toplanması gerektiği konusunda kağanların Tanrıdan almış oldukları yetkilere olan dini inanışların da bunda etkisi vardır.

Göktürklerin yayılması doğal sınırlarına ulaştıncaya bundan sonraki ilerlemeleri yavaşlamıştır. Buraları ele geçirdikten sonra Avar, Akhun ve Ogurlarla uğraşmak zorunda kalmaları onların batı yönündeki ilerleyişlerini durdurdu. Göktürklerin 557 yılında bunlarla olan mücadeleleri zaferle son bularak ülkenin sınırları Volga nehrine kadar uzanmıştır. Bu yenilgiden sonra buralardaki Avar boyları Kafkaslara çekildiler ve halen günümüzde Dağıstan civarında ikamet etmektedirler. Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Göktürkler birçok farklı boy ve kavmi merkezi bir çatı altında toplamaları bakımından daha sonraları Bizans, İran ve Çin ile olan siyasi ilişkilerinde merkezî devlet yapıları bakımından onlara örnek oldular.⁶⁰⁷

587 yılında Taspar kağanın ölümü üzerine yerine İşbara kağan geçince bu tarihten itibaren Batı ve Doğu Göktürkler arasında husumet girmiştir. İşbara kağanın ölümü üzerine iki Göktürk budunu tamamen ilişkilerini koparmışlardır. Tardu'nun ölümünden sonra Batı Göktürkleri kağanlık, küçük kağanlık yabguluk, şadlık ve tiginlik adları altında birçok Aşina tarafından yönetildikten sonra On Oklar adını aldılar ve artık VIII yy'nin başına kadar Türgiş federasyonu altında varlıklarını devam ettirdiler.⁶⁰⁸

2.2.2 Akhunlar'ın Yıkılışında Göktürk- Sâsânî İttifakı

560 yılı Sâsânî-Göktürk ittifakına sahne olmuştur.⁶⁰⁹ Bu ittifakın amacı Göktürklerin güneye inerek Akhunlar'ın elinde bulunan ipek yolu denetimini ele geçirmek istemelerinden

⁶⁰⁴ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" s.27, TTK, Ankara-1995

⁶⁰⁵ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 90

⁶⁰⁶ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 95, Ankara - 1988

⁶⁰⁷ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s.90, Tahran 1376hş

⁶⁰⁸ Sencer Divitçioğlu: age. s.32

⁶⁰⁹ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s.96, Ankara - 1971

kaynaklanmaktaydı.⁶¹⁰ Sâsânîler de bu ittifak ile şah Piruz'un intikamını Akhunlar'dan alarak eski itibarlarını elde etmek istiyorlardı. Fakat gerçekte Sâsânîler Akhunların ellerinde bulundurmuş oldukları Soğd ticaret kolonileri sayesinde Türklere kaptırmış olduğu ticari üstünlüğü ele geçirerek Orta Asya kavimlerine karşı üstünlük kurmak amacını gütmekteydiler. İstemi ilk hedef olarak ipek yolu ticareti üzerinde önemli bir kavşak olan ve bol miktarda ipek üretimi ile dokumasının yapıldığı Hoten'i ele geçirmek istiyordu.

Özellikle Orta Asya ticaretinin kontrol noktası ve sigortası konumunda olan Soğd topraklarının denetimi Akhunların ve müttefikleri olan Avarların elinde olması batıdaki genişlemeden sorumlu yabgu olan İstemi'nin özellikle dikkatini çekmiş ve bütün dikkatlerini bu bölge üzerinde yoğunlaştırmıştır. Göktürklerin Avarların hâkim olduğu sahada onları yıkarak ortaya çıkmaları bu bölgeyi elinde tutan Akhun ve Avarların bütün dengelerini alt üst etmiştir.⁶¹¹ Bu sırada Seyhun nehri Akhun ve Göktürkler arasında sınır olmaktadır. Göktürkler artık bundan böyle Maveraünnehir'e yapacakları akınların hazırlıklarını yapmaktaydılar. Göktürklerin öncelik verdikleri en önemli konuyu halen Akhunların elinde bulunan ipek yolu ticareti denetimini kontrolleri altına almaktı.

Göktürkler bu siyasetlerini gerçekleştirmek amacıyla öncelikli hedef olarak Akhunlarla mücadele etmeyi düşünüyorlardı. Bunun için de onların amansız rakipleri olan Sâsânîler ile iyi ilişkiler kurmak ve Akhunlar ile yapacakları mücadelede onların yardımlarını alma siyasetini takip etmeye koyuldular. Bundan dolayı İstemi Kağan elçilerini Sâsânî sarayına Hüsrev Anuşirvan'a yollayarak dostluk ve samimiyetini bildiren hediyeler yolladı. Bu sırada Sâsânî tahtında oturmuş bulunan Anuşirvan Firuz ve babası Kabad döneminde Akhunlara kaptırmış buldukları itibarlarını geri almak amacını güttüğü için İstemi Yabgu'nun sarayına yollanmış olduğu elçilerini güzel bir şekilde karşılayarak onlara olumlu cevaplar verdi. Hatta aradaki yakınlaşma akrabalıkla daha da ilerledi ve Anuşirvan İstemi'nin kızı Fakim ile evlendi. İstemi Yabgu'nun kızını Sâsânî İmparatoru Anuşirvan ile evlendirmesi tarihçilerin bunu siyasi bir evlilik olarak telakki etmesine neden olmuştur.⁶¹² Anuşirvan'ın İstemi'nin kızı Fakim ile olan evliliğinden sonra kendi yerine tahta geçecek olan Hürmüz dünyaya gelmiştir. Bu yüzden Mesudi ve Taberi gibi İslam tarihçileri Göktürkleri Hürmüz'ün dayıları olarak nitelerler.⁶¹³ Muruc ez Zeheb'e göre bu kızın adı Fakim'dir. İbn-i Belh-i İstemi kağanın kızının adının Kakim olduğunu bazı kaynaklar ise adının Takum olduğunu söylemektedirler.⁶¹⁴ Bu ittifak ve

⁶¹⁰ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 536, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁶¹¹ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batur) *Türkler C. II*, s. 90

⁶¹² Sadettin Gömeç: "Kök Türk Tarihi" s. 21, Ankara-1997

⁶¹³ Muhammed Cerir Taberi: "Milletler ve Hükümdarlar Tarihi" (çev Z. K. Ugan) C. I, s. 1056, İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 94, Ankara - 1988

⁶¹⁴ Rahim Reisneya: age, s. 537

akrabalıktan güç alan Göktürkler Seyhun'a inmeye başladılar. Bundan da amaçlarının Akhun topraklarına bir taarruz olduğu anlaşılmaktaydı. Akhunlar tehlikeyi sezince Çin ile irtibat kurmak istediler fakat İstemi kızı Aşina'yı Chou imparatoru Wu-ti ile evlendirerek Çin faktörünü devre dışı bırakmış oldu.⁶¹⁵

Göktürk ve Sâsânîler arasındaki yakınlaşmanın farkına varan Akhunlar, bu samimiyetin ileride kendileri aleyhine bir ittifaka dönüşebileceğini tahmin ederek ülkelerinden geçmekte olan Göktürk elçilerini yakalayıp öldürme yoluna gitmişlerdi. Akhunlar Göktürk ve Sâsânî ittifakına karşı daha önce samimi ilişkiler kurmuş oldukları Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 yılında elçilik heyetleri göndererek bu ittifaka karşı onlarla ittifak girişiminde bulunmak istemişlerdi.⁶¹⁶ Fakat Bumin Kağan'ın Avar hakanı Anagoy'dan kızını istediği zaman bu isteğine olumsuz cevap alınca, Batı Wei imparatorunun kızı ile evlenmek suretiyle onlarla akrabalık kurmuş ve desteklerini almıştı. Bunun üzerine İstemi Kağan derhal harekete geçerek 562 yılında bir ordu kurarak, Akhunların toparlanmasına fırsat vermeden ordusunu Taşkent'ten Buhara'ya doğru sevk etti. Akhunların Batı Wei ile irtibata geçmesinden önce daha erken harekete geçen Mukan Kağan idaresindeki ordu Akhun ordularını mağlup etmiştir. Çin kaynakları Akhunları yıkan Göktürk ordularının başında Mukan kağanın bulunduğunu ve İstemi kağanın da ona eşlik ettiklerini yazmaktadırlar.⁶¹⁷ Göktürk ordusu çok rahat bir şekilde Buhara önlerine kadar geldi. Akhun hükümdarı Gatkar Göktürlere karşı Hetel ve Tirmizliler'den oluşan bir ordu toplayarak, ordusuyla kuzeye doğru harekete geçti. İki Türk ordusu Nahşab'da karşı karşıya geldi. Savaş sonunda Akhun hükümdarı Gatkar öldü ve ordusu dağıldı. Ayrıca ölen Akhun hükümdarı Gatkar'ın yerine Fegani adında birisini getirdiler.⁶¹⁸

Sâsânî ordusu ile Göktürk orduları ortak bir şekilde 565 yılında Akhun topraklarına doğru ilerlediler. Fakat Göktürk ordusu Akhun ordusu tarafından durdurulunca Anuşirvan hiç zorlanmadan Akhun toprakları üzerindeki Maveraünnehir'e girmiş bulunuyordu. Göktürkler Nahşab'a kadar Akhun topraklarında ilerlemişler ve burada Akhun ordusu ile karşı karşıya gelmişlerdi. Başlarında Varz adında bir komutan bulunan Akhun ordusu vakit kaybetmeden Göktürk ordusuna saldırdı. Çetin geçen bu savaşın ardından Göktürkler Akhunları zorda olsa yenmeyi başarmışlardır. Göktürkler Akhunlara karşı yapmış oldukları ilk seferde Taşkent'i ele geçirmiş oldular. Fakat Anuşirvan'ın Göktürlere yardım etmek yerine onların Akhunlarla savaşını fırsat bilerek Akhun topraklarını istila etmeye kalkışması İstemi'nin Anuşirvan'a kinlenmesine neden olmuştur.⁶¹⁹ Anuşirvan Göktürk ordusunun Akhunlarla savaş yaptığını haber

⁶¹⁵ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 94, Ankara – 1988

⁶¹⁶ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" s.31, TTK, Ankara-1995

⁶¹⁷ Ahmet Taşağıl: age, s.32

⁶¹⁸ Dursun Ali Akbulut: "Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler" Türkler C. I, s. 839

⁶¹⁹ Dursun Ali Akbulut: agm, s. 840

alınca direk olarak Akhunların başkenti olan Belh'e yürümüş ve burayı ele geçirerek ordularının bir kısmını Toharsitan, Çağanyan ve Zabulistan'ı ele geçirmeleri için göndermiştir. Böylece Göktürk ve Sâsânî ittifakının en büyük payını Anuşirvan elde etmiş ve Sâsânî topraklarını Semerkant'a kadar yaymıştır. Bunun yanında Göktürkler önemli ticaret yollarını ve Soğd şehirlerini ele geçirmekle beraber Taşkent, Fergana, Semerkant ve Buhara'yı da ele geçirmişlerdi.⁶²⁰ Böylece önemli bir siyasi güç olmalarının yanında güçlü bir iktisadi dev olarak ortaya çıkmış oluyorlardı.⁶²¹

Bu savaştan sonra Sâsânî ve Göktürk ittifakı sonucu Akhun ülkesi yıkılmış oldu. Böylece Anuşirvan bu savaşta Göktürlere yardım etmekle Firuz'un intikamını almış oluyordu. Akhun toprakları Sâsânîler ve Göktürkler arasında paylaşılmaya başlandı. Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anuşirvan, İstemi Kağan'ın Akhunlarla mücadele ettiği sırada Belh ve Toharistan dolaylarına bir ordu çıkararak fırsattan istifade ile Akhunlara daha önce kaptırmış oldukları toprakları geri almaya başladılar. Sâsânî ordusu Baktirya'ya kadar olan toprakları; Toharistan, Zabulistan, Kabil ve Sağan da dâhil olmak üzere ele geçirdi. Mesudi ile birlikte bazı İslam kaynakları ise Hüsrev'in Ceyhun nehrini geçip Hetel'e kadar olan yerleri ele geçirdiği yazmaktadırlar.⁶²² Bu durumda Akhunların Göktürkler tarafından yıkıldığı sırada Akhun topraklarına ait en büyük payı Sâsânîlerin kapmış olduklarını görmekteyiz. Fakat gerçekte Sâsânîler sınırlarını Ceyhun'a kadar genişleterek Merv er-Rud ve Talegan gibi bazı yerleri ele geçirmişlerdir. Bazı kaynaklar Akhunların yıkılması ile beraber aradaki sınırın Ceyhun nehri olduğunu, bazı kaynaklar ise Sâsânî-Göktürk sınırının Mergab nehri olduğunu belirtmektedirler.⁶²³

Akhunların yıkılması ile beraber Göktürkler Baktirya, Semerkand ve Buhara dâhil bütün Maverâünnehir'i ele geçirmiş oldular.⁶²⁴ Bütün Maverâünnehir ve Akhun topraklarının Göktürklerin eline geçmesi Hüsrev Anuşirvan'ı endişelendirmiş ve gözünü doğuya çevirmesine sebep olmuştur. İslam kaynaklarının kendisinden Sincibu⁶²⁵ diye bahsettikleri İstemi Kağan Şaş, Fergana, Keş ve Nesef'i alarak Buhara'ya ulaşmış bulunuyordu.⁶²⁶ Burada bulunan ve daha önce Akhun hâkimiyetinde bulunan Soğdlar Göktürk hâkimiyetine girdiler. Soğdlar Akhun Göktürk mücadelesinde Göktürlere destek verdiklerinden dolayı Göktürkler nezdinde önemli bir konuma yükseldiler. Göktürkler bütün mahalli yöneticileri Soğdlulardan seçtiler. Bu sırada Belh ve Toharistan Sâsânîlerin elinde olduğu için burada Akhun hâkimiyeti hala mevcudiyetini koruyordu. Sâsânîler burayı almasına rağmen buralarda tam bir hâkimiyet kuramamışlardı.

⁶²⁰ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)" (çev-Başar Batur) *Türkler C. II*, s. 90

⁶²¹ İnaletullah Rıza: "İran ve Turkan der Ruzgar-i Sâsânîyan" s.93

⁶²² Larissa Baratova: agm, s. 90(aynı yer)

⁶²³ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 538, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁶²⁴ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s.96, Ankara – 1971

⁶²⁵ Rahim Reisneya: agm, s. 539

⁶²⁶ Larissa Baratova: agm, s. 90

Bununla beraber 562 yılına girildiğinde artık genel bir kanıyla Ceyhun nehri Sâsânî ve Göktürkler arasında bir sınır konumuna gelmişti.⁶²⁷

Sâsânî şahı Hüsrev Göktürklerin bu ihtişamlı inkişafı karşısında ordusu ile Gürgan'a gelerek burada karargâhını kurdu normalde Hüsrev Akhunlara kaptırdığı toprakları alıyor gibi bir hava estirse bile aslında kendisi Kadırgan Dağlarından batıda Ceyhun'a kadar çok ihtişamlı bir alana sahip bir Göktürk devletinden ürkmüş bulunuyordu. İstemi ise Akhun topraklarının bazı bölümlerinin tekrar Sâsânîler tarafından ele geçirilmesini hoş karşılamamıştı. Akhunlara karşı kazandığı zaferden sonra ordusunu Semerkand'da topladı. Amacı Sâsânî ülkesine akınlarda bulunmaktı fakat Hüsrev'in Gürgan'da bulunduğunu haber alınca ilk etapta kendisi ile barış yapma yoluna gitti. Bu dönem Sâsânîler hem Akhunlara karşı kaybetmiş oldukları üstünlüğü de kazanmış ve Hüsrev Anuşirvan ile beraber yükselişe geçmişti. Akhunlar ülkelerinin yıkılmasından sonra Sâsânî topraklarına girerek burada varlıklarını bir müddet devam ettirdiler. Bütün bu sebepler İstemi'nin bir mektup yollayarak Hüsrev ile şimdilik barış yapmasına neden oldu. Tabii bundaki en büyük rol halen Akhunların varlıklarını İran topraklarında devam ettiriyor olmalarıydı. 563 yılında Göktürklerin doğuda aldıkları yenilgiler İstemi Kağan'ın Sâsânîlere olan ihtiyacını daha da arttırmıştı. Mukan Kağan'ın doğuda almış olduğu yenilgi Göktürklerin yönünü doğuya Çin'e doğru çevirmesine neden olmuş ve İstemi Kağan Akhunların yıkılmasından sonra iki ülke arasında meydana gelen bayram havasını pekiştirmek ve buradaki varlıklarını pekiştirmek amacıyla Sâsânî sarayına elçiler yollayarak aradaki dostluğu pekiştirme yoluna gitmiştir.

2.2.3. Sâsânî Göktürk İlişkilerinde İpek Yolunun Önemi

İstemi kağan öncelikle Akhunların yıkılışı ile Sâsânîlerin eline geçen ve Hindistan'a açılan güney ipek yolunu kendi topraklarına katmak istiyordu. İstemi'nin, Mete gibi Türkleri tek çatı altında toplamak gibi bir milli ülkü taşıdığı çok açıktır. Bunun yanında ipek yolu denetimini ve buradaki ticari faaliyetleri denetimi altına alma gibi ekonomik temele dayanan siyasetleri de önemli bir yere sahiptir.⁶²⁸ Çünkü Göktürk ülkesinde ipek üretiliyordu ve bu ipeğin batıya ulaştırılması gerekmekteydi ki Göktürklerin ipek ürettikleri dönemlerde Bizans ülkesinde ipeğin üretimine halen daha başlanmadığı bilinmektedir.⁶²⁹ Üstelik Çin elçisi Vang-yen-tö'nün Türklere ait Turfan'da yetiştirilen ipeklerin sağlamlık desen ve renk bakımından Çinlilerinkinden daha dayanıklı olduğunu söylediği bilinmektedir.⁶³⁰ Çin'den Avrupa'ya açılan ipek yolu çizgisi üzerinde dört büyük güç hâkimiyet kurma yarışı verme durumundaydılar. Bu çizgi üzerinde Çin, Göktürk, Sâsânî ve Bizans'ı görmekteyiz. Çin kendi ipeğinin dünyaya sunulması ve bu yolların

⁶²⁷ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)" (çev-Başar Batur) *Türkler C. II*, s. 90(aynı yer)

⁶²⁸ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 96, Ankara – 1971

⁶²⁹ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) s. 63, Ankara – 1998

⁶³⁰ Bahaeddin Ögel: "Türk Kültürünün Gelişme Çağları" C. I, s. 128, İstanbul – 1988

güvenli olması için mücadele vermekteydi. Sâsânîler bu ipek yolu üzerindeki pazarlar ve kolonilerden sağlamış olduğu rantı kaybetmemek; Çin, Bizans ve Avrupa arasında gidip gelen tüccarlar ve ticari kervanların gümrüklerinden elde etmiş olduğu geliri korumak düşüncesindeydi. Sâsânîler ellerindeki bu önemli kozu çoğu zaman Bizans aleyhine kullanmasını bilmiştir. Bizans'la kavgalı olduğu dönemlerde bu yolu kapatarak Çin ve Bizans ipek yolu ticaretini sekteye uğratabilmiş ve bu noktada Bizans ile amansız savaflara girişmiştir.

Bizans ise ipek yolu ticaretinin Avrupa'ya açılan pazarı ve limanı durumundaydı. Bu işten önemli bir kazanç elde ediyordu. Bizans'ın tek sıkıntısı bu önemli yolun Sâsânîler tarafından kapatılması tehlikesiydi. Sâsânîler Bizanslı tüccarlara önemli kotalar uygulayabiliyor onların ticari faaliyetlerini sekteye uğratabiliyorlardı. Bunun yanında İstemi Kağan batıda sahip olduğu topraklar üzerinde Soğdlu tüccarların ve onların kurmuş oldukları ticari kolonilerin ticaretinde aktif bir rol oynuyordu.⁶³¹ Sâsânîler aynı zamanda Göktürk ticaretini baltalamak amacıyla Soğdlu tüccarların topraklarından geçmelerini engelleyebiliyorlardı. Sâsânîler topraklarından geçen Soğdlu tüccarlardan yüksek miktarda kota alıyorlardı. İstemi Kağan bu durumun önüne geçebilmek amacıyla Soğdluların önemli tüccarlarından Maniah'ı Sâsânî sarayına elçi olarak da göndermiştir. Maniah'ın eli boş dönmesi ile İstemi elçisini bu defa Bizans'a yollayarak Horasan'ı Sâsânîlerden alma siyasetini artık yürürlüğe koymak amacıyla bazı girişimlere başlama gereğini düşünmeye başlamıştı. Zaten Sâsânîler Hint ve Seylan'dan gelen değerli eşyaların batıya ulaşmasında deniz yolunu kullanmaktaydılar ve bunun için önlerinde hiçbir engel yoktu.⁶³² Göktürklerin Sâsânîler'le birlikte Akhunlar'ı ortadan kaldırmasından sonra aslan payının Sâsânîler'e düşmesi İstemi'nin zoruna gitmiş bulunuyordu. İstemi Kağan kendi ülkesi üzerinde yaşayan Soğdlu tüccarların Sâsânî ülkesine sürekli ticari seferler düzenlemesi fırsat bilerek onlardan Sâsânîler hakkında bilgi ediniyordu. İstemi yabgunun Sâsânî ülkesine sürekli ticari seferler düzenleyen Soğdlu tüccarlar sayesinde Sâsânîler hakkında bilgi toplaması Anuşirvan'ın Soğdlular'a karşı sertleşmesine sebep olmuştur.⁶³³

Göktürkler Akhunların tarih sahnesinden çekilmesinde önemli bir rol oynamalarına rağmen en büyük pay Sâsânîler'e düşmüştü.⁶³⁴ Bu Göktürklerin hoşuna gitmese bile ipek yolu ticareti üzerinde engel teşkil eden bir devletin ortadan kalkması kendileri için sevindirici bir durum olarak ortaya çıkmıştı. Türkler eski İran uygarlığı ülkesi Soğdiyana'ya girerek orada gelecekteki Türkleşmenin temelini atmaya başladılar.⁶³⁵ Bugün üzerinde Özbekistan topraklarının bulunduğu Soğdiyana ülkesi ticari ve kültürel açıdan Osta Asya'nın en medeni

⁶³¹ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 160

⁶³² Matteo Comparetti: agm, s.160

⁶³³ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.103, Ankara 1973

⁶³⁴ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 94, Ankara – 1988

⁶³⁵ Jean-Paul Roux: "Türklerin Tarihi" (çev-Galip Üstün) s. 67, Milliyet Yayınları:74 Mart 1991

sahalarından birisi olmakla beraber Hazar denizinin gerek orta ve gerekse kuzey ve güney ticaret yollarının hepsine hâkim bir nokta olması açısından önemli bir bölgedir. Böylece Sâsânîler ticari ve kültürel açıdan en parlak bölgelerinden birini yitirmiş oluyorlardı. Buna karşılık olarak da Sâsânîler Akhunlara kaptırmış oldukları eski uygarlık bölgelerinden birisi olan Baktırya'yı tekrar ele geçirmiş oluyorlardı. Göktürkler Sâsânîlerin bu ortaklıktan en yüksek payı almalarını ve uzun süredir Türklerin elinde bulunan Baktırya topraklarının elden çıkmasıyla Sasanilerin Orta Asya ticari yollarının önemli yerlerine kadar sokulmalarını elbette hazmedemezlerdi.

Bu paylaşımından en büyük payı Sâsânîler'in almış olmasına rağmen Anuşirvan'ın Akhun topraklarının paylaşımından memnun olmadığı görülmektedir. Bu amaçla Sâsânî imparatoru Anuşirvan gözünü Maverâünnehir topraklarına dikti.⁶³⁶ Soğdlu tüccarların Hoten'den getirmiş oldukları ucuz ipeği kendi topraklarında satarak Sâsânî ekonomisinin dayanmış olduğu önemli bir geliri sekteye uğratması ve gelen tüccarların ülkesi hakkında Göktürkler için bilgi toplamaları Anuşirvan'ın tepkisine neden olmuştu. İstemi Kağan, Sâsânî devleti ve toprakları hakkında bilgi edinmek için ticaretle uğraşan Soğdluları başlarında Maniah adında biri olduğu halde onları Sâsânîler'e elçi olarak göndererek Anuşirvan'a ipekli hediyeler yolladı. Anuşirvan elçilere kıymet vermediğini göstermek amacıyla onların getirmiş olduğu hediyeleri yaktırdı.⁶³⁷ İstemi Yabgu buna rağmen Anuşirvan'a elçiler göndermeye devam etmiştir. Fakat Anuşirvan İstemi'nin yolladığı elçileri zehirleme yoluna gitmesi bardağı taşıran son damla olmuştur.⁶³⁸ Bu durudan haberdar olan İstemi savaş hazırlıklarına başlamış ve Anuşirvan'ı yaptığı bu davranıştan dolayı protesto etmiştir. Fakat İstemi Kağan Göktürklerin doğuda zor durumda olması ve Sâsânîlerle yapacağı savaşların ucunun görünmemesi gibi sebeplerden dolayı Sâsânîleri birlikte yıpratılabileceği bir müttefik arayışına itmiştir.

Bu sırada Bizans tahtında da bir değişiklik meydana gelmişti; Justinianus'un 565'te ölümü üzerine yerine 578 yılına kadar Bizans tahtında kalacak olan Justinus geçti. Justinus Sâsânîlere karşı sert tavırları ile bilinen bir Bizans devlet adamı olması ile tanınıyordu. Justinus'un Bizans tahtına geçmesi Göktürk'ün batı politikasını gerçekleştirmek için çok uygun bir fırsatı teşkil ediyordu. Bununla beraber engin ileri görüşlülük politikası ile Göktürkler yerel yönetimleri Kuşan ve Akhun soyundan gelen asilzadelere bırakmak suretiyle onların desteğini alma yoluna giderek böylece kendi içerisinde bir dinamizm oluşturmaya çalıştı. Bu şekilde merkezi idareye muhalif kimse kalmamış oluyordu.⁶³⁹

⁶³⁶ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 95, Ankara – 1988

⁶³⁷ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II, s. 173

⁶³⁸ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) s. 61, Ankara – 1998

⁶³⁹ Enver Konukçu: "Akhunlar" Türkler C. I, s. 841

İmparator Justinus Bizans tahtına geçtikten sonra da Sâsânîlere karşı sert politikalarını devam ettirdi. İstemi Kağan'da daha önceki Sâsânî politikasını değiştirerek Sâsânîlere yönelik Bizansla ittifak kurma yoluna gitti.⁶⁴⁰ Hüsrev Anuşirvan, Bizans ve Göktürklerin kendilerine yönelik siyasetlerini değiştirmelerini fark edince Yezdigerd'in yapımına başlamış olduğu kuzeybatıdaki Derbend'in inşasını bitirerek buralarda yeni istihkâmlar meydana getirdi. Bununla kuzeyden gelebilecek Göktürk akınlarını durdurmayı düşünüyordu. Fakat bu düşüncesi umduğundan da öte fayda getirdi; bu istihkâmlarda görevli birlikler buraları kontrol altında tutmakla kalmıyorlar ta Ceyhun'a kadar sefer yaparak bazı yerleri ele geçirebiliyorlardı. Bunun yanında Hüsrev başka bir atak yaparak Çin sarayına elçiler gönderdi ve Göktürlere karşı Çin desteğini almaya çalıştı. Hüsrev Anuşirvan Göktürklerin Bizansla yapabilecekleri bir ittifakı göz önünde bulundurarak böyle bir girişimde bulunma gereği duymuştur. Çin ise kendi ipeğini dünyaya taşıyan ipek yolu denetiminin büyük ölçüde Sâsânî kontrolünde olması hasebiyle Sâsânîlerle olan münasebetlerini hep iyi niyetli bir politika üzerine kurma zorunluluğunu hissediyordu. Sâsânîler uzak doğu ticaretini deniz yoluyla yaptıklarından dolayı kara ticaretinin tıkanması konusunda bir endişeleri yoktu. İstemi Kağan'ın buna ilk tepkisi İran'ın müttefikleri tarafından elde tutulan Hindistan topraklarını işgal etmek şeklinde olmuş ve bununla Bizans'ın desteğini almayı ummuştur.⁶⁴¹

İstemi Akhunlar'ın yıkılışı amacıyla Sâsânîler'le irtibat kurduğu gibi yine Sâsânîler'e karşı Bizanslılar ile irtibat kurma yoluna gitti.⁶⁴² İstemi yine başlarında Maniah adlı Soğdu tüccar bulunan bir grup elçiyi İskit alfabesi ile yazılı bir mektupla Bizans sarayına elçi olarak göndermiştir. Bu Orta Asya'dan Bizans'a elçi olarak giden ilk resmi heyet olarak kabul edilmektedir.⁶⁴³ İpek yolu ticareti ile yakından ilgilenen ve bu konuda başları Sâsânîler'le belada olan Bizanslılar Orta Asya'dan gelen bu elçilere oldukça kibar davrandılar. Bu sırada Bizans tahtında II. Jüstinyanus bulunmakta idi. Jüstinyanus çok değerli hediyelerle sarayına gelen bu elçilerle bir anlaşma imzaladı ve buna karşılık Göktürlere başlarında Zamarkos adında birisi bulunan bir heyeti elçi olarak yolladı.⁶⁴⁴ Yapılan anlaşmaya göre Bizans herhangi bir saldırıya uğrarsa Göktürkler yardımda bulunacaklardı.⁶⁴⁵ Zamarkos başkanlığındaki Bizans heyeti Göktürklerin batı merkezi olan Akdağ'da 568 yılında İstemi tarafından kabul edildi. İstemi yabgu ile Bizans heyeti arasında bir anlaşma yapılarak Sâsânîlere karşı bir ittifak kurulmuş oldu. Bu sırada Talas yakınlarında İstemi Yabgu ile görüşmek isteyen bir Sâsânî elçisi itibar

⁶⁴⁰ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 96

⁶⁴¹ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s.160

⁶⁴² Lazlo Rosan: age, s. 96-97

⁶⁴³ Sadettin Gömeç: "Kök Türk Tarihi" s. 23, Ankara-1997

⁶⁴⁴ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 91

⁶⁴⁵ Mario Grignaschi; "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler" VII. TTKB, C. I, s. 236, Ankara 1972

edilmeyerek geri çevrildi.⁶⁴⁶ Bu ikili ittifakın sonucunda 571 yılında Sâsânîler ve Bizans arasında savaş meydana geldi. Bu savaşlar yirmi yıl kadar sürecektir. Yapılan anlaşmalar Göktürklerin lehine cereyan etmiştir. Yapılan anlaşmaların sonucunda Göktürkler Sâsânîler'in Bizans ile uğraşmasını sağlayarak batı sınırlarında rahat hareket etme imkânına kavuşmuş oluyorlardı. Bu savaşlar devam ederken Göktürklerin başında bulunan Mukan Kağan vefat etmiştir. Mukan ölmeden önce kardeşi Taspar Kağan'ın başa geçmesini vasiyet etmişti ve bu vasiyet üzerine kardeşi tahta geçti. Taspar'ın başa geçtiği dönem Göktürklerin en parlak dönemlerini yaşadığı devirlerdir. İstemi'nin 576 yılındaki ölümü üzerine de Çin kaynaklarında adı Tien-küe ve Ta-t'au şeklinde geçen ve Türkçesi Tardu olarak kabul edilen yabgu rütbesindeki Tardu babası İstemi'nin yerine tahta geçti ve bir müddet sonra da bağımsızlığını ilan etti. Böylece Göktürk imparatorluğu; Doğu Göktürk Kağanlığı ve Batı Göktürk Kağanlığı olmak üzere ikiye ayrıldı.⁶⁴⁷ İstemi'nin ölümü üzerine yerine geçen oğlu Tardu Batı Göktürklerini 603 yılına kadar yönetecektir. İstemi Kağan ölümüne kadar Batı Göktürk sınırlarını Kırım'a kadar genişletmişti.⁶⁴⁸

Bundan böyle Göktürkler yakın komşunun uzaktaki düşmanı ile dostluk kurma siyasetlerini devreye sokarak Bizans'a dünya tarihinde bir ilke imza atarak elçilik heyeti yolladı. Bizans imparatoru kendilerine Orta Asya'dan gelen bu heyetin görgü ve bilgisi ile beraberinde getirmiş oldukları kağana ait İskit alfabesiyle yazılmış mektuba hayran kaldı. Böylece iki ülke arasındaki diplomatik görüşmeler artarak Bizans'tan Orta Asya'ya defalarca elçilik heyetleri gidip geldi. Sâsânîlerin bu ittifaka tepkisi iki ülkeyi birbirine bağlayan ticari münasebetleri koparmak suretinde şekil alacaktı. Fakat Göktürk ve Bizanslılar güney Avrupa halklarını koruma altına almak ve ticaret yollarını kuzeye almak noktasında anlaşma yoluna gidecekler; güney doğu Avrupa halklarının kontrol ve bölgenin güvence altına alınmasıyla Karadeniz'in kuzeyi ipek yolu ticaretinin önemli bir güzergâhı haline gelecektir.⁶⁴⁹

Sâsânî imparatorluğunun Göktürk ve Bizans ekonomisini zayıflatmak amacıyla Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan transit geçişi durdurması ve Göktürklerin önemli ekonomik ayağı olan Soğdu tüccarlara karşı girişmiş olduğu sindirme faaliyetlerinin sonucunda İstemi Kağan'ın Bizans imparatorluğu ile kurmuş olduğu yakın ilişki neticesinde 571 yılında Bizans Sâsânî savaşları patlak vermiş oldu. Göktürk ve Bizans dayanışması üzerine Göktürklerin kaçak uyrukları sayılan ve Bizanslıların korkulu rüyası haline gelen Avar çapulcularının Hazar

⁶⁴⁶ Sadettin Gömeç: "Kök Türk Tarihi" s. 23, Ankara-1997

⁶⁴⁷ Osman Fikri Sertkaya: "Göktürk Tarihinin Meseleleri" s. 79-80, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara - 1995

⁶⁴⁸ Sencer Divitçioğlu: "Kök-Türkler" s.30, İstanbul-2000

⁶⁴⁹ Jean-Paul Roux: "Türklerin Tarihi" (çev-Galip Üstün) s. 68, Milliyet Yayınları:74 Mart 1991

denizi'nin kuzeyi ve Kafkaslardan arındırılması ile Bizans Sâsânî savaşlarında lojistik destek sağlanması amacıyla Göktürk orduları Kafkaslar üzerine yürüdüler.⁶⁵⁰

Kuzey Kafkaslardaki Kuban Irmağı havzası ile Azerbaycan toprakları Göktürklerin eline geçmiş oldu. Fakat Bizans imparatoru Türklerle yapmış olduğu anlaşmaya uymayınca Göktürk ilerlemesi durduruldu. Bu anlaşmanın bozulmasının sebebi Bizans tahtına II. Tiberos'un geçmiş olması ve Göktürklerin kudretli hakanı İstemi Yabgu'nun vefatıydı. Bizanslılar yine de Göktürklerle olan münasebetlerini kesmemek ve daha önceki projelerin devam etmesini sağlamak amacıyla Göktürk ülkesine elçi yollamaya devam ettiler. 576 yılında imparator II. Tiberos tarafından yollanan elçilik heyetini Aral Gölü kenarında karşılayan ve başında Türk Şad adında bir yabgunun bulunduğu karşılama heyetinin Bizans heyetini sert bir şekilde azarladığı rivayet edilmektedir.⁶⁵¹

Göktürk ve Bizans ittifakının bozulmasının nedeni Göktürklerden kaçan Avarların Bizans tarafından kabul edilerek imparatorluk sınırlarına yerleştirilmeleri idi.⁶⁵² Bunun yanında Bizans'a giden elçilik heyetinin Bizans'a giderken bölgeyi tanımamaları için Kafkaslar üzerinden sarp yollardan götürülmeleri Türk Şad tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.⁶⁵³ Göktürk ve Bizans arasındaki anlaşmalardan bir tanesi iki ülke arasındaki ticaret yoluydu. Türk şad bu yol için en güvenilir ve kolay olan Karadeniz, Dinyeper ve Tuna güzergâhı varken niçin sarp dağlar ve geçitlerle dolu olan Kafkasya'nın seçildiği konusunu Bizans heyetine haykırarak bu bölgeyi ne kadar iyi tanıdıklarını da Bizans heyetinin hayretli bakışları arasında belirtmiştir.⁶⁵⁴ İstemi Kağan'ın yerine geçen oğlu Tardu Bizans'ın bu tavrına karşı komutanlarından olan Bukan'ı Bizans'a ait olan Kırım bölgesindeki Kerç kalesini ele geçirmesi için görevlendirdi. Azerbaycan bölgesindeki fetih hareketlerini durdurmuş olan Göktürk ordusu yönünü Kırım'a çevirerek Kerç kalesini istila ettiler. Bununla beraber Göktürk sınırı Karadeniz sahillerine ulaşmış bulunmaktaydı. Bu Göktürklerin batıda ulaşmış oldukları en son sınırdır.⁶⁵⁵

2.2.4. Sâsânîlere Karşı Göktürk-Bizans İttifakı

589 yılında Gürcistan kralı Guram Göktürkler ve Bizanslılar arasında arabulucu görevi üstlenerek onları Sâsânîler'e karşı birleştirmiştir. Taberi bu ittifak ile beraber Sâsânîlerin bütün komşularının kendileri aleyhine birleştiklerini ifade etmektedir. Bu sırada Sâsânî tahtında VI. Hürmüz oturmaktaydı. Hürmüz'ün iktidarının onuncu senesine tekabül eden bu ittifak onun yönetiminin sarsılmasına neden olmuş ve Sâsânî İmparatorluğu içerisinde huzursuzluklar ve

⁶⁵⁰ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" s.32, TTK, Ankara-1995

⁶⁵¹ Ahmet Taşağıl: age, s.33

⁶⁵² İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 96, Ankara - 1988

⁶⁵³ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) s. 72, Ankara - 1998

⁶⁵⁴ Ahmet Taşağıl: age, s.33 (aynı yer)

⁶⁵⁵ Lajos Ligeti: age, s. 73

karışıklıklar meydana gelmiştir. Batıda Bizans ile savaş patlak verdi ve Sâsânî ordusu Nusaybin’de Bizans ordusuna yenildi. Bu savaşla birlikte Sâsânî devleti Anadolu ve Mezopotamya’daki önemli gümrük noktalarını elinden çıkarmış oluyordu. Bunun sonucunda Sâsânî iktisadı önemli bir darbe almış oldu.⁶⁵⁶

Bunun yanında ittifakın diğer üyesi olan Türk ve Hazar orduları Danyal boğazı üzerinden Erran ve Ermenistan üzerine hücumla geçtiler. Doğuda ise Göktürk hükümdarı Save Sâsânî topraklarına girdi. Bu sırada Sâsânî tahtında İstemi Kağan’ın kızının oğlu olan Hürmüz bulunmaktaydı. Save, üç yüz bin kişilik bir orduyla Badgis ve Herat’a geldi. Bu sırada Bizans ordusu tekrar Sâsânî sınırlarını geçmiş bulunmaktaydı. Save hakan Hürmüz’e bir mektup yazarak ona şöyle der: “Ülken üzerinde ve yolumun üzerinde bulunan yolları ve geçitleri tamir et ve üzerinde köprü bulunmayan herhangi bir nehir kalmasın ki buralardan geçerek Bizans topraklarına ulaşayım.”⁶⁵⁷

Göktürk ve Bizans ittifakı özellikle Sâsânîlerin en buhranlı dönemi olmuştur. Bu dönem tahta bulunan Hürmüz kendisine muhalif olan Sâsânî ileri gelenlerinden on üç bin kişiyi öldürmüştü. Bunlar genelde din adamları ve komutanlardan oluşan Sâsânî soylularıydı. Bunların arasında aspahtlar dahi vardı. Bütün bunlar Sâsânî ordusunun zayıflamasına neden olmuştu. Bunu fırsat olarak değerlendiren Tardu’nun küçük oğlu Yang-Su 589 yılında Sâsânî doğu sınırına doğru hücumla geçti. Doğu sınırını korumakla görevli yetmiş bin kişilik Sâsânî ordusu darmadağın oldu. Bu yenilgiden sonra Sâsânîler geri çekilmeye başladılar. Horasan, Taligan, Belh, Herat ve Badgis Göktürklerin akınına uğradı.⁶⁵⁸ Taberi bu savaşı “Save hükümdarlığının on birinci yılında üç yüz bin kişilik bir orduyla Badgis ve Herat önlerine geldi” diye ifade etmiştir.⁶⁵⁹ Taberi’ye göre bu savaşta Save Hakan’ın ordusu üç yüz binden fazlaydı. Firdevsi ise Göktürk ordusunu dört yüz bin kadar olduğunu söylemektedir.

Bu savaşta Sâsânî ordusu bir ilk olarak okçu birliğinin oklarının ucuna neft sürerek bunları tutuşturmak suretiyle Göktürk ordusuna karşı kullanmıştır. Bu sırada oklardan çıkan siyah dumanlar gökyüzünde kara bulutlar oluşturmuş ve savaşın akabinde yağın yağmur damlalarının siyah olduğu görülmüştür. Bundan da Sâsânîler’in Göktürk ordusuna karşı koyabilmek amacıyla sihir ve büyüye yeltendikleri hükmüne varılmıştır.⁶⁶⁰ Bu Sâsânîler’in daha önce hiç kullanmadıkları bir yöntemdi. Tardu’nun oğlu Yang-su komutasındaki Göktürk ordusu tarafından alınan Toharistan, Kunduz, Belh gibi beldelere Tardu oğlu Yang-su’yu “tegin”

⁶⁵⁶ İnyetullah Rıza: age. s.105

⁶⁵⁷ İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.98, Tahran 1339hş

⁶⁵⁸ Larissa Baratova: “Orta Asya’da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)” (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 90

⁶⁵⁹ İnyetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan” s.110, Tahran 1376hş

⁶⁶⁰ İnyetullah Rıza: age, s.111

unvanıyla atamış ve buraların yönetimini kendisine bırakmıştır.⁶⁶¹ Bu savaştan sonra yaklaşık otuz sene boyunca Göktürk ve Sâsânî sınırlarında çok önemli bir savaş vuku bulmamıştır. Tardu'nun 590 yılından sonra yönünü doğuya çevirerek Doğu Göktürk kağanı İşbara'nın yenilip bozkıra çekilmesinden sonra kendisini bütün Göktürk imparatorluğunun kağanı olarak ilan etmesinden sonra 603 yılına kadar Göktürk birliğini sağlamak ve Çin ile savaşmakla meşgul olmuştur.

Göktürk ordusu birinci savaştan galip ayrılarak batı yönünde Sâsânî ordusunu takip ederek ilerleyişini devam ettirdi. Sâsânî ordusu Belh'e çekilince Göktürk ordusu Herat'a yöneldi. Belamî; Sâsânî ve Göktürk ordusunun Belh yakınlarında karşı karşıya geldiğini söylemektedir. Fakat Taberî ve Firdevsî karargâhın Herat'ta kurulduğunu söylerler. Bu sırada Sâsânî İmparatoru Hürmüz Behram Çubîn'i, Save⁶⁶² Hakan'ın üzerine yolladığı ordunun komutanlığına atamıştı. Behram'ın farklı bir taktikle ordusuyla Göktürk topraklarına girerek ordusuna arkadan yaklaştığını söylemektedirler. Herat'ın güney ve kuzey tarafı dağlık olup batı tarafı açıktır ve bu düzlüğün önünde Herîrûd nehri bulunmaktadır. Kuzey ve güneydeki dağlar doğu yönünde uzanarak birleşmektedir. Göktürk ordusu batıya doğru Herîrûd nehri yönünde ilerlerken birden Behram'ın ordusunu arkalarında buldular. Böylece Sâsânî ordusu ile Herîrûd nehri arasında kalmış oldular. Üç yüz bin kişilik bir ordunun bu nehirden geçmesi zordu. Nehrin sadece bazı yerlerinden süvariler geçebilirdi.

Savaş düzeninde olmayan ve hazırlıksız yakalanan Göktürk ordusu bundan dolayı hiç beklemediği ve hak etmediği bir yenilgi almış olarak dağılmak zorunda kaldı. Firdevsî'nin hikâye ettiğine göre Hürmüz ve Behram yapmış oldukları bir plan gereği Sâsânîler'in aleyhine olan çok ağır bir antlaşmayı imzalamak üzere çok hilekâr bir adam olan Sâsânîliler'den soylu bir adam olan Herrad Berzeyn'i Save Hakan'a göndererek ona görüşme yeri olarak Herat'ı kabul ettirmiş ve Behram'ın Göktürk ordusunu kuşatmasını sağlamıştır. Dinûri'de bu adamın ismi Hürmüz Cerabzeyn olarak geçmektedir. Behram'ın ordusuyla Türk ordusunu kuşattığını gören Hakan bu hilekâr adamı bana getirin demiş yanındakiler ise onun gecenin karanlığından istifade ederek kaçtığını söylemişlerdir.⁶⁶³

Dinûrî bu savaşı Sâsânîler'in kazanmasını İran ordusunun okçu süvarileri ile Türk hakanının ölmesine bağlamaktadır. Bunun yanında Belnitski'ye göre bu savaşta Türk ordusu üç yüz bin değil sadece yirmi bin kişidir. Çünkü savaşın yapıldığı Karzar ovası on iki kilometre

⁶⁶¹ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" C. I, s.88, TTK, Ankara-1995

⁶⁶² İbrahim Kafesoğlu "Türk Milli Kültürü" kitabında (s.91) İslam tarihi kaynaklarında Save, Şabe veya Şave şeklinde geçen kişinin İstemi Kağan'ın oğlu Tardu'nun komutanlarından veya yabgularından birisi olduğunu, aslında Göktürklerin kağanı falan olmadığını belirtmektedir. Bununla beraber Dinûrî, Sealebî, Taberî, İbn-i Belhi gibi İslam kaynaklarında Save kağan hakkında Göktürklerin kudretli hakanı şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 551vd, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁶⁶³ İnayetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s.115, Tahran 1376hş

uzunluğundadır; bu alana bu kadar kişinin sığması mümkün değildir. Ayrıca kilometrelerce yol yürüyen Göktürk ordusu iyice yorulmuş ve savaş düzeni alamamıştır.⁶⁶⁴ Bununla beraber Behram'a savaş yerine barış teklifinde bulunan Save Hakan ona aldığı toprakları geri vermek, kendisini Sâsânî tahtına geçirerek kızıyla evlendirme sözü vermesine rağmen Behram sahip olmuş olduğu üstünlük avantajını kullanarak bu teklifi geri çevirmiştir. Hatta hilekâr Herrad Berzeyn bile Türk Hakan'ının bu teklifini kabul etmesini Behram'dan istemesine rağmen kendisi onu dinlememiştir.

Göktürk ordusu hazırlıksız olmasına rağmen Behram'ın ordusuna şiddetli bir mukavemet göstermiştir. Hatta Behram savaş sırasında bir an ordusunu geri çekmeyi düşünmüşse bile Save Hakan'ın (Yang-su) ölümü üzerine bundan vazgeçmiştir. Bunun yanında Behram için de kaçış yoktu, çünkü önü dağlarla kaplıydı. Save'nin (Yang-su) ölümü üzerine geri çekilmek isteyen Türk ordusu ağır zayıat vermiştir. Save'nin (Yang-su) ölümü üzerine yerine Firdevsi'nin deyimiyile "Permude"; Taberi'nin tabiriyle "Bermuze" dedikleri oğlu Yeltekin⁶⁶⁵ geçmiştir. Adını böyle telaffuz etmelerinin sebebi gerçek adının "Buyruk" olmasından kaynaklanmaktaydı. Buyruk sözcüğünün Farsça anlamından dolayı kendisine "Bermude" denmiştir. Yeltekin ise onun lakabıdır. Reşiduddin Hamedanî kendisini Farsça destanlarında Buyruk Han olarak anmıştır. Babasının yerine geçen Yeltekin dağılan Göktürk ordusunu toparlayarak Behram'ın ordusunun üzerine yürümüştür. Behram bunu Haber alınca ordusu ile Horasan'a gelir. Yeltekin elindeki hazineyi Efrac kalesine bırakarak Ceyhun'u geçip Behram'ın ordusuna doğru ilerledi. Yeltekin bu savaşı kaybederek geri çekilir ve Firdevsî'nin Avaz dediği Paykent kalesine sığınır. Behram ordusu ile burayı kuşatarak Yeltekin'in teslim olmasını sağlar. Behram ona ne yapması hususunda Hürmüz'e bir mektup yazar. Hürmüz ise ona iyi davranmasını ve kendisini ihtiramla Sâsânî sarayına yollamasını emreder. Yeltekin Medayin'e yaklaştığında Hürmüz, Medayin'in dışında onu atının üzerinde karşılar. Atından inerek onunla kucaklaşır ve sarayında onun için bir taht kurmalarını ister. Daha sonra Yeltekin ülkesine geri dönmek için izin ister ve Hürmüz kendisine izin vererek onu törenle uğurlar. Horasan'a ulaştığında onu Behram karşılar ve ülke topraklarına girinceye kadar kendisine eşlik eder. Hürmüz'ün Yeltekin'e olan bu tavrında kendisinin anne tarafından Göktürklerle akraba olmasının payı büyüktü. Batı Göktürk imparatorluğunun kudretli kağanı İstemi, Hürmüz ve Yeltekin'in (Ni-li Kağan) öz dedesiydi. Ülkesine geri dönen Yeltekin 603 yılına kadar ülkesini sükûnetle yönetti.

⁶⁶⁴ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s.117, Tahran 1376hş

⁶⁶⁵ Gaybullah Babayar: "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi" Türkler C.II, s. 113, (Yang-su veya Save Kağan'ın Buhara yabgusu olan oğlu Ni-li'nin Arapça kaynaklarda isminin Yeltegin, Farsça kaynaklarda ise Bermude şeklinde geçtiği ifade edilmektedir.)

Hürmüz'e karşı Behram Çûbin'i kışkırtan Sâsânî soyluları, Behram'ın isyan bayrağı açmasından sonra da Hürmüz'ü tahttan indirip yerine daha önceden Azerbaycan topraklarına kaçmış olan oğlu Hüsrev Pervizi tahta geçirdiler. Fakat daha önce Hürmüz'e karşı isyan eden Behram Perviz'in saltanatına da itiraz edip isyanını devam ettirmiştir. Bu isyan sonucunda zor durumda kalan Hüsrev Perviz Bizans'a sığınmış onlardan aldığı destekle Behram ile savaşmıştır. Bu savaşta Akhun Türkleri ve Göktürkler Behram'ın tarafını tutmuşlar ve onun ordusunda Perviz'e karşı savaşmışlardır. Sâsânîler tarafından öldürülen Save hakanın oğlu Yeltekin (Bermude) kendi ordusu ile Behram'ın ordusuna katılarak onunla birlik olmuştur.⁶⁶⁶ Bunda Behram ve Hürmüz'ün Yeltekin'e yaptıkları hüsn-ü muamele ve Hürmüz'ün Sâsânî soyluları tarafından katlinin rolü büyüktür. Kendisi İstemi Kağan'ın kızı tarafından torunu olan Hürmüz ile yine İstemi Kağan'ın torunu olan Yeltekin'e esareti sırasında iyi muamele etmiş ve kendisini görkemli bir törenle karşılayıp uğurlamıştır.

Bizans'ın desteğini alan Perviz, Behram ile yaptığı savaştan sonra Behram'ın ordusunda bulunan Türkleri esir olarak aldığı söylenmektedir. Hatta bu Türklerin bazılarının Hıristiyan oldukları Perviz'in Hıristiyan Türklerin Bizans topraklarına geçmelerine izin verdiği söylenmektedir.⁶⁶⁷ Hürmüz döneminde Zerdüşterin etkisini kırmak için Hıristiyanlığın ülke içerisindeki faaliyetlerini arttıran ve onlara geniş yetki veren Hürmüz'ün bu tavrına karşılık Zerdüşter ele geçirdikleri Hıristiyanları fillerin ayakları altında atmakla onları cezalandırmaktaydılar. Perviz'in Bizans'tan aldığı destekten sonra bu uygulamayı kaldırmış ve onlardan çekindiği için Hıristiyanların Bizans ülkelerine geçmeleri için onlara izin vermiştir. Perviz'in Behram'ı yendiği savaştan sonra ele geçirdiği Türk esirlerden birçoğunun alnında haç işareti izi olduğunu görünce onlara bu işaretin sebebini sorar.⁶⁶⁸ Onlar da Türkistan'da ortaya çıkan hastalıklardan dolayı doğan çocukların ölümlerden kurtulmaları için Nesturi din adamlarının doğan çocukların alınlarına haç işareti vurulduğu zaman ölümden kurtulacaklarını söyledikleri için annelerin doğan çocuklarının alnına haç işareti vurduklarını söylemişlerdir.⁶⁶⁹ Savaşın ardından Behram, Türkistan topraklarına gelerek Tardu'ya sığınır. Behram'ın Göktürkler'den alacağı yardım ile Sâsânîler üzerine yürüyeceği açıktır. Bu nedenle Sâsânî sarayına göre Behram'ın ortadan kaldırılarak Sâsânîleri meşgul eden bu tehlikenin bertaraf edilmesi gerekmektedir. Perviz Sâsânî sarayına hizmet eden ve düzenbaz bir adam olan Herrad Berzeyn adındaki birisini Türkistan topraklarına Behram'ı ortadan kaldırması için yollar. Herrad

⁶⁶⁶ Doğan Avcıoğlu: "Türklerin Tarihi" s. 608, İstanbul – 1997

⁶⁶⁷ Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 204, İstanbul – 2003

⁶⁶⁸ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.403, İstanbul–2002 (Akhunlar döneminde Nesturi din adamlarının Türkistan'a yerleşmelerinden dolayı Hıristiyanlık Türkler arasında yayılmıştır. Göktürkler döneminde de Türkistan'da Hıristiyan Türklerin varlığından bahsedilmektedir.)

⁶⁶⁹ Doğan Avcıoğlu: age, s. 608

Berzeyn Sâsânî sarayından Göktürkler'e yollanan ve şahın iyi niyet mektubunu kendisine götüren bir elçi kılığında Göktürk ülkesine gelir burada kağan Tardu'nun misafiri iken bir gece hile ile Behram'ı öldürür ve kaçar.⁶⁷⁰

Behram Çûbin ile Hüsrev Perviz arasındaki taht mücadelesi Göktürklerin Sâsânîlere kaptırılmış olduğu topraklarını geri almaları için iyi bir fırsat ortamı doğurmuştur. Bu karışıklıklardan istifade eden Göktürkler, Hindukuşlara kadar olan Toharistan topraklarını ele geçirmişlerdir.⁶⁷¹ Fakat Göktürklerin doğu ve batı kağanlıkları arasındaki mücadeleler ve Çin savaşları yüzünden Toharistan'daki hâkimiyetleri kısa sürmüştür. Yine bu topraklar Hüsrev Perviz'in kendi saltanatı döneminde ele geçirilmiştir. Göktürklerin 618 yılına kadar süren buhranlı dönemlerinde doğu sınırlarını emniyetli hale getiren Hüsrev Perviz için bu tarihten sonra Tung Yabgu'nun Batı Göktürk kağanı olmasından sonra kötü günler geri dönmüş olacaktı.

2.3. Hazar ve Kafkas Türkleri ile Sâsânîler Arasındaki İlişkiler

Kütleler halinde Orta Asya'dan doğu Avrupa'ya doğru göç eden Hun boyları Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyini yurt edinmekle beraber bazı Hun kütelleri Kafkaslara inerek buralara yerleşmişlerdir. Kafkaslara inen Hun topluluklarının Sâsânîlerle ilk münasebetleri I. Şapur dönemine rastlamaktadır. Ermenistan kralı II. Arşak ile birleşen Hun toplulukları Tebriz'de II. Şapur ile yapmış oldukları savaşta onu mağlup etmişlerdir.⁶⁷² Roma ve Sâsânîler arasındaki savaşlarda Kafkas halklarından olan Ermeniler, Sâsânîlerin safında Alanlar ise Romalıların safında yer almaktaydılar. 273 yılında I. Şapur döneminde Roma Sâsânî savaşları sırasında Romalılar Alan topraklarına inerek buraları yurt edinen ve kendilerine müttefik arayan Hun boylarını kendilerine yıllık belli bir haraç verme taahhüdüyle Sâsânîlerle olan savaşlarında kendi saflarında savaşmaları için onlarla anlaşma yoluna gitmişlerdir.⁶⁷³ Kafkaslara yerleşen Hunlar ile Bizanslıların Sâsânîlere karşı ittifakları I. Behram dönemi de dâhil devam etmiştir. Behram döneminde de Hunlar Bizanslıların teşvikiyle Sâsânî topraklarına akınlarına devam etmişlerdir.

Hun kütellerinin Sâsânî topraklarına akınlarındaki en büyük amaçlarından birisi kuşkusuz onların göçebe yaşam tarzlarından dolayı yeşil ve verimli yaylaklara inme çabalarıydı. Kafkas Dağları onların yaşamları için elverişli yerler değildi ve bu nedenle Kafkasları aşarak Erran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun verimli yaylaklarına inmeyi hedeflemekteydiler.⁶⁷⁴ Hun kütellerinin Anadolu ve Mezopotamya topraklarına kadar inerek⁶⁷⁵ Urfa'ya kadar akınlarda

⁶⁷⁰ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 555, (TDV, İSAM Demirbaş No:42038-1)

⁶⁷¹ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 90

⁶⁷² Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II, s. 401 (trhsz)

⁶⁷³ Rahim Reisneya: age, s. 511

⁶⁷⁴ Zehtabi: age, s. 399

⁶⁷⁵ Ahmet Bican Ercilasun: "Türk Dünyası Üzerine İncelemeler" s. 239, Akçağ Yay. – 1982

bulunmaları en sonunda iki ezeli rakip olan Sâsânî ve Bizanslıları Hunlara karşı ittifak kurma yoluna götürmüştür.⁶⁷⁶ Nitekim 375 yılında Hun kütleleri Daryal geçidini aştıktan sonra Anadolu, Suriye ve Irak topraklarına indikten sonra tekrar geldikleri yönden tekrar Kafkaslar'a doğru geri döndüler ve hatta bazı bilim adamları bir takım Hun kütlelerinin Anadolu ve Suriye topraklarında kaldıklarını iddia etmektedir.⁶⁷⁷ 422 yılında Behram Gur'un saltanatı döneminde Bizanslılar Daryal geçidini Hunlara kapatmaları ve Hun akınlarına birlikte karşı koymaları şartıyla Sâsânîlere her yıl yüklü bir şekilde haraç vermeyi kabul etmişlerdir. Hazarlar 628 yılında Heraklyus'un II. Perviz ile olan savaşları sırasında Bizans'ın safında yer almışlardır.⁶⁷⁸ Heraklyus'un Hazarlar ile birlikte II. Perviz'e üstün gelmeleri Sâsânîlerin Araplar karşısındaki yıkılışını kolaylaştıran etkenlerden birisi olarak gösterilmektedir.⁶⁷⁹

Hazar İmparatorluğun en uç düzeyde egemenlik sahaları; güney Rusya, kuzey Kafkaslar, Doğu Ukrayna, Kırım, Batı Kazakistan ve Kuzey Batı Özbekistan topraklarını kapsamaktaydı. Sabir ve Bulgar gibi diğer Türk boyları MS. V. yy'da Hazarların egemenliği altına girdiler. Hazarlar bazı Bulgar topluluklarını kağan Asparuh döneminde bugünkü Bulgaristan topraklarına zorla tehcir ettiler. Bazı Bulgarlar Volga nehrinin üst kısmına göç ederek bugünkü Bulgar devletinin temellerinin atılmasına neden oldular. MS. 500 yıllarına gelindiğinde Kuzey Kafkas Hunları ve diğer Türk kavimleri Hazarların kontrolü altındaydı ve bu kavimlerden vergi alınırdı. Hazarların ilk başkenti Belencer'di ve Hazarların Sâsânîlerle olan ilişkileri sırasında başkentleri burasıydı. 720'lerde Hazarların başkenti Semender oldu. Hazarlar Arap akınlarından dolayı başkentlerini Kuzey Kafkaslarda bulunan bu şehre almışlardır. 750'de başkent Volga Irmağının kenarında olan İtil'e geçti. Ortaçağlarda "İtil" Volga Irmağı diye bilinen İtil en az 200 sene daha Hazarların başkentiydi. Hazarların büyük ticaret merkezi olan Hazara, başkent İtil'e yakındı ve nüfusun çoğunu Müslüman, Musevi ve de az sayıda Hıristiyanlar oluşturmaktaydı.

2.3.1. Hazar Türklerinin Kökeni

Yedinci yüzyıllarda güçlü teşkilatı ve hoşgörülü yönetim anlayışı, ticari faaliyetleri, iktisadi refahı sayesinde Kafkaslar ile Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İdil'den Özi ve Kiyev'e kadar uzanan siyasi sahada etkinliklerini arttıran ve burada Hazar Hakanlığı diye istikrarlı bir devlet kuran Hazar Türklerinin Orta Asya kökenli oldukları muhakkaktır. Hazar kelimesinin kökü itibarıyla anlam olarak "gez" anlamına gelen "kaz" kelimesinden türemekle beraber gezen, serbest dolaşan anlamına geldiği söylenmektedir.⁶⁸⁰ Bununla beraber ibn-i Havkal gibi İslam coğrafyacıları Hazar'ın başkenti İdil olan bir ülke olduğunu söyleyerek bunun bir milletin ismi

⁶⁷⁶ Şerif Baştav: "Avrupa Hunları" Türkler C. I, s. 853

⁶⁷⁷ Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II, s. 400 (trhsz)

⁶⁷⁸ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" (çev-Zülfıye Veliyeva) Türkler C I, s. 473

⁶⁷⁹ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 97, Ankara – 1988

⁶⁸⁰ Mualla Uydu Yücel: "Hazar Hakanlığı" Türkler C. II s. 445

olmadığını söylemektedirler.⁶⁸¹ Hazarların etkinlik alanlarında yaşayan halkların büyük çoğunluğunu ise Sabarlar, Ogurlar ve az sayıda Tukueler oluşturmaktaydı. Hazarların hakan ailesi ise Hududu'l Âlem'e göre Göktürkleri yöneten kağan ailesi olan Aşina soyunun aynıdır.⁶⁸² Fakat İstahrî gibi Arap tarihçiler Hazarların Ogur dilini konuştuklarını iddia etmiştir. Bununla beraber Ogur veya Hazar şivelerinin ortak bir dil grubundan kaynaklanan farklı şekilleri olduğu bilinmekle beraber konuşulan ana dil Türkçedir.⁶⁸³ Buna rağmen bazı İslam müellifleri Seyhun kıyıları ve onun kuzeyinde yaşayan Oğuzlar ile Abakan bozkırında oturan Kırgızlar da dâhil olmak üzere Oğuz, Karluk, Dokuz Oğuz (Uygur), Kimeklerden oluşan beş büyük Türk kavminin birbirlerinin dillerini anladıklarını yazdıkları halde Hazarlar'ın Türkçe ve Farsçadan apayrı bir dilleri olduğunu ve hatta yine Hazarlar'ın şekilce; yüz ve beden yapısı olarak Türklere benzemediklerini ifade etmektedirler.⁶⁸⁴ Bunun yanında Mesudî Hazarların Sabar diye anıldığını belirterek onların Sabarların devamı olduğunu söylemektedir.⁶⁸⁵ Hazarların doğudaki egemenlik sınırları Harzem topraklarına kadar uzanıyordu, onların doğudaki sınırları Ural ırmağından geçmekteydi. Devleti oluşturan unsurlar Hazarların yanı sıra akraba Türk boyları, Manga Bulgarları, Ogur boyları, Harzem ve Aral civarından gelen proto Fars unsurlar, Kafkas Hunları, İdil Bulgarları, Fin Uygur unsurları ve az miktarda Slavlardı.

Hazarlar doğuda Göktürklerin batı kağanlıklarının 630'da yıkılmasından sonra Kafkaslarda güçlü bir yapı olarak ortaya çıkmaktaydılar. Batıdaki en büyük rakipleri ise On Ogurlardı. Güneyde ise Hazarlar için Sâsânîlerin yıkılmasından sonra yeni bir komşu ortaya çıkmış oluyordu. Araplar Sâsânî imparatorluğunu yıktıktan sonra Hazarların elinde bulunan Belencer'e akınlar düzenlemişlerdi. Hazarlar Sâsânîlerin yıkılmasından sonra ortaya çıkan bu komşuları ile 750'li yıllara dek sürecek bir savaşın içine girmiş oluyordular. Hazarlar Araplarla yapmış oldukları savaşlar neticesinde Arapların Babul Ebvab'dan öteye geçmelerine izin vermeyerek onları bu bölgede durdurmuşlar, Orta Asya'da Arap ordularını durduran Türğişlerin fonksiyonunu kendileri Kafkaslarda icra etmişlerdir.

Hazarlar bir müddet Hun devletine tabii zümreler arasında bulunmuşlar⁶⁸⁶ ve nihayet IV. yüzyılda Hunların hâkim oldukları Güney-Rus toprakları ve Kuzey Kafkasya ile Azak Denizi arasındaki topraklar, V. yüzyılda doğudan gelen Türk Ogur kavimlerinin hâkimiyeti altına girmişti. Ogurların buraya girmeleri ise 500 yıllık Hun hâkimiyetinin sonunu hazırlamıştır. M. 450 yıllarında Gobi çölü civarında oturan Avarların akınları Tiyenşan ile İli nehirleri arasında

⁶⁸¹ Yumanadi-Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) Türkler C. II, s. 464

⁶⁸² Denis Sinor: "Erken İç Asya Tarihi" s.354, İstanbul-2002

⁶⁸³ Denis Sinor: age, s.356

⁶⁸⁴ Faruk Sümer: "Eski Türkler'de Şehircilik" s. 23, TTK, Ankara – 94

⁶⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 157, Ankara – 1988

⁶⁸⁶ Mualla Uydu Yücel: "Hazar Hakanlığı" Türkler C. II s. 445

oturan Sabarları yerlerinden etmiştir. Batı yönünde ilerleyen Sabirler önlerinde bulunan Ogur kavimlerinin bir kısmını yerlerinden etmişlerdir. Batıya doğu meydana gelen bu kaymalar Sâsânîlerle ilişkileri ve mücadeleleri beraberinde getirecekti. Yerinden oynayan Ogur kavimleri İdil'i geçerek Karadeniz'in kıyısı boyunca ilerlemişler ve Hunların oradaki topraklarını ele geçirerek Kuban nehirleri ile Azak denizi arasındaki araziye yerleşmişlerdir. Kafkaslarda Atilla'ya tabi Avrupa Hunlarına tabi topluluklar halinde yaşayan Hazarlar Hunların dağılmasından sonra Göktürk hâkimiyetini tanıyarak 457 yılında Kafkasya'daki Sâsânî nüfuzunu kırarak Kur ve Aras bölgelerini ele geçirmeye muvaffak olmuşlardır. Bu bölgeleri Sasanilerden ele geçiren Hazarlar böylece İberya, Gürcistan ve Ermenistan içlerine doğru ilerlemeye başlamışlardır.⁶⁸⁷

Hazarların tarih sahnesine çıkışları kaynakların ifadesi ile kesin olarak MS II. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. Hazarlar Bizans ve Sâsânî hâkimiyetindeki topraklar arasında ortaya çıkmakla beraber ilk olarak Bizans'a karşı Sâsânî yanlısı bir politika izlemişlerdir. Bizans ve Sâsânî arasındaki Ermenistan hâkimiyet mücadelesinde Sâsânîlerin yanında yer alarak Bizans'a karşı savaşmışlardır. Bunun yanında MS IV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sâsânîler Ermenistan'ı ele geçirip buraya yerleştikten sonra komşularına karşı istilacı bir tutum takınmaya başladılar. Bundan sonra Hazarlar Bizans yanlısı bir tutum izlemeye başlayarak Sâsânî ve Bizans mücadelelerinde Bizans'ın tarafını tutmaya başlayarak bir denge politikası uygulamayı yeğlediler.⁶⁸⁸ MS 363 yılında Bizans imparatoru Julian'ın Ermenistan'ı Sâsânîler'den almak için giriştiği mücadeleye Hazarlar da katılarak yapılan bu savaşta Bizans ile birlikte Sâsânîlere karşı savaştılar. Bunun yanında Sâsânîler Kafkasya'da bulunan diğer topluluklar ile anlaşma yoluna giderek onları Hazarlara karşı kışkırtıcı bir politika izlediler.

MS. 375 yıllarından itibaren Avrupa'da etkin bir rol üstlenmeye başlayan Avrupa Hunları merkezleri olan Doğu Macaristan topraklarını yurt edinen asıl Hun kütleleri Don nehri civarında yaşamaktaydılar. 376 yılında Kafkasları aşarak İran ve Ermenistan topraklarına akınlar düzenleyen Hun topluluklarına⁶⁸⁹ karşı bu tehlikenin büyüklüğünü sezen Sâsânî imparatoru III. Şapur ile Bizans imparatoru Teodosyus arasında bir ittifak meydana gelmiştir. Bu ittifakın neticesinde durdurulabilen Hun toplulukları daha sonraları 396 yılında Karadeniz'in doğusundan Hazar topraklarının güneyine doğru inerek Küçük Asya'yı Doğu Roma'dan almak için harekete geçtiler.⁶⁹⁰ Romalıların dağılan ordusundan kaçan askerler Sâsânî hükümdarı I. Yazdicürd'e sığındılar. Bu seferden dönüşte kendilerinden kaçarak Sâsânîlere sığınan Rumların arkasından

⁶⁸⁷ Ali Ahmetbeyoğlu: "Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri" Türkler s. 525

⁶⁸⁸ Yumanadi-Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) Türkler C. II, s. 466

⁶⁸⁹ Adilhan Appa: "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni" Türkler C. II, s. 575

⁶⁹⁰ Ali Ahmetbeyoğlu: agm, s. 524

yoğun kitleler halinde Sâsânî topraklarına giren Hunlar İranlıları bir hayli ürküttüler. Bu Hun kütellerini ülkelerinden atmak isteyen Sâsânî hükümdarı I. Yazdicerd, Hunlarla şiddetli savaflara girişmiştir.⁶⁹¹ Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyinde kesif küteller halinde bulunan Hunlar 415 yılında Sabir ve Hazarları da içine alacak şekilde hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Göktürk hâkimiyeti altına girdikten sonra onların batı kolunu teşkil eden Hazarlar Kuzey Kafkasya halkları olan Sabar, Saragur, Semender, Belencer gibi toplulukları bünyelerine kattıktan sonra 558 yılında Hazar Devletini kurmuşlardır. Göktürklerin 630 yılında yıkılmalarından sonra bağımsız hale gelen Hazarlar⁶⁹² 641 yılında Bulgarları Tuna'ya kovarak 679 yılında Don ve Dinyeper arasındaki mıntıkeyi tamamen ele geçirmiş ve batıya doğru ilerlemişlerdir.

Hazarlar V. yüzyılda Attila'nın 434 yılında Hun imparatoru olmasıyla beraber bir müddet onlarla birlikte hareket etmişler fakat Attila'nın ölümünden sonra tekrar Sâsânî topraklarına hücum etmeye başlamışlardır. Hazarlar 457 yılında Kafkasya'daki Sâsânî savunmasını yararak Gûr ve Aras topraklarını ele geçirmeye başladılar. Böylece İberyâ, Gürcistan ve Ermenistan içlerine doğru ilerlemeye başladılar. Hazarların bu güçlü saldırıları karşısında Sâsânîler ezeli rakipleri Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmışlardır.⁶⁹³ Bundan böyle Sâsânîler ve Hazarlar arasında sürekli bir mücadele ve savaş dönemi başlamış oluyordu. Sâsânî hükümdarı Kabad (448-531) döneminde özellikle Hazarlara karşı Derbent ve Kafkasya'da bazı müstahkem mevkiiler ve kaleler inşa edilmeye başlanmıştır.⁶⁹⁴ Buna rağmen Hazarlar Kabad döneminde Gürcistan ve Azerbaycan topraklarını ele geçirmişlerdir.⁶⁹⁵ Akhunlar'a her yıl vermek zorunda olduğu yüksek meblağdaki vergiyi ödeyebilmek amacıyla Bizans'tan borç para isteyen Kabad, Bizanslıların Kafkas Hunlarına karşı geçitleri kapatmayıp onların Bizans topraklarına akınlarını bahane ederek vermeyen Bizanslılara karşı çıkarma yapan Kabad, Amid'i kendi topraklarına katar. Bu savaşları fırsat bilen Hunlar tekrar Daryal geçidinden Sâsânî topraklarına girerler.⁶⁹⁶ Bizansla yaptığı savaşın ardından onlarla yedi yıl sürecek olan bir saldırmazlık anlaşması imzalayan Kabad kuzeye doğru Hunları geri püskürtmek üzere harekete geçerek onları yenilgiye uğrattı. Kafkaslarda Pertev adı verilen şehirde Kafkaslara yönelik üs olarak kullanmak amacıyla Kampiruz adıyla bir kale yaptırdı fakat Hunların yerini artık bundan sonra Sâsânîler için daha büyük bir tehlike arz edecek olan Sabirler alacaktı.

Sabirler, 515 yılında İtil-Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı boyunda yerleşmişlerdir. Bu yüzyılın ünlü tarihçilerinden Prokopios, Sabirlerin ne İranlılarda, ne

⁶⁹¹ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 510, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁶⁹² Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 114, Ankara – 1971

⁶⁹³ Hans Wilhelm Hausig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (terc-M. Kayayerli) s. 172, Kayseri - 1997

⁶⁹⁴ Mualla Uydu Yücel: "Hazar Hakanlığı" *Türkler* C. II s. 446

⁶⁹⁵ Yumanadi-Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) *Türkler* C. II, s. 465

⁶⁹⁶ Artur Kırstensen: "İran der Zaman-i Sâsânîyan" s. 376, (trc. Raşid Yasmi) Tahran 1368 hş

de Romalılar'da görülen, hiç kimsenin düşünmediği muhasara makinelerine sahip olduklarını belirtmektedir.⁶⁹⁷ Yine bu yüzyılın bir başka Bizanslı tarihçisi olan Malalas, Sabirlerin yüz bin kişilik orduları olduğundan bahsetmektedir. Sabirler, Bizans ile İran arasındaki savaşlarda sık sık taraf değiştirmekle birlikte çoğunlukla Sâsânîlere karşı Bizanslıların tarafını tutmuşlardır.⁶⁹⁸ Sabirler, nihayet 558 yılında Avrupa'ya akın eden Avarlar tarafından ağır yenilgiye uğratarak tarih sahnesinden silinmişlerdir. Nitekim bu tarihten sonra Bizans kaynaklarında Sabir adına rastlanmadığı söylenmektedir. Hazarlara karşı mücadele veren Anuşirvan (531–579) Hazar akınlarını durdurabilmek amacıyla Bab'u-l Ebvab'ı (Derbend) yapmak zorunda kalmıştır. Hazarlarla olan mücadeleler sırasında Anuşirvan sarayında sürekli olarak gelen elçileri karşılamak, gönderilen mektupları okumak ve elçilerle konuşma sırasında tercüme yapılabilmesi için Hazar dilini çok iyi konuşan tercümanlar buldurmaya başlamıştır.⁶⁹⁹ Anuşirvan güçlü Hazar akınlarının önüne geçebilmek amacıyla dostça bir siyaset izleme yoluna gitmiş ve onlardan gelecek tehlikeleri önlemeye çalışarak kızını Hazar hakanı ile evlendirmiştir.⁷⁰⁰

518 yılında Anuşirvan'ın çağdaşı olan I. Jüstinyanus Bizans tahtına oturduktan sonra Kafkas Hunlarının yabgularından olan Zilbegdos değerli armağanlarla beraber bir elçilik heyetini Bizans'a yollayarak Sâsânîlere karşı onların desteğini almaya çalışmıştır.⁷⁰¹ Jüstinyanus Sâsânîlere karşı Hun, Sabir ve Alanlara destek vererek Albaniya ülkesinin kapılarını Hun kütlelerine açarak onların Berdaa'da yerleşmelerine izin vermişlerdir. Bölgede güçlerini iyice arttıran Hun, Sabir ve Alanlar Bizans'tan almış oldukları destekle 540 yıllarında İberyaya hücumla geçtiler. Bunun üzerine Kafkaslara doğru harekete geçen Anuşirvan bu orduları güçlükle durdurmasını başarmakla beraber onlara destek veren Bizans'ı cezalandırmak üzere hazırlıklara başlayınca Bizans anlaşma yoluna gitmiş ve Kafkaslardaki Hun topluluklarına yardım etmemek, ellerindeki Kafkas geçitlerini bu topluluklara kapatmak ve her yıl beş yüz sikke altın vermek şartıyla anlaşmayı kabul etmişlerdir.⁷⁰²

Anuşirvan döneminde 552 yılında Hazarlar Ermenistan'ı alarak Kafkasya'daki varlıklarını iyice belirgin hale getirmeye başladılar ve 558 yılından itibaren Hazar hakanlığı Sâsânîlere karşı üstünlüğünü ispatlamış ve Kafkasların tek hâkimi durumuna gelmiştir.⁷⁰³ Göktürlere bağı tek bir ülke haline gelmesinden dolayı, Sabar, Hun ve Bulgar gibi Türk boylarını içerisinde barındıran Hazarlar artık 586 yılında Bizans ülkesinde de bu isimle anılmaya başlanmışlardır.⁷⁰⁴

⁶⁹⁷ Emine Gürsoy-Naskali: "Sibirya Araştırmaları" s.21, Simurg Yayınları, İstanbul - 1997

⁶⁹⁸ Emine Gürsoy-Naskali: age, s..21(aynı yer)

⁶⁹⁹ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" TDVIA C. 17, s. 117

⁷⁰⁰ Ali Ahmetbeyoğlu: "Avrupa Hun İmparatorluğu" s. 37, Ankara – 2001

⁷⁰¹ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 515, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁷⁰² Rahim Reisneya: age, s. 515

⁷⁰³ Yumanadi-Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) Türkler C. II, s. 465

⁷⁰⁴ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 158, Ankara – 1988

Kırım'a ait Kerç kalesini ele geçiren Hazarlar artık varlıklarını Sâsânîlerin yanında Bizans'a karşı da ispatlamış oluyorlardı. Böylece bundan sonra Kafkaslarda Sâsânîlerin karşısında en büyük güç olarak Hun ve Sabirlerin yerini Hazarlar almış oluyorlardı.

Hüsrev Perviz dönemi Hazarlar Derbend'i aşarak Gürcistan topraklarına girmişler ve Tiflis'i kuşatarak Azerbaycan topraklarına akınlar düzenlemeye başlamışlardır. 626 yılında başkenti Avar ve Sâsânî kuşatmasına⁷⁰⁵ uğrayan Bizans imparatoru Heraklios ise Batı Göktürk kağanı Tung yabgunun kardeşi olan ve batılı kaynaklarda Ziebil olarak geçen Hazar yabgusuna sığınarak kendisinden Sâsânîlere karşı yardım istemiştir.⁷⁰⁶ Avar ve Sâsânî ordularının iki aylık bir İstanbul kuşatmasından sonra bir şey elde edemediği için çekilmeleri Heraklios ile Hazar kağanlığının harekete geçmesine neden olmuştur. Başlarında Çopran Tarhan adında bir komutanın olduğu kırk bin kişilik bir orduyla Hazarlar Heraklios ile birlikte Sâsânî topraklarına girdiler. Sâsânî içlerine kadar inen Hazar ordusu Ermeni kütlelerini de itaati altına alarak 629 yılında Tiflis'i ele geçirdiler. Bu ittifakın sonucunda Sâsânîler eski güçlerini yitirmişlerdir. Bu savaşlar neticesinde Sâsânî sarayı karışmış ve taht kavgaları ile birlikte iç karışıklıklar baş göstermiştir. Perviz'in oğlu tarafından öldürülerek ortadan kaldırılması üzerine başlayan taht kavgalarından sonra Sâsânîlerin 642 yılında Araplar tarafından yıkılışına kadar geçen on üç yıllık süre içerisinde on beş tane hükümdar tahta çıkmış ve birçoğu taht kavgaları sırasında öldürülmüştür.

2.3.2. Türk Boyları ve Sasaniler Arasındaki Kafkasya Egemenliği İlişkileri

Hazarların Sâsânîlerle olan Kafkasya hâkimiyeti mücadelesi 363 yıllarına dayanmaktadır. Ermenistan topraklarına hâkim olan Sâsânîlerden bu toprakları almaya çalışan Hazarlar bunun için Bizans'la yardımlaşma yoluna gitmişlerdir. Aynı yıl Bizans imparatoru Julian Ermenistan topraklarını elinde bulunduran Sâsânîlere karşı taarruza geçmiş ve bu savaşta Hazarlar Bizanslıların yanında yer almışlardır.⁷⁰⁷ Bu sırada Hazar'ın kuzeyinden Avarların Göktürk topraklarına girmesi üzerine Göktürklerin askerlerini güneyden batıya doğru çekmesine sebep olmuştur. Bu nedenle Sâsânî-Bizans savaşında tarafsız kalmışlardır. 567 ve 571 yılları arasında doğudan Hazar'ın kuzeyinden Kafkasya'ya geçen Türkler buraya tamamıyla bir hâkimiyet kurdular ve Bizans ile komşu olmuş oldular. Anuşirvan'ın Bizans ile Nusaybin savaşı sırasında Kafkaslarda hâkimiyet kuran Türklerin tehlike teşkil ettiğini sezmesi üzerine Kafkaslara yürüyerek onları itaatleri altına almaya çalıştı. Sealebi, Anuşirvan'ın miladi 570 ile 576 yılları arasında Kafkas Türklerini itaat altına almak için uğraştığını söylemektedir. 576 yılında Göktürklerin emriyle Kafkaslardaki uzantıları olan Hazar Türklerinin Bizans elinde olan Besfer'i

⁷⁰⁵ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 19, İstanbul – 1992

⁷⁰⁶ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" Türkler C. I, s. 473

⁷⁰⁷ Ali Ahmetbeyoğlu: "Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri" Türkler C. I, s. 525

almaları üzerine Türkler ve Bizans arasındaki savaşları ateşlemiş oldu.⁷⁰⁸ Bu Bizans açısından yeni bir cephenin açılması demektir. Bundan en çok memnun olanlar ise sonuçta Sâsânîler oldular. Kafkas Türklerinin Bizans ile giriştikleri bu ilk mücadele kendi lehlerine olmasa bile aleyhlerine de olmamıştır ve Kafkas Türkleri Dağıstan topraklarına geri çekilmişlerdir.

Kafkas Hunlarının İran sahasına ilk olarak girmeleri 355 yıllarında Balamir komutasında Don ırmağını geçip Alanların yerleşmiş oldukları Hazar-Aral arasındaki bölgeleri istila etmeleri ile olmuştur.⁷⁰⁹ Daha sonraları Hunlar 374 yılında İdil dolaylarında görünmüşler ve V. yüzyılda artık Onogur ve Saragur adı verilen Hun boyları Hazar denizinin batı kıyıları boyunca, Derbent ve Kur Nehri arasındaki mıntıkada hâkimiyetlerini pekiştirmiş durumdaydılar. Kendilerine Haylandur⁷¹⁰ adı verilen bu Hun boyları Sâsânî toprakları üzerindeki baskılarını arttırarak İran topraklarına karşı yapmış oldukları baskınlarını arttırmışlardır.⁷¹¹ Hun baskınlarının şiddetini arttırması üzerine Kafkasya'daki Alban ülkesinin kuzeydoğusunda bulunan Kafkas dağlarının Hazar denizi kıyılarındaki beş bölgede bulunan önemli geçitlerine Sâsânîler savunma amaçlı yüksek setler yapmak zorunda kalmışlardır.

Kafkas Hunlarının Sâsânîler ile olan mücadeleleri yüzyıldan fazla bir zamanı kapsamakla beraber Sâsânî şahlarından II. Yazdicerd, Firuz, I Kabad, I. Hüsrev dönemleri boyunca devam etmiştir. Sâsânîler Haylandur akınlarının güneye inmelerini önlemek amacıyla onların yolları üzerindeki mıntıklar üzerine yüksek set ve istihkâmlar yaptırmışlardır. Bu setlerin en önemlilerini Derbent, Gilgilçay ve Beşparmak duvarlarıdır. Bu duvarların varlığı zamanla bölge insanların isyan etmelerine neden olmuştur.⁷¹² Buna rağmen Kafkas Hunları akınlarına devam etmişler ve 452 yılında Albanya'daki Sâsânî ordusu ile yaptıkları savaşı kazanmışlar ve Rum topraklarına kadar ilerlemişlerdir. Bu akınların neticesinde İberya, Albanya ve Ermeni topraklarından önemli kısımlarını ele geçirmişlerdir.

IV. Behram dönemi Sâsânî iç karışıklıkları ve taht kavgaları yüzünden devletin otoritesinin zayıfladığı bir döneme rastlamaktadır. Ülkenin içinde bulunduğu buhranlı durumdan dolayı Kafkaslardaki Sâsânî varlığı zayıflamış durumdaydı. 395 yılında Hazar ve Volga Bulgarlarını da bünyesine katan Hunlar kütteleler halinde Azerbaycan topraklarına indiler. Öyle ki Hunlar Mezopotamya topraklarına kadar indikleri halde Sâsânîlerden hiçbir direniş görmediler ve Tisfun (Medayin) şehrine kadar sokulmayı başardılar.⁷¹³

⁷⁰⁸ Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) *Türkler C. II*, s. 678

⁷⁰⁹ Kafesoğlu, İbrahim: "Türk Milli Kültürü" s. 68, Ankara – 1988; Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 15, İstanbul – 1992; ayrıca bkz; Adilhan Appa: "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni" *Türkler C. II*, s. 575,

⁷¹⁰ Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" (çev-Sadık Sadıkov) *Türkler C. I*, s. 923

⁷¹¹ Adilhan Appa: agm, s. 575 (aynı yer)

⁷¹² Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" (çev-Sadık Sadıkov) *Türkler C. I*, s. 923

⁷¹³ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 512, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

Sâsânîlerin toparlanarak Hunlara üstünlük kurmaya çalışma çabaları 450 yıllarına II. Yezdicürd dönemine kadar sürmüştür ve bu dönemde Hunlar, Ermenistan ve Azerbaycan toprakları üzerinde Sâsânî orduları tarafından baskı altında tutulmuşlardır.⁷¹⁴ Doğuda Akhunlar ve Kafkaslarda Kidara Hunları ile mücadele eden Sâsânî hükümdarı Piruz Sâsânî ordusu için üç askeri garnizon kurmuştur. Bunlardan bir tanesi kuzey batıda Hazar denizi kıyısında bulunan Rampiruz şehridir ki askeri amaçlarla kurulmuş olan bir şehirdi ve Sâsânî ordusunun Kafkaslara yönelik harekâtlarda Hun akınlarına karşı üs olarak kullanılmak için kurulmuştu.⁷¹⁵ Buna rağmen başlarında Kursık ve Basık adında iki komutanın bulunduğu Hunlar Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya akın ettiler.⁷¹⁶

2.3.3. Sabirler ve Sâsânîler Arasındaki Kafkasya Egemenliği İlişkileri

V. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'ya olan Sabir göçleri bölgenin yapısında yeni bir değişiklik meydana getirmiştir. Avarların yerinden oynattığı Sabirler Batı Sabir bölgesinden Kafkasya'ya doğru göç ettiler. Göktürklerin batı kolunu oluşturan Kafkaslardaki Hazar ülkesinin asıl nüfusunu Sabirlerin oluşturduğu söylenmektedir.⁷¹⁷ Bölgeye göç eden Sabirler buradaki Saragur, Onogur boylarını yerlerinden ettiler. Bu boylar Sâsânîlerle olan savaşlarından dolayı doğal müttefikleri olan Bizans'tan yardım istediler. Buna karşılık Sabirler ise Sâsânîlerle iyi geçinen bir siyaset izlemeyi yeğlediler. Buna karşılık yine de komşusu buldukları Sâsânîlere karşı bazen Bizans'la işbirliği yapma yoluna da gitmişlerdir. 502 yılında Bizans ile Sâsânîler arasında patlak veren savaşlarda kimi zaman Bizans'ın kimi zaman ise Sâsânîlerin tarafını tutmuşlardır. Sâsânîlerin doğal müttefiki olarak Bizans topraklarına giren Sabirler Fedesipol şehrini ele geçirerek yağmalarlar ve Edessa, Harran, Apadana şehirlerini de ele geçirmek için baskınlar yaparlar.⁷¹⁸

Bizanslılar Sabir ve Sâsânî ittifakını bozmak için bir takım diplomatik faaliyet yürütürler ve 503 yılında Sabirlerin Sâsânîlere cephe almalarına neden olurlar. I. Kabad döneminde Sabirler, Sâsânî askerlerinin korumuş olduğu Derbent şehrini ele geçirerek Albanya üzerine yürürler. Kabad, Sabir ordusunu durdurmak için onlara elçiler yollar ve bu tavırlarının sebebini sorar. Onlarda müttefik olmaları hasebiyle Sâsânîlerin vermiş olduğu yıllık haraçtan daha fazlasını Bizans'ın kabul ettiğini eğer onların taahhüt etmiş oldukları miktardan daha fazlasını vermeye söz verirlerse akınlarını durduracaklarını söylerler. Sâsânî şahı Kabad Mezopotamya'daki ordusunu kuzeye kaydırarak komutanlarından Şapur'un komutasında 12 bin kişilik birliklerini Kafkasya'ya yönlendirir. Sabirleri, Mil, Mugan ve Şirvan düzlerinden kuzeye

⁷¹⁴ Abdülhusein Zarinkoob: "Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi" s.200vd, Sukhan-1999

⁷¹⁵ Rahim Reisneya: age, s. 513

⁷¹⁶ Adilhan Appa: "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni" Türkler C. II, s. 576

⁷¹⁷ Yumanadi -Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) Türkler C. II, s. 467

⁷¹⁸ Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" (çev-Sadık Sadıkov) Türkler C. I, s. 923

doğru püskürtmeyi başaran Sâsânî ordusunun komutasını Kabad bizzat üzerine alır. 504 yılında Sabirler üzerine yapılan yeni bir sefer ile Derbent geçidini Sabirlerden geri alınır ve bu aradaki savaşlar 508 yılına kadar devam eder.⁷¹⁹

515 yılında Sâsânî hükümdarı I. Kabad Sabirlerin askeri gücünü Bizans'a karşı kullanmak amacıyla onlarla ittifak yaparak Sabirleri Bizans üzerine yönlendirir. Sabirler bu akınlarla Ermenistan, Mezopotamya ve Anadolu'daki Bizans şehirlerine akın ederler.⁷²⁰ 520–530 Sâsânî Bizans savaşları sırasında Sâsânîlerin tarafını tutan Sabirler onlarla birlikte Bizans topraklarına saldırırlar. Birbirinden bağımsız boylar halinde yaşayan Sabirlerin birçoğunu kendi ordularında istihdam eden Sâsânîler onların gücünden Bizans'a karşı yapmış olduğu savaşlarda istifade etmeye çalışmıştır. 552 yılında Sâsânîlerle arası açılan Sabir boyları Derbent boğazını geçerek Albanya topraklarını işgal ettiler.⁷²¹ Sâsânîler Albanya'yı Sabirlerden almak için aldıkları şehirlerde mevcut olan Alban varlığını Şabran ve Mugan hattı üzerinde yerleştirerek onları dağıtmayı amaçladılar. Bu savaşların ardından Sabirlerin siyasi varlıkları sona ermiş ve yerlerini Hazarlar almışlardır.⁷²²

2.4. Avar Türkleri ve Sâsânîlerle Olan İlişkileri

VI. yy.ın başında sınırlarını Büyük Okyanus'tan Hazar denizinin kuzeyine kadar olan genişleten Avar imparatorluğu Orta Asya'nın geniş topraklarını elinde bulunduran büyük bir imparatorluğa sahipti. Göktürklerin Avarlar ile daha sonra müttefikleri Akhunları yenerek tarih sahnesine çıktıkları dönemde Avarlar yirmi bin kişilik bir boy halinde Göktürklerden kaçarak onların hâkimiyet sahaları dışına çıkmak zorunda kaldılar. 558 yılında Avarlar Bizans imparatoru Jüstinyanus döneminde Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükler ile Kafkaslarda görülmeye başlamışlardır.⁷²³ 552 yılında Göktürklerin Büyük Avar Federasyonunu yıkması üzerine Hazar Denizinin diğer tarafına geçen Avarlar Kafkaslara inerek buradaki Sabir boylarını yendiler. Jüstinyanus Kafkaslara inen Avarları Gürcistan topraklarına yerleştirmek suretiyle onlardan Sâsânîlere karşı istifade etmek ve Sâsânîlerin Gürcistan üzerindeki etkinliğini kırmak istemiştir. Sadece Gürcistan'ı değil Karadeniz sahillerindeki Lazika'yı da ele geçirecek Bizans ile deniz üzerinden savaşmak isteyen Sâsânîler burada Avarlar ile uğraşmak zorunda kaldılar.⁷²⁴ Önce Bizans'la olumlu ilişkiler içerisine giren Avarlar daha sonra Göktürk ve Bizanslılar

⁷¹⁹ Cevad Meşkur: "Tarih-i İnan Zemin" s. 92, Tahran–1366

⁷²⁰ Ahmet Bican Ercilasun: "Türk Dünyası Üzerine İncelemeler" s. 239, Akçağ Yay. – 1982

⁷²¹ Lev Nikolayeviç Gumilev: "Eski Türkler" (çev-Ahsen batur) s. 36, İstanbul – 2002

⁷²² Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" TDVİA C. 17, s. 116

⁷²³ Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C. II, s. 674

⁷²⁴ Hadi Hasan: "Sergüzeşt-i Keştiran-i İraniyan" s. 135, (Farsçaya Tercüme-Ümit İktidari) (TDV-DBno-16280), Sevda Süleymanova: agm, s. 674

arasında Sâsânîlere karşı kurulan ittifaktan sonra Göktürklerin ezeli düşmanları olan Avarlar Sâsânîlerle ilişki kurma yoluna gittiler.⁷²⁵

Avarların İran sahası ile münasebeti onların Kafkaslara doğru göçlerinden önce Orta Asya'da kurmuş oldukları bu federasyon döneminde güneye hâkim olduktan sonra gerçekleştiğine dair işaretler vardır. Şüphesiz Avarların İran sahası ile münasebetleri batı Türkleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Avarların batıya göçlerinden sonra Karadeniz'in kuzeyini yurt edinmeleri ve burada Bizans ile ilişkileri sırasında Sâsânîler ile kilit ittifaklar kurmuşlardır. Göktürlere karşı Bizans ile samimi ilişkiler içerisine giren Avarlar daha sonraları Sâsânîler ile ittifak kurarak Bizans ile mücadele etmişlerdir. Sâsânî ve Avar ittifakı neticesinde İstanbul'u 617 ve 626 yıllarında iki defa kuşatan Avarlar Bizans imparatorluğunu tarih sahnesinden silmenin eşiğinden dönmüşlerdir.⁷²⁶ Hüsrev Perviz döneminde Avar ve Sâsânî orduları İstanbul'u kuşatmışlar fakat Avarların Bizans'tan yüklü miktarda altın vergi karşılığında savaştan vazgeçmeleri ve Sâsânî komutanı Şehrberaz'ın donanmasının esen bir fırtına ile imha olması sonucunda Bizanslılar yok olmaktan son anda kurtulabilmişlerdir. Avar ve Sâsânî ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda Altay kültürüne ait kayış süslemelerinde görülen grifonların İran kültüründe görülmesi ve bu kültür unsurunun batıya doğru göç eden Avarlarda göze çarpması İran kültürünün Avarlar ile giriştikleri kültürel bir etkileşim sonucunda bunu onlardan almış oldukları tahmin edilmekle beraber⁷²⁷ iki ülke arasındaki siyasi ilişkinin yanında kültürel münasebetlerin oluştuğunu da göstermektedir. Bununla beraber, Avarların özellikle Sâsânîlerle münasebetleri daha çok siyasi alanda Bizanslılara yönelik savaşlarda kendi aralarında ittifak kurma yolunda gerçekleşmiştir.

2.4.1. Avarların Ortaya Çıkışları ve Yükselmeleri

MÖ 450'li yıllarda Sabirlerin yurtlarını bırakarak göçlerine neden olan Avarlar ilk defa bu tarihte adlarını dünyaya duyurdular. Sabirlerin yurtlarından kaçmaları neticesinde önlerine çıkan Ogurlar, Onougurlar ve Sarı Ogurları yerlerinden ederek onların Kafkasya ve Karadeniz bölgelerine kaçmalarına neden oldular. Sabirleri yerlerinden eden Avarlar bu göçten sonra MÖ 350'li yıllarda Kafkaslarda gözükmeye başladılar.⁷²⁸ Kendilerine Ruan-ruan ve Juan-juan adı da verilen Avarların gerçek adları hakkında tam bir kanıya varılamamıştır. Kendilerine Türkçe "apar"⁷²⁹ denilen ve karşı koyan, çok direnen anlamlarına gelen Avarlara bu adı Latinlerin takmış oldukları tahmin edilmekle beraber, Çinliler Juan-juan şeklinde isimlendirmişlerdir.⁷³⁰

⁷²⁵ Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" (çev-Sadık Sadıkov) *Türkler* C. I, s. 925

⁷²⁶ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 19, İstanbul – 1992

⁷²⁷ Bahaeddin Ögel: "İslamıktan Önce Türk Kültür Tarihi" TTK, s.117, Ankara –1991

⁷²⁸ Samuel Szadeczký-Kardoss: "Avarlar" (Çev-Ruşen Sezer) s.284, İstanbul–2002

⁷²⁹ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 18, İstanbul – 1992

⁷³⁰ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.64, İstanbul–1977

Bunun yanında 385 ve 534 yılları arasında Çin'in kuzey Vey sülalesi ile giriştikleri savaşlar sırasında Çin kayıtlarına yoğun olarak giren Avarları Çin kayıtları “Şyung-nu” şeklinde de tabir etmişlerdir.⁷³¹ L. N. Gumilev ise Avarların Hionitler gibi Turanlıların soyundan geldiklerini söylemektedir.⁷³² Hem Asya, hem de Avrupa Avar devletlerinin başında kağan unvanı taşıyan bir hükümdar bulunmaktaydı. Kağan'dan sonra ise Yuğruş adını taşıyan vezirler gelmekteydiler. Avarlarda ayrıca bir de Tudun rütbesi bulunmaktaydı ve daha çok başkomutan için kullanılan bu unvana genelde kağan sahipti.

394 yılında Tabgaçlıların Siyenpi-Topa hanedanının yerine Avar hanedanlığı Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturmuştur. Hükümdarlarına yabgu diyen Tabgaçların aksine Aparlar kağan adını vermektedirler. Tabgaç hükümdarlığına son veren ilk Apar hükümdarı Tolon kağandır. Tolon kağanın Tabgaç hâkimiyetine son vererek 394 yılında kurmuş olduğu bu devlet 552 yılına Töles isyanları ve Göktürklerin çıkışları ile son bulmasına kadar devam edecektir. Kore bozkırlarından Karaşar'a kadar eski Hun imparatorluğunu yeniden diriltten Avarlar Büyük Hun imparatorluğu kadar parlak bir yönetime sahip olamamışlardır.⁷³³ Çinlilerle yaptıkları savaşlara ilaveten Avarlar, Yenlilerle çok defa bitmek bilmeyen savaşlara giriştiler. Hatta Avarlar Yenlileri kendi saldırılarından korunmak amacıyla uzun bir duvar yaptırmaya mecbur ettiler. 430 yılında Gavçüler ve Tabgaçların yapmış oldukları bir ittifak ile Avar kağanı Datan yenildi ve üzüntüsünden öldü. Avarlar savaşlarda genelde düşmanın karşısına çıkmak yerine onları kurak olan bölgelere çekmek suretiyle açlık ve kuraklık nedeniyle eli boş göndermeyi yeğliyorlardı. Avar sınırlarının genişliği ve kurak arazilerin çokluğu bunda etkili olmaktadır. Bu taktikle kışın soğuktan yazın ise aşırı sıcak ve kuraklıktan dolayı askerlerin çoğu ölmekteydi. Bu geleneği başlatan kimse ise Avar kağanı Vuti'ydi.⁷³⁴

Çin imparatoru Tayvu, Yüebanlılar ile güç birliği yaparak 448 yılında Avar kağanı Tuhocin üzerine yürüyerek onun ağır bir yenilgi almasına neden oldu. Bu yenilgi Avarların Çin topraklarına olan akınlarını durdurmuştur. Avarlar bu defa yönlerini Tarem havzasına yönelttiler. Burada kendileri ile aynı soydan Şyung-nu kökenli olan Cüçü sülalesini ortadan kaldırarak gözlerini doğu batı ticaretinin önemli merkezi olan Hoten'e diktiler ve burasını istila ederek doğu batı ticaretinin üzerine oturmuş oldular. 510'lu yıllarda Avar devleti iç karışıklıklara sahne oldu. 520 yılında Çoğnu kağan öldürülünce yerine küçük kardeşi Anagay tahta oturtuldu. Fakat bu Avar iç karışıklıklarını önlemeye yetmedi. Tahta çıkmış olan Anagay'a öldürülen kardeşi Çoğnu kağanın yandaşları isyan ederek onun Vey sarayına kaçmasına neden oldu. Anagay'ın kaçması

⁷³¹ Denis Sinor: “Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı” (çev- Talat Tekin) s.393, İstanbul–2002

⁷³² Sevda Süleymanova: “Kafkasya ve Avarlar” (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C. II, s. 676

⁷³³ Jean-Paul Roux: “Türklerin Tarihi” (çev-Galip Üstün) Milliyet Yayınları:74 Mart – 1991

⁷³⁴ Denis Sinor: age, s.394

ile tahta amcası Polamın geçti. Tahta geçtikten sonra ani bir Gavçü saldırısı üzerine ülkesini bırakarak kendisi de Çinli Vey sarayına sığınmak zorunda kaldı. Çinliler Avar topraklarını amca-yeğen arasında paylaşarak Turfan ve Karaşar arasındaki Yinşan merkezli batı topraklarını Anagay'a bıraktılar. Amcası Polamın da Kokonur merkezli ülkenin doğu tarafına sahip olmuş oluyordu.

Çinlilere fazla güvenmeyen Polamın kendine yeni bir müttefik arayışına girdi ve Akhunlara yanaştı. Polamın üç kızını birden Akhun hükümdarı ile evlendirdi. Bu durum üzerine Çinliler Polamın'ı yakalayarak onu hapsettiler. 524 yılında Polamın'ın zindanda ölmesi üzerine Anagay ülkenin tek hâkimi oldu. Anagay Vey hanedanının ikiye bölünmesi üzerine her iki taraf ile iyi ilişkiler kurarak onların ayrılıklarından yararlanmak istedi. Fakat bu sırada kendi bünyesinde meydana gelen gelişmelerden habersiz kalmıştı. Tölesler Avarlara karşı isyan hazırlığındaydılar ve bu sıra Avarların itaati altında yaşayan Tukue boylarının yabgusu Bumin'de halkını Avarların yönetiminden kurtarmak için fırsat kollamaktaydı.

550 yılında Tölesler Avarlara karşı bir isyan hareketine girişerek Töles boyları Avarlara karşı itaatsizliklerini bildirdiler. Bunun üzerine Avarlardan önce harekete geçen Bumin bu isyanı kolay bir şekilde bastırdı ve Anagay'ın gözünde itibarlı bir yere geldi. Bu makamını kullanmak isteyen Bumin Anagay'ın kızıyla evlenmek istedi. Fakat bu tavır Anagay'ın çok zoruna gitti ve onları aşağıladı. Bunun üzerine Bumin Avarlara karşı itaatsizliğini bildirerek savaş hazırlıklarına başladı.⁷³⁵ Bumin Kağan batıdaki fetih hareketlerini İstemi'ye bırakmıştı. İstemi'nin Göktürk sınırlarını Ceyhun nehrinin batısına taşınması sonucunda Göktürklerle çetin bir mücadeleye girişen Avarlar, müttefikleri olan Akhun ve Ogurlar ile bu savaşı kaybedince bu bölgeyi terk ederek Kafkaslara çekildiler. Günümüz Dağıstan bölgesini merkez olacak şekilde yerleşen Avarlar burada Sâsânî ve Bizans'ın Kafkas mücadelelerinde kilit bir rol üstlendiler. Kafkaslara yönelerek burada yerleşen Avarlar, Alanlar ve Ogurları itaatleri altına alarak İran ve Bizans arasında önemli bir güç haline geldiler.⁷³⁶ Kafkasya'da yerleştikten sonra Avarlar Bizans'a elçiler göndererek yıllık vergi verme karşılığında yerleşebilecekleri bir yurt istediler.⁷³⁷ Avarların kağanı Bizans İmparatoru Jüstinyen'e silahlı bir bağlaşma önererek yapacağı hizmetler karşılığında yıllık yardım parası ve kavmi için yerleşecek topraklar istemiştir. İmparator elçilere zengin armağanlar vererek bu durumu düşüneceğini ve sonra kendi elçisi ile haber göndereceğini söylemiştir. Bizans imparatorları VI. yüzyıldan sonra sınırları boyunca yaşayan kuzey ve Kafkas kavimleriyle bağlaşarak bunları imparatorluğun güvenliğini tehlikeye sokan Sâsânî ve diğer kavimlere karşı kullanmışlar ve devletlerinin sürekliliğini para karşılığında yabancıların desteği

⁷³⁵ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 93 ve 151, Ankara – 1988

⁷³⁶ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 154(aynı yer)

⁷³⁷ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 154(aynı yer)

ile sağlamışlardır. Jüstinyen imparatorluğunun ilk yıllarında Doğu Bizans eyaletlerine karşı saldıran Onogurlara karşı Sabirleri, Kuturgurlara karşı Uturgurları kullanmış ve kuzey kavimleri birbirine kırdırarak doğu sınırlarının güvenliğini sağlamıştır. Bizans imparatoru Avarlara gönderdiği mesajında, Bizans'a doğudan gelebilecek tehlikelere karşı koymak koşulu ile yerleşme bölgesi vereceğini ve para yardımı yapacağını bildirmiştir. Avarların kağanı bu koşullara önceleri razı olmuş ve daha sonraları da Kuturgurlar ile anlaşarak Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgeleri ele geçirmeye başlamıştır. Bir süre sonra Aşağı Tuna bölgesine kadar uzanarak Bizans sınırının batı yakasına gelmiştir. Avar kağanı Bizans'a yeniden elçiler göndererek Avrupa'da yerleşmeye elverişli topraklar istemiştir. Uzun görüşmeler sonuçsuz kalınca Avarlar artık Bizans İmparatorluğu'na düşman gözü ile bakmaya başlamış ve kısa bir süre içinde İslav boylarını egemenlik altına alarak Avrupa'nın içine doğru akınlar düzenlemişlerdir. Bu dönem Sâsânî ve Bizans tahtlarında oturmuş bulunan Hüsrev Anuşirvan ve Jüstinyanus bu iki topluluk ile anlaşarak onları birbirleri aleyhine kullanmak istediler. Sonunda aralarındaki diplomasi savaşını kazanan Anuşirvan Avarlar ile birleşerek Jüstinyanus'a karşı 558 yılında önemli bir zafer elde etmiştir.⁷³⁸

2.4.2. Göktürklerin Bizans'a, Avarlar'a Karşı İttifak Çağrısı

Miladî 562 yılında İstemi Kağan Akhun varlığına son verdikten sonra henüz ciddi bir tehlikeyi oluşturan Avarlara karşı bir ordu tertip etti. Amacı Avarları Hazar Denizinin kuzeyinden kovarak buradan Kafkaslar ve Karadeniz'e açılarak; Gürcü, Ermeni ve Bizanslılarla komşu olmayı hedefliyordu. Kuzey batıdan Bizans'a ve kuzey doğudan Göktürlere sınır olan Avarlar için İstemi Bizans'ın desteği gerektiğini düşündü ve bu amaçla İstanbul'a bir elçi heyeti gönderdi. Bu elçi heyeti ile İstemi Bizans'a Avarlar üzerine yürüyeceğinden bahsetti. Bizans sarayına gelen Göktürk elçileri imparatora Akhunları nasıl yendiklerini ve onları nasıl itaatleri altına aldıklarını anlattı ve şu an bu kavimden geri kalanların kendi topraklarında yaşamış olduklarından bahsetti.⁷³⁹

Kafkaslarda Alanların hâkim olduğu bölgelerde yeni devletlerini kuran Avarların başına ise Beyan geçmişti. Avarlar hâkimiyet sahalarını Karadeniz'in kuzeyinden aşağı Tuna'yı içine alacak şekilde genişletmiş bulunuyorlardı. Elbe ırmağı boylarına saldıran Avarlar burada Frank kralı Sigebert ile çatışmalara girmişlerdi. Avarların Lombardlar ile savaşları sırasında Avarlar ve Lombardlar arasına sıkışmış olan Gepitler dağılınca Avarlar Lombardlarla yapmış oldukları anlaşma gereği onların ülkelerine hâkim oldular. Böylece Avar kralı Beyan Karpat havzasının batı bölgelerini ele geçirerek Orta Tuna boylarına hâkim olmuş oluyordu.⁷⁴⁰ Gepit arazilerinin

⁷³⁸ İnanetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s.91, Tahran 1376hş

⁷³⁹ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.101, Erzurum-1971

⁷⁴⁰ Samuel Szadeczky-Kardoss: "Avarlar" (Çev-Ruşen Sezer) s.285, İstanbul-2002

sahibi olan Beyan Kağan böylece Gepitlere ait eski başkentleri Sirmium'un kendilerine verilmesini istedi. Bunun yanında Oturgur ve Koturgurların kendi etkinlik alanlarında yaşadıklarını iddia ederek onların Bizans'a vermiş oldukları verginin kendilerine verilmesi gerektiğini iddia ettiler. Bizans imparatoru Justinos ise Kağan Beyan'ın bu isteğini tamamen reddetti. İstemi'nin İstanbul'a yollanmış olduğu elçilik heyeti Bizans imparatoru Justinos'a kendi kaçak uyrukları olduklarını söyledikleri Avarlar'a karşı Kağanlarının birlik teklifini ileten Göktürk heyetinin bu teklifini kabul etti. Fakat Justinos Göktürklerle yapmış olduğu bu ittifakı bir savaşa sürüklemek yerine Avar kağanı Beyan ile bir antlaşma yapmanın maslahata daha uygun olduğunu düşündü ve Avarların Gepit hâkimiyetini kabul ederek onlarla anlaştı.

Miladi 597 yılında Göktürk hakanı Böğü Avarların Kafkaslardaki varlığına son vermek amacıyla Bizans imparatoru Mourikyus'a birlik çağrısında bulunarak eski ittifakı güçlendirmek istedi. Böğü'nün amacı ordusuyla Kafkaslar üzerine yürümek ve buradaki Avar varlığına son vermektir. Göktürklerin Avrupa ve doğuyu birleştiren ticaret yolunun kontrolünü sağlamak amacıyla vermiş oldukları uğraşların sonuncusu olan bu girişim; bu ticaret yolunun önemini giderek arttırmasından kaynaklanmaktaydı.⁷⁴¹ Bunun için Bizans'tan yardım istemek suretiyle hem Avarları rahat bir şekilde ortadan kaldıracak hem eski ittifakı güçlendirmiş olacaktı. Göktürklerin bu ittifak için Bizans ile komşu olmak Hazar Denizinin kuzeyinden ipek yoluna açılan güvenli bir yol oluşturmak ve Bizans'ı Hint ve Çin pazarına rahat bir şekilde ulaştırmak gibi teklifleri bulunmaktaydı. Fakat Bizans imparatoru Mourikyos ülkesinin iç karışıklıklarını öne sürerek bu çağrıya olumsuz cevap verdi.⁷⁴²

2.4.3. Avarların Bizans Başkent'i İstanbul'u Kuşatmalarında Sâsânîler'in Rolü⁷⁴³

574 yılında Avar Kağanı Beyan Tiberos komutasındaki Bizans ordusunu mağlup etti. Aynı Tiberos tahtı bırakan Justinos'tan yönetimi devralınca Avarlarla anlaşma yaparak yıllık seksen bin altın vergi vermeyi kabul etmiştir.⁷⁴⁴ Bizans'ın Gürcü ve Göktürkler ile Sâsânîlere karşı oluşturdukları koalisyonu karşı Bizans'a karşı Sâsânîlerin yanında yer alan Avarları kendi yanına çekmek istemiştir. Justinos'tan sonra Göktürkler kendi amansız düşmanları olan Avarlarla anlaşma yoluna giden yeni imparator Tiberos ile tüm ilişkilerini askıya aldılar. 578 yılında Bizans'la anlaşma halinde olan Kağan Beyan yanına aldığı altmış bin kişilik bir kuvvet ile Balkanları istila etmeye çalışan Slavlar üzerine yürümek bahanesi ile Bizans gemi ve askeri yollarını kullanarak Slavların gücünü kırmayı bir yandan da Bizans'ın zaaf noktalarını tespit

⁷⁴¹ Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) *Türkler C. II*, s. 678

⁷⁴² İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" s.131, Tahran 1376hş

⁷⁴³ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 19, İstanbul – 1992 (Avar kağanı Beyan ile Sasani imparatoru II. Perviz 617 ve 626 yıllarında yapmış oldukları bir ittifak ile iki defa Bizans başkenti İstanbul'u kuşatmışlardır.)

⁷⁴⁴ Sevda Süleymanova: agm, s. 675

ederek başkenti kuşatmanın planlarını yapıyordu.⁷⁴⁵ Nihayet Bizansla yaptığı anlaşmayı bozan Kağan Beyan Tiberos'tan sonra tahta oturan Mavrikos ile yaptığı savaşla Tiberos'a kabul ettirmiş olduğu yıllık seksen bin parça altın vergiyi ona da kabul ettirdi. Fakat başkentteki Sirimum arazisinde gözü olan Beyan burayı alabilmek ve başkenti kuşatmak için Bizans'ı uzun yıllar uğraştırabilecek bir müttefik bulmakta gecikmedi. Kağan Beyan 617 yılında Sâsânî hükümdarı Hüsrev Perviz ile Bizans'a karşı bir ittifak kurarak bu ittifakın neticesinde Kafkasya topraklarında Kûr arazisine kadar inmeyi başarabilmiştir. Bu ittifaktan sonra Avarlar Kuzeyden ve Sâsânîler doğudan Bizans topraklarına doğru hücumla geçtiler.⁷⁴⁶ Doğuda Sâsânîlerle meşgul olan Bizans ordusu Başkenti tamamen Avarların insafına terk etmiş oluyordular. Bu savaşlar sırasında bir yandan Balkanlara yerleşmeye çalışan Slavları püskürtmeye çalışan Avarlar bir yandan da defalarca İstanbul önlerine kadar sokuldular.⁷⁴⁷ Bizans imparatoru Avarlara vermeyi taahhüt ettiği yıllık seksen bin parça altını yüz bin parça altına çıkarmasına rağmen Avar akınları hiç durmadan devam etti.

Bu sırada Hazar Denizi'nin kuzeyini dolanarak Bizans ile komşu olmak isteyen Göktürkler Kafkasları geçerek Karadeniz sahillerine ulaşmış bulunmaktaydılar.⁷⁴⁸ Sâsânîlerin Bizansla olan yirmi yıl savaşları dolayısı ile sınır ticaretini Bizans'a kapatmış olmalarından dolayı hem Bizans ve hem Göktürk ekonomisi bundan olumsuz bir şekilde etkilenmiş bulunmaktaydı. Sâsânîlerin kendi sınırlarını doğu batı yönünde Bizans'ın aleyhine olacak şekilde kapatmalarına karşı Göktürkler Küçük Asya ve Kafkaslar yoluyla Hazar Denizi'nin kuzeyinden Bizans ve Hindistan arasında yeni bir ticaret yolu açmak istiyorlardı. Bu şekilde Göktürkler ipek yolu ticaretinin önünü tıkamak isteyen Sâsânîlere karşı yeni bir ticaret yolu açmak ve bu suretle darbe almış olan ipek yolu ticaretini tekrar canlandırarak eski ekonomik gücünü elde etmeye çalışmak amacını gütmekteydiler.

576 yılında Göktürk birlikleri Kırım'a ulaşmış bulunmaktaydı. Göktürklerin Kırım'a ulaştıklarını haber alan Avar kağanı vaktiyle Orta Asya'daki imparatorluklarına son vermiş bulunan bu amansız düşmanlarının kendi arkalarından Karadeniz'in kuzeyine kadar gelmiş olmaları karşısında tedirginlik yaşadı ve ordusunu toplayarak İstanbul'u terk etmek zorunda kaldı ve ordusuyla Sirimum'a geri çekildi. Avarların Göktürk tehlikesinden dolayı geri çekilmesi üzerine rahat bir nefes alan Bizanslılar Sâsânîler üzerine yoğunlaşarak doğu sınırlarında ağırlıklarını Sâsânîlere iyice hissettirmeye başladılar. 592 yılında Sâsânîlerle olan savaşlar bir barış anlaşması ile noktalanınca Mourikiyos Avar tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyla onların

⁷⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 154, Ankara – 1988

⁷⁴⁶ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 535, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁷⁴⁷ Samuel Szadeczky-Kardoss: "Avarlar" (Çev-Ruşen Sezer) s.286, İstanbul-2002

⁷⁴⁸ Samuel Szadeczky-Kardoss: age, s.287

üzerine sefer yapma gereksinimi hissetti. Fakat kendi döneminin sonuna kadar Avarlarla birkaç vuruşmaya giren Mourikiyos bu savaşlardan bir sonuç elde edemedi.

Sâsânî imparatoru Hüsrev Perviz 620 ve 626 yılları arasında Bizans'a karşı girişmiş olduğu savaşlarda el-Cezire, Filistin, Suriye topraklarını ele geçirmiş bulunuyordu. 619 yılında Sâsânîlerin Avarlarla ittifak ederek İstanbul'u kuşatmalarının ardından iki ülke İstanbul'u kuşatma konusunda bir daha anlaşmaya vardılar.⁷⁴⁹ Şahrbaraz komutasındaki Sâsânî ordusu Anadolu'yu geçerek Kadıköy'e ulaşmış;⁷⁵⁰ Avar kağanı Beyan da Bulgar, Gepit ve Slavlardan oluşan bir orduyla Balkanlar ve Trakya'yı aşarak İstanbul önlerine gelmişti.⁷⁵¹ Buna göre İranlılar Anadolu yakasından, Avarlar da Trakya yakasından İstanbul'a yürüyeceklerdi.⁷⁵² Bu sırada Doğu Anadolu'da bulunan Bizans imparatoru Herakliyus yönünü Kafkaslara çevirerek Hazarlardan yardım almak için Tiflis'e gitti. Slav filosu İran ordusunu Avrupa kıyısına geçirecekti. Ne var ki Bizans donanması buna izin vermedi ve Slavlar ile İranlıları geri püskürttü. Sâsânî ordusunun komutanı Şehrberaz Asya yakasındaki ordusunu Avrupa yakasında bulunan Avarlara yardım amacıyla gönderme girişimini Bizans donanması esen rüzgârın kendilerine yardım etmesi neticesinde Sâsânî gemilerinin sürüklenerek dağılması üzerine engellemiş oldular. Avarlar ise yaklaşık iki ay İstanbul'u kuşattılar ve her gün saldırdılar, ancak Bizans kendisini çok iyi savundu ve tüm saldırıları geri püskürttü. Bizanslı din adamları Bizans ordusunun düşmana olan azmini arttırmak amacıyla yapmış oldukları etkili vaazlar ve Bizanslıların etkili direnişleri sayesinde Avar ordusu içerisinde çatlaklar meydana geldi. Savaş sırasında büyük kayıplar veren Avar ordusu geri çekildi ve Macaristan'a geri döndü. Bizans kuşatmasının başarısızlığı Avar İmparatorluğu'nun dönüm noktası olmuş ve devlet artık bir gerileme ve çöküş dönemine girmişti. Avarların bütün Avrupa'yı yıldırان eski gücü de azalmaya başlamıştı. Kağan Beyan'ın 630 yılında ölümünden sonra Avarlar dağılma sürecine girmişlerdir.⁷⁵³

⁷⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 154, Ankara – 1988

⁷⁵⁰ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s. 103, Tahran 1339hş

⁷⁵¹ Samuel Szadeczky-Kardoss: "Avarlar" (Çev-Ruşen Sezer) s.292, İstanbul-2002

⁷⁵² Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C. II, s. 675

⁷⁵³ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 155

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TİCARİ VE KÜLTÜREL AÇIDAN TÜRK SASANİ İLİŞKİLERİ

3.1. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler

Farsların, Dünya medeniyetini Sasaniler döneminde fark edilir şekilde etkilediklerini görmekteyiz. Kültürel etkisi imparatorluk sınırlarının çok ötesine, Batı Avrupa'ya, Afrika'ya, Çin'e ve Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Ayrıca bu kültürel etki Avrupa ve Asya ortaçağ sanatının oluşmasında göze çarpan bir rol oynamıştır.⁷⁵⁴ Sasani krallarının edebiyatçıları ve filozofları himaye eden aydınlanmış insanlar oldukları söylenmektedir. I. Hüsrev Plato'nun ve Aristo'nun eserlerini Pehlevi diline çevirtip IV. yüzyılda inşa etmiş olduğu Gundişapur üniversitesinde öğretilmesini sağlamıştır.⁷⁵⁵ I. Justinyan Atina okullarını kapattığı zaman, yedi öğretmen İran'a kaçmış ve I. Hüsrev'in sarayında himaye altına alınmışlardır. Justinyan'la 533 yılında yapılan anlaşmayla, Sasani kralı Yunan bilgelerin serbestçe memleketlerine dönebilmelerini ve her türlü eziyetten uzak tutulmalarını şart koştuğu söylenmektedir. Sasaniler kendilerini Helen uygarlığı ve Partlardan sonra Ahamenidlerin devamı olarak gördüler. Sasani sanatı geleneksel İran sanatının örneklerini Helenistik öğeler ve etkilerle birleştirdi. Pers İmparatorluğu'nun Büyük İskender tarafından fethedilmesi, Helenistik sanatın Batı Asya'ya doğru yayılmasını başlattı. Doğu bu sanatın dış formunu kabul etse de ruhunu gerçekte asla asimile etmedi.⁷⁵⁶ Helenistik sanat, Yakın Asya'nın insanları tarafından Partlar döneminde zaten özgürce yorumlanıyordu. Sasani dönemi boyunca buna karşı bir reaksiyon vardı. Sasani sanatı İran'a özgü yerel gelenekleri ve formları yeniden canlandırdı. İslam döneminde bunlar Akdeniz sahillerine kadar ulaştı.⁷⁵⁷

Türkler ve İranlılar arasındaki kültürel münasebetlerin geçmişi ise MÖ VII. yy'ya dayanmaktadır. Hazar'ın doğusu, kuzeyi ve güneyini içine alan Orta Tiyanşan merkezli ve İranlıların adına Türkistan dedikleri büyük Saka imparatorluğuna karşı doğuya doğru yayılma emelleri güden İranlı Ahamanişler Türkistan adını verdikleri yerlerde başlarında Alper Tunga'nın bulunduğu Sakalarla sürtüşmeye başlamışlardı. Bu savaşlar sırasında Alper Tunga'nın kardeşi Barsgan Beykent'te üzerine doğru gelen Ahamaniş prensi Siyavuş komutasında bir orduyu yenerek Siyavuş'u öldürmüştür.⁷⁵⁸ Ahamaniş prensi Siyavuş'un öldürüldüğü bu gün Sasaniler dönemi İran'ına kadar bir matem günü olarak her sene anılarak gelmiştir. İranlıların Anadolu ve Kafkaslardaki Saka varlığına Zile yakınlarında yapmış oldukları bir savaşla MÖ 626 yıllarında son vermelerini de yine İranlılar her sene bayram olarak kutlamışlardır. Bu

⁷⁵⁴ Ali Akbar Sarfaraz: "Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sasani" s. 329-330, Marlik-1996

⁷⁵⁵ Parviz Marzban: "Hulasa-i Tarih-i Hüner" s. 36. Elmiv Farhangi-2001

⁷⁵⁶ Parviz Marzban: age, s. 36vd

⁷⁵⁷ Parviz Marzban: age, s. 36(aynı yer)

⁷⁵⁸ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.25, İstanbul-1977

bayramların varlığına az değişmiş şekliyle Sasaniler döneminde de varlıklarını devam ettirdiklerine şahit olmaktayız.

Sasaniler dönemi İran'ı dâhil, Turanî Aryaniler ve diğer Fars toplulukları ile Hint, Afgan toplumları üzerinde medeniyet alanında büyük tesirler icat eden Türk topluluğu hiç şüphesiz Kuşanlılardır. İskender'in Helenizm medeniyeti üzerine bina ettiği Greko Baktirya imparatorluğunun üzerine kurulmuş Kuşan imparatorluğu Hint ve Aryani din ve kültür unsurlarını sentezleyerek yüksek bir medeniyet modeli ortaya çıkarmış bunları kendi Türklükleri ile karıştırarak yaşamış oldukları bölgedeki bütün kavimler üzerinde büyük tesirler bırakmışlardır. Afgan tarihçisi Abdulhay Habibi bu günkü Afgan ve Hint medeniyetlerinin ortaya çıkışının temelini Ahamaniş, Yunan, Hint ve Budist felsefesini Türklükleri ile yoğurarak bütün kültürler üzerinde egemenlik kuran Kuşanlıların attığına inanmaktadır.⁷⁵⁹ Yine aynı tarihçi devamında Kuşanlıların geriye bıraktıkları sanat eserlerindeki süslemelerin Saka dönemi süslemeciliğinin görkemli unsurları olduğunu belirtmektedir.

Erken ortaçağlarda Sasaniler ve Türkler arasındaki ticari, kültürel ve siyasi ilişkiler Kuşanlarla başlamış, Akhunlar ve Göktürkler ile devam etmiştir. Kuşanların imparatorluk olarak yıkılıp yabguluklar halinde yönetildiği MS III. yüzyılın başlarında bazı Toharistan ve Baktirya gibi Kuşan yabgulukları Sasanilere bağılıklarını bildirdikleri için Sasani ileri gelenleri tarafından yönetilen bu topraklar üzerinde Sasani dönemine ait gümüş ve altın kaplar, altın, gümüş ve bakır sikkeler, ipekli halı ve traz dokumalar ile Kuşan ve Sasani ilişkilerini gösteren kitabelere rastlanılmakla beraber aradaki kültürel ilişkileri görmek açısından birçok ipucu mevcuttur. Endüstriyel alanda kaliteli ipekli dokumaları Sasanilerden ele eden Kuşanlar pamuk kültürünü ise Sasani ülkesine kendileri sokmuşlardır.⁷⁶⁰ Horasan'da karar kılan Sasani pamuk endüstrisinin Horasan iklimine alıştırılarak burada geliştirildiği ve elde edilen ürünlerin Çin, Bağdat ve Mısır'a kadar ihraç edildiği belirtilmektedir.

Bunun yanında Türk-Fars kültür etkileşiminin en büyük etkenlerinden bir tanesi de "ipek yoludur". İki medeniyete ait kültürel unsurların etkileşim alanı olan Aşağı Türkistan bölgesi ipek yolunun buradan geçmesinden dolayı yoğunluk kazanmıştır. İslamiyet de dâhil Ari, Sami ve Orta Asya dinlerinin yayılmasındaki en büyük etkenlerden bir tanesi ipek yolu üzerinde doğu-batı arasındaki ticaret yolu üzerinde birçok kavime ait unsurların seyir halinde olmasının rolü büyüktür.⁷⁶¹ Bununla birlikte İç Asya'nın Toharistan, Çağanyan, Harzem gibi değişik vahalarında şehir devletleri şeklinde varlıklarını devam ettiren İranlılar kendi sanat ve

⁷⁵⁹ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 520, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁷⁶⁰ Abdulhalik Bakır: "Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda" s. 164, Ankara – 2005

⁷⁶¹ Zekeriya Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 73, Konya – 1989

edebiyatları ile yoğurmuş oldukları Zerdüşt, Mani ve Budha dinlerini göçebe komşuları olan Türkler arasında yaymaya çalışmışlardır.⁷⁶²

3.1.1. Akhunlar ve Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler

Akhunlarla ilgili arkeolojik buluntuların çok az olduğu söylenmektedir. Yine de tarihleriyle ilgili bilgi sağlayan ögeler arasında para ve kitabeler ön sırada yer alır. Para ve kitabelerin çoğu Doğu İran ve Afganistan yörelerinde ele geçmiştir. Bunların büyük bir bölümü Toraman ve Mihrakula dönemleri ile ilgilidir. Akhun paraları üzerinde yapılan nüvizmatik araştırmalar sonucunda bunların atlı, büst ve yarı drahmi tipi olarak üç türe ayrıldığı anlaşılmıştır. Akhunlar bir süre, Orta Asya'da başka kavimlerle beraber yaşamışlardır. Bu ortak yaşayış süresi içinde kültürel açıdan karşılıklı bir alışveriş gerçekleşmiştir. Özellikle dil ve bazı gelenekler açısından çeşitli kavimlerin Akhunları etkiledikleri görülmüştür. Toharistan'a yerleştikten sonra ortaya çıkan Toharca dili aslında Akhun dilinden başka bir şey değildir. Toharca, diğer dillerden farklı bir yapıya sahipti ve yirmi beş harften meydana geliyordu.

Akhunlar da kendilerinden önce bu bölgede devlet kurmuş olan Kuşanlar gibi Budizm'i seçmişlerdi. Her ne kadar imparatorları Budizm'e karşı savaş açmış ve Budistlerin tapınaklarını yakıp yıkmışsa da Akhunlar'da toplum arasında Budizm dini yaygınlık göstermiştir. 400 yıllarına kadar Orta Asya steplerinde yaşayan Akhunlar 425 yılında Afganistan ve Sasani topraklarına girmişler ve sahip oldukları kültürü bu coğrafyalara taşımışlardır.⁷⁶³ Güney bölgelerine yaptıkları akınlarda Budistlerle karşılaşmışlar, onların etkisi altında kalarak bu dine inanmışlardır. Sasani İmparatorluğun yıkılmasından sonra beliren Müslüman akınları Akhunları daha sonra da İslamiyet'e yöneltmiştir. Akhunlar, devlet kurdukları bölgeye, çıkış noktası olan Orta Asya'nın geleneksel kültürünü taşımışlardır. Göçebe bir kavim olan Akhunlar devlet kurduktan sonra da göçebeliklerini sürdürmüşlerdir. Akhunların Orta Asyalı ve göçebe olmalarının yanı sıra bir üçüncü özellikleri de karakteristik bir Hun kavmi olmalarıydı. Böylece eski Hun kültürünü de devam ettirmişlerdir. Bu özelliklerin oluşturduğu Akhun kültürüne önceleri Budizm'in ve son dönemlerde de Müslümanlığın katkıları olmuştur. Ayrıca Budizm'in Akhunlarla Türkistan'da yerleşmesi Zerdüştlüğün buraya girişini önlediği gibi bölgenin Farslaşmasının önünü de almıştır.⁷⁶⁴ Tüm bu ögeler birleştiği zaman Akhun kültürünün genel çerçevesi ortaya çıkmaktadır. İpeğin dini sembolleri yaymada bir kültür olarak kullanılmasının Akhunlar döneminde Budizm'i yaymak konusunda ilk olarak kullanıldığı ve bu usulün Akhunlar vasıtasıyla Sasani ülkesine geçtiği ifade edilmektedir. Sasani şahı I. Hüsrev'in "Akhun" işi bir

⁷⁶² Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 36, Ankara – 1998; ayrıca bkz; Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 181, İstanbul – 2003

⁷⁶³ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 64 Tahran-1362

⁷⁶⁴ Osman Turan: "Selçuklular ve İslamiyet" s. 6, İstanbul – 1999

ipekli perdeyi üzerinde Ahuramazda'yı ifade eden dini semboller olduğu halde kendi vasalları olan Süryani tapınağına hediye ettiği söylenmektedir.⁷⁶⁵

Akhunlar da at sırtında yaşayan bir kavimdi. Hem günlük yaşamda, hem de kültür ve sanatlarında hayvan konusuna önem vermekteydiler. Eserlerinde ve süslemelerinde hayvan motifleri göze çarpmaktadır. Göçebe yaşam, çadır olgusunu da devam ettirmiştir. Sosyal yaşam ve ilişkiler ile beraber kültür ve sanat olguları da buna göre biçimlenmiştir. Akhunların devlet kurdukları bölgelerde daha sonraları birçok devletin kurulması ve Akhunların göçebeliklerini sürdürmeleri yüzünden arkalarında kalıcı anıtlar bırakmamalarına neden olmuştur. Akhun kültürü ile ilgili en önemli bulgular yaşadıkları bölgelerde yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan kitabeler ve bulunan paralardır. Bunların üzerindeki yazı ve şekillerin okunması ve yorumlanmasıyla Akhun tarihi ve kültürü gün ışığına çıkmıştır

Akhunlar'ın Sasanilerle olan münasebetleri Akhunlar'ın batıya olan göçleri sırasında Sasaniler'in mahalli şiveleri olan Toharca ile tanışmalarıyla başlamıştır. Akhun paraları ve evrakları üzerinde Toharca'ya ait yazıtlar bulmak mümkündür. Bunun yanında Toharca'nın Akhun dili olduğunu söyleyen A. J. Windenkens gibi batılı tarihçiler bile vardır. Windenkens'e göre Akhunlar'ın kullanmış oldukları Arçi veya Arsi dili Toharca'dan başka bir şey değildir ve bu kavramlar Akhunlar'ın üzerinde yaşamış oldukları sahayı ifade ediyordu ki beyaz veya ak anlamlarına geliyordu. Bunun Çince karşılığı olan Po kelimesi de beyaz veya ipek kelimelerinin karşılığı idi.⁷⁶⁶ Fakat bu izahın birçok eleştiriye maruz kaldığı söylenmektedir. Çünkü Akhunlar'a bu ismin verilmesinin asıl nedeni olarak genelde onların diğer Hunlardan farklı olarak beyaz bir tene sahip olmalarını gerekçe olarak göstermektedirler.

Bununla beraber Akhunlar'ın Toharca'nın farklı bir şivesini konuştukları kendi dönemlerinden kalma sikkeler ve evraklardan anlaşılmaktadır. Turfan şehrine ait Akhun yazmaları üzerinde Toharistan'a ait Toharca yazılarının bulunması bu konuyu güçlendirmekle beraber bu konuda verimli bilgiler elde edilmediği için Akhunların konuşmuş oldukları dil muğlâk kalmış ve Akhun dili hakkında kesin bir bilgiye varılamamıştır. Akhunların Orta Asya menşeli bir kavim olmakla beraber Toharistan'a Hunların batı yönünde göçleri sırasında güneye inmeleri sonucu gelmelerine rağmen bu dille bu kadar nasıl kaynaştıkları da merak konusudur. Bununla beraber Akhunların Orta Asya'dan gelirken kendilerine has dillerinin olduğu muhakkak olmakla beraber Çin kaynağı Veyşu'da Akhunların dillerinin Avarlara, Hun ve Kaoçelere benzemediği ifade edilmiştir.⁷⁶⁷

⁷⁶⁵ Boris Ya. Stavisky: "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi" (çev-Mehmet Tezcan) *Türkler C. III*, s. 224,

⁷⁶⁶ Enver Konukçu: " Kuşan ve Akhun Tarihi" s.65, Erzurum-1971

⁷⁶⁷ Enver Konukçu: age, s.65

Çin kaynakları 516 yılında Akhunlar'dan gelen bir elçi grubundan söz ederken bunların Akhun hükümdarı Yentalito tarafından gönderildiklerini bildirmektedir. Bu hükümdarın adı Bizans kaynaklarında Eftalanos olarak geçmekle beraber bilim adamları bu ismin Soğdça ile alakalı olduğunu ifade etmektedirler. Akhunlar güneye Baktirya topraklarına indikleri dönemlerde burada çok sayıda İranlı asilzade oturmaktaydı. Akhunların Kuşan topraklarını ele geçirmeden önce bölge Kuşanşahr adıyla Sasanilere bağlı bir eyalet olmakla beraber burayı yönetmesi için kendilerine Kuşanşâh adı verilen saltanat ailesinden kimseler yanlarına aldıkları varlıklı aileler ile buraya yerleşmişlerdir. Akhunların bu bölgede güçlü bir imparatorluk kurmasından sonra Akhun devleti bünyesinde ve hatta orduda yüksek rütbeli subay olarak da görev yapan bu İranlı asilzadelerin Akhunlar ile Farsi unsurlar arasında bir irtibat kurduklarını ve Akhunların getirmiş olduğu Altay kültürü ile İran kültürün bu sayede çabucak kaynaştığı da belirtilmektedir.⁷⁶⁸

Akhunlar'ın Sasaniler'le ilk sıcak temasları Sasani hükümdarı Firuz ile yaptığı savaşlarıyla bilinen Akhun hükümdarı Ahşunvar döneminde olmuştur. Bununla beraber Ahşunvar'ın belirli bir kişinin ismi olmasından ziyade Akhun hükümdarlarına verilen ortak bir isim olduğu da ileri sürülmüştür. Bunun yanında Ahşunvar'ın öz Türkçedeki karşılığı olan Aksungur olması ihtimali üzerinde de durulmuştur.⁷⁶⁹

Her ne kadar Akhunlar için kullanılan ak kelimesinin onların fiziksel görünümlelerinden dolayı kendilerine verilen bir isim olduğunu söyleyen tarihçiler bulunsa bile Orta Asya halklarının kendi içlerinde “ak” ve “kara” olarak vasıflandırıldığı bir gerçektir. Renk adları Akhunlara kendilerine ait etnik boylar için kullanıldığı dahi olmuştur. Sasani kaynakları Akhunlardan Hyon diye bahsetmekle beraber kimi zaman onların başlarına “sped” (beyaz) ve kimi zaman “karmadh” (kırmızı) gibi renk adları getirmek suretiyle bazı ayrımlarda da bulunmuşlardır. Hatta Karmadh Hyonlar (Kızıl Hunlar) tabiri Kermihiones biçiminde Bizans kaynaklarına dahi girmiştir.⁷⁷⁰

Kızıl Hun tabirinin II. Şapur döneminde müttefiki olan Akhunların kendilerine göndermiş olduğu bazı Akhun boyları ile beraber onların Romalılarla 359 yılında yapmış oldukları Amid kuşatması sırasında kendilerine yardım amacıyla yollanan bu boylar için Sasanilerin kullanmış oldukları bir tabir olmakla beraber bu tabir olduğu gibi Bizans kaynaklarına geçmiştir. Ayrıca Khion veya Khon şeklinde Pehlevice “kan” anlamına gelen bu sözcüğün Sped Khon ve Karmadh Khon diye “beyaz kan” veya “kızıl kan” şeklinde Sasaniler tarafından Akhunlara takılmış olması da muhtemeldir. İran kaynakları Akhunların Türk kökenli olduklarında genelde hemfikir olmakla

⁷⁶⁸ Rahim Reisneya: “Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran” s. 524, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁷⁶⁹ Richard Frye-Aydın Sayılı: “Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler” Belleten XXXVII (1946) s.126

⁷⁷⁰ Denis Sinor: “Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı” (çev- Talat Tekin) s.404, İstanbul-2002

beraber bugün Türkistan bölgesinde yaşayan Özbek, Kaman ve Kazan Türklerinin atalarının Akhunlar olduğunu belirtmektedirler.⁷⁷¹

Maveraünnehir sahası üzerinde yaşayan alt kavimler üzerinde Akhunlar ve Sasanilerin ciddi tesirleri vardır. Bu dönemlere ait Maveraünnehir yapıtlarının çoğunda Budizm ve Zerdüştinin sanatsal unsurlarını görmek mümkündür.⁷⁷² Hindistan topraklarında meskûn Eftalitlerin Toharistan'ı ele geçirmelerinden sonra burada yapmış oldukları mabetlerde “kutsal at” motiflerini işlemişler, at üstünde av sahneleri, kağanların tören geçitlerini gösteren levhalar sıkça rastlanan sanat ürünleridir.⁷⁷³

3.1.2. Göktürkler ve Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler

İki yüzyıldan fazla bir süre egemenlik sürmüş olan Göktürkler, bütünüyle göçebe bir toplum olarak kabul edilmektedir. Buna rağmen Türk medeniyetine ilk edebi dillerini ve Türk alfabesini kazandırmak suretiyle kültür medeniyet alanında bir çığır açmışlardır.⁷⁷⁴ Göktürklerin sahip oldukları kültürel özellikleri bilmek için onların sosyal yaşamlarına bir göz atmak gerekmektedir. Eberhard Göktürklerin sosyal yaşamlarını şu şekilde özetlemektedir: “Elbiseleri soldan ilikli, saçları kesiktir. Üzeri keçe ile örtülü çadırlarda otururlar. Göç ederler, avla uğraşırlar, et yerler, kımız içerler, kürk ve yün kumaş giyinirler. Hakan şahsî kudrete bakılarak seçilir. Yirmi sekiz irsî rütbe vardır. Silahlar; boynuzdan yay, vızıldayan ok, zırh takımı, uzun mızrak, kılıç ve bıçaktır. İyi binici ve nişancıdırlar. Ölüler merasimle çadıra konular, koyun ve at kurban edilir; ölü çadırı etrafında at yarışları yapılır.⁷⁷⁵ Naaş bütün servet ve atıyla birlikte yakılır. Külü sonradan mezara konularak tekrar kurban edilir ve at yarışları yapılır, matemın sembolü olarak yüzler çizilir. Ölünün bir resmi hazırlanır. Ölen kişinin savaşlarda öldürdüğü düşman sayısı kadar mezar üstüne taş yığılır. Kurban edilen hayvanların kafatası bir sırığa geçirilerek dikilir. Ölüm merasiminde evlenme törenleri yapmaktan kaçınılır. Çocuksuz kalan üvey annelerle evlenme ve ölen kardeş karısıyla evlenme vardır. Göç yaparlar, yalnız hakanın doğan güneş kültünün bulunduğu yerde sağlam evleri vardır. Her yıl ecdat mağarasına kurban kesilir.⁷⁷⁶ Büyük bayram beşinci ayın ikinci yarısında Göktengri ve Sutengri'ye kurban kesilmesiyle başlar. Kısırak kımızı içerler, sonra şarkı söylerler, ruhlara inanırlar, büyücülerini sayarlar.⁷⁷⁷ Hunların kabul ettikleri yazı gibi yazıları vardır. Âdetleri her bakımdan H'yunğularinkine benzer. Kurt bayrakların üzerinde, üst kısmında tasvir olunurdu. Yeni hakan bir halı

⁷⁷¹ Said Nefisî: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 156, Tahran-1331hş

⁷⁷² Osman Turan: “Selçuklular ve İslamiyet” s. 2, İstanbul – 1999

⁷⁷³ Boris Marşak: “Türkler ve Soğdlular” (çev-Alesker Aleskerov) *Türkler C. II*, s.171

⁷⁷⁴ Akdes Nimet Kurat: “Göktürk Kağanlığı” *Türkler CII*, s. 49

⁷⁷⁵ Wolfram Eberhard: “Çin'in Şimal Komşuları” (çev-Nimet Uluğtürk) s. 87, TTKYay, Ankara – 1996

⁷⁷⁶ Wolfram Eberhard: age, s. 76

⁷⁷⁷ Wilhelm Radloff: “Sibirya'dan” C. II, s. 275vd, (çev-Ahmet Temir) İstanbul – 1976

üzerine oturtularak havaya kaldırılırdı.⁷⁷⁸ Kendilerine mahsus bir nevi tuzları vardır. Tanrıların tasvirlerini keçeden yontarlar ve deri torba içinde muhafaza ederler. Bu tasvirler iç yağı ile yağlanır. Aynı zamanda sırık üzerine de dikilir. Ona yılın dört çağında kurban kesilir, ev makamında keçe arabaları vardır, keçe örtüleri vardır.”⁷⁷⁹

Göktürkler dönemine ait elbiselerin başında ipekli ve kürklü dokuma ürünleri olmak üzere iki çeşit giyim tarzı müşahede edilmiştir. Bunlardan ipekli olan giysilerin üzerindeki motiflerin Sasani sanat tarzına ait motiflerin görülmesi⁷⁸⁰ aradaki ticari faaliyetlerden dolayı Göktürklerin ipekli Sasani dokumalarını satın aldıkları sonucu çıkarılabilir. Göktürk egemenlik sahası içerisinde yaşayan Kırgızların Sasani ve Araplar ile sıkı bir kürk ticareti olduğu söylenmektedir.⁷⁸¹ Yine Kırgızlar arasında yaygın bir şekilde tasvir alanları bulunan av sahnelerinin Sasani sanatını etkilediği ve İran’daki Tak-ı Butsan Sasani av sahnelerinde bu sahnelerin bulunduğu söylenmektedir. Bu av sahnelerinde bir tepenin yamacında dörtlü gitmekte olan iki süvari arkalarına dönmüş vaziyette ok atarak süvarilerin arkasında koşan aslanlar ile süvarilerin önünde havaya sıçrayarak koşuşan kaplan, geyik ve dağ keçisi sürüleri görülmektedir.⁷⁸²

Kazılarda Göktürlere ait bulunan çeşitli madeni paralarda ve bayrak olarak kullanılan kumaşların üzerinde altın kurt başını kullanırlardı.⁷⁸³ Ergenekon destanı nedeniyle Göktürkler bozkurdu kutsal sayarlardı. Issık göl yakınlarındaki Barsan harabeleri Göktürk uygarlığının simgesi sayılmaktadır, buralarda Göktürkler dönemine ait heykelciklerde bulunmuştur. Sukuluk eserlerinden ele geçen Soğd heykelciklerinde üç dilimli Sasani taşları şeklindeki İran tanrıları tasvirlerinin Kubadşah bölgesindekilerin aynısı olduğu söylenmekle beraber Göktürk sanatında Sasani unsurlarının etkisini de görmek mümkündür.⁷⁸⁴ Göktürkler döneminde Altay dağları civarında genelde Zerdüşt dini ile ilgili insan ve hayvan heykelciklerine rastlanılmıştır.⁷⁸⁵ Göktürk dönemine ait olan toprak kapların üzerlerinin İran mitolojisine ait resimlerle süslü olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanında bu tür motifler genelde Türkistan’daki şehirler aracılığıyla ticaret yoluyla Göktürk ülkesine girmektedirler.

Göktürklerin Soğdlulara açtırdıkları sulama kanallarının izleri de gene kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır.⁷⁸⁶ Günümüzde Rusların Göktürklerin açmış oldukları sulama kanallarını yenileyerek kullandıkları söylenmektedir. Büyük ihtimalle bu sulama kanallarının pamuk ve

⁷⁷⁸ Abdulhalik Bakır: “Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda” s. 283, Ankara – 2005

⁷⁷⁹ Wolfram Eberhard: “Çin’in Şimal Komşuları” (çev-Nimet Uluğtürk) s. 88, TTKYay, Ankara – 1996

⁷⁸⁰ Bahaeddin Ögel: “İslamlıktan Önce Türk Kültür Tarihi” s. 156, TTK, Ankara–1991

⁷⁸¹ Bahaeddin Ögel: age, s. 209

⁷⁸² Bahaeddin Ögel: age, s. 217

⁷⁸³ Wolfram Eberhard: age, s. 83

⁷⁸⁴ Bahaeddin Ögel: age, s. 190

⁷⁸⁵ Bahaeddin Ögel: age, s. 193

⁷⁸⁶ Matteo Comparetti: “Soğdiyana Tarihine Giriş” (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 157

meyve üretmek maksadıyla yaygın sulama tekniği kullanılarak toprak işlemeciliği amacıyla açılmıştı. Göktürklerin kayalar üzerine yaptıkları resimlerden giyim tipleri de anlaşılmaktadır. Çizme, pantolon, uzun kaftan giyiyorlar, saçlarını uzatarak arkalarına bırakıyorlar, sakallarını ise kesiyorlardı. Başlarına kürkten yapılmış börk, savaş sırasında ise tulga giyiyorlardı. Pantolon ve ceket ilk kullananların Göktürkler olduğu, Avrupa'da Roma çağının sonlarına kadar harmaniye'lere sarınıldığı, ceket ve pantolonun ilk kez Hunlar tarafından Avrupa'ya getirildiği çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir.

Göktürkler madencilikle ve özellikle demircilikte ileri gitmişlerdi. Altay ve Sayan dağları Türk demir madenlerinin bulunduğu bölgeler olmakla beraber burada bol miktarda altın ve gümüş çıkarılmaktaydı.⁷⁸⁷ Burada çıkan demirin yüksek cevherli olması ve Türkler tarafından çok iyi işlenmesi Türk savaş endüstrisinin en büyük özelliği idi. Türk kılıçları çeşitli güzelliklerde hayvan ve bitki motifleri ile süslüydü. Göktürkler çağına ait Türk demir ocakları ve dökümhaneleri bulunmuş ve incelenmiştir. Hindistan'da demirin ortaya çıkışını buradaki Aryanî unsurların Türkistan'la olan irtibatlarına bağlayanlar da vardır.⁷⁸⁸ Ayrıca Soğdluların Altay Türkleri ile çok erken çağlarda tanışmaları Altay demirinin ticareti yapılan önemli bir ürün olmasına bağlanmaktadır. Türklerin Avar ülkesinde çıkarmış oldukları demirlerin Soğdlu tüccarlar tarafından uluslar arası ticareti yapılmaktaydı.⁷⁸⁹ Göktürklerin Çinlilerle olan ilişkilerinde aracı rolü üstlenenler yine bu demir ticaretinden dolayı Soğdlular olmuştur. Buhara Soğdlularından olan ve Gansu'ya yerleşmiş olan Nopanto'nun 545 yılında Çinli Wei hanedanı hükümdarının elçisi olarak Avarların egemenliği altındaki Göktürlere elçi olarak yollanması bilinen Orta Asya diplomasi örneklerinden bir tanesi olarak kabul edilmektedir.⁷⁹⁰ Bunun yanında Çin motifi olarak bilinen cennet kuşunun İran'a girişinin Sasanî ve Çin arasında köprü vazifesi gören Türkler sayesinde olduğu ve cennet kuşu motifinin Zerdüştlüğün en önemli sembollerinden birisi haline geldiği söylenmektedir.⁷⁹¹ Buna delil olarak cennet kuşu motiflerine Hun ve Göktürk kurganlarında rastlanılmış olması gösterilmektedir.⁷⁹²

Göktürkler demirden sapan, kürek, orak gibi tarım araçlarının ustası idiler. Başlıca geçim kaynakları hayvancılık olmakla beraber, özellikle güney bölgelerinde çok gelişmiş tarımları vardı. Göktürk toplumunun da çeşitli sınıf ve katmanları vardı. Asiller önde gelen kesimdi. Kağan'ın başını çektiği asiller kesimi vergi vermezler ve büyük saygı görürlerdi. Kadınlar erkeklerin yanı sıra toplum yaşamında her alanda çalışıyorlardı. Kadınlara saldırganın cezası

⁷⁸⁷ Tahsin Ünal: "Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi" s. 159, Konya – 1975

⁷⁸⁸ Salim Cönce: "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C. I, s. 815

⁷⁸⁹ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II s.170

⁷⁹⁰ Boris Marşak: agm, s. 170(aynı yer)

⁷⁹¹ Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 183, İstanbul – 2003

⁷⁹² Bahaeddin Ögel: "İslamıktan Önce Türk Kültür Tarihi" s. 192, TTK, Ankara–1991

idamdı. Hırsızlık yapan çaldığının on mislini öder ve toplumdaki yerini yitirirdi. Eğer on mislini ödeyecek serveti yoksa özgürlüğünü yitirir ve köle olarak satılırdı. Evlenme servet ve asillik açısından yakın kesimler arasında olurdu. Asil genç kızlar halktan erkekler ile evlenmezdi. Göktürkler yemeğe çok meraklıydılar. En çok börek, kaymak, bal ve tatlı yenilirdi. Yoksul, zengin herkes günde iki öğün et yiyebilirdi. Bekletilmiş kısrak sütünden yapılmış kımız içerlerdi. Şarap da yaygındı. Sarhoş olmak ayıplanırdı. Yemek yerken müzik dinlenir ve şarkı söylenirdi.⁷⁹³ Yemekten sonra eller yıkanır ve temiz küçük havlularla silinirdi. Göktürklerde de, Hunlar gibi yılın belirli dönemlerinde çeşitli şenlikler düzenlenirdi. Her yılın beşinci ayında yapılan şenlikler en önemli olanıydı. Şenliklerde at yarışları yapılır, şarkı yarışmaları düzenlenir, kımız içilerek toplu halde şarkılar söylenirdi. Bu şarkılar yazılı olmadığından günümüze yansımamıştır. Göktürkler savaşmayı olduğu kadar eğlenmesini de seven bir toplumdur. Zaferlerden sonra da çeşitli eğlenceler düzenlenirdi. Göktürk eğlenceleri, Hunlardan kalma özelliklerle birlikte daha sonraları kurulan Türk devletlerinde de geleneksel olarak sürdürülmüştür. Bunun yanında Çin ve İranlıların konser ile tiyatro sanatını Türklerden aldıklarına dair işaretler vardır.⁷⁹⁴ Türk şehirlerinde temsiller ve konserler veren Türk topluluklarının İran ve Çin ülkelerine kadar giderek oralarda mesleklerini icra etmek için alıkonuldukları ve tiyatro ile konser sanatını onlara öğrettikleri söylenmektedir.

Göktürlere ait Kudurga kurganlarında elde edilen eğerlerin üzerindeki motifler Sasanilerin Göktürkler üzerindeki izlerini göstermesi açısından ilginçtir. Bu eğerlerin üzerindeki av sahnelerinin İran'daki Tak-ı Bûtsan kabartmalarından ilham alınarak yapıldığı söylenmektedir. Buradaki av sahneleri II. Hüsrev'e ait geyik avını tasvir eden resimlerdir.⁷⁹⁵ Fakat bu tasvirlerin yerli sanat zevkine göre resmedildiği söylenmektedir.⁷⁹⁶ bunun yanında Turfan bölgesinde ele geçen fresklerde göze çarpan Buda tasvirleri, Buda'ya hediyeler sunan at ve deve sırtında şahısların resimleri Zerdüş dinine mensup Pencikentlilerin kendi dini ayinlerini Buda'ya inanan Türklerin dini inanışlarıyla karıştırmışlar ve aynı şekil Göktürkler de kendi tanrılarını İran'daki tasvirlerle göre çizmişlerdir. Hatta fresklerdeki şahısların başında bulunan taşların İran taşlarına benzediği söylenmektedir.⁷⁹⁷

Avarların egemenliği dönemlerinde onların egemenlik alanları içerisinde Altayların güney yamaçlarında yerleşik daha sonraları büyük Göktürk devletini kuracak olan Türk boylarının madencilik ile uğraştıkları bilinmektedir. Genel olarak demir, bakır ve altın madenini işleyen Türkler sadece bu madenleri kesici aletler ve ev eşyası olarak değil aynı zamanda süsleme ve

⁷⁹³ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. II, s. 88, Ankara – 1998

⁷⁹⁴ Tahsin Ünal: "Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi" s. 193, Konya – 1975

⁷⁹⁵ Artur Kristensen: "İran der Zaman-i Sasanıyan"(trc-Raşid Yasmi) s. 465, Tahran – 1368 hş

⁷⁹⁶ Bahaeddin Ögel: "İslamıktan Önce Türk Kültür Tarihi" s. 142, TTK, Ankara–1991

⁷⁹⁷ Bahaeddin Ögel: age, s. 143

ziynet eşyası olarak da kullanılmaktaydılar. Nouin-ula ve Pazırık eşyaları arasında yer alan ziynet eşyaları ile Kazak kadın el işleri ziynetleri arasında tam bir benzerlik olduğu ifade edilmektedir.⁷⁹⁸ Minuse adı verilen demir ve bakır mamulâtını daha sonraları güneye inerek İran sahasına yerleşen Türkler İranlılara öğretmişlerdir. Nouin-ula ve Pazırık kültürlerine ait bu motifleri İran kültür sahasında müşahede etmek mümkündür.⁷⁹⁹

Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde bulunan Semerkant, Buhara, Ramiten, Beykent ve Merv gibi tabii ve kültürel zenginliklerin bolca müşahade edildiği şehirleri kültür dünyasına kazandıran Türklerdir. Bu şehirlerin kurulduğu dönemlerde yaylak kışlak yarı göçebe bir kültür hayatına sahip olan Türklerin kurduğu eski İran kaynaklarında bile nakledilmektedir.⁸⁰⁰ Türklerin göçebe olmasını ve çadırlarda yaşamasını onların şehir kurmalarına engelmış gibi telakki eden anlayışın aksine kışı kışlaklarda ve yazı yaylaklarda geçiren Türklerin yerleştikleri yerlerde şehir kurmadıkları anlamına gelmemektedir. Çin taraflarından gelerek Issık Gölü yakınlarında yerleşen Türk kabilelerinin çömlekçilik, marangozluk ve nakkaşlık gibi sanatları bildikleri anlatılmaktadır. Daha göçebe olarak telakki edilen Türklerin bu sanatları icra edebilmeleri için mutlaka yerleşik bir kültürün aynı zamanda olması gerekmektedir. Göktürklerin egemenliği altındaki Soğdiyana’da Türkleşme çalışmalarının yoğunluğundan dolayı Soğd yabguları artık paralarını dahi Türkçe basmak zorunda kalmışlardır.⁸⁰¹ Bunun yanında Sulek bölgesinde kaya üzerine yontulmuş resimlerde bulunan ağaçtan yapılmış zırhlı elbise motiflerinin aynısının İran’daki zincir zırhlarla benzerliği bu motifin Sasanilerin demirle tanışmalarından sonra bu zırh modelini örnek alarak aynısını yaptıkları izlenimini uyandırmıştır.⁸⁰²

Issık gölü civarında imal edilen yanmış tuğla ve çinilerden bahsedilmektedir. Şehircilik alanında kullanılan pişirilmiş tuğla ile yine yerleşik kültüre ait olan çinicilik izlerinin Türklerdeki varlığı onların şehircilik anlayışı ve yaşantısından uzak olmadıklarını göstermekle beraber Maveraünnehir ve Horasan’da kurmuş oldukları şehirlerin kısa sürede dünyanın en medeni ve en zengin yerleşim yerleri arasında olması bu şehirlerin sağlam bir kültürel yapı üzerine inşa edildiğini göstermektedir. Arap seyyahı İbn-i Havkal Semerkant, Buhara, Merv gibi Maveraünnehir şehirlerinin dünyada benzerlerinin bulunmadığını ve buraların dünyanın en

⁷⁹⁸ Zeki Velidi Togan; “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s.25, İstanbul-1981

⁷⁹⁹ Tahsin Ünal; “Türk’ün Sosyo-Ekonomik Tarihi” s. 161, Konya – 1975

⁸⁰⁰ Zeki Velidi Togan; age, s.26

⁸⁰¹ Matteo Comparetti; “Soğdiyana Tarihine Giriş” (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s.160; ayrıca bkz. Azim Malikov; “Maveraünnehir Türkleri” Türkler C. III, s. 146vd.

⁸⁰² Bahaeddin Ögel; “İslamıktan Önce Türk Kültür Tarihi” s. 220, TTK, Ankara–1991

zengin yerleri olmakla beraber mahsulünün bütün dünyayı besleyecek kadar bol olduğunu, şehirlerinin dünyanın en kalabalık şehirleri olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰³

Bunların yanında Çinlilerin kullanmış oldukları demir silahların Orta Asya'dan geldiklerine yönelik kuvvetli rivayetler vardır. Madencilikle uğraşan Türklerin bunların ticaretini yapmaları ihtimal dâhilindedir. Hunların lüks kılıç anlamında kullanmış oldukları king-luk kelimesi Çin kayıtlarına dahi geçmektedir. Hatta Fr. Hirt bu sözün iki yüzlü bıçak anlamında Çin kaynaklarına geçmiş şekli olan kingirlik sözcüğünün Çin kaynaklarındaki ilk Türkçe sözcük olduğunu söylemektedir.⁸⁰⁴ Yine Çin kaynaklarında ham demir anlamında Türkçe “çügün” kavramı da geçmekle beraber bütün bunlar Türklerde bir demir kültürünün olduğunu ve hatta bunların ticareti uğraşıldığının göstergesidir.

Bunun yanında İbn-i Belhî, I. Hüsrev'in Mazdek'i ortadan kaldırmak için tertip etmiş olduğu bir Mihrican bayramında onu ve bütün adamlarını topladıktan sonra elbiselerinin altında gizlenilmesi açısından, daha önce İran kültüründe hiç bulunmayan iki ucu sivri saplı demir baltalar yaptırdığı Mazdek ve adamlarını bunlarla ortadan kaldırdıklarını rivayet etmektedir.⁸⁰⁵ Ayrıca İbn-i Belhî bunu Sasaniler'de ilk yapan kişinin I. Hüsrev olduğunu ve bunu özellikle bu işte kullanmak için ilk defa kendisi tarafından icat edildiğini söylemektedir. Bu dönem Sasani ve Göktürkler arasındaki ilişkilerin çok yakın düzeyde olması ve Göktürklerin bu işin ticaretini yaptıkları göz önünde bulundurulursa iki uçlu keskin kingirliklerin Sasani kültürüne Göktürkler vasıtasıyla girdiğini tahmin etmek zor değildir.

Göktürklerin Talka demir kapısı⁸⁰⁶ yakınlarındaki Pulad adını verdikleri şehirlerinde güçlü bir demir çelik sanayileri bulunmaktaydı. Çelik anlamındaki Farsça “pulad” sözcüğünün bu şehre isim olarak verilmesi burada maden ticareti yapan İranlıların buraya bu ismi vermiş oldukları tahmin edilmektedir. Göktürkler Avarların egemenliğinden çıkmadan önce bu mınıtkadan Horasan bölgesine demir levhalar, karaçori ve bilgatekini denilen güzel kılıçlar ihraç etmekteydiler.⁸⁰⁷ Türkler demiri çok güzel işleyerek bunlardan zırhlar örerler ve bunları savaşlarda giyerlerdi. Bu İran destanlarında bile konu olmuş ve Türklerin çeliğe bürünmüş bir millet olduklarından bahsedilmiştir.

Göktürkler döneminde İran unsurlarının Orta Asya'da çoğaldığı görülmüştür. Merv, Buhara, Eşrusne, Fergana, Kaşgar üzerinden geçmekte olan Çin İran ticaret yolu Sasaniler döneminde ülkedeki dini karışıklıklar ve ticaret yolunun çok karlı olmasından dolayı İran

⁸⁰³ Muhammed ibn-i Havkal: “Suret'ü-l Arz” (Farsça Çevirisi-Dr. Cafer Şiar) 1938-Liden baskısı üzerinden

⁸⁰⁴ Zeki Velidi Togan; “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s.30 İstanbul-1981

⁸⁰⁵ İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.90-91, Tahran 1339hş

⁸⁰⁶ Larissa Baratova: “Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)” (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 90 (Türkçe kaynaklarda Temir-Kapıg şeklinde geçmektedir)

⁸⁰⁷ Zeki Velidi Togan; “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, s.31 İstanbul-1981

unsurunu bölgeye çekmiştir. Göktürklerin kendi dinlerinin dışındaki diğer dini azınlıklara saygılı tavırlarından dolayı Hıristiyanlık ve Manihaizm gibi Ön Asya ve Mezopotamya dinleri burada yayılabilmıştır. Buhara civarında ise Zerdüştlük gelişerek buralarda bu dine ait manastırlar dahi açılmıştır.⁸⁰⁸ Horasan, Maveraünnehir ve Fergana'yı yarı müstakil hükümdarlar şeklinde idare eden Göktürk hanedanına mensup Türk yabgularının bazılarının Zerdüş dinini kabullendikleri görülmüştür. Bunun bazı yansımaları Manas destanında görülmektedir.⁸⁰⁹ Göktürklerin egemen oldukları özellikle Yedisu bölgesinde çok sık olarak yerleşen Soğd kolonileri Sasani kültür ve sanatının yayılmasında önemli rolleri olmuştur. Soğd kolonilerinin yayılmasına paralel olarak Mazdek ve Zerdüş dinlerinin yayıldığı görülmüştür. Göktürkler bazı Zerdüş motiflerini mesela ateş kültünü bunlardan öğrenmişlerdir.⁸¹⁰ Örneğin Göktüklere elçi olarak gönderilen Zamarkos'un kötü ruhlardan etkilenmemesi için ateşin etrafında gezdirilmesi buna örnek olarak verilebilir.⁸¹¹ Bunun yanında ateş kültürünün eski devirlerden beri Türklerin arasında mevcut olduğu ve bunun Zerdüştlükle alakasının olmadığına inananlar da vardır.⁸¹²

Sasanilerin Nesturi Hıristiyanlarına kapılarını açarak onları Bizans ile olan ilişkilerinde koz olarak kullanmak istemelerinin ardından Zerdüş din adamlarının onlara karşı sert tutumları neticesinde Zerdüş din adamlarının baskısından kaçan Nesturiler çareyi Göktürk topraklarına girmekte bulmuşlar ve oralarda yerleşmişlerdir. Hatta Türkler arasında Hıristiyanlığın yayılmasına sebep olmuşlardır.⁸¹³ I. Hüsrev dönemindeki Sasani Göktürk yaklaşmasının ardından Sasaniler ordularının kapılarını Türklerle açmışlar ve Göktürklerden paralı asker talebinde bulunmuşlardır. Sasani ordusunda paralı asker olarak görev yapan Türklerin büyük çoğunluğunun Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Türkler olduğu belirtilmektedir.⁸¹⁴ Bunlar dini açıdan Hıristiyan olmalarına rağmen Türklük şuurunu ve bilincini taşımaktaydılar. Göktürklerin başka bir ülkenin ordusunda kendi askerlerini ve subaylarını konuşlandırmak suretiyle başlatmış olduğu bu politika daha sonraları İslam dönemi Türklerinin Abbasiler devrinde orduda görev almak suretiyle çok farklı coğrafyalarda ve farklı milletlerin yaşamış olduğu ülkelerde Türk devletlerinin kurularak buraların Türkler tarafından yönetilmelerinin önünü açacaktır.⁸¹⁵

⁸⁰⁸ Zeki Velidi Togan; "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s.49, İstanbul-1981

⁸⁰⁹ Yılmaz Öztuna; "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.83, İstanbul-1977

⁸¹⁰ Bahaeddin Ögel; "İslamlıktan Önce Türk Kültür Tarihi" s. 189, TTK, Ankara-1991; ayrıca bkz; İskender Oymak; "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri" Türkler C. III, s. 378

⁸¹¹ Lajos Ligeti; "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) s. 70, Ankara – 1998

⁸¹² Ünver Günay-Harun Güngör; "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 77, İstanbul – 2003

⁸¹³ Ünver Günay-Harun Güngör; age, s. 199

⁸¹⁴ Jean-Paul Roux; "Türklerin Tarihi" (çev-Galip Üstün) Milliyet Yayınları:74, s. 66, Mart – 1991; ayrıca bkz; Ünver Günay-Harun Güngör; age, s. 204(II. Perviz ile Behram Çubin arasındaki savaşta, Behram'ın ordusunda çok sayıda Hıristiyan Türk olduğu söylenmektedir.)

⁸¹⁵ Jean-Paul Roux; age, s. 67

3.1.3. Avar Türkleri ile Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler

Avar kültürü ile ilgili buluntular daha çok Macaristan'da yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Bu buluntular iki gruba ayrılmaktadırlar. Birinci grup, doğrudan İç Asya'dan gelen Avarlarla ilgilidir. Macaristan'da ortaya çıkarılan on beş bin Avar mezarından çıkarılan buluntular ağır dökme kayışlar, koşum takımları ve küçük heykelciklerden oluşmaktadır. Macaristan'ın Balaton kenti yakınlarında daha çok Orta Asya'dan gelme Avar eşyası bulunmuştur. Bu tür eşya üzerinde süsleme olarak hayvan dövüşleri, hayvanları parçalayan grifon, üzüm salkımı ve yaprak biçimleri vardır. Bu grubun etkileri Almanya ve Fransa'da yaşayan kavimlerde de görülmüştür. Bu gruba daha çok Keszthely adı verilmektedir. İkinci gruba ise Martinovka kültürü adı verilmektedir ve daha çok İskit, Sasani-Alan, Hun-Bizans ve Gotların etkilerinin karışmasından oluşmuştur.

Bu buluntular öncelikle Avarlar ile birlikte bu alanlardan Macaristan'a giden Kuturgur ve başka Bulgar Türk kavimlerine aittir. İkinci gruba giren buluntulardaki madeni eşyalarda dövme tekniği görülür. Birinci gruba giren kazılarda kafatasları da bulunmuştur. Bunlar genel olarak Brakisefal karakter taşımaktadır. Bu durumda yalnızca eşyanın işleniş biçimi değil, iskeletler de Avarların yönetici kesiminin Orta Asya'dan geldiklerini kanıtlamaktadır. Avar mezarlarının bazen binden fazla mezar barındırması onların topluca oturduklarını ve yaşadıklarını göstermektedir. Avarlar, ölüleri doğuya doğru yatırır ve öteki dünyada aç kalmasın diye de yanına yiyecek koyarlardı. Diğer Orta Asya kavimleri gibi Avarlar da atlı ve yaylı bir kavimdi. Genellikle at sırtında dolaşır ve at sırtında yaşarlardı. Savaşlarda ise yay kullanırlardı. Yaylarını kemerin solunda, ok kutusunu ise kemerin sağında taşırlardı. Yayın yanı sıra savaşlarda kılıç da kullanırlardı. Avar kılıçları hem düz hem de eğri yapıydı. Üzengileri ise daire biçimindeydi. Buluntular arasında ele geçen çifte borulu kaval da ilginçtir. Bir erkek iskeletinin elinde bulunan kaval iki artı beş olmak üzere toplam yedi delikliydi ve bunun benzerlerine Türkistan, Kafkasya ile Volga bölgelerinde rastlanıyordu. Avarlar ile ilgili diğer arkeolojik buluntuların Orta Asya kazılarında ele geçenlerle benzerlik taşıması bu ulusun hem Türk, hem de Orta Asyalı olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca Avar dilindeki Türkçe kökenli sözcüklerin fazla olması da, Avarların Türklüğünü gösteren bir başka tarihsel kanıt sayılmaktadır. Avarlar Göktürk alfabesini kullanırlar ve Çuvaş Türkçesi ile konuşmaktaydılar. Bunun yanında Ural ve İdil'in güneyinde Farsça konuşan Avarların varlığı da tespit edilmiştir.⁸¹⁶ Batıya göç eden Hun topluluklarının İdil'in güneyinden geçerken Farsça konuşan Avar ve Alan topluluklarını da içlerine almalarıyla bu karışımdan bugünkü Ossetlerin meydana geldiği söylenmektedir.

⁸¹⁶ Yumanadi-Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) Türkler C. II, s. 465

Avarlar sosyal yaşantı olarak kırsal bir hayata sahip olmakla beraber yanlarında savaşlarda kullanılmak üzere dişi ve erkek atlardan oluşan bir sürü dolaştırırlardı. Avarlar Bizans ve Sasanililerin aksine oymak ve kabileler halinde yaşarlar ve müstahkem binalarda oturmazlardı. Yaz kış demeden hayvanlarını otlatırlar ve hayvanlarını çadırlarının kenarlarına takmış oldukları kazıklara bağlarlardı. Avarlar özellikle çocuklarını at üzerinde geriye dönük ok atmak hususunda maharetli bir biçimde erken yaşlarda eğitilirdi. Avarlar göğüsleri üzerine zırh takarlar, üzerlerini yay, kılıç ve kargılarla donatırlardı. Genellikle iki silah taşırlar ve omuzları üzerinde kargı tutarlardı. Gündüz vakitleri hayvanlarını otlatmakla meşgul olan Avarlar savaş hazırlıklarını genellikle gece vakitleri yaparlardı. Avarların savaş taktiği Hunlarda olduğu gibi genel olarak özellikle düşmanların yiyecek elde etme gibi lojistik faaliyetlerini engellemek, çeşitli tuzaklar kurmak, ani bir hareketle kaçır gibi yaparak beklenmedik bir anda geri dönüp düşmanı çember içine almak, düşmanın yenilmesini fırsat bilerek onları kovalayarak tekrar toparlanmalarına fırsat vermeyerek kesin bir şekilde yenilmelerini sağlamak gibi savaş taktiklerine sahipti.⁸¹⁷ Avarlar Bizans ile yapmış oldukları İstanbul kuşatmaları sırasında müttefikleri Sasanilere ortak düşmanları olan Bizanslılara karşı üstünlük kurabilmeleri amacıyla onlara bu savaş taktiklerini öğretmişlerdir. Özellikle bu dönemlerde Sasani süvarileri Avar süvarilerini örnek almışlardır. Atlı süvarilerin kullanmış oldukları demir üzeniyi Sasani ve Bizans kültürüne ilk sokan Avarlardır. Hatta Avrupa'da yapılan kazılarda üzeninin ilk defa görüldüğü tarihler Avarların bu dönemlerdeki egemenliklerinin olduğu zamanlara işaret etmektedir.⁸¹⁸

3.1.4. Kafkas Türkleri ve Sasaniler Arasındaki Kültürel İlişkiler

Orta Çağın başlangıcında Kuzey Kafkasya ve Hazar sahillerine olan Hun göçleri Kafkasya'nın siyasi, etnik ve kültürel çehresinin değişmesinde önemli bir role sahip olmakla beraber bölgenin ekonomik yönden inkişafına da zemin hazırladığı belirtilmektedir.⁸¹⁹ Grenard Avrupa'ya medeniyeti; silah ve elbise kültürünü, İran ve Çin medeniyetleri ile ilişki halinde olan Hunların götürdüğünü ifade etmektedir.⁸²⁰ Ağırlıklı olarak Hun, Hazar, Sabir ve Ogur boylarından oluşan Kafkas Türkleri ve Sasaniler arasındaki ilişkiler genelde siyasi ve ekonomik olmakla beraber bu ilişkilerden dolayı ortaya önemli sayılabilecek eserler meydana çıkmıştır. Ayrıca Sasaniler, Kafkaslarda yaşayan on Türk uruğundan sadece birisini teşkile eden Hazarlarla olan ilişkilerinden dolayı Kafkas Türklerinin hepsine Hazar adını verdiği ve adını kıyısı oldukları Hazar Denizine veren buradaki Türk devletinin adını İranlılardan aldığı söylenmektedir.⁸²¹

⁸¹⁷ Şerif Baştav: "Avrupa Hunları" *Türkler C. I*, s. 855

⁸¹⁸ Samuel Szadeczky-Kardoss: "Avarlar" (Çev-Ruşen Sezer) s.289, İstanbul-2002

⁸¹⁹ Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" (çev-Sadık Sadıkov) *Türkler C. I*, s. 921

⁸²⁰ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 17, İstanbul – 1992

⁸²¹ Zeki Velidi Togan: "Hazarlar Maddesi" İA, C.V, s. 397

Sasaniler dönemine ait önemli sanat abideleri şeklinde Hazar akınlarına karşı yapılmış olan Derbent, Gilgilçay ve Beşparmak setleri o dönemden günümüze kalan önemli yapıtları oluşturmaktadırlar. Bu setler Kafkaslarda yerleşmiş bulunan Saragur, Onogur ve Sabir Türklerinin Sasanilerin elinde bulunan Albanya topraklarına yaptıkları akınları durdurabilmek amacıyla I. Kabad ve Anuşirvan dönemlerinde yapılan setlerdir. Bu setler güzel işçilik örnekleri ile dikkati çekmektedirler. Bu yapılar bir kale ve bu kalenin her iki tarafında dağdan denizin ortasına kadar uzanan üzerinde burçlar bulunan duvarlar şeklindedir. Bölgeyi Türk akınlarından korumak ve kültürel yapısını değiştirmek amacıyla Sasaniler Derbent boylarına İran nüfusunu getirerek yerleştirmişlerdir. İslam tarihçileri Hazarların çok iyi birer asker olarak tanındıklarını Sasani hükümdarlarının bunlardan muhafız kıtaları teşkil ettiğini yazmaktadırlar.⁸²²

VI. yüzyılın başlarında Albanlar Kafkas Hunlarını Hıristiyanlaştırma yoluna gittiler. Onların bundan anacı Sasanilerle yapmış oldukları savaşlarda Sasanilerin müttefiki olan Sabirlerin desteğini almaktı. Sasani egemenliği altında bulunan ve Bizanslılar ile Sasaniler arasındaki savaşların ana konularından birini teşkil eden Ermeni, Alban ve Gürcü topraklarının Sasanilerden geri alınması için verilen savaşlarda Bizanslılar gibi Hıristiyan olan Albanlar kendi ülkelerinde Sasanilerin istihdam etmiş olduğu müttefikleri olan Albanları Hıristiyanlaştırmak suretiyle onların Sasanilerle olan ittifaklarını bitirmek istiyorlardı.⁸²³

Hazarlar yerleştikleri bölgede kısa zamanda güçlü bir devlet kurabilmişlerdir. Devlet yönetimi nedeniyle göçebeliğin yanı sıra yarı yerleşik bir yaşam düzeni kurmuşlardır.⁸²⁴ Türk kökenli bir ulus olarak Orta Asya'dan gelme göçebelik karakteri tümüyle silinmemiştir. Özellikle yaz ve kış aylarında değişik bölgelerde oturma geleneği Hazar devletinde de sürdürülmüştür. Kış aylarında genellikle kentlerde yaşarlar, ilkbahar gelince kentlerden çıkarlar ve kışa kadar yayla ve bozkırlarda yaşarlardı. Hazar şehirleri göçebe Türklerin derme çatma evleriyle doluydu ve İranlılar bu evlere “hargâh” adını vermekteydiler.⁸²⁵ Başkent İdil büyük bir yerleşme merkeziydi, İdil'in yanı sıra ikinci büyük kentleri Semender binlerce bağ ve meyve bahçeleri ile ülkenin tarım merkezi görünümündeydi. Başkent İdil kenti büyük surlarla çevrilmiş geniş bir alana yayılmıştı. Bütün kentlerde çarşılar ve hamamlar bulunuyordu. Evler tahtadan veya keçeden yapılıyordu. Yapı malzemesi olarak az miktarda balçık kullanılıyordu. Yalnızca kağanın sarayı tuğladan yapılmıştı. Kağanın sarayı Volga üzerinde bir adanın içinde, çevresi duvarlarla örülmüş olarak bulunuyordu. Ada ile kentin batı kısmı arasında köprü vardı. Doğu kesiminde halk, batı

⁸²² Zeki Velidi Togan: “Hazarlar Maddesi” İA, C.V, s. 406

⁸²³ Tarık Dostiyev: “Kafkasya'da Hunlar” (çev-Sadık Sadıkov) Türkler C. I, s. 924

⁸²⁴ Zeki Velidi Togan: agm, s. 403

⁸²⁵ Zeki Velidi Togan: agm, s. 404

kesiminde ise saraydaki görevliler yaşıyorlardı.⁸²⁶ Çarşı ve pazaryerleri genelde halkın yaşamış olduğu İdil nehrinin doğu tarafında bulunmaktaydı.

Hazar ülkesinde halk arasında çeşitli dinlere inananlar beraberce yaşıyorlardı. Tarım, ticaret ve küçük el sanatları halk arasında yaygındı. Devlet hazinesinin gelir kaynağı ise dış ticaretti. Volga yöresi ile Orta Asya arasında çok sayıda kervan gidip geliyordu. Hayvan ürünleri, dokuma, bal, baharat, meyve ve şarap dış ticaretin ana ürünleriydi. Ruslar kuzeyden getirdikleri kürkleri İdil pazarlarında satarlar, karşılığında Hazar ülkesinin ürünlerinden alırlardı. Hazar ülkesinden transit geçen mallardan devlet yüzde on bir vergi alırdı.⁸²⁷ Bu gelire Bulgarlar, Macarlar ve diğer bağlı kavimlerden alınan haraçlar da eklenince Hazar İmparatorluğu'nun epeyce zengin bir devlet olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu zenginliğin büyük ölçüde askeri güce, bir ölçüde de vergi toplayanların ve gümrük görevlilerinin uyandırdığı saygıya dayandığı incelemelerde anlaşılmıştır. Hazar ülkesindeki madenler ve tarım ürünleri nedeniyle Sasanilerle ticaret de fazlaca gelişmişti Hazar İmparatorluğu uygar dünyanın önde gelen devletleri arasında yer almaktaydı. Kabile düzeyinde yaşayan kuzey komşularına oranla, kozmopolit bir ülke konumundaydı. Bu nedenle de devlet yönetiminde hoşgörü asıl sayılıyordu ve her türlü din ve kültür etkilerine açıktı. Güzel sanatlar ve el sanatlarında, moda ve giyim dâhil olmak üzere çok ileri bir düzeye sahiptiler. Bizans Prensi, Hazar Kağanı'nın kızı ile evlendiğinde Hazarlılar çok değerli çeyizler göndermişlerdi. Prensesin elbisesini çok beğenen Bizanslılar buna benzer elbiseleri erkekler için yaptılar. Altın ve gümüş madenlerine sahip olduklarından süslemelerinde ve el işlerinde bu madenlerin etkisi görülmekteydi. Hazar sanatı eski dönemlerin ve çevredeki diğer sanatların etkisi altında kalmıştır. Desenleri çoğunlukla Sasani etkisi gösteriyordu. Çatal, bıçak ve gümüş desenleri ise Sasani sanatının izlerini taşımaktaydı. Hazarlara ait Sarkel Kalesi'nin dehlizlerinde ele geçen değerli mücevherler ve diğer malzemelerde değişik sanatların yansımaları görülmüştür. Hazarların ilk başkentleri Belencer ve Semender'in civarında yapılan kazılarda da bazı değerli eşyalar ele geçmiştir.⁸²⁸ Bulunan eşyadan anlaşıldığına göre Hazar sanatı kendi dönemine göre ileri düzeyde bulunuyordu. Buna göre, Hazarların değerli eşya ticaretinde de ileri oldukları söylenebilir. Bugün Rusya sınırları içerisinde yer alan Hazar ülkesindeki bazı arkeolojik merkezler baraj sularının altında bırakılmış ve böylece insanlığın Hazar kültürü ile ilgili yeni kazılar yapabilmelerine olanak kalmamıştır. Hazar devleti göç ve ticaret yolu üzerinde kurulmuş olduğundan hem Orta Asya, hem de Doğu Avrupa ticareti

⁸²⁶ Muhammed ibn-i Havkal: "Suret'ü-l Arz" (Farsça Çevirisi-Dr. Cafer Şiar) s. 278vd, 1938-Liden Baskısı Üzerinden (ibn-i Havkal hükümetin bulunduğu batı kısmına Hazar, halkın yaşadığı doğu kısmına Hazeran adını vermektedir)

⁸²⁷ Zeki Velidi Togan: "Hazarlar Maddesi" İA, C.V, s. 404-405

⁸²⁸ Zeki Velidi Togan: agm, s. 403-404

üzerinde egemen durumdaydı.⁸²⁹ Hazar kentleri birer ticaret merkeziydi. Barış dönemlerinde, ticaret ve zenginlikle beraber, kentler gelişme göstermişti. Hazar devletinin hoşgörüsü bağlı kavimleri de ticaret yapmaya yöneliyor ve Hazar devleti bunlardan da pay alıyordu. Hazarların sağladıkları barış ortamı Sasanilere karşı Göktürk ve Bizans ortak çalışması sonucu Kuzey Karadeniz bölgesinde oluşan ticaret yolu bu bölgenin ekonomisinin gelişmesine büyük olanak sağlamıştır.

3.1.5. Maveraiünnehir Sahasında Türk ve Sasani Kültür İlişkileri

Maveraiünnehir bölgesinde Sasani Türk ilişkilerinin başlangıcında Kuşanlar yer almaktadırlar. Kuşanlar ve Sasaniler arasında yoğun bir kültürel iletişim söz konusudur. Bu nedenle Kuşanların Türk mü yoksa İranlı mı oldukları çokça tartışılmıştır. Kuşanların sınırlarının Ceyhun'dan Cammu'ya ve Umman denizinden Tarım havzasına kadar uzandığı imparatorluk döneminde Sasani-Kuşan ilişkilerinin en önemli ayağını Toharlılar oluşturmaktaydı.⁸³⁰ Sasani imparatorluğunun kurulduğu MS. III. yüzyılın ikinci yarısına doğru artık Kuşan yabgulukları Sasanilere bağlı eyaletler halindeydiler. Kuşan adına Sasani dönemine ait kitabe ve sikkelerde yoğun bir şekilde rastlamak mümkündür. Kuşan toprakları üzerinde görülen Sasani sikkelerinin üzerinde Sasani şahları ve Kuşan yabguları adına bastırılan paraların üzerinde “rabba kuşan” ve “mülka kuşan” ibarelerine rastlanılmaktadır.⁸³¹ Ardeşir'in Sasani devletini kurmasının ardından Kuşan yabguluklarının Sasanilerle yaptıkları yoğun mücadelelerden sonra Baktırya ve Soğdiyana Kuşanları Sasanilere bağılılıklarını bildirmişler ve buralar Kuşanlılara bağılı merzabanlıklar halini almışlardır. Bu dönemde Sasani-Kuşan ismi verilen sikkeler bastırılmış bastırılan sikkeler üzerinde bastırıldıkları dönemlerde hüküm süren Sasani şahlarının yanında Kuşan krallarının adı da sikkelerin üzerinde yazılmıştır. Sikkelerin üzerinde “kuşanşah” şeklinde ibareler bulunmaktadır. I. Hürmüz, Behram, Kavad, Ardeşir ve Piruz dönemlerine ait Kuşan sikkelerine çokça rastlanmakla beraber Kuşan hükümdarları Vasişka ve III. Kanişka döneminde Kuşanlıların yaşamış oldukları topraklar Peşaver'e kadar Sasani ülkesine katılmıştır.⁸³²

Sasani hükümdarlarından I. Şapur'a ait olan ve 262 yılında dikilen Nakş-i Rüstem kitabesinde kendi bağılısı olan ülkeler arasında “kuşanşahr” adıyla Kuşanlılar'dan bahsedilmektedir. Bu kitabede Kaş, Soğd, Kaşgar, Taşkent topraklarını içine alan sahadan Peşaver topraklarına kadar olan bölgede yaşayan Kuşanlıların itaatleri altına alındıklarından

⁸²⁹ Zeki Velidi Togan: agm, s. 405–406

⁸³⁰ Liliya Yu. Tuğuşeva: “Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler” (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C II s. 152

⁸³¹ Mehmet Tezcan: “Kuşanların Menşei” Türkler s. 790

⁸³² Mehmet Tezcan: agm, s. 790 (aynı yer)

bahsedilmektedir. Yine aynı şekilde I. Şapur'un küçük oğlu Narse döneminde dikilmiş olan "paykuli" kitabesinde de Kuşan hükümdarından "kuşan mülka" diye bahsedilmektedir.⁸³³

Kuşan ve Akhunların başlatmış olduğu Maverünnehir'in Türkleşmesi Göktürklerin egemenliği ile zirveye çıkmıştır. Bu bölgede özellikle Soğdluların sosyal yaşamlarında Türk kültürüne ait birçok iz bulmak mümkündür.⁸³⁴ Özellikle askeri alanda kullanılan eşyalar aynıydı ve kemer, zırlı teçhizatlar ile silahların yanında; gümüş ve seramik kaplar, halka şekilli ve kulplu fincanlar Göktürklüler ve Soğdlularda birbirinin aynısı olarak gözükmektedir.⁸³⁵ Sasanilerin çöküşüne doğru İran'ın dini coğrafyasını incelediğimiz zaman Zerdüş dininin eski parlaklığını kaybettiği ve yerine yeni inançların yerleştiği görülmektedir. Bu da İranlıların yeni dinler ve inançlara psikolojik açıdan hazır olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede Sasanilerin sonlarına doğru İran'da Zerdüş dininden olmayanların sayısı hakkında kesin veriler bilinmezken yine de diğer dinlerin Zerdüş inancını baskı altına aldığı söylenmektedir. Sasanilerin sonlarına doğru İran'da yer yer Hıristiyan odaklar göze çarpıyor ama bu inancın etkinlik alanı, Roma'ya yakınlığı nedeniyle İran'ın batı ve güney batı eyaletlerinde daha fazlaydı. Bunun yanında bu yörelerde Arap ve Roma kökenli nüfusun sayısı da fazlaydı ve Zerdüş ruhanilerinin tüm muhalefetlerine rağmen diğer dinleri benimsemişlerdi. Çoğunluğu tüccar ve esnaf olan bu kesim arasında Hıristiyanlık oldukça yaygındı.⁸³⁶

Hıristiyanlık inancı IV. yüzyıla kadar Ermenistan dışında Suriye, Mezopotamya ve İran'ın bir bölümüne nüfuz etmiş ve İran'ın Huzistan eyaletinde hızla yayılmıştı, öyle ki Anuşirvan da bu kavmin çokluğunu itiraf etmekteydi. Roma imparatorluğu tarafından yasaklanan Nesturî inancı Sasani imparatorluğunun her yerinde merkezler kurmuştu.⁸³⁷ Sasani egemenliğinde bulunan Mezopotamya, Ermenistan ve Gürcistan'da Hıristiyan sayısı daha fazlaydı ve Hıristiyanlık inancı öylesine İran'a kök salmıştı ki birçok tarihçiye göre eğer İslam İran'a gelmesiydi, Hıristiyanlık Zerdüş inancının yerine almış olacaktı. Buna karşılık Sasaniler özellikle Kafkasya'da İran varlığını yerleştirmek ve Türklerin güneye inmesini engellemek amacıyla Ermeni ve Gürcü krallıklarını dini yönden takviye etmeye çalışmıştır.⁸³⁸

Türklerin İran'ın doğu ve kuzeyine yavaş yavaş yerleşmeleriyle birlikte Buda inancı da propaganda merkezleri kurarak Horasan'ın doğusunda yayılmaya başladı, çünkü Sasanileri egemenliği bu bölgede zayıflamıştı ve Budistler Türkler arasında oldukça yaygın bir hal

⁸³³ Mehmet Tezcan: agm, s. 790 (aynı yer)

⁸³⁴ Azim Malikov: "Maveraünnehir Türkleri" *Türkler C. III*, s. 146

⁸³⁵ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) *Türkler C. II*, s. 175

⁸³⁶ Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 199, İstanbul – 2003

⁸³⁷ Ünver Günay-Harun Güngör: age, s. 199

⁸³⁸ Adilhan Appa: "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni" *Türkler C. II*, s. 572

almıştı.⁸³⁹ Bu dönemlerde Türkler arasında Budizm'in yayılması ile beraber Göktanrı inancının Sasani sahasında yayılmasının önüne geçtiğini görmekteyiz. Türkler Sasani topraklarına indikleri zamanda Göktanrı inancının yerini Budizm almıştı. Budistlerin faaliyeti sonucu, Hıristiyanlık gibi hızla Türkler arasında yayıldı ve İran sahasına inen Türkler buraya din olarak Budizm'i getirmiş oldular.⁸⁴⁰ Doğu Türkistan'da bulunan Türkçe Budist metinlerdeki kelime takımlarının çoğunun Tohar dilinden alınmış terkipler olması Budizm'in Türkler arasında İranî unsurlar tarafından yayıldığına da bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁸⁴¹ Fakat atalarının mirası olarak Zerdüş'tinine sıkıca bağlı olan İranlılar arasında Budizm fazlaca ilgi görmedi. Buda inancı İranlıların aksine Türkler arasında öylesine yayıldı ki hatta Herat kentine kadar uzandı. Merv'de yapılan arkeolojik kazılarda Sasanilerin son günlerine denk gelen Sanskrit dilinde Budistlere ait bir kitap bulundu. Her halükarda Horasan'ın doğusunda Buda inancı İslam'dan önce en yaygın din ve kültürdü. Maveraünnehir bölgesindeki bu eğilim yöre boyları ile Sasanilerin dini konularda uzlaşmadıklarının göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Maveraünnehir'deki Türk-Sasani ilişkilerinin kara kutusunu teşkil eden Soğdlular üzerinde Turanî ve İranî unsurları yoğun bir şekilde görmek mümkündür.

Tang hanedanının Sasani ve Batı Göktürk imparatorluklarının yıkılışından sonra Maveraünnehir'e egemen oldukları döneme ait olan ve kuzey duvarında Çin imparatorlarının, doğu duvarında Göktürk ve hint, batı duvarında ise Sasani ve Bizans hükümdarlarının resimlerinin bulunduğu Kuşan Soğd sanatına özgü bir binanın varlığının tespit edilmesi Soğdluların ilişkide olduğu medeniyetlerin hepsine olan yakınlıklarını ifade etmektedir.⁸⁴² Sasanilerin yıkılışından sonra Çinlilerin Sasani sanat zevkine göre tasarlanmış Buda heykelciklerini Soğdlulardan öğrenerek bunların benzerlerini kendi ülkelerinde de taklit etmeleri Türklerin egemenliği altında yaşamış olan Soğdluların kültürel açıdan Türklerin hoşgörüsüne dayalı bir şekilde Sasanilerden etkilenmesinde Göktürkler tarafından bir mahzur görülmediği batılı tarihçilerce ifade edilmektedir.⁸⁴³ Bunun yanında Çinlilerin 650 ve 670 yılları arasında egemenlikleri altına almış oldukları Soğdlulardan çanak, çömlek boyama sanatında İran usulünü almışlar ve Orta Asya'da oynanan "polo oyununu" Çin'e götürmüşlerdir. Ayrıca Çinlilerin Soğd dansını ve müziğini de çok sevdikleri ifade edilmektedir.⁸⁴⁴

⁸³⁹ Liliya Yu. Tuguşeva: "Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C II s. 154

⁸⁴⁰ Bahaeddin Ögel: "İslamıktan Önce Türk Kültür Tarihi" s. 176, TTK, Ankara-1991

⁸⁴¹ Liliya Yu. Tuguşeva: agm, s. 152

⁸⁴² Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II, s. 171, ayrıca bkz; İskender Oymak: "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri" Türkler C. III, s. 378vd, (Türkistan'da Zerdüştlüğün yayılması hakkındaki görüşler)

⁸⁴³ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 161,

⁸⁴⁴ Matteo Comparetti: agm, s.161

3.2. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Siyasi Evlilikler

3.2.1. Türklerle Akraba Olan Sasani Şahları

Kabad'ın Balaş ile olan taht kavgası sırasında yardımlarını gördüğü Akhunlar ile arasında bir yakınlaşma meydana gelmişti. Kendisi bu taht kavgaları sırasında Türkistan'da dört sene kalmıştır. Akhunlar'ın yapmış olduğu bu yardımlardan sonra onlarla akraba olarak Akhunlular'dan bir prenses ile evlenmiştir.

Daha sonraları Zerdüş din adamları hirbez ve maglarla olan sürtüşmesinden dolayı onların etkinliklerini kırmak isteyen Kabad Mazdek'e yanaşmış ve onun taraftarlarının desteğini almak istemiştir.⁸⁴⁵ Kabad, Mazdek'in Sasani ülkesinde dinini istediği gibi yayması serbestliğini getirince Sasani soyluları ile arası açılmış ve tahtan indirilerek kardeşi Camasb tahta geçirilmiştir. Hapse atılan Kabad buradan yine akrabalarının yardımı ile kurtularak tekrar Akhunlara sığınmış ve onlardan yardım talep etmiştir. Akhunlardan aldığı yardım ile geri dönen Kabad tahtı tekrar kardeşinden geri almıştır.

Batı Göktürk kağanı olan İstemi Kağan Akhunlara karşı yürütmeye çalıştığı politikaları sırasında onların amansız rakipleri olan Sasanilerin desteğini almak üzere Sasani sarayına bir heyet göndererek onlara dostluk elini uzatmıştır. Bu sırada Sasani şahı olan Anuşirvan gelen heyeti çok sıcak karşılamış ve buna karşılık Göktürk ülkesine bir heyet yollamıştır. Bu yakınlaşmanın sonucunda İstemi Kağan kızı Fakim'i Sasani şahı Anuşirvan ile evlendirmek suretiyle bir akrabalık bağı kurmuştur. İslam kaynaklarında Fakim veya Kakim olarak geçen Göktürk prensesi Sasani imparatoriçesi olmuştur.⁸⁴⁶

Bu yakınlaşmanın neticesinde kurulan ittifak ile Göktürk orduları kuzeyden, Sasani orduları güneyden hareket ederek Akhun devletini kolayca ortadan kaldırmışlardır. Yıkılan Akhun devletini kendi aralarında bölüşen Sasani ve Göktürkler Ceyhun nehrini sınır olarak belirlemişlerdir. Maverâünnehir, Fergana, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli kısımları Göktürklerin eline geçtiği için ipek yolu denetimi ve bu ipek yolu üzerinde ipek ticareti ile uğraşan Soğdlular İstemi Kağan'ın kontrolüne girmiştir.

588 ve 589 yıllarında Göktürk orduları Baktirya ve Toharistan'ı ele geçirdikleri dönemde⁸⁴⁷ Sasani tahtında "Türkzâde" lakaplı Hürmüz tahtta oturmaktaydı.⁸⁴⁸ Hürmüzün saltanatı döneminde Sasani ileri gelenleri ve soyluları ikinci plana itilmiş halk tabakası ön planda tutulmuştur. Hürmüz halkın desteğini almak için Sasani soylularının halk üzerindeki baskısını ve

⁸⁴⁵ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s. 9, Tahran 1376hş

⁸⁴⁶ Ramazan Şeşen: "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XV, 1968, s11-12 (İmparatoriçenin adı İbn-i Belhi'de Kakim, Taberi ve Mesudi'de ise Fakim olarak geçmektedir)

⁸⁴⁷ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 90

⁸⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 96, Ankara - 1988

nüfuzunu azaltmış Sasanilerin devlet dini olan Zerdüştlüğü ikinci plana iterek bu dine karşı Hıristiyanlığın yayılmasının önünü açmaya çalışmıştır.

Hürmüz İstemi Kağan'ın kızı imparatoriçe Fakim'in oğludur.⁸⁴⁹ Kendisi fiziki görünüm olarak Türklere benzemektedir. Bundan dolayı kendisine Türkzâde lakabı takılmıştır. Anuşirvan'ın ölümü üzerine babasının yerine tahta geçmiştir. İstemi Kağan'ın kızı Fakim'in oğlu Hürmüz'ü Sasani tahtına varis yaptıracak kadar Anuşirvan üzerinde etkisinin olduğu belirtilmektedir. Roux bundan da Fakim'in güçlü bir kadın olduğu sonucunu çıkararak Fakim'in Sasani sarayına gitmesini köyden kente gelin giden bir imparatoriçeye benzetmiş fakat onun diğer imparatoriçelerden farklı olarak Anuşirvan'a oğlu Hürmüz'ü veliaht yaptıracak kadar otoriter olduğunu belirtmektedir.⁸⁵⁰ Hürmüz'ün oğlu olan Perviz döneminde Göktürkler Sasani iç meseleleriyle yakından ilgilenmişlerdir. Behram Çubin ile Perviz arasındaki savaşta Göktürkler Perviz ile savaşması için Behram'a asker yollamışlar ve onun Nahrevan savaşında Perviz'i yenmesini sağlamışlardır. Nitekim Behram Bizans'ın desteğini alan Perviz'in kendisini yenmesi üzerine tekrar Göktürk kağanı Tardu'ya sığınmıştır.⁸⁵¹

IV. Hürmüz'ün oğlu ve halefi olan Hüsrev Perviz'in kendi döneminde doğu sınırlarının güvende olmasının onun anneannesinin bir Türk kızı olmasına bağlayanlar da bulunmaktadır.⁸⁵² Doğu sınırlarında kendisini emniyette hisseden Hüsrev Perviz bunun verdiği güçle Bizanslılara karşı girişmiş olduğu 610 ve 616 savaşlarıyla başında ünlü komutanı Şahrbaraz'ın bulunduğu Sasani ordusu Mısır, Yemen, Filistin ve Rodos'u ele geçirerek Kadıköy'e ulaşmış ve İstanbul önlerine kadar gelmiştir. Yine Hüsrev Perviz'in yeğeni olan III. Yazdicerd Sasani ülkesine karşı yapılan Arap fetihleri karşısında kaçarak Göktürk kağanı Tulu'ya sığınmıştır.

3.2.2. Göktürkler ve Sasaniler Arasındaki Siyasi Evlilikler

Sasanilerin meşhur komutanı Behram Çubin ile Sasani şahı II. Hüsrev Perviz arasındaki taht mücadelesinden sonra bu mücadeleyi kaybeden Behram önce Horasan'a geri çekildi daha sonra Türkistan'a kaçarak yanında bulunan Sasani soyluları ve eyalet askerleri ile beraber Göktürk kağanı Tardu'ya sığındı.⁸⁵³ Göktürkler Behram'ı sıcak karşılayarak onu Sasani iç işlerinde koz olarak kullanmak istiyorlardı. Bu nedenle Behram ve beraberindekiler sıkı bir koruma altına alındılar. Hüsrev Perviz babası Hürmüz döneminden beri kendilerini uğraştıran Behram'ın büyük bir tehlike olduğunun farkındaydı ve yanında hatırı sayılır bir ordu ile beraber Sasani soylularının önemli bir kısmını kendisine taraftar edinmişti. Bu nedenle sadece Behram'ı ortadan kaldırmakla geri kalan Sasani ileri gelenlerine aman vererek bu problemi çözmenin en

⁸⁴⁹ Jean Paul Roux: "Türklerin Tarihi" s. 136, (çev-Galip Üstün-Milliyet Yayınları:74) Mart-1991

⁸⁵⁰ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" s.88, TTK, Ankara-1995

⁸⁵¹ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 66, Tahran-1362

⁸⁵² Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s. 90, İstanbul-1977

⁸⁵³ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s. 102, Tahran 1339hş

iyi çözüm yolu olduğunu düşündü bunun için Behram'ı gizli bir şekilde ortadan kaldırmak amacıyla bir elçilik heyetinin⁸⁵⁴ başına Hürmüz Celabziyn adında hilekâr birini koyarak onu Behram'ı gizlice öldürmekle görevlendirdi. Gelen elçileri yumuşak bir şekilde karşılayan Tardu onları birkaç gün misafir etti. Bu zaman zarfında Hürmüz Tardu'nun çadırında hizmetli kölelerden birisini ayarlayarak Behram'ı öldürttü ve gizlice Türkistan topraklarını terk etti. Durumun farkına varan Sasani soyluları paniklediler ve Tardu buna çok üzüldü. Tardu Behram'ın ordusunu yanında tutmak amacıyla Behram'ın yanında getirdiği aile üyelerinden güzelliği ve bilgeliği ile dikkat çeken Gurdiya'ya evlenme teklif etti. Başka çaresi olmayan Gurdiya bu teklifi kabul etti.⁸⁵⁵ Fakat kısa bir zaman sonra Perviz'in özel görevlisi Hürmüz Gurdiya'ya Perviz'in bir mesajını göndererek onun kendisiyle evlenmesi ve yanındaki hazineyle birlikte geri dönmesi karşılığında Sasani soylularına aman vereceğini söyler. Bunu kabul eden Gurdiya bir gece vakti Behram'ın ordusunu toparlayarak yola çıkar. Bunu kısa bir süre içerisinde haber alan Göktürk hakanı oldukça sinirlenir ve ordunun arkasından bir birlik gönderir fakat Gurdiya'nın Sasani topraklarına girmesi ile eyalet ordusunun da kendilerine yardım etmeleri neticesinde Göktürk birlikleri fazla bir varlık gösteremez. Perviz, Gurdiya'nın bu tavrına karşılık kendisine Kasr-ı Şirin'i yaptırarak onunla evlenir ve kendisini orada ikamet ettirir.⁸⁵⁶

İstemi Kağan kızı Fakim'i Sasani imparatoru Hüsrev Anuşirvan ile evlendirmiştir. Hüsrev Anuşirvan İstemi Kağan'ın damadı olmuştur. Bu daha sonraları pek çok örneğinin görüleceği şaşırtıcı evliliklerdendir. Bu evlilik batılı tarihçilerin gözünde görkemli bir sarayda yaşayan dünyanın en kültürlü prenslerinden biriyle, çadırda yaşayan bir inek çobanının kızının evliliği olarak telakki edilmektedir.⁸⁵⁷ Fakat genç kadın sarayda yaşayan, yatağını ve yerini kendinden daha gösterişli olanlara rahatlıkla bırakan öteki eşler gibi olmamıştır. Oğlu ve Anuşirvan'ın halefi Hürmüz "Türkzâde" lakaplı olmakla beraber İstemi Kağan'ın torunudur.⁸⁵⁸ Fakim, Anuşirvan'ın üzerinde belli bir otorite kurmuştur. Hüsrev'le birlikte Sasani ülkesini yönetir ve Hüsrev'e varis olarak oğlu Hürmüz'ü bıraktırır.

Oğlu IV. Hürmüz 579 ve 590 yılları arasında Sasani imparatorluğunu yönetecek ve Türkzade (Türkoğlu) lakabıyla ünlenecektir. Anuşirvan'ın ordusunda karısı Fakim'in etkisi ile Türkler etkin bir rol oynamışlardır. Ayrıca Göktürkler bu yakınlaşmadan sonra İran Ordusu'na paralı askerler sağlamışlardır.⁸⁵⁹ Türklerin Sasani ordusundaki bu etkinlikleri Türkzâde Hürmüz döneminde de devam etmiştir. IV. Hürmüz'ün oğlu ve halefi II. Hüsrev Perviz İstemi kağan'ın

⁸⁵⁴ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s. 103, Tahran 1339hş

⁸⁵⁵ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 68, Tahran-1362

⁸⁵⁶ İbn-i Belhî: age, s. 108

⁸⁵⁷ Jean Paul Roux: "Türklerin Tarihi" s. 136, (çev-Galip Üstün-Milliyet Yayınları:74) Mart-1991

⁸⁵⁸ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.90, İstanbul-1977

⁸⁵⁹ Jean Paul Roux: "Türklerin Tarihi" s. 136(aynı yer), (çev-Galip Üstün-Milliyet Yayınları:74) Mart-1991

anne tarafından torunu olmakla beraber Türklerden aldığı yardımla Mısır, Yemen, Filistin, Rodos ve Üsküdar'ı almıştır. Kendi yeğeni olan III. Yezdicürd ise Arap istilaları döneminde Batı Göktürk Kağan'ı Tulu'ya sığınmıştır.⁸⁶⁰ Böyle bir ittifak tarihte ilk kez gerçekleşmektedir, ama bu son siyasi evlilik olarak kabul edilmez. Bundan böyle modern dönemlere kadar Türkler İran sarayında birçok görevlerde bulunacaktır.

3.2.3. Hazarlar Dönemi Siyasi Evlilikleri

503 yılında Doğu Avrupa'ya doğru egemenlik alanlarını genişleterek bir kısım Bulgar boylarını idareleri altına alan Sabirlerden kalabalık bir kütlenin 515 sonlarında Volga-Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban ırmağı boyunda yerleşmeleri ve doğrudan doğruya Bizans ve Sasani imparatorlukları ile temas kurması Sabirlerin Doğu Avrupa tarihinde ön plana çıkmalarına yol açacaktı. Sasani-Bizans savaşlarının devam etmekte olduğu bu yıldan itibaren hükümdar Balak idaresinde büyük çapta askerî faaliyet gösteren Sabirler 516 yılına kadar Sasanilerle anlaşarak Bizans'a karşı savaşmışlardır.⁸⁶¹ Ermeniyeye bölgesine akınlar yapmışlar ve arkasından Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerlemişlerdir. Bu münasebetle, Sabirlerin büyük savaş gücü ve bilhassa yüksek harp malzeme tekniği Bizans'ta hayret uyandırmış görünmektedir. Sabirler insan hafızasının hatırlayabildiği zamandan beri ne İranlılardan, ne Romalılarından hiç kimsenin düşünemediği makinelere sahip oldukları söylenmektedir. Balak'ın 520 yılında ölümünden sonra yerine geçen dul hatunu Boğarık'ın savaşçılığı, idareciliği ve güzelliği ile meşhur bir Türk kraliçesi olduğu söylenmektedir. Kendisi kocasından sonra 100 bin kişilik Sabir ordusuna kumanda etmekteydi. 527 ve 565 yılları arasında Bizans tahtında oturmuş olan ve Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın çağdaşı olan I. Justinianos Bağarık'ın Sabir tahtına geçişinden sonra kendisine çeşitli gümüş vazolar ve diğer zengin hediyeler yollayarak ona yakınlaşmak istemiştir.⁸⁶² Bunun karşılığında Boğarık 528 yılında kendisiyle anlaşmayı tercih etti ve Jüstinyanus'un atmış olduğu adıma olumlu bir yanıt verdi. Bizans yıllardan beri sürüp gelmekte olan Sasaniler ile savaşlarında Sabirleri kendilerine dost ve müttefik yapmayı daha uygun bir siyasî davranış saymaktaydılar. 531 yılına kadar Sasanilere karşı Bizans ile işbirliği halinde olan Sabirler hakkında, sonraki senelere ait açık bir habere rastlanmadığı söylenmekle beraber, onların Anuşirvan zamanında, Sasanilerin 545 yıllarında Kafkaslara yönelik ardı arkası kesilmeyen akınları neticesinde bir hayli kayıp verdikleri tahmin edilmektedir. Sonuç olarak VI. Yüzyılın ikinci yarısında askerî bir güç olmaktan çıkmışlar ve 557 yılında Avarlardan da ağır bir darbe yemişlerdir.⁸⁶³ Sabir sahası

⁸⁶⁰ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 74, Tahran-1362

⁸⁶¹ Emine Gürsoy-Naskali: "Sibirya Araştırmaları" s.20vd, İstanbul - 1997

⁸⁶² Emine Gürsoy-Naskali: age, s.21

⁸⁶³ Emine Gürsoy-Naskali: age, s.22

bu tarihten sonra Karadeniz'e ulaşan Göktürk idaresine girmiştir. 576'da Güney Kafkaslardaki egemenlikleri Bizans tarafından yıkıldıktan sonra bir kısmı Kür nehrinin güneyine yerleştirilen Sabirlerin adlarına 7. yüzyıl ortalarına kadar dağınık şekilde rastlanmaktadır. Bu tarihlerde aynı bölgede Batı Göktürlere bağlı büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Hazarların yoğun olarak Belencer ve Semender boylarını teşkil edeceklerdir.

Hazar Devleti, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumundaydı. Türk-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sasanî imparatorluğu 634 ve 642 yıllarında İslam kuvvetleri tarafından çökertilip İran toprakları Arapların eline geçerek, İslam ileri harekâtı bir yandan Ermeniyeye yolu ile Kafkaslar'a doğru, bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine doğru gelişmeye başlayınca, bu ittifak tabii bir hal aldı. VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe kuvvetlenerek VIII. yüzyıl boyunca devam eden siyasî menfaatler ortaklığı, iki tarafın hükümdar aileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer ve ehemmiyet kazandı. Bizans imparatoru 627-630 Bizans-Sasani savaşlarında en büyük müttefiki olan Hazar Türklerinin hakanı Ziebil'e bu savaşlarda kendilerine göstermiş olduğu yardımlardan dolayı kızı Eudokia ile evlendirmiştir.⁸⁶⁴

685 ve 715 yılları arasında Bizans tahtında oturan İmparator II. Justinianos ile 741 ve 775 yılları arasında Bizans tahtında oturan V. Kostantinos Sasanilere karşı Hazarlarla gerçekleştirmiş oldukları siyasi evlilikleri Sasanilerin yıkılmasından sonra onların topraklarının varisleri olarak kendi topraklarını zorlayan Araplara karşı devam ettirdiler.⁸⁶⁵ Konstantinos'un prenses Çiçek'ten doğan oğlu, tarihte "Hazar Leon" lakabı ile tanınan ve 775 ile 780 yılları arasında Bizans tahtında oturan imparator IV. Leon, Hazar hakanının torunu oluyordu ve Bizans tahtına oturan bir "Türzkâde" idi.⁸⁶⁶ Bu evliliğin altında yatan en önemli sebep II. Jüstinyanus'un 695 yılında bir isyan sonucunda Hazarlara sığınmasından sonra kağan Bazir Jüstinyanus'a sığınma hakkı vererek onu kendi kız kardeşi ile evlendirmiştir.⁸⁶⁷ Jüstinyanus'la evlendikten sonra Teodora adını alan prensesten ileride Bizans tahtına çıkacak olan Tiberus doğmuştur. Bu suretle imparatorlar, aynı zamanda kendi siyasî ve askerî iç meselelerinin hallinde Hazar kağanlarının yardımından faydalanıyorlardı. Hazar Leon'un karısı İren'in, daha sonra, "Augusta" veya bir imparator naibi olarak değil, fakat tek başına ve tam salâhiyetli kabul ve ilan edilmesi gibi Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hadise herhalde Hazar Türklerinin tesiri ile izah edilebilir.

⁸⁶⁴ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" (çev-Zülfıye Veliyeva), Türkler C.I. s. 473 ayrıca bkz Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" TDVİA C. 17, s. 117 (Düğün hazırlıkları sırasında Hazar hakanının ölümünden dolayı bu evlilik tam olarak gerçekleşmemiştir.)

⁸⁶⁵ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 115, Ankara – 1971

⁸⁶⁶ Kevin Alan Brook: agm, s. 474

⁸⁶⁷ Kevin Alan Brook: agm, s. 474

3.3. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Ticari İlişkiler

3.3.1. Türkler ve Sasaniler Arasındaki İpek Ticareti İlişkileri

İpeğin anavatanı olan Çin ile atlı göçebe kültürünün kurucusu olan Göktürkler a”rasındaki en önemli mübadele aracını ipek ve atın değış tokuşu oluşturmaktaydı. Bu dönemlerde mübadele aracı olarak paranın uluslar arası ticarete fazlaca bir öneminin olmadığı ortadadır. Buna karşılık olarak Çin ve Göktürkler arasındaki ticari faaliyetlerde en önemli mübadele aracı ipek ve Türkistan atlarıydı.⁸⁶⁸ Bunun yanında Göktürk topraklarında mübadele aracı olarak ülke içerisinde geçerli altın, gümüş ve bakır sikkeler de kullanılmaktaydı. Bunlardan en çok kullanılanı ise bakır sikkelerdi. Göktürk topraklarındaki yerli mallar bu sikkeler ile tebedül edilirdi. Fakat yabancı ülkelerle yapılan ticaretlerde altın sikkeler veya at, demir gibi önemli ticari emtialar kullanılırdı. Bunların yanında ticari faaliyetlerde kumaş paralar da kullanılmaktaydı. Üzeri kağan tarafından mühürlenene ve “kamdu” adı verilen kumaş paralar Türklerin sınır kavimlerle yapmış oldukları ticarete önemli bir yeri tutmaktaydı.⁸⁶⁹ Sasani topraklarında üzerinde “hakan”, “tegin”, “delci” yazılı çok sayıda Türk basımı madeni paranın müşahede edilmesi karşılıklı ticari faaliyetler hakkında iyi bir bilgi vermektedir.⁸⁷⁰

Göktürk ülkesinde bulunmayan ticari mallar Soğdlu tüccarlar eliyle Sasanilerden veya Çin ülkesinden getirilirdi. Sasani, Türk ve Çin güzergâhında ticareti yapılan malların başında ipeğin yanında, pamuk, altın, gümüş, yada taşı, yatak takımı, araba, vazo, elbise, sandal ağacı, şarap, içkiler, yiyecekler, çeşitli lüks eşyalar, cenaze levazımatı, eyer, çalgı aletleri gibi mallar başı çekmekteydi. Bu malların tebedülünde para yerine geçebilecek külçe halinde madenler, kürk ve ipek kullanılabilirdi. Göktürk yazıtlarında da para yerine kullanılabilen sarı altın, ak gümüş, ipek, kara samur ve mavi sincap gibi malların başka ülkelerle yapılan ticaretlerde para yerine kullanıldığı belirtilmiştir.⁸⁷¹

Akhunların egemenlikleri altındayken ipek ticaretini kendi tekellerinde bulduran Soğdlu tüccarlar yeni sahipleri olan Göktürkleri 567 yılında Sasani topraklarında ipek ticareti izni alması için bu ülkeye bir heyet göndermesi konusunda ikna ettiler. Göktürk hakanının koruması altında Soğdullardan oluşan bu heyet Sasani topraklarına çok kıymetli ipek mallarla gittiler. Sasani diplomasisi bu heyetin getirdiği kıymetli ipek dokumaların satın alınarak onların görebileceği bir meydana yakılması gerektiğine karar verir.⁸⁷²

Soğd heyetinin getirmiş olduğu teklife göre Sasaniler kendilerince doğru bir harekette bulunmuş oluyordular. Çünkü onlar Soğdulların kendilerinin direkt olarak halka ipek satmalarını

⁸⁶⁸ Sencer Divitçioğlu: “Kök-Türkler” s.283, İstanbul-2000

⁸⁶⁹ Turhan Atan: “Türk Gümrük Tarihi” C. I, s. 41, TTK Yayınları, Ankara - 1990

⁸⁷⁰ Azim Malikov: “Maveraünnehir Türkleri” Türkler C. III, s. 147

⁸⁷¹ Sencer Divitçioğlu: age, s.284

⁸⁷² Denis Sinor: “Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı” (çev- Talat Tekin) s.405, İstanbul-2002

istemiyorlardı. Bu, ipeğin fiyatının düşmesinin yanında ipek ticaretini Sasanilerin kendi topraklarında elinden almak anlamına gelmekteydi. Sasanililer Soğdlulara bu imtiyazı tanımış olmakla beraber hem Sasani sınırlarından girmiş olacak ticari malların gümrük vergilerinden muaf olacaklar ve hem getirmiş oldukları bu birinci elden işlenmiş, gümrüksüz malların ucuz satılması sonucunda Sasani ipek gelirlerinin düşmesinin önünü açmış olacaklardı.

İpek ticaretinden önemli miktarda gelir elde eden Sasanililer ayrıca bu malların ülkelerine girişinden dolayı da önemli miktarda gümrük vergilerinden kaynaklanan bir kazanca sahip idiler. Soğdluların bu entrikası Sasanililer ve Göktürkler arasındaki olumlu birlikteliğin sonunu getirmiş bulunmaktaydı. Soğdlular Sasani şahı Anuşirvan ve İstemi arasındaki akrabalık ilişkileri ve Akhunlara karşı kurmuş oldukları ittifakın doğurduğu olumlu ilişkilerin ürünlerinden faydalanmak ve kendi ticaretlerini Sasani topraklarında yaymak amacıyla girişmiş oldukları bu teşebbüs ile Sasani Göktürk ittifakını bozmakla kalmamış iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir.⁸⁷³ İstemi'nin yollamış olduğu ikinci Soğd heyetinin üyelerinin birçoğu ise Sasani topraklarında ölecek çok az bir kısmı Göktürk ülkesine geri dönebilmiştir. Sasanililer gelen heyetin üyelerinin Sasani iklimine dayanamayıp sıcaktan öldüklerini iddia etseler bile Göktürk kağanı onların zehirlenmiş olabileceklerinden şüphelenmiştir.⁸⁷⁴

Göktürk Kağan'ı İstemi Sasanililerin bu çirkin tavrına karşı Soğdlulardan oluşan bir heyeti Maniah başkanlığında 568 yılında Justinos'a gönderdi.⁸⁷⁵ Justinos bu heyeti büyük bir ilgi ve merak ile kabul etmiştir. Bu Türkler'den kendisine gelen ikinci Heyeti teşkil etmekteydi. Fakat heyetin beraberinde getirmiş olduğu ve Türk kağanı İstemi'ye ait mektubun İskit-Soğd yazısıyla yazılmış olması, gelen heyetin çok pahalı giysiler içerisinde olması ve diplomasi kurallarını iyi uygulamalarının yanında getirmiş oldukları birbirinden kıymetli hediyeler Justinos'un dikkatini çekmişti.⁸⁷⁶ Gelen heyet İstemi'nin dostluk mesajının yanında uzak doğu ipeğinin İstanbul'da işlenmesi için dokuma atölyelerinin burada açılmasını ve bu atölyelerin kendileri tarafından gönderilen Soğdlu tüccarlar tarafından işletilmesini istiyordu.

Justinos ise Soğdlu heyeti buna ihtiyaçlarının olmadığını ifade etmek amacıyla onları İstanbul'daki zengin ipekböcekçiliği atölyelerini gezdirdiği söylenmektedir. İmparator bu hareketiyle ithal mallara fazla ihtiyacı olmadığını vurgulamaya çalışmıştır.⁸⁷⁷ İmparator heyetin ekonomik önerilerinden çok onlardan siyasi konularda istifade etmeye çalışmıştır. Özellikle batıya doğru akarak kendilerini meşgul eden Avar sorunu ve Akhunların akıbetleri hakkında

⁸⁷³ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)" (çev-Başar Batur) *Türkler C. II*, s. 91

⁸⁷⁴ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 61, Ankara – 1998

⁸⁷⁵ Larissa Baratova: agm, s. 91

⁸⁷⁶ Lajos Ligeti: age, s. 62

⁸⁷⁷ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.406, İstanbul–2002, Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) *Türkler C. II*, s.679

bilgi edinmek istemiştir.⁸⁷⁸ İstemi'nin yollamış olduğu bu heyet tam bir başarı kazanamamışsa da Göktürk ve Bizans arasında bir ittifak kurulması açısından olumlu bir girişim ile sonuçlanmış ve akabinde ilk defa Bizans tarafından Orta Asya'ya bir dostluk heyetinin gönderilmesine sebep olmuştur.⁸⁷⁹ Justinos'un kafasını meşgul eden konu Sasanilerin Bizans'ın doğu ticaretini engellemeleri ve bunun Bizans'a getirdiği ağır faturaydı. Bu sebeple Sasanileri bu tavırlarından dolayı cezalandırabileceği bir müttefik aramaktaydı.

Göktürk ve Bizanslıların gümrük gelirleri ile ipek ticaretini sekteye uğratmak amacıyla Sasanilerin sınırlarını doğu batı ticaretine kapatmaları üzerine İstemi Kağan başında Soğd ileri gelenlerinden Maniah'ın olduğu bir elçiyi Bizans'a göndererek Sasanileri doğu batı ticareti yolu üzerinden kaldırmak amacıyla ticaret yolunun iki ülkenin sınır olduğu Hazar Denizinin kuzeyi Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden yapılmasını teklif etti.⁸⁸⁰ Doğu batı ticareti Sasaniler tarafından engellenen ve Yemen'in Sasaniler tarafından istila edilmesinden dolayı Hint okyanusu ticareti de sekteye uğrayan Bizans imparatoru bu teklifi oldukça sıcak bir şekilde karşılamıştır.

Buna karşılık olarak Bizans imparatoru Justinos 569 yılının Ağustos ayında Zamarkos komutasında bir heyetini Göktürk imparatorluğuna yolladı.⁸⁸¹ İstemi kağan Zamarkos başkanlığındaki Bizans heyetini görkemli ticari mallarla donatılmış bir törenle kabul etmiştir.⁸⁸² İsteminin Bizans heyeti ile Talas vadisinde görüştüğü rivayet edilmiştir. İstemi Kağan Orta Asya'ya gelen bu heyete Türk debdebesi ve ihtişamını göstermek için görkemli bir karşılama yapmıştır. Daha sonra bu sefer sırasında gördüklerini imparatora rapor eden Zamarkos imparatora İstemi Kağan'ın otağından bahsederken: "Kağan altın bir divana uzanmıştı. Etrafı heykeller, vazolar, ibrikler ve altın küplerle çevriliydi. İkinci otağda altın işlemeli ahşap sütunlarla altın tavus kuşları üzerine oturtulmuş yaldızlı bir yatak duruyordu. Girişteki gümüş kap kacak dolu arabacılarla gene gümüşten yapılmış hayvan tasvirleri, Bizans'takini imrendirmeyecek gibiydi. Genellikle barbar olarak düşündüğümüz Türkler sandığımız kadar kaba saba değillerdi" demiştir.⁸⁸³ Bunun yanında İstemi'nin kafasında Bizans ile olan görüşmelerde iki önemli konu vardır. Bunlardan birincisi Göktürk ipeğinin İstanbul'da iletilerek buralardaki pazarlarda satılması, ikincisi ise Sasanilere karşı Bizans'ın desteğini alarak onları Sasanilere karşı ortak bir savaş konusunda ikna etmek idi.

Justinos'un yollamış olduğu heyetin ilk hedefi ise Sasanilere yönelik Göktürklerin desteğini sağlamak ve Bizans'ın doğu ticaretini güvenle yapabileceği yeni bir yol bulabilmektir.

⁸⁷⁸ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 63, Ankara – 1998

⁸⁷⁹ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)" (çev-Başar Batur) *Türkler C. II*, s. 91

⁸⁸⁰ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 545, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

⁸⁸¹ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 97, Ankara – 1971

⁸⁸² İbrahim Kafesoğlu: "Eski Türk Dini" s. 26, Ankara – 1980

⁸⁸³ Sencer Divitçioğlu: "Kök-Türkler" s.282, İstanbul–2000, ayrıca bknz; Ligeti, L: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) s. 64vd, Ankara – 1998

Göktürklerin İstanbul'dan ticari imtiyazlar koparmaya çalışmalarına Bizans sıcak bakmıyordu. Fakat samimi bir havada geçen görüşmelerden sonra Sasanilere karşı ortak bir savaş kararı almakla beraber Göktürkler Hazar Denizi'nin kuzeyinden Bizans ve Göktürk arasında güvenli bir ticaret yolu açılması teklifinde bulunmuşlardı. Göktürklerin amacı Avarları Kafkaslardan kovmak ve Avarların Bizans'la irtibat kurarak onları himayeleri altına almalarını önlemeyi amaçlıyordu. Bizans ise ticari bir yol açılmasının yanında Göktürkleri Sasaniler ve Avarlara karşı bir baskı unsuru olarak kullanmayı planlıyordu.

Bununla ilgili projeyi imparatora anlatması için İstemi İstanbul'a başında Tagma Tarkan'ın olduğu bir Türk heyetini yollamıştır.⁸⁸⁴ Bu heyet Sasani topraklarının aksine Aral Gölü ve Hazar Denizi arasından, Hazar Denizinin kuzeyi, Kafkaslar, Karadeniz üzerinden Bizans'a giden yolu kullanmıştır. Bundan sonra Göktürkler ve Bizans arasında gidip gelen onlarca elçilik heyeti sürekli bu toprakları kullanmıştır.⁸⁸⁵ Çünkü Zamarkos'un Orta Asya'ya elçi olarak gittiğini duyan Sasanililer kendi uyrukları olan Alanları Zamarkos'u ele geçirmek için görevlendirmişlerdi.⁸⁸⁶ Soğdlulardan oluşan ilk Göktürk heyetinin yerini Türklerden oluşan bir heyetin alması ilişkilerin ekonomik alandan çıkıp daha da siyasileştiğinin bir işareti olarak gösterilmektedir. Bu gidiş gelişler yeni ticaret yolu projesinin yanında artık Sasanilere karşı siyasi bir ittifakın gerçekleştiğini göstermektedir. Bununla beraber Bizans'tan Göktürk topraklarına beş elçilik heyeti daha gitmiştir. Bu Bizans'ın yeni ticaret projesine verdikleri önemi göstermesi açısından önemli bir göstergeyi oluşturmaktadır.

3.3.2. Göktürkler ve Sasaniler Arasındaki Gümrük ve Pazar Fiyatları İlişkileri

Ticaret yolları üzerinde kervanlar ile yapılan geçişlerde onların yapmış oldukları ticaretin cinsine göre belirli vergiler alınmaktaydı. Bu vergiler kervanların ticaret yolları üzerinde başka bir ülkeye giriş yapılan yerlerde tayin edilen geçiş noktalarında devletin görevlendirmiş olduğu bazı gümrük memurları tarafından tahsil edilmekteydi ki bu memurlar genellikle askerlerden seçilirdi. Bu bir nevi "koruma vergisiydi" ve vergi veren kervanlar o ülke sınırlarını aşınca kadar içinden geçmiş oldukları ülkenin askerleri eşliğinde korunarak yollarına devam ederlerdi. Göktürkler döneminde bu ülkelerinden geçen batılı ve İranlı kervan tüccarları için kullanıldığı gibi kendi ülkeleri içerisinde sadece ticari faaliyetler için uğraşan Soğdlu tüccarlar için de uygulanan bir yöntemdi. Bu dönemlerde kervan tüccarlarından alınan gümrük vergilerinin amacı onların ticaret yolları boyunca içinden geçecekleri mıntıka üzerinde güvenliklerinin sağlanması

⁸⁸⁴ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.408, İstanbul-2002; Gaybullah Babayar: "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi" *Türkler C.II*, s.108,(Bu Tagma Tarhan'ın İstemi Kağan'ın 568 yılında Bizans'a yollamış olduğu ilk elçilik grubunun başkanı Soğdlu Maniah'ın oğlu olduğu söylenmektedir.

⁸⁸⁵ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" s.33, TTK, Ankara-1995

⁸⁸⁶ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 68, Ankara – 1998

amacını taşımaktaydı. Türkler kendi toprakları üzerinden doğuya giden Sasani uyruklu tüccarlardan koruma vergisi olarak taşıdıkları malın cinsi ne olursa olsun onlardan % 5 oranında vergi aldıkları tahmin edilmektedir.⁸⁸⁷ Gümrük amaçlı alınan koruma vergisinin yanında buna ek olarak alınan bir de “geçit vergisi” vardır. Bu vergi genellikle sınır geçişleri, önemli yol, nehir ve köprülerden yapılan geçişler sırasında alınan vergileri oluşturmaktaydı. Bir nevi iç gümrük vergisi sayılan bu vergi türüne Bizanslılar “portoria” adını vermekteydiler.

Doğu batı ticaret tarihi üzerinde ilk defa İran varlığını devre dışı bırakan Türk unsuru Göktürklerdir. Göktürkler Soğdiyana, Maveräünnehir ve Horasan gibi Sasanilerin doğuya açılan önemli ticari kapılarını ele geçirdikten sonra doğu batı ticaret yolunu Hazar Denizinin kuzeyine kaydırdılar. Göktürklerin Sasani ülkesine açılan en önemli ticaret şehirleri olan Fergana, Semerkant, Şuşa gibi ticari şehirler ticaret yollarının kuzeye kaydırılmasından sonra da önemli ticari özelliğini devam ettirmiş ve bu önemini hiçbir zaman kaybetmemiştir.⁸⁸⁸ Göktürkler ve Sasani ülkesi arasındaki sınır gümrük noktası Semerkant’ın güneyinde bulunan Derbent şehridir. Burada iki ülke yolu arasında demir bir kapı bulunmaktaydı. Batı yönünde Sasani ülkesine doğru ilerlemek isteyen kervanlar mallarını Semerkant’ta bulunan ambarlara indirirlerdi. Bu şehirde her iki taraftan gelen çok değişik ülkelerin ticari mallarının depolandığı ambarlar mevcuttu. Bu ambarlardan mallarını alan tüccarlar kervanları ile yola çıkarak Derbent üzerinden Sasani topraklarına giriş yapmaktaydılar. Bu özelliğinden dolayı Semerkant şehri uluslar arası bir ticaret şehri özelliğini taşımaktaydı. Göktürkler kendi ülkelerindeki vergi işlemlerinde “tamga” terimini kullanmaktaydılar. Elbette bu sözcük adını Maveräünnehir’de Türkler arasında yaygın olarak kullanılan ve üzerinde “hakan hükümdarın parası” yazan dört köşeli madeni bir paradan adını almaktaydı.⁸⁸⁹ Türkler ve İranlılar arasındaki ticari faaliyetlerde de bu terim kullanılmaktaydı. İranlı tüccarların Göktürk topraklarına sokmuş oldukları kervanlardan “tamga vergisi” alınmaktaydı ve İranlılar ise bu vergiye “bac” adını vermekteydiler.⁸⁹⁰ İranlılar Göktürk toprakları üzerinden gelen kervanlardan ise “bac-ı bozorg” adını verdikleri gümrük vergisi almaktaydılar.

Akhunların yenilgisinden sonra Göktürklerin büyük ticaret şehirlerini ve bu şehirlerde çalışan Soğdlu tüccar unsurunu elde etmesinden sonra korkuya kapılan Sasani şahları Soğdlu tüccarlardan ipek alınmasını yasaklamışlardır.⁸⁹¹ Sasanilerin Göktürk ekonomisine karşı darbe niteliğindeki bu girişime karşı Bizans ile yakınlaşma yoluna giden Göktürkler İstemi Kağan’ın

⁸⁸⁷ Turhan Atan: “Türk Gümrük Tarihi” C. I, s. 22, TTK Yayınları, Ankara - 1990

⁸⁸⁸ Wilhelm Heyd: “Yakın Doğu Ticaret Tarihi” (çev-Enver Ziya Karal) s. 16, TTK – 2006

⁸⁸⁹ Azim Malikov: “Maveräünnehir Türkleri” Türkler C. III, s. 146

⁸⁹⁰ Vasili Viladimiroviç Barthold: “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet” Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Dergisi C. I, s. 152

⁸⁹¹ Boris Marşak: “Türkler ve Soğdlular” (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II, s.173

başarılı girişimleri sonucu doğu batı ticaret yolunu Hazar denizinin kuzeyine almak suretiyle bu ticaret yolları üzerindeki İran varlığını kaldırmayı düşünmüşlerdir. Sasaniler doğu batı ticaret yolu üzerindeki önemli kara ve deniz yolu egemenliğine sahiptiler. Ticaret yolları üzerindeki kara yolu Soğd ve İran ülkesinden geçmekteydi. Doğu batı ticaret yolu üzerindeki önemli deniz yolu olan Basra körfezi de Sasanilerin kontrolü altındaydı. Diğer önemli bir deniz yolu olan Kızıl deniz ise Sasanilerin Yemen'e egemen durumda olmasından dolayı tehlikeli bir güzergâh sayılıyor buradan geçen gemiler sürekli Sasani kuvvetlerinin saldırısına uğruyorlardı. Sasanilerin bütün bu ticaret yollarını tıkaması üzerine İstemi Kağan'ın girişimleri sonucunda Göktürk ve Bizans ortak girişimi ile ticaret yolu Hazar'ın kuzeyine taşınmıştır. Ticaret yolunun yön değiştirmesinden sonra Kafkaslar ve Karadeniz doğu batı ticaretinin önemli iki ayağı konumuna ulaşmış Göktürkler ülkelerini Kafkasların önemli bir kısmını içerisine alacak şekilde genişletmişler ve Karadeniz sahillerine ulaşmayı başarmışlardır.

542 yıllarından önce Göktürk varlığından fazla bahsetmeyen kaynaklar onların bu tarihten sonra yapmış oldukları ipek ticaretinden sonra güçlenip, kalabalıklaştıklarından bahsetmektedirler.⁸⁹² Bumin'in başına geçtiği Tukue boyları daha önce yağma yapmakla meşgul küçük boylardan oluşmaktaydı. Fakat Bumin ile beraber kuvvetlenerek Batı Wei⁸⁹³ sınırlarına akın yapmaya, Çin ile ipek ticaretine giriştiler. Çin kaynaklarında bir boyun kalabalıklaşıp güçlenmesini onların bu dönemlerde en karlı iş olan ipek ticaretine bağlamaktaydılar. Göktürklerin bir devlet olarak ortaya çıktıkları 542 yılından sonra yönlerini güneye Afganistan ve İran sahasına dikmelerinin altında ipek ticaretinin kontrolünü ellerine almak yatıyordu.

Göktürkler ipek ticaretine atılmadan önce ata mesleği demirciliğin yanında bozkır kültürünün gerektirdiği diğer işlerle de uğraşmaktaydılar.⁸⁹⁴ 557 yılında Göktürklerin ipek yolu denetimini Akhunların yıkılmasıyla beraber kesin bir şekilde ele geçirmelerinden sonra Sasaniler doğudan İran ülkesine giren ticari malların gümrük vergilerini bundan sonra Akhunlar yerine Göktürlere vermeye başladılar. I. Hüsrev'in Göktürkler ile yapmış olduğu ittifakın sonucu olarak Akhunları yıkmaları üzerine topraklarını kendi aralarında paylaşmış bulunmaktaydılar. Bu paylaşımın sonra bazı kaynaklar I. Hüsrev'in Göktürk ülkesine vergi verdiğini yazmaktadırlar.⁸⁹⁵ Akhunlara karşı yapılan bir ittifaktan sonra Sasanilerin müttefikleri olduğu bir ülkeye karşı vergi vermesi biraz anlamsız gibi durmaktadır. Sasanililerin Göktürlere her yıl vermek zorunda oldukları vergi gerek İranlı ve gerek Avrupa ve Bizans üzerinden doğu ve batı

⁸⁹² Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" s.15, TTK, Ankara-1995

⁸⁹³ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 15, İstanbul – 1992 (Grenard Wei'nin Çin'in kuzeyinde bir Türk hanedanlığının kurduğu ve Asya Hunları'nın yerini alan bir devlet olduğunu ifade etmektedir.)

⁸⁹⁴ Özkan İzgi: "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler" TED, IX-1978, s.98-99

⁸⁹⁵ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) s.62, Ankara-1998

arasında gidip gelen tüccarların Göktürk topraklarından İran topraklarına taşımak zorunda oldukları ticari mallardan kaynaklanan vergiydi.

Göktürklerin ipek yolu ticari denetimlerinden dolayı elde etmiş oldukları ticari vergilerin getirmiş olduğu ekonomik getirilerin Göktürk iktisadına etkisi Sasanilerin gözünü kesin bir şekilde korkutmuştur. Bu nedenle Sasani imparatorluğu Maverâünnehir ticaret havzasını tamamen ele geçirmeye çalışıyorlardı. İran kaynakları göçebe yaşam süren Göktürk boylarının ipek yolu denetimlerini ele geçirmelerinden sonra ipeğin onların yaşamlarının her alanına etki ettiğini Türk oba ve çayırlarındaki bütün çadırların artık ipekten yapıldığı kaydedilmektedir. Göktürklerin ekonomik inkişafı onları Bizans ve Sasani imparatorluğu gibi güçlü dünya devletleri arasına sokmuştu. Sasanililer batılarında duran güçlü bir Bizans'la başa çıkamamışken doğuda onlardan daha güçlü bir imparatorluğun ortaya çıkmasını hazmedemiyorlardı.

Bu nedenle I. Hüsrev ülkesi üzerinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek sevkıyatını durdurdu. Bununla Göktürklerin kontrolünde ipek ticareti ile uğraşan Soğdluları engelleyerek onların Göktürk ekonomisine olan katkılarını sekteye uğratmak istiyordu. Bu krizi ortadan kaldırmak için İstemi'nin İran topraklarına yollamış olduğu heyetler bir sonuç alamadığı gibi Sasanililer tarafından kaba bir şekilde karşılanmışlardır.

Çinlilerin batıya yapmış oldukları en büyük ticari emtiayı seramik kaplar oluşturmaktaydı. Bu seramik kaplar özellikle zencefil suyu ve bunların yanında eczacılıkla ilgili maddelerin korunması amacıyla özel bir şekilde imal edilmekteydiler. Bu ürünün Sasanilere olan sevkıyatını Çinliler Göktürkler eliyle yürütmekteydiler. Bunun yanında Göktürkler Sasanilerin Çin'e ihraç etmiş oldukları Acem ipeğini yine kendileri üstlenmiş bulunuyorlardı. Acem ipek böcekçiliğinin Çin ülkesinde yaygınlaşmasındaki en büyük rol Göktürlere aittir.⁸⁹⁶ İranlı tüccarlar Çin'in ham ipeğini ve ipekli kumaşlarını batıya, batı mallarını ise doğuya satmak suretiyle on yedi çeşit Akdeniz yün kumaşı ihraç etmekteydiler.⁸⁹⁷

589 yılında Çin birliğini kuran imparator Yang Chien önemli müttefiki Göktürkler aracılığıyla imparatorluğunu kutlayan Sasani şahlığına hediyeler göndermiştir. Çin imparatoru Sasani şahı II. Hüsrev'e saf ipekten yapılmış ve üzerinde tahtına oturmuş olan imparatorun etrafında ona hizmet eden cariye ve hizmetlilerin resimlerinin bulunduğu bir elbise göndermiştir. Bununla beraber Göktürk toprakları içerisinde Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında yaşamakta olan Soğdlular kendileri İranî kavimlere daha yakın olmalarına rağmen onlar Kuşan, Akhun ve Göktürk dönemlerinde Sasanilerin egemenliği altında olmaksızın Türklerin kurmuş olduğu devlet sınırları içerisinde yaşamak istemişlerdir.⁸⁹⁸ Bu nedenle aradaki savaşlarda Türklerin

⁸⁹⁶ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 214, Kayseri – 1997

⁸⁹⁷ Anna Jerusalemkaya: "İpek Yolunda Kafkaslar" *Türkler C. II*, s. 244

⁸⁹⁸ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 543, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

tarafını tutmuşlar Türklerin Maveraünnehir'deki egemenliklerini sağlamlaştırdıkları gibi onların daha güneye ve doğuya doğru etkinlik alanlarını gerek yapmış oldukları ticari seferler, gerek buralarda kurmuş oldukları pazaryerleri şeklindeki ticari kolonilerle pekiştirmişlerdir. Sasani topraklarında ticari ve casusluk faaliyetlerini yürütmede Türklere yardımcı olmaları Türklerin Sasani sahasına kaymaları ve Horasan'a yerleşmeleri konusunda faydalı olmuştur.

Soğdluların bu faaliyetlerinin altında yatan en büyük sebep onların Çin ve Hindistan ile yapmış oldukları ticari faaliyetlerinin etkisi büyüktür. Çin ve Hindistan ticaret yolu üzerinde birçok ticari koloni kuran ve bu ticareten oldukça fayda sağlayan Soğdlular bu güzergâh üzerinde devlet kurmuş olan Türkleri tercih etmelerinin sebebi ekonomik faaliyetlerinden kaynaklanmış olmaktadır. Sasani egemenliğini kabul ederek onların yönetimlerini kabul etmiş oldukları takdirde hem bu yol üzerindeki ticari faaliyetleri sekteye uğrayacak ve ticari kolonileri ortadan kalkmış olacaktı. Ticari faaliyetlerini ve kurmuş oldukları kolonileri garanti altına almak arada herhangi devletin bulunmadığı, Hindistan ve Çin ile gümrüksüz doğrudan alışveriş yapabilecekleri bir ülkede yaşamak istemelerinden dolayı Türklerin egemenliğini kabul etmişler ve onların en büyük ticari dayanaklarından birisini teşkil etmişlerdir.

Doğu batı ticareti üzerinde Göktürklerin kendi üretmiş oldukları malların ticareti de önemli bir yer tutmaktadır. Bunların başında ham demir ticareti ve bu demirlerden yapılan ürünlerin ticareti başı çekmektedir.⁸⁹⁹ Savaşçı ve demirci bir millet olan Göktürkler Altay dağlarından çıkarmış oldukları demiri⁹⁰⁰ işleyerek özellikle bunlardan savaşlarda kullanılmak üzere zırhlar yapmaktaydılar. Özellikle savaşan bir kişinin içinde rahat hareket edebileceği ince demir levhalardan yapılan ve adına "ser demiri" denilen zırhlı giysiler yapılmaktaydı. Bu zırhların özelliği ince demir levhalardan oval bir şekilde dökülmüş iç içe ince yapraklı hafif bir zırh çeşidi olmasıdır. Bu zırh üzerine geçirilen diskler zırhı giyen kişinin içinde rahat hareket etmesini sağlamaktaydı. Bu zırhın ticaretini Göktürkler Soğdaklar eliyle yaptıkları için bu zırhlar civar ülkelerde "suğdak zırhı" adıyla bilinmekteydi. Göktürkler bu zırhları Sasani ve Çin'in yanında Bizanslılara ve Araplara da satmaktaydılar.⁹⁰¹

Bunun yanında Göktürkler çıkardıkları bu demir madeninden demir döküm aletleri de yapmaktaydılar. Özellikle Göktürkler sikke yapımında kullanılan demir döküm aletleri yapmaktaydılar ve bu demir döküm aletlerinden para kesim makineleri yapılmaktaydı. Bu para kesim makineleri ile "kaş" sikkelerinin darbı yapılmaktaydı. Göktürkler bu kesim aletlerinin ticaretini Sasaniler başta olmak üzere Çin ve Tibetlilere yapmaktaydılar. Göktürklerden sonra bile onların yapmış oldukları bu kesim aletleri ile hafif zırhların İran ve Arap topraklarına ticareti

⁸⁹⁹ Tahsin Ünal: "Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi" s. 156vd, Konya – 1975

⁹⁰⁰ Osman Turan: "Selçuklular ve İslamiyet" s. 6, İstanbul – 1999

⁹⁰¹ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 212, Kayseri – 1997

devam etmiştir.⁹⁰² Göktürkler demiri kullanarak bu madenden tahta kalıplar sayesinde dokuma malzemeleri de yapmaktaydılar. Göktürkler dönemine ait demir eritme ocakları ile demir dökümhanelerinin yaygınlığı Göktürklerin demircilikte olan maharetlerinin bir göstergesi olarak sayılmaktadır.⁹⁰³ Göktürkler yapmış oldukları bronz kazanları Sasanilerin yanında Moğolistan, Kuzey Çin, Altaylar, Urallar ve Macaristan topraklarına kadar satmaktaydılar. Özellikle Sasaniler Göktürklerin imal ettikleri üzerinde bronz işlemeli tasvirler bulunan kömür mangallarını satın almaktaydılar. Bu mangallar ısınma, yemek pişirme ve ayinlerde tütsü yakma gibi amaçlarla kullanılmaktaydı. Yedinci yüzyıllarda Sasaniler artık Göktürk yapımı olan çaydanlık, vazo, silahlık, kadeh gibi gümüş ve altın kapların taklidini yapmaya başladılar. Göktürklerin şahane altın işçiliğine ait olan bu çalışmalarını artık Sasaniler kendileri de taklit ederek üretmeye başlamışlardır.⁹⁰⁴

3.3.3. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Hazar Denizi Ticareti İlişkileri

Adını batı yakasında yaşayan Hazar Türklerinden alan Hazar Denizi MS. VI. yy'nin ikinci yarısında ticari açıdan önemli bir konuma gelmiştir.⁹⁰⁵ Kuzey ticaret yolunun üzerinde bulunan Hazar Denizi hem etraftan kara yoluyla ve hem de üzerindeki gemicilik faaliyetleriyle ortaçağ ticaretine canlılık kazandırmıştır. İlkçağlarda Yunanlıların Hindistan ile yapmış oldukları ticari faaliyetleri Karadeniz üzerindeki kolonileri aracılığı ile Hazar denizi üzerinden yaptıkları bilinmektedir.⁹⁰⁶ İpek yolu ticaretinin önemli bir ayağı olan kuzey yolu Turfan'dan başlayarak Tiyaşan'ı geçip Kaşgar şehrine ulaşmaktaydı. Tiyaşan'ı aştıktan sonra Fergana'ya buradan Hokand'a, oradan da şu anki Özbekistan toprakları üzerine burada Semerkant ve Buhara'yı geçip Ceyhun'a ulaşmaktaydı. Burada iki kola ayrılan kuzey yolunun bir kolu Hazar denizi üzerinden Kafkaslara ulaşmaktaydı. Buradan Kur nehri üzerinden Gürcistan'a ulaşmaktaydı. Gürcistan topraklarından Phosis nehri aracılığı ile Karadeniz'e buradan da Bizans'ın elindeki Trabzon limanına ulaşmaktaydı.⁹⁰⁷ İkinci yol ise Hazar Denizinin güney sahillerinden, Sasanilerin egemen oldukları sahadan geçmekteydi ve bu yol üzerinde Damegan, Gurgan Rey, Kazvin bulunmaktaydı. Bu yol yine burada ikiye ayrılmakla beraber bir yol kuzeye Kafkaslara Türklerin yaşamış oldukları mıntıkaya çıkmaktaydı. Bu yol Azerbaycan ve Albaniya üzerinden Karadeniz'in kuzeyine veya Trabzon'a devam etmekteydi.

Bunun yanında Göktürkler ipek yolu ticaretini Hazar Denizi'nin kuzeyine taşıma projesi çerçevesinde bu bölgede bulunan Töles, Avar ve Onogur boylarını itaatleri altına almak ve bu

⁹⁰² Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 213, Kayseri – 1997

⁹⁰³ Bahaeddin Ögel: "İslamıktan Önce Türk Kültür Tarihi" s. 139vd, TTK, Ankara–1991

⁹⁰⁴ Hans Wilhelm Haussig: age, s. 162

⁹⁰⁵ Mirza Bala: "Hazar Denizi Maddesi" İA, C.V, s. 409

⁹⁰⁶ Mirza Bala: agm, s. 410

⁹⁰⁷ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 540, (TDV, İSAM DBno:42038–1)

bölgeyi güvenli bir hale getirmek amacıyla İstemi döneminde burada fütihat hareketlerine giriştiler.⁹⁰⁸ Göktürkler Harzem topraklarının güney kısımlarından Kafkaslarda Azerbaycan toprakları dâhil Derbent'e kadar Hazar Denizi kıyılarını güvenli hale getirmek buranın sahillerini Sasanilerin elinden almak istiyorlardı. İstemi Kağan kendisi Göktürk ordusunun başında bulunduğu halde Kafkaslar'da fütihat hareketlerine girişmiş ve Ebhaz, Ebcer ve Belencer⁹⁰⁹ şehirlerini Sasanilerin Kafkaslardaki kuzey kollarını teşkil eden Alanların elinden almıştır. İstemi Kağan başında bulunduğu orduyu Kafkaslara Hazar denizi üzerinden geçirmiştir.⁹¹⁰ Göktürkler Baktirya demirini Hazar denizi üzerinden gemilerle Kafkaslardaki Derbend, Şabran, Bakü, Abiskun, Astırhan gibi ticari liman şehirlerine taşımaktaydılar.⁹¹¹ Taberiye göre Sincibu (İstemi) Kağan'ın başında olduğu ordu yüz on bin kişi kadardı. İstemi kağan bu yoğunlukta bir orduyu Hazar Denizi üzerinden Kafkaslara taşıdığına göre bu bilgi Göktürklerin Hazar denizine olan egemenlikleri hakkında güzel bir bilgi vermektedir. Bunun yanında bu yoğunlukta bir orduyu denizin karşı tarafına geçirmek için hayli donanımlı ve güçlü bir donanmanın varlığına gerektirmektedir. Bu kadar kalabalık bir orduyu deniz üzerinden geçirebildiklerine göre Göktürklerin Hazar Denizi üzerinde güçlü bir donanmalarının olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Sasani hükümdarı I. Hüsrev Göktürklerin Hazar denizi üzerinden akın yapmalarını önlemek amacıyla Hazar Denizinin güneyinde bulunan Gürgan şehrine istihkâmlar yaptırarak burayı askeri üs haline getirmiştir.

Tardu'dan sonra ipek yolu denetimini Töles boyları ve Soğdlulara kaptıran Göktürkler Soğdluların küçük devletçikler halinde Göktürklerden kopmalarının önüne geçememişlerdir. Tardu'nun ortadan kaybolmasından sonra Göktürk tahtına oturan oğlu Çolo kağanın Çinle mücadele etmesi ve bu mücadeleyi kaybederek Çin'e yerleşmesinden sonra tahta geçen Şeguy döneminde de babasının döneminde olduğu gibi Göktürk devletinin çözülmesinin önüne geçilememiştir. Şeguy'un ölümünden sonra başa geçen Tung yabgu döneminde Göktürkler tekrar inkişaf etmeye başladılar. Tung yabgunun ilk işi Töles boylarını kendisine bağlamak oldu. Tekrar Batı Türkistan'a yönelerek buradaki Soğd devletlerini yönetimi altına almaya başladı. Böylece Göktürkler ikinci bir defa daha Sasanilere rakip olarak ortaya çıkmış bulunuyorlardı.

Sasanilerle mücadelesini devam ettiren Tung yabgu Keşmir'i Sasani kontrolünden çıkarmayı başardı. Böylece batıdaki hedeflerini daha iyi gerçekleştirmek için ülkenin merkezini Sanmişan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Binpınar'a nakletti. İpek ticareti denetimini tam olarak eline geçiremeyen Tung yabgu bunun dışında yeni ticari faaliyetler içerisine girdi. Bu dönem

⁹⁰⁸ Bahaeddin Ögel: "İlk Töles Boyları" Belleken 48-1948, s.826-829

⁹⁰⁹ Zeki Velidi Togan: "Azerbaycan" İslam Ansiklopedisi C. II, s. 99

⁹¹⁰ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 547, (TDV. İSAM DBno:42038-1)

⁹¹¹ Mirza Bala: "Hazar Denizi Maddesi" İA, C.V, s. 410

Hazar Denizi üzerinde egemenlik kurmayı başaran Göktürkler Hazar denizinin serin sularından bol miktarda elde etmiş oldukları balıkların ticaretini yapmaya başladılar. Öyle ki bu balıkların yumurtalarını satmakla ipek ticaretine eşdeğer bir kazanç elde etmişlerdi. 620 yılında balık ticaretini yaygınlaştırmak isteyen Tung yabgu bunun tanıtımını yapmak amacıyla Çin'e balık yumurtası sunmak amacıyla elçiler göndermiştir.⁹¹²

Türkşad dönemindeki Sasanilerin ağır yenilgisinden önce Soğdlu tüccarlar Bizans ve Akdeniz sahillerine gitmek için güney ipek yolunun İran'dan geçen güzergâhını kullanıyorlardı.⁹¹³ Soğdlar Amul yakınlarındaki Amu Derya veya Cürcan yakınlarından geçen yolu tercih etmekteydiler. Cürcan'da Sasanilerin kuzey sınırlarını korumak için yaptırmış oldukları surlar ve kaleler bulunuyordu. Bundan sonra Harzem ülkesinin başkenti olan Kaht üzerinden kuzey ipek yolunu kullanmak suretiyle Amu Derya'nın bir kolu olan Uzboy nehri takip edilerek Hazar denizi kıyılarına varılmaktaydı. Buraya getirilen ticari mallar gemilerle Bizans yolunun başladığı Hazar'ın karşı kıyılarına geçiriliyor buradan Kafkaslar üzerinden Bizans'a taşınıyordu.⁹¹⁴ Buna karşılık Sasaniler Kafkaslardaki Onogur, Utigur gibi boyları ve Derbent geçidinin kuzeyindeki Sabirleri parayla kendi saflarına çekerek onları Orta Asya'dan gelen kervanlara saldırımları yönünde kullanmışlardır. Bu nedenle Türklerin İstanbul'da 569 yılında kurmuş oldukları "Mitaton" adlı pazarı çok az kullanabildikleri gibi bundan zarar görmüşlerdir. Bu yüzden Soğdlu tüccarlar Sasanilerin koymuş oldukları yüksek miktardaki vergiyi vererek Sasani ülkesinden Bizans topraklarına gitmeyi tercih etmişlerdir.⁹¹⁵

Sabir, Ogur ve bazı Kafkas Hun aşiretlerinin Sasanilerle ittifak kurarak Tuna nehrinden sınırdaş oldukları Doğu Romalılara saldırımları için onlarla anlaşma yoluna gitmiş ve kendilerine bu savaşlarda yardım amacıyla maddi destek sağlamışlardır. Bazı boyların ise Bizans'la ittifak kurarak Bizanslılardan aldıkları maddi desteklerle Sasani topraklarına akınlar düzenlediklerini belirtmektedirler. Bizanslılar ve Sasaniler kendi ordularında çok sayıda Kafkas Hun'u paralı askerler olarak istihdam etmişlerdir. Sasanilerin ittifak halinde oldukları Türk boylarını kuzey ipek yoluna saldırtarak bu yolu abluka altına alma teşebbüsleri olmuştur. Orta Asya'da doğu Avrupa'ya giden ticaret kervanlarının yollarını kesiyorlar bu şekilde Kerç boğazı ticaretini tıkıyorlardı. Bundan dolayı kuzey ipek yolundan gelen ticaret malları Gürcistan üzerinden Trabzon limanına kaydırılıyordu.⁹¹⁶

⁹¹² Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" C. I, s.92, TTK, Ankara-1995

⁹¹³ Anna Jerusalimskaya: "İpek Yolunda Kafkaslar" *Türkler C. II*, s. 246

⁹¹⁴ Anna Jerusalimskaya: agm, s. 246(Yazar Hazar'ın Bizans'ta üretilen kumaşların ve giyimlerin en önemli dış pazarı olduğunu söylemektedir.)

⁹¹⁵ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 198 vd, Kayseri - 1997

⁹¹⁶ Hans Wilhelm Haussig: age, s. 185

3.3.4. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Hint Okyanusu Ticareti İlişkileri

Doğu batı ticaret yolları arasında önemli bir yeri teşkil eden Hint Okyanusu deniz ticareti en az karayolu ticareti kadar önemli bir güzergâhtı. Kuşanlıların Toharistan, Baktırya ve Afganistan topraklarına olan egemenliklerinden sonra Hint okyanusu kıyısında önemli limanlara sahip olmuşlardı. Kuşanların sahip olmuş oldukları üç önemli güzergâh vardı. Birincisi Seyhun ve Ceyhun arasındaki doğu-batı ticaret yolu. İkincisi Merv Hamedan üzerinden giden Seddervaze güzergâhı. Üçüncüsü ise Hint Okyanusu ve Kızıl deniz arasındaki suyoluydu. Kuşanlar Kızıldeniz'e kadar uzanan Hindistan ve Çin arasındaki deniz yolu ticaretini de ellerinde bulundurmaktaydılar.⁹¹⁷ Böylece Kuşanlılar kara ve deniz yolları aracılığıyla Çin ve Hint medeniyetleri ile İran ve Bizans medeniyetleri arasında bir köprü vazifesi görmekteydi. Çin malları deniz yoluyla Çin Denizi ve Bengal körfezinden Seylan ve Hindistan sahillerine ulaşmaktaydı. Deniz yolu ile gelen ticari mallar Peşaver, Kabil, Kandehar ve Herat üzerinden Tus'a ulaşmaktaydı.

Hint okyanusu ticaretinin diğer bir ayağı da İran sahillerinden Umman denizi yoluyla Basra körfezine ve oradan Mezopotamya yoluyla Antakya, Suriye ve Filistin aracılığıyla Akdeniz sahillerine uzanan yoldu. Hint okyanusundan Akdeniz'e ulaşan diğer bir yol ise Kızıl deniz üzerinden Arabistan, Mısır ve Afrika sahillerine ulaşmaktaydı ki I. Hüsrev'in Yemen istilasına kadar bu yol Bizanslıların elinde bulunmaktaydı.⁹¹⁸ Kuzey ticaret yolu ise Tunhvang'dan Turfan'a uzanmaktaydı. Bu güzergâh üzerinde Taklamakan, Tiyanşan, Kaşgar, Fergana, Hokand, Semerkant, Buhara ve Ceyhun bulunmaktaydı.

Güney ipek yolu denetimini ele geçirmek amacıyla Kuşanlar, İran'da hüküm süren ve kendi çağdaşları olan Partlar ile bu yolun batı güzergâhları üzerinde kıyasıya bir mücadeleye giriştikleri belirtilmektedir. MS. İkinci yüzyılın başlarında Kuşan kralı Kanişka Pamir'i geçerek Yarkent'i ele geçirdikten sonra ipek yolu ağı üzerindeki egemenliğini Sasani içlerinden Çin'in batısına kadar genişletmiştir.⁹¹⁹ Böylece Kanişka Hindistan ile Roma arasındaki ticarete İran faktörünü devre dışı bırakmış oluyordu. Hindistan ve Türkistan'a egemen olma ülküsünü gerçekleştirebilen tek Türk hükümdarının Kanişka olduğu söylenmektedir. Kuşanların ticaret yollarına egemenliği Batı Türkistan için altın çağının yaşanmasına sebep olmuştur.⁹²⁰ Bu Partların dağılma sürecine girdikleri bir dönemde gerçekleşmiştir. Kuşanlar, Partların İran'da hüküm sürdükleri dönemlerde güney ticaretinin batı kollarını kullanmaktaydılar. Partların batı ticaret güzergâhlarını tıkaması üzerine Kuşanlar yeni arayışlar içerisine girmişlerdir. Partların bu

⁹¹⁷ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 519, (TDV, İSAM Demir Baş No:42038-1)

⁹¹⁸ Rahim Reisneya: age, s. 540

⁹¹⁹ Salim Cöhce: "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar" Türkler C. I, s. 817

⁹²⁰ Salim Cöhce: age, s. 817(aynı yer)

engellemelerine rağmen Kuşanların doğu ekonomisine egemen oldukları ifade edilmektedir. Doğu ekonomisine egemen olan Kuşanlar bu güzergâhta kullanılan ekonomik ölçütleri kendi lehlerine olacak şekilde değiştirmişlerdir. Behram Gur'un Hindistan seferinden sonra Türklerin Hint okyanusu sahillerindeki varlığı zeval bulmaya başladı.⁹²¹ Behram Gur'un Hintli karısından dolayı Mekran, Debil ve Sint'in bir kısmı çeyiz olarak kendisine verilmişti. Debil Sint sahillerinde bulunan oldukça zengin bir limandı. Taberi'nin bahsettiğine göre Debil ve Mekran arası sahil ticareti İranlıların tasarrufu altında bulunmaktaydı. Bu da İranlıların denizcilik faaliyetlerinin kapsadığı alanın genişliğini ortaya koymaktadır. Miladî 512 yılında İran gemileri Seylan'ın uzak bölgelerine ticaret yapmak amacıyla Rum gemileriyle rekabet halindeydiler.

Ticaret yolları sadece Çin ile Avrupa arasındaki Orta Asya sahası, Doğu Türkistan bozkırları, İran platosu ve Kafkas sıradağlarını kapsamıyordu. Bu karayollarının yanında Hindistan sahilleri, İran kıyıları ve körfezi ile Kızıl Denizi içine alan deniz yolu da önemli bir ticaret ağına sahipti.⁹²² Hindistan Kuşan imparatorluğunun denize açılan en önemli kapısı konumundaydı. Roma-Çin arasında deniz üzerinde gidiş geliş yapan gemilerin çoğu Kuşan imparatorluğunun kontrolünde olmak üzere güney doğu muson rüzgarlarının estiği Temmuz ayında Çin'e doğru gemilerin seyretmesini ve kasım Aralık aylarında muson rüzgarlarının kuzeydoğudan esmesiyle gemileri bu ayda doğuya doğru sevk etmek suretiyle Hint okyanusu ticaretini yönlendirirlerdi.⁹²³

Partlar ticaret yolları üzerinde Kuşanlarla çekişme halindeydiler. Kuşanların Partlarla olan güney ticaret yoluna egemen olma mücadelelerinden dolayı farklı arayışlara girişmişlerdir. Kuşanlar Afganistan ve Toharistan'a olan egemenliklerinden dolayı sahili olan Hint okyanusunu ticari amaçlarla kullanmışlardır. Hint okyanusu sahillerinde olan Baryzağa limanı üzerinden Mezopotamya'ya açılan Basra Körfezinde bulunan limanlara ulaşan deniz yolu vasıtasıyla mal sevkıyatı yapmayı daha güvenli bulmaktaydılar.⁹²⁴ Kuşanların doğu batı ticaretinde Hint okyanusunu kullanmaları İranlıları doğu ticaretinde gözde olmaktan düşürmüştür. Hint okyanusu ticareti zamanla Kuşanların doğu ekonomisine egemen bir duruma getirmiştir. Artık batı ve doğu arasındaki ilişkilerde Kuşanlar belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Partların zayıflamalarının altında yatan nedenlerden birisi de doğu ticareti üstünlüklerini Kuşanlılara kaptırmalarıydı. Kuşanların zayıflama dönemlerinde ortaya çıkan Sasaniler özellikle Kuşanlara kaptırılmış oldukları üstünlükleri kazanmak amacıyla onların Hint okyanusuna sahilleri olan bölgeleri ve özellikle Afganistan topraklarını Kuşanlardan ele geçirme yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle

⁹²¹ Hadi Hasan: "Sergüzeşt-i Keştirani İran; ez Dirbaz ta Şanzdehom-i Miladî" (trc-Ümit İktidari) s. 120

⁹²² Anna Jerusalimskaya: "İpek Yolunda Kafkaslar" *Türkler C. II*, s. 243

⁹²³ Boris Ya. Stavisky: "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi" (çev-Mehmet Tezcan) *Türkler C. III*, s. 223

⁹²⁴ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 150, Kayseri – 1997

Kuşanlar üzerine yapmış oldukları seferlerde Soğdiyana ve Baktırya topraklarından bazılarını ele geçirmekle yetinmişlerdir.

Batı Türkistan'daki ticari canlılığın önünü açan medeniyetin Kuşan Medeniyeti olduğu söylenmektedir. Türkistan ve Maveraünnehir'in birçok tepe ve sırtlarında etrafı kalelerle çevrili sanat ve ticaret merkezlerini⁹²⁵ kurmak suretiyle zamanla buraların etrafının tarımsal köyler ve boş otlak mevkilerinde hayvancılığın gelişmesi üzerine bölgenin nüfusunun artmasına sebep olduğu söylenmektedir.⁹²⁶ Yarı göçebe unsurlar arasında yerleşik şehirli nüfusun artması kurulan Pazaryerleri süratle gelişerek ekonomik ve kültürel inkişafın da önünü açmış oluyordu. Partlara karşı doğu batı ticaretinde üstünlük kuran Kuşanlar bu güzergâh üzerinde kullanılacak olan altın ve gümüş paraların ayarlarının belirlenmesinde de belirleyici bir rol almışlardır. Böylece doğu batı ticareti üzerinde belirleyici role sahip olan Grek, Suriye ve İranlıların yüksek ayarlı gümüşlerinin yerini Kuşanlıların belirlemiş oldukları yeni altın ve gümüş sikkeler almaya başladı.⁹²⁷ Böylece Acemlerin doğu batı ticareti üzerinde kullanmış oldukları Part sikkeleri ortadan kaybolmuş oluyordu.

Kuşanlılar diğer ülkelerle olan münasebetlerinde altın ve gümüş sikkeler kullanırken kendi ülkelerinde bakırdan kesilmiş üzerlerinde ejderha desenleri olan ortası delikli sicimlerle birbirine bağlanan metal sikkeler kullanmaktaydılar. Kuşanlılar aynı gramajda kesilmiş diğer ülkelerin bakır paralarını da kendi ülkelerindeki ticarete geçerli saymaktaydılar. Bu diğer ülkelerden gelen tüccarların işini daha da kolaylaştırmaktaydı. Kuşanların bu tavrının doğu batı ticareti üzerindeki insan trafiğini arttırdığı söylenmektedir.

3.3.5. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Ticaretin Önemli Ayağı Soğdlar

Maveraünnehir ve Harzem'in muhtelif yerlerinde koloniler halinde bulunan ve merkezi Semerkant olmak üzere bağımsız yabguluklar halinde yaşayan Soğdlar, Asya ticaretinin merkezini oluşturmakla birlikte Orta Asya ticaret yollarına egemen bir mıntıkada, Kuşan imparatorluğunun kuruluşundan MS III. yy'a kadar barış içinde yaşamışlardır.⁹²⁸ Saka-İran karşımı bir dil konuşan Soğdlular yaşamış oldukları bölgenin Sasani-Türk nüfuzundan dolayı yavaş yavaş konuştukları dilli bırakıp Doğu İran dilini ve Türkçeyi konuşmaya başlamışlardır.⁹²⁹ Ceyhun civarındaki Soğd kolonileri Fars-Tacik dillerini Tiyanşan bölgesindeki Soğdlular ise Türk dilini kullanmaya başlamışlardır. Göktürklerin milli bir birlik kurarak egemenlik sahalarını Orta Asya'dan Horasan'a, Hindukuşlar'dan Kafkasların kuzeyine kadar genişlettikten sonra

⁹²⁵ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II, s.173,

⁹²⁶ Liliya Yu. Tuğuşeva: "Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C II s. 155

⁹²⁷ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 151, Kayseri – 1997

⁹²⁸ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 157

⁹²⁹ Boris Marşak: agm, s. 170

onların egemenlikleri altında yaşayarak Göktürklerin önemli bir ticari ayağını oluşturmuş ve Göktürk devletinin önemli siyasi, iktisadi konularında hizmetler vermişlerdir. Bizans'tan başlayarak Çin'e uzanan ipek yolunun önemli bir kavşağı olan Turfan'da ticari faaliyetlerini yürüten Soğdlular Göktürk egemenliği altında ticari faaliyetlerini devam ettirerek Göktürk ekonomisine önemli katkılar sağlamışlardır.⁹³⁰ Soğdlular Göktürklerin koruması altında rahat bir şekilde ekonomik faaliyetlerini devam ettirirken buna karşılık olarak kendileri de ülkenin ekonomik olarak takviyesi için çalışıyorlar ve bunun yanında danışman, asker ve dini otorite şeklinde Göktürk ülkesinde çeşitli roller ifa ediyorlardı.⁹³¹ Soğdlular gelişmiş bir ticari örgütlenmeye sahiptiler ve ipek ticaretinin yanında madencilik, sulama, tarım, halı sanayi ve mücevher yapımı gibi işlerle de uğraşmaktaydılar.⁹³² Soğdlular, doğu batı ticareti üzerinde Göktürk ekonomisinin sigortası konumundaydılar. Üzerlerinde yerleşmiş oldukları Maveraünnehir sahası ticaret yapmaları yönünde önemli bir sahaydı; güneyde Hindistan, batıda İran, kuzeyde Avrasya halkları ve doğuda Çin yönünde en kilit noktayı teşkil etmekteydi. Siyasi ve ekonomik alandaki Göktürk-Soğd ilişkisi kısa zamanda Aşağı Türkistan'ın süratle Türkleşmesindeki önemli faktörlerden birisidir.⁹³³

Batı Göktürk kağanı Tardu döneminde Batı Türkistan toprakları üzerinde dört krallık şeklinde yönetilen Soğdlular daha sonra kaleleri yıktırılmak suretiyle Kaoçang adıyla tek bir krallık şeklinde birleştirilmişlerdir.⁹³⁴ Bu krallığın başında bulunan kişi Tardu'nun kızıyla evliydi. Kaoçang kralının ölümüyle tahta çıkan Poya Göktürk geleneklerine göre ölen kraldan sonra Türk asıllı anne ile evlenmek mecburiyetinde kaldı. Töles boylarının yoğun olarak yaşamış olduğu bu bölgede, Tardu; kralın her zaman bir Tölesli veziri danışman olarak bulundurması şartını getirdi. Tardu'nun bu tedbiri Soğdluların Çinlileşmesini önlemeye yönelik bir tedbirdi.⁹³⁵ Soğdlular Töleslerin yoğun olarak geçtikleri yerlerde bunlara vergi verirlerdi.

Soğdlularla Göktürklerin arasının açılması Çolo Han dönemine rastlar. Bu dönem Soğdlular Çinlilerle iyi ilişkiler kurarak Göktürlere cephe aldılar. Çin imparatoru Şigoy ile Çolo Han arasında 612 yılında meydana gelen savaşı Çolo Han kaybeder ve savaşın akabinde öldürülür. 619 yılından sonra batı hanlığının güçlenmesi ile beraber Soğdlularla tekrar bir yakınlaşma meydana gelmiştir. Bu dönem Soğd hükümdarı, Böğü Kağan'ın kızıyla evli bir Soğd soylusuydu. Soğdlular arasında Türk nüfuzunun yayılması ile beraber Soğd yazısı ile yeni Türk

⁹³⁰ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s.137, Tahran 1376hş

⁹³¹ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 160

⁹³² Turhan Atan: "Türk Gümrük Tarihi" C. I, TTK Yayınları, Ankara - 1990

⁹³³ Akdes Nimet Kurat: "Göktürk Kağanlığı" Türkler C II, s. 55

⁹³⁴ Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler" C.I. s.87, TTK, Ankara-1995

⁹³⁵ Ahmet Taşağıl: age, s.87

alfabesi ortaya çıkıyordu.⁹³⁶ Bugut yazısının Soğdakça yazılması bu dilin Türkler arasında etkin olduğuna işaret etmekle beraber Göktürkler ile Soğdlar arasındaki ticari ilişkilerin yanında kültürel birlikteliğe de işaret etmektedir. Bu ilişkiler sadece kültürel alanda olmayıp sosyal alanda da kendisini göstermiştir. Soğdlular ve Göktürkler arasında evlilik yoluyla birçok akrabalık kurulmuş hatta bu hanedan ailesi olan Aşina boyunda bile bu tür evliliklere şahit olunmuştur. İliğ Kağan, ölen kağan kardeşinden sonra onun Soğdlu karısından olan oğlu Suma'ya sırf Soğdlulara benzediği için tahtı bırakmamış Suma ancak İliğ Kağan'ın ölümünden sonra tahta çıkabilmiştir.⁹³⁷

Soğdlular Göktürk ipek yolu denetimi tekeliğini kendi ellerinde bulundurmaktaydılar. Sasanilerin ipek ticaret yolunu Bizans'a kapatmasından sonra onların Hazar yoluyla kuzeyden yapmış oldukları ticari geçişler ve Sasanilerin Toharistan yoluyla Çin ile yapmış oldukları ticari faaliyetler Soğdluların eliyle yürütülmekteydi. Batı Göktürk içlerinden ve Doğu Göktürklerin güneyinden geçen bu ticari yolun güvenliğini Göktürkler üstlenmekle beraber bunun bacını ve haracını kendileri alıyorlardı.⁹³⁸

Soğdluların önemli ticari merkezlerinden birisi olan Semerkant bu tarihten sonra bir Türk şehri olarak anılmaya başlamıştır. Çinli seyyahların yazdıklarına göre bu şehir insanları oldukça mahir ve yetenekli tüccarlardan oluşmakla beraber bu şehre dışardan ticaret mesleğini öğrenmek için gelen yabancılarla doluydu. Yine Buhara şehri önemli bir ticaret merkezi olmakla beraber bu dönemde Türkleşmeye başlamış ve batı hanlığının “şad” adı verilen boyu burayı merkez edinmiştir. Bu dönemde Türkleşerek önemli şehirlerden birisi haline gelen Taşkent ise Tudun boyuna bağlı kabilelerin merkezi konumundaydı. Bunların yanında Kaşgar, Hoten, Fergana, Toharistan gibi Akhun Türklerinin mesken tutmuş oldukları şehir ve bölgeler yine bu dönemden itibaren Türkleşmeye başlamışlar ve Türk nüfuzu Horasan içlerine doğru kaymaya başlamıştır.⁹³⁹ Öyle ki İran kültür sahası içerisinde bulunan Keş ve Amul gibi şehirlerde Türk nüfuzu artmaya başlamış ve daha sonraları buralar batı hanlığının eline geçmiştir.

3.3. 6. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Ticari İlişkilerde Kullanılan Para

Birimi

Kuşanlılar döneminde Çin, Hindistan İran ve Batılı ülkeler arasında yapılan ticari ilişkilerde Kuşanlılar kendi yapımları olan standart altın sikkeleri kullanmışlardır.⁹⁴⁰ Hatta Kuşanlıların yıkılmasından sonra dahi bu paraların uzun bir süre tedavülde kaldığı

⁹³⁶ İnyetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s.141, Tahran 1376hş

⁹³⁷ Sencer Divitçioğlu: “Kök-Türkler” s.280, İstanbul-2000

⁹³⁸ Sencer Divitçioğlu: age, s.281

⁹³⁹ (Türkleşme ile ilgili ifadeler için bkn Yılmaz Öztuna: “Büyük Türkiye Tarihi” C.I, s. 88, İstanbul-1977)

Türkleşmeden kasıt İran kavimlerinin Türk dilini konuşmaları ile beraber Türk kültür öğelerini alarak erimeleridir)

⁹⁴⁰ Liliya Yu. Tuğuşeva: “Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler” (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C II s. 153

söylenmektedir. Bizans, Grek, Sasani, Baktirya ve Kuşan halkları arasında ticari münasebetlerde altın ve gümüşten kesimi yapılan “satir” adı verilen ve Bizansların statir adını verdikleri para kullanılmaktaydı.⁹⁴¹ Bu para ülkeler arasında yapılan lüks malların ticareti sırasında kullanılmaktaydı. Bu malların fiyatı satir cinsinden belirleniyordu. Kuşanlar döneminde satir Romalıların “aurcus” adını verdikleri paralara göre ayarlanarak buna göre altın ve gümüşlerden kesimi yapılmaktaydı. Satir adı verilen para birimi uzun süre ülkeler arasındaki ticari işlemlerde mübadele aracı olarak kullanılmıştır. Türkler Sasanilerden almış oldukları haracı altıncı yüzyıllarda satir değeri üzerinden almaktaydılar.⁹⁴² Bu ticari münasebetlerde gümüş sikkelerin önemli bir yeri vardı. Türkler disk şeklinde döktürmüş oldukları gümüş sikkeler kullanılmaktaydılar.

Bunun yanında Sasaniler gümüş sikkelerin yanında döktürmüş oldukları gümüş kap ve kâseleri de alışverişte mübadele aracı olarak kullanılmaktaydılar.⁹⁴³ Bunlar Sasani saraylarındaki atölyelerde darp edilmekteydiler. Göktürk ülkesine giden Bizans elçileri İstemi kağanın otağının önünde içi gümüş kaplarla dolu Göktürk hazinesine ait arabalar görmüşler ve Bizans sarayına döndükten sonra bunlardan bahsetmişlerdir.⁹⁴⁴ Bu ticarete kullanılan gümüş sikkeler ile kap ve kâselerin üzerine hangi ülkeye ait olduklarını gösteren gümüş mühürler basılmaktaydı. Bu gümüş kâse ve sikkeler değerli taşlar ile kıymetli Sibiryâ kürklerinin ticaretinde dahi kullanıldığı gibi kuzey ve güney ticaret yolları üzerinde yapılan kazılarda bu sikkelere yoğun bir şekilde rastlanılması hem o dönemdeki ticari yoğunluğu ve hem de bu sikkelerin geniş bir alanda kullanıldıkları hakkında iyi bir bilgi verdiği söylenmektedir. Göktürkler Akhunların mirasçısı olarak Toharistan, Baktirya ve Soğdiyana’ya egemen olduktan sonra buralarda tedavül halinde olan Sasani sikkelerinin üzerini “tigin” yazılı bir mühürle damgalayarak bunların tedavülüne devam ettiler.⁹⁴⁵ Akhunlar döneminde ise bu sikkelerin yüzeyi Soğdca üzerinde “Tohari” yazan mühürler ile damgalanmaktaydı. Soğdca yazılı Şaş paralarının üzerinde genellikle “il-tigin” şeklinde ibarelere rastlandığı ifade edilmekle beraber “camuk” “Tudun” gibi ibarelerde görülmektedir.⁹⁴⁶

3.4. Türkler ve Sasaniler Arasındaki Ticaret Yolları İlişkileri

Dünyanın insan potansiyeli ve medeniyetleri açısından ağırlık merkezlerini teşkil eden Ön Asya, Kuzey Afrika (Mısır) Küçük Asya ve bunların uzağında bulunan Hindistan, Çin gibi uzak doğu medeniyetleri arasında Batı Türkistan ve Maveraünnehir gibi bölgelerde bir medeniyet ağı

⁹⁴¹ Hans Wilhelm Haussig: “İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi” (çev-Müjdat Kayayerli) s. 210, Kayseri – 1997

⁹⁴² Hans Wilhelm Haussig: age, s. 211

⁹⁴³ Said Nefisî: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 179, Tahran-1331hş

⁹⁴⁴ Hans Wilhelm Haussig: age, s. 211

⁹⁴⁵ Boris Marşak: “Türkler ve Soğdlular” (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II, s.174,

⁹⁴⁶ Gaybullah Babayar: “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi” Türkler C.II, s.108

meydana gelmeye başlamıştı. Bu bölgedeki medeni inkişaf doğu ve batı medeniyetlerini birbirine yaklaştırmış bunun sonucunda doğu batı ticareti ortaya çıkmıştır. Avrupa Akdeniz, Küçük Asya (Anadolu), İran, Maveraünnehir, Hindistan ve Çin doğrultusunda ortaya çıkmış bulunan bu ticaret ağının adına ipek yolu adı verilmiştir.⁹⁴⁷ Bu yol üzerinde ticareti yapılan malların en karlısı ve en tutulmuşu şüphesiz ipek ve ipekli mamullerdi. Bu güzergâh da adını işte bu ticari emtiadan alıyordu.⁹⁴⁸ İpek yolu Avrupa'dan başlayarak Çin'e uzanan doğu batı ticaret yolu üzerindeki birçok güzergâhı kapsayan kuzey, güney ve orta yol olmak üzere başlıca üç ana kola ayrılan önemli bir ticaret yoludur. Güney ipek yolu önemli dinlerin yayılma aracı olmakla beraber, kuzey ipek yolu göçebe kavimlerin doğu batı arasında önemli bir geçit alanı olmuştur.⁹⁴⁹ İpek yolları diye adlandırılan kervan yollarının kontrolü için Sasani, Bizans, Eftalit, Göktürk devletleri arasında şiddetli savaşlar meydana gelmekteydi.⁹⁵⁰ Bu bölgenin cazip hale gelmesi ise MÖ 625 yılında Sakaların bu bölgelerdeki geniş egemenliklerine darbe indirilmesi ile beraber bölgeye olan Aryani akınlarından sonra Ahamanişlerin bu bölgelere egemen olmasının ardından Makedonyalı İskenderin bu bölgeyi istila ederek Baktirya toprakları merkez olmak üzere Greko-Baktirya hükümdarlığını kurunca bölge Aryani, Yunan ve Türk varlığının sentezi sayesinde inkişafa uğramış oluyordu.⁹⁵¹

Avrupa'dan başlayarak Çin'e giden bu güzergâh Ön Asya'da kuzey, güney ve orta yol olmak üzere üç kısma ayrılmakla beraber en önemli olan doğu-batı yolu Romalıların elinde bulunan Antakya ile Suriye'nin kıyı şehirlerinden başlayarak Dicle ve Fırat üzerinden geçip Hazar denizinin güneyinden Belh'e, oradan Pamir'i geçerek Kaşgar'ın güneyinden Hoten'e, oradan da Çin'e ulaşmaktaydı. İşte bu en önemli yolun adına ipek yolu denmekteydi.⁹⁵² Güney yolu Çarklık üzerinden Kaşgar'a, orta yol Kurla ve Kuça'dan geçerek Kaşgar'a; kuzey yolu ise Turfan ve Urumçi yönünde uzanmaktaydı. Doğru batı yönünde uzanan bu ticaret yolu Sasaniler ve Türklerin yaşamış olduğu topraklar üzerinde dörde ayrılmaktaydılar. Fakat bu yollar Sasanilerin Türkler ve Bizanslılar ile olan savaşları sırasında çoğu zaman kapanmasından dolayı Göktürklerin yoğun çabaları sonucunda bu yollara bir yenisi daha eklenmiştir. Yeni yol Kafkaslar üzerinden Hazar Denizinin kuzeyini geçmek suretiyle doğuya gitmekteydi.⁹⁵³

⁹⁴⁷ Anna Jerusalimskaya: "İpek Yolunda Kafkaslar" Türkler C. II, s. 243

⁹⁴⁸ Boris Ya. Stavisky: "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi" (çev-Mehmet Tezcan) Türkler C. III, s. 222

⁹⁴⁹ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 164, Kayseri – 1997

⁹⁵⁰ David Gudiasvili: "III-X. Yüzyıllarda Doğru Türkistan'da Dokumacılık" Türkler C. II, s. 251

⁹⁵¹ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükseliş ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 13, İstanbul – 1992 (Grenard Türkistan'a olan Aryani istilasını MÖ ikibinli yılların başına kadar götürmektedir.)

⁹⁵² Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 53, Ankara – 1998

⁹⁵³ Turhan Atan: "Türk Gümrük Tarihi" C. I, s. 19, TTK Yayınları, Ankara - 1990

Bu ticaret yolları üzerinde önemli sınır Pazaryerleri ve gümrük noktaları bulunmaktaydı. Bu ticaret yolları üzerindeki en önemli kavşak noktasını Kaşgar oluşturmaktadır.⁹⁵⁴ Diğer önemli ticari noktalar doğuda Merv, Semerkant, Buhara, Fergana, Belh, Pamir, Kuça olmakla beraber batıda; Antakya, Sur, Nusaybin, Rakka, Artacate ve Mezopotamya'dır.⁹⁵⁵ Bu şehirlerde önemli pazaryerleri kurulur ve yabancı tüccarlar bu pazaryerlerinde karşılıklı mübadele veya para ödemek suretiyle alışveriş yapmaktaydılar. Fakat genellikle pazaryerlerinde yapılan ticaret, malların değiş tokuşu şeklinde olurdu. Altın ve gümüşün haricindeki para dış mübadele aracı olarak kullanılmamakla beraber altın ve gümüş uluslar arası ticarete geçerliydi. Ticaret yolları üzerinde ticareti yapılan en kıymetli mal ipekti. Yumuşaklığı, zarif ve dayanıklı olması kurtlanmamasından dolayı uzak mesafelere taşınabilmesi sayesinde çok kar getiren bir ticarete sahipti. Çin'in Hanlık dönemini içine alan MÖ. III. ve MS. III. yy'ler arası bu ülkede ketenden iki misli daha fazla bir ücretle satılan ipek bu tarihten sonra Soğdaklar aracılığı ile önce Hotan'a sonra Sasanilere geçmiş ve daha sonraları Bizans'ta üretilmeye başlanmıştır.⁹⁵⁶ Romalıların erken ortaçağlarda işlenmemiş ham ipeğin bir kilosuna 4000 bin dirhem altın fiyat biçtikleri söylenmektedir.⁹⁵⁷

Bu güzergâh üzerinde Sasanilerin kervanlarını Türk topraklarına soktuğu önemli gümrük noktası ise Fergana'ydı.⁹⁵⁸ Burada İranlılar ve Türkler arasında ticari amaçlarla kurulan pazaryerleri vardı ve Türkler buradan İran içlerine kadar Hindistan ve Çin'den gelen ticari emtiaların ticareti amacıyla giderler ve oldukça güzel bir şekilde karşılanırlardı. Uzak doğudan başlayarak Akdeniz ve Karadeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşan bu yol üzerinde ticareti yapılan en kıymetli mallar: ipek, kâğıt ve mühür, cila, makyaj boyası ve tahta yapımında kullanılan çeşitli mumlar, ilaç, baharat, kıymetli taşlar, çeşitli doğu mamulü sanayi ürünleri, billur, papirüs, kumaş ve bronzdu.⁹⁵⁹

3.4.1. Akhunlar ve Sasaniler Arasındaki Ticaret Yolları Egemenliği İlişkileri

Maveraünnehir genelinde meskûn bulunan Soğdlular Hazar denizi kıyılarından Çin sınırlarına kadar kurmuş oldukları koloniler sayesinde MS I. Yüzyıllardan itibaren ticari faaliyetlerini devam ettirmekteydiler. Akhunların 567 yılında kesin bir şekilde yıkılışlarına kadar bu bölge üzerinde Akhunların himayesinde ticari faaliyetlerini devam ettirmekteydiler. Akhunların doğu batı ticari faaliyetlerini yürütmekte olan Soğdlular köken olarak Türk olmamakla beraber yaşamış oldukları bölgelerde sırasıyla Kuşan, Akhun ve Göktürklerin

⁹⁵⁴ Reşit Rahmeti Arat: "Kaşgar" Maddesi, *İA*, C. 6, s. 406

⁹⁵⁵ Wilhelm Heyd: "Yakın Doğu Ticaret Tarihi" (çev-Enver Ziya Karal) s. 7, TTK – 2006

⁹⁵⁶ Boris Ya. Stavisky: "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi" (çev-Mehmet Tezcan) *Türkler C. III*, s. 222

⁹⁵⁷ Anna Jerusalimskaya: "İpek Yolunda Kafkaslar" *Türkler C. II*, s. 243

⁹⁵⁸ Bahaedin Ögel: "İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi" s. 79, TTK Ankara – 1991

⁹⁵⁹ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 538, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

egemenliği ile beraber yoğun bir Türk göçü sayesinde büyük oranda Türkleşmişlerdir.⁹⁶⁰ İranlılar doğu batı ticareti üzerindeki faaliyetleri sırasında çoğunlukla Soğdlular ile muhatap olmaktaydılar. İranlılar kendi ülkeleri içerisinde Türklerin veya Çinlilerin geçerek batı yönünde ticaret yapmalarına kendi ülkelerinin güvenliği bahanesiyle izin vermiyorlardı. Bu nedenle Çin kervanları Türkistan sınırlarını aşmamaktaydılar. Çin'den gelen kervanlar bu bölgede mallarını önemli ticari şehirlerde satarlar, satın alınan bu mallar Sasani ülkesine girebilen ve Ceyhun nehrinin kuzey bölgelerinde meskûn olan Toharlılar⁹⁶¹ gibi proto-Fars ve Kuşan-Kidara ve Soğdlular gibi proto-Türk unsurlar tarafından batıya doğru taşınırdı. Kidaritler Sasani imparatorluğunun doğu sınırları ile Gandhara, Keşmir ve Pencap'ı içine alan bölgede Hindistan'daki Guptalarla komşuydular ve kendilerini Kuşanların varisleri olarak görüyor buradaki ekonomik ve siyasi faaliyetlerini devam ettiriyorlardı.⁹⁶²

Akhunlara ait önemli bir ticaret şehri olan Buhara Soğdlu tüccarların en gözde ticari merkezlerinden bir tanesiydi. Buraya gelen Çin ipeği Sasani ülkesine Soğdlular tarafından götürülürdü. Soğdlu tüccarlar kervanlarla getirdikleri ipekleri Sasani ülkesinin kuzeyindeki pazaryerlerinde veya Hazar denizinin güneyindeki şehirlerde satmaktaydılar.⁹⁶³ Akhunların Sasanilerle savaş ve rekabet halinde olmalarından dolayı İranlılar Türk tüccarların sınırlarından geçişlerine izin vermemektedirler. Bu nedenle Akhunlar ticari faaliyetlerini Soğdlular eliyle yürütmektedirler. İki ülke arasındaki bu mücadele Soğdluların işine yaramaktaydı. Sasanilerin Maveraünnehir ve Horasan'a egemen olma mücadelesinden dolayı Türklerle savaş halinde olmaları Göktürkler döneminde de devam edince Soğdlu tüccarlar bu fonksiyonlarını Göktürk egemenliği altında da icra etmişler hem Akhun ve hem de Göktürklerin önemli bir ekonomik ayağını teşkil etmişlerdir.

Bununla beraber Akhunların Kafkaslar vasıtasıyla Avrupa'yla ticaret yapmak amacıyla Hazar denizinin kıyısında yurt edinmiş olan İranî Alanlar ile kuzey ticaret yolu üzerinde egemenlik kurma yarışı olduğu gözlenmektedir.⁹⁶⁴ 468 yılında Hunlar Doğu Roma ile ilişkilerini geliştirmek ve güney yolundan daha emniyetli olan kuzey yolunu geliştirmek istediklerini hatta Bizans'tan kendi tüccarları için Tuna güzergâhının açılması için elçiler yolladığını ve bu yol üzerinde Alanlarla mücadele ederek onları bu sahanın dışına çıkarmak istedikleri ve Avrupa ile Türkistan ticaretini kuzeyden birleştirmeye çalıştıkları ifade edilmektedir. Türklerin elinde

⁹⁶⁰ Zeki Velidi Togan: "Umumi Türk Tarihine Giriş" C.I, s. 52, İstanbul-1981

⁹⁶¹ Liliya Yu. Tuğuşeva: "Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C II s. 152

⁹⁶² Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s.159

⁹⁶³ Wilhelm Heyd: "Yakın Doğu Ticaret Tarihi" (çev-Enver Ziya Karal) s. 5, TTK – 2006

⁹⁶⁴ Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar" (çev-Bilgehan A. Gökdağ) Türkler C. II, s. 681

ticaretlerini yapacakları oldukça fazla ipekli dokuma bulunmaktaydı. Doğu Türkistan'daki ipekli dokumacılığın Avrupa ve İran'dan daha önce başladığı bilinen bir gerçektir.⁹⁶⁵

IV. ve VII asırlar arasında ipek yolu denetimini kesin bir şekilde kendi denetimleri altında tutan Akhunlar'dan önce buradaki ticari faaliyetler Soğdlular tarafından yürütülmekteydi. Akhunlar, Hunların batıya olan göçleri esnasında Altayların güneyine inmek suretiyle zamanla Maveräünnehir topraklarına yakın bölgelere akın edince buradaki ticari faaliyetleri denetimleri altına almaya çalıştılar. Sasani imparatoru Piruz (459-484) dönemine kadar Soğdiyana üzerinde egemenlik kurmaya çalışan Akhunlar bunda muvaffak olamadılar. Piruz'un Merv civarında Akhunlarla yaptığı savaşta ordusuyla birlikte imha olmasından sonra Akhunlar Soğdiyana üzerindeki egemenliklerini arttırmaya başladılar.⁹⁶⁶ Bunun yanında Akhunların Soğdiyana üzerindeki egemenlikleri VI. yy'nin başlarına denk gelmektedir.

Soğdluların ve Alanların topraklarının Akhunlar tarafından alınmasından sonra İskender'in Hazar denizi kıyısında Cürcan nehrinin denize döküldüğü yerde yaptırmış olduğu set Sasaniler tarafından tekrar tamir edilerek demir bir kapı eklenmiştir. Sasaniler bu kapının etrafında yüksek askeri tahkimatlar yaptırmışlardır. Hatta o sıralar bu bölgede Doğu Romalıların Sasani kuvvetleriyle bu istihkâmların yapılmasında görev almışlardır. Daha sonraları Derbent (Demirkapı) adını alan bu şehir güney ipek yoluna açılan önemli bir kapı niteliğindedir. Bir nevi iki ülke arasındaki bir gümrük sınır kapısı görevi görüyordu. Soğd'un yanında Baktirya ve Tarım havzası ticaret şehirlerine de egemen olan Akhunlar Soğd ülkesini sekiz Soğd şehir yabgusu tarafından yönetmekteydiler.⁹⁶⁷ Akhunlar kendi dönemlerinde Soğd şehirlerinde asker konuşlandırmışlardır. Bu Soğdluların askerlikten ziyade ticari faaliyetlerle ilgilenmeleri ve Sasani tehlikesinin yakın olmasından ileri gelmekle beraber Göktürkler kendi dönemlerinde Soğd şehirlerinde asker bulundurma geleneğini kaldırmışlardır.⁹⁶⁸

İran'daki iç karışıklıklarının kurbanı olan Nesturiler Sasani ülkesini terk ederek Akhun topraklarına sığındıktan sonra bu bölgede yapılmakta olan ipek böcekçiliği ile yakından ilgilenmişler; burada Hıristiyanlığı yaymak için misyonerlik faaliyeti yürüten Nesturiler ipek böceği yumurtalarını Bizans topraklarına getirmişlerdir.⁹⁶⁹ Tisfun'dan Baktirya toprakları içerisindeki Akhunlar'a yönelik dini propaganda amacıyla Nesturi patriği Mar Yaballah tarafından yollanan rahipler Hoten'de bu ipek böceği yumurtalarını elde etmişlerdir. Hoten bölgesine ise Hoten kralı ile Kuçalı bir prensesin evlenmesi üzerine bu prensesin gizlice ipek böceği yumurtasını Hoten'e getirdiği söylenmektedir. Nesturiler aracılığı ile ipeğin

⁹⁶⁵ David Gudiasvili: "III-X. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Dokumacılık" *Türkler C. II*, s. 251

⁹⁶⁶ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) *Türkler C. II*, s. 160

⁹⁶⁷ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 190, Kayseri – 1997

⁹⁶⁸ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) *Türkler C. II*, s.172

⁹⁶⁹ Hans Wilhelm Haussig: age, s. 214

Bizans'a götürülmesi ile birlikte Justinyanus döneminde Bizans'ta ipek böcekçiliği faaliyetleri başlamıştır.⁹⁷⁰

Göktürklerin Soğd'u Akhunlardan almalarının sebebi Buhara'da meydana gelen bir Mazdek isyanıdır. Mazdek isyanı sonucunda buradaki dihanlar topraklarından sürülürler ve bu dihanlar Talas'ta hüküm süren Türk kağanından Buhara'yı almalarını isterler. Buhara'yı ele geçiren kağan oğlunu buraya vali olarak atar ve dihanlar yurtlarına geri dönerler. Bu olay Akhunlar ve Göktürkler arasındaki savaşı başlatmıştır. Bunun yanında Akhunların egemenliği altında ekonomik faaliyetlerini devam ettiren Soğdlular Akhun-Göktürk arasındaki savaşlarda tarafsız kalmayı yeğlemişlerdir.⁹⁷¹ Akhunlar döneminde bile Avar egemenliği altındaki Göktürklerle demir ticareti yapan ve onlardan aldıkları demir madenini uzak doğuya götüren Soğdlular Firdevsi'nin kendi tabiriyle Semerkant merkezli Maveraünnehir Soğdluları bu savaşı sadece seyretmekle yetinmişlerdir.⁹⁷²

Akhunların yıkılması ile beraber Merv ve Nişabur Sasanilerin eline geçmiş oluyordu. Bu iki şehir eskiden beri pamuklu ve ipekli dokumaları ile meşhurdur. Bu bölgelerde "hoy" adı verilen ipek böceği tırtıllarının dut yaprağıyla beslenerek ipek elde edilmesine dayanan ipek böcekçiliği ve dokumacılığı yapılmaktaydı.⁹⁷³ Göktürkler eski Akhun-Sasani sınırına ulaşmak amacını güdüyorlar ve Nişabur ile Merv'i ele geçirmek istiyorlardı. Kuzey ipek yolu denetimini Avarları ortadan kaldırdıktan sonra Karadeniz kıyısındaki Kerç yarım adasını ele geçirmek suretiyle kendi denetimleri altına alan Göktürkler güney ipek yolu denetimini de ele geçirmek için uğraşmaktaydılar. Sasanilerin I. Hüsrev döneminde Soğd tüccarların Sasani ülkesine ipek ticareti yapmalarını yasakladığı gibi Türklerin "tamga" ve İranlıların "bac" adını verdikleri gümrük haraçlarını arttırdılar. Bunun yanında Yemen'i ele geçirmek suretiyle Bab el Mendeb boğazını Bizanslılara kapatmak suretiyle Bizans Hindistan yolunu tıkamak istemişlerdir.⁹⁷⁴ Bunun yanında Sasaniler Bizans ticaretini engelledikleri gibi Hindistan ve Çin'den Bizans'a yapılan yolculukları da kontrol edebilecek bir duruma gelmiş oluyordu. Sasanilerin Orta Asya'dan gelen ipeği yasaklamalarının sebebi kendi ipek dokumalarının ticaretini sağlama almak düşüncesi yatmaktaydı. Çünkü Çin'den gelen ucuz ipek rekabetinden oldukça olumsuz bir şekilde etkileniyorlardı.⁹⁷⁵ Bu rekabet yüzünden kendi ipek mamulleri oldukça zarar görmekteydi.

⁹⁷⁰ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 81, Kayseri – 1997

⁹⁷¹ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II, s.170

⁹⁷² Boris Marşak: agm, s.171

⁹⁷³ Hans Wilhelm Haussig: age, s. 193

⁹⁷⁴ Matteo Compertti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 160

⁹⁷⁵ Hans Wilhelm Haussig: age, s. 196

Sasanilerin güney ipek yolunu tıkamaları üzerine Göktürkler kuzey ticaret yolunu canlandırmak istediler. Göktürkler gerek ticari yolla gerek vergiler ve de bağlı ülkelerden haraç olarak aldıkları ipeği Sasani üzerinden Bizans ve Akdeniz sahillerine ulaştırmaktaydılar. Bu nedenle Sasanilerin bu tavrından dolayı ekonomik yönden sıkıntıya düşmüş oluyorlardı. Bu problemi aşmak ve kuzey ticaret yolunu canlandırmak amacıyla 568 yılında Soğdlu Maniah Bizans sarayına elçi olarak gönderilmiştir.⁹⁷⁶ İstemi Kağan Kazakistan bozkırları ve İdil nehri ile Don nehrinin aşağı bölgeleri üzerinden Bizansla ipek ticaretini düzene koymak ve ayrıca Asya'da Sasanilere, Avrupa'da Avarlara karşı Göktürk-Bizans ittifakı oluşturmak amacıyla tam yetkiyle donattığı bu elçilik gurubunu İstanbul'a gönderdi.⁹⁷⁷ Gönderilen bu elçilik heyeti Göktürk kağanının bütün isteklerini Bizans hükümdarına kabul ettirdiler. Böylece Bizanslılar Türklerin İstanbul'da Mitaton adını verdikleri bir ticari Pazar kurmalarına izin vermişlerdir.⁹⁷⁸ Aynı yıl içerisinde İstanbul'da yüzden fazla Türk tüccarının bu pazarda görevlendirildiği belirtilmektedir. Türklere verilen bu ekonomik imtiyazın karşılığı olarak Bizans'ın da Göktürklerden Sasanilere karşı bir ittifak isteği olmuştur. Bu nedenle geri dönen bu Soğd heyeti ile beraber bir Bizans heyeti de Göktürk topraklarına doğru yola çıktı. Giden bu heyet kuzey ipek yolunu kullanmıştır. İstanbul'dan Karadeniz üzeri Azak denizine oradan Don nehrinin denize döküldüğü yerden bir kervanla karayoluyla Volga nehrini geçtikten sonra Harzem topraklarına ulaşılmıştır. Elçiler buradan Altay dağlarındaki geçitleri aşarak Tarım havzasına indiler buradan Kuça'ya geçen heyet İstemi'nin başkenti Altundağ'a ulaşmışlardır. İstemi'nin gelen heyetin teklifini onaylaması üzerine Sasaniler iki cephe arasına sıkışmışlardır. Bu nedenle Türklere yıllık kırk bin altın haraç vermeyi kabul ettiler. 579 yılında İstemi'nin ölümüne kadar Sasaniler bu şekilde haraç vermek suretiyle doğu sınırlarını koruma yoluna gitmişlerdir.

İstemi'nin ölümüne kadar vermeleri gereken yıllık haracı düzenli olarak ödeyen Sasanilere, İstemi'nin ölümünden sonra yerine geçen ve Bizanslıların kendisine Turksantos adını verdikleri Soğd yabgusu olan oğlu Türkşad yıllık haracı arttırınca aralarındaki savaş tekrar başlamış oldu. Sonunda savaşı kaybeden Sasaniler oldu. Aradaki savaşın sebebi sadece yıllık haracın arttırılması olayı değildi. Türkler Kafkaslardaki Sasani sınırlarını zorlamaya başlamışlardı. Orta Asya'da Göktürklerden aldıkları darbeyi Kafkaslarda Derbent'i aşan Türklerin Gürcistan'ı ele geçirmesiyle bir daha almış oluyorlardı. Bunun üzerine ağır bir haraç ödemeyi kabul ettikleri gibi Akhunlarla yapılan savaştan paylarına düşen toprakların hepsini bir daha geri vermek zorunda kalmışlardır.

⁹⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 95, Ankara – 1988

⁹⁷⁷ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) *Türkler C. II*, s.173

⁹⁷⁸ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 196, Kayseri – 1997

3.4.2. Göktürkler ve Sasaniler Arasındaki Ticaret Yolları Denetimini

Ele Geçirme Çabaları

İstemi Kağan Altayların batısından Tanrı dağlarına kadar olan bölgeyi kısa zamanda egemenliği altına alarak, dört büyük medeniyet arasında kültürel ve ekonomik cereyanın şah damarı sayılan ticaret yollarının egemeni haline gelmişti.⁹⁷⁹ Kendisi bu bölgelerdeki Türk boylarını örgütleyerek ipek yolu kavgasına kalkıştı. Roma İmparatorluğunun ipek ticaretine önem vermesi ve Sasanilere karşı Göktürklerle irtibat kurmaları ile Göktürkler açısından İpek Yolu'nun önemi giderek artmıştır. Ortaçağda soylular ve zenginlerin evlerini süsleyen ince kumaşlar, ipek eşya, fildişi süslemeler ve bunların hammaddesi Çin ile Hindistan'dan geliyordu.⁹⁸⁰ Bizans ve İran'da çok gelişen ipek endüstrisinin ham maddesi de Çin'den gelmekteydi. İpek ticareti Hint Okyanusu, Kızıl Deniz, Umman Denizi ve Hazar Denizi dâhil kara yollarının yanında deniz yollarıyla da yapılıyordu.⁹⁸¹ Deniz taşımacılığı pek gelişmediğinden karadaki İpek Yolu'nun önemi daha fazlaydı. İpek ticareti ile ilgili ilk ana yol kuzey yoluydu. Gobi Çölü, Hami Vahası, Tanrı Dağları, Talas kenti gibi bir doğrultuda bu yol ilerlemekteydi. Kervanlar daha sonra Seyhun ve Ceyhun ırmaklarını geçerek Kafkasya ve Karadeniz'e ulaşmaktaydılar. Sasani topraklarından geçilmek istenmediğinden Hazar Denizi üzerinden ve genelde kuzeyinden geçilmekteydi. Bunun yanında iki yol daha vardı. İkinci ana yol Tufan, Karaşar ve Kuça'yı keserek Fergana üzerinden Semerkand ve Buhara yönünde ilerlemekteydi. Üçüncü ana yol ise Güney yoluydu. Bu yol Hotan ve Yarkent yolu ile Pamir'in yüksek yaylalarını aşarak, Toharistan'ı keser ve Gazne üzerinden Hindistan'a gelirdi.⁹⁸²

Hindistan deniz ve kara yollarıyla Anadolu'ya bağlanmaktaydı. Çin kervanları Türkistan sınırlarını aşamazlar ve bu nedenle başka topluluklar ürünlerin Batı'ya taşınmalarına aracılık ederlerdi. Sasaniler dönemi bazı İranlı boylar, Semerkand ve Buhara çevresinden aldıkları ipeği Hazar Denizi'nin yanındaki pazaryerlerine götürürlerdi. Göktürklerin tutumu nedeniyle ipek üretimi ve ticareti onların döneminde sınırlı kalmış, Çin ile Sasanilere bağımlılık devam etmiş ve Göktürkler ipek ticaretini tekellerine alamamışlardı. Akhun İmparatorluğu Göktürklerin yükselme döneminde Güney Asya ile beraber İpek Yolu'nun önemli bir kısmını da elinde tutuyordu. Akhunlar deniz ve kara yolu ile Çin'den gelen malların ulaştıkları ilk pazarlara egemen olmuşlardı. Bu yüzden sürekli olarak Sasani devleti ile Akhunlar arasında savaşlar çıkardı. İstemi Kağan batı bölgesine geldiğinde Sasanilerle anlaşma yaparak Akhunların ipek yolu üzerindeki egemenliğini kırmıştı. Böylece Ceyhun ırmağı Göktürkler ile Sasani devleti

⁹⁷⁹ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 102, Ankara – 1971

⁹⁸⁰ Matteo Comporetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s.160

⁹⁸¹ Anna Jerusalimskaya: "İpek Yolunda Kafkaslar" Türkler C. II, s. 244

⁹⁸² Anna Jerusalimskaya: agm, s. 424

arasında sınır olarak saptanmasının ardında ipek yolunun uzun bir ara ile Göktürklerin elinde kalacağı bir dönem başlamış oldu.⁹⁸³

Göktürk İmparatorluğu'nun güçlenmesi ve giderek yayılması, Sasani devletini korkuya düşürmekteydi ve ipek ticaretini engelleyerek Göktürkleri sarsmaya çalışıyorlardı.⁹⁸⁴ Göktürklerin getirdiği ipek ve benzeri eşyayı Sasaniler satın almamaya ve kendi ülkelerinden geçmesine de izin vermemeye başladılar. Bunun üzerine ipek ticareti Hazar Denizi'nin kuzeyine doğru kaydı. İpek ticaretinin sarsılması ve Göktürk-Sasani anlaşmazlığı üzerine, Bizans devleti sürekli olarak İstemi Kağan'a elçiler göndermekteydi. Bunun üzerine Sasaniler Bizans üzerine, Göktürkler de İran üzerine sefere çıktılar. Göktürkler Horasan'ı aldıktan sonra 571 yılında Kafkasya'ya girdiler ve oradaki boyları kendilerine bağladılar. Bizanslılar Sasanilerin saldırıları karşısında sürekli elçiler göndererek İstemi Kağan'ı Sasani devletine savaş açması için kışkırttılar. Bu sıralarda İstemi Kağan öldü ve yerine oğlu Tardu geçti. Çeşitli görüşmelerden sonra Bizans ile anlaşma yenilenmedi ve bir anlaşmazlık dönemine girildi. Göktürkler çevreye yayılırken Çin'de başa geçen Sui hanedanı ulusal birliği sağladıktan sonra ipek yolunun denetimini ele geçirmek için harekete geçti. Bu amaçla Çin'in Türk devletlerine karşı geleneksel politikası olan iç kargaşalık yaratma, birbirine karşı kışkırtma yeniden gündeme geldi. Çin, "yabgu" unvanlı Batı Türk hükümdarı Tardu'ya kurt başlı bir tuğ göndererek onu büyük kağan olarak tanıdığını gösterdi. Böylece yönünü batıdan doğuya çeviren Tardu Göktürklerin İstemi kağan döneminde ipek yolu üzerinde başlatmış olduğu genişleme siyasetini askıya almış oluyordu.

562 yılında Akhunlar'ın Sasani ve Göktürk ittifakı ile yıkılmasından sonra önemli ticaret yolları ile Soğd kolonilerinin Göktürklerin eline geçmiş bulunması Göktürk ve Sasaniler arasında soğuk bir savaşın başlamasına neden olmuştu. Bu ticaret yolları Sasaniler açısından da önemli bir role sahipti. Çünkü bu orta ipek yolu⁹⁸⁵ Kaşgar'dan ta Orta Asya'nın güneyine Şapurgan'a kadar uzanmaktaydı. Bu da ticari açıdan Sasaniler'in şah damarını oluşturmaktaydı. Çünkü bu yol Horasan'la birleşmekteydi. Daha sonra bu yol Horasan'dan Rey ve Hamedan'a, oradan da Bizans ve Sasani sınırı olan Nusaybin'e kadar uzanmaktaydı. İstemi ve Anuşirvan'ın Akhunlara yönelik ittifakları neticesinde iki ülke arasında başlayan dostluk havası onların yaşamları ile sınırlı kalmış ve onların ölümü ile iki ülke arasında şiddetli savaşlar patlak vermiştir. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni ticaret yollarına egemen olma mücadelesi yatmaktaydı.

Sasaniler açısından bu yolun önemi sadece ipek ticaretine dayanmıyordu. Sasaniler ve Çin arasındaki ticari münasebetlerin başında ipeğe ek olarak seme, boya, halı, değerli taşlar ve kumaş

⁹⁸³ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 102, Ankara – 1971

⁹⁸⁴ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s.160

⁹⁸⁵ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 53, Ankara – 1998

ticareti önemli bir yekûnu oluşturmaktaydı.⁹⁸⁶ Sasaniler'in, Göktürklerin önemli ticaret yollarını ele geçirmelerini fırsat bilerek Bizans ekonomisini zayıflatmak amacıyla Çin üzerinden gelmekte olan ipek başta olmak üzere ticari malların fiyatlarını arttırması Göktürklerin işine yaramış oluyordu. Daha önce Akhunlar'a karşı Sasanilerle işbirliği yapan Göktürkler bu defa Sasanilere karşı Bizans ile işbirliği kurma yoluna gittiler.

Uzak doğudan gelen ticari malların Avrupa'ya açılan kapısı durumunda olan Bizans malların fiyatlarının arttırılmasından sonra zor duruma düşmekle beraber. Bu malların Avrupa'ya gidişinde yavaşlama meydana geldi. Bu ticari malların Avrupa'ya dağıtımını Bizans yapmaktaydı. Bizans uzak doğu mallarına ulaşabilmek için iki kart kullanmak zorundaydı. Bunlardan bir tanesi alternatif bir ticaret yolu bulmak ve Sasanilere karşı Türklerle samimi ilişkiler içerisine girmekten başka bir çareleri yoktu. Bunun için öncelikli olarak Habeşistan üzerinden Hint Denizini kullanmak suretiyle Bizans gemilerini Çin'e ulaştırmaya çabaladı. Fakat Sasanilerle ittifak halinde olan Yemen krallığı buradan geçmek isteyen Bizans gemilerini yağmalatıp yaktırdıktan sonra Bizans bu defa Sasanilere karşı Göktürklerle yakınlaşma ihtiyacı hissetti.⁹⁸⁷

Göktürklerin Ticaret yollarını ellerine geçirmelerinden sonra Türk yurt ve obalarında göçebe halinde yaşayan boylar çadırlarını ipekten yapacak kadar zenginleştiler. Bu ticaret yollarının denetiminin Göktürk ekonomisine olan olumlu etkisinin bir göstergesiydi.⁹⁸⁸ Tamamen ipek ticaretiyle uğraşan Soğdlular Göktürk egemenliğine girdiklerinden dolayı onların yapmış oldukları ticaretin Göktürk ekonomisine olumlu katkıları olmaktadır. Soğdlular ve Göktürkler bu ipek pazarının Bizans'a ulaşması gerektiğinin farkındaydılar. Çin ipeğinin Bizans pazarlarına ulaşması için Sasani şahının ikna edilmesi gerekmektedir. İstemi Yabgu Soğdlular'dan oluşan bir elçi grubunu İran'a yollayarak ipek fiyatları ve gümrük vergilerini indirmeleri ve Göktürk toprakları üzerinden gelen malların ucuz transit geçişi için Anuşirvan'ı ikna etmeye çalıştırdı. Fakat bu arada Bizans'la gergin bir havanın içerisine girmiş olan Sasaniler. Fırat nehrinin kenarına kadar gelmiş olan Bizans ordusunu karşılamak amacıyla savaş hazırlıklarına girişmiş olduklarından dolayı Hüsrev Anuşirvan Soğdlu tüccarların getirmiş oldukları hediye ve ipekleri onların gözlerinin önünde yaktırarak elçileri eli boş geri gönderdi.⁹⁸⁹

İstemi Sasani şahını ikna etmek amacıyla ikinci bir elçi grubunu daha ipek ticaretinin İran üzerinden Bizans'a nakli konusunu görüşmek üzere İran'a yolladı. Fakat giden bu elçi grubuna Anuşirvan çok kötü davrandı ve elçi grubundan çok az kişi sağ olarak geri dönebildi. Bu ipek

⁹⁸⁶ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s.94, Tahran 1376hş

⁹⁸⁷ Wilhelm Heyd: "Yakın-Doğu Ticaret Tarihi" (çev-Enver ZiyaKaral) TTK – 2006

⁹⁸⁸ İnyetullah Rıza: age, s.95

⁹⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 95, Ankara – 1988

nakli için İran yolunun dışında ikinci bir ihtimal daha vardı. Bizans'ın Habeş yolunu denemesi üzerine Göktürkler Hazar'ın kuzeyini denemek istediler. Fakat bu yol üzerinde daha önce mücadele etmiş oldukları Avar, Ogur ve Alanlar bulunmakla beraber, henüz Kafkaslar Sasani nüfuz alanı durumundaydı ve bu sırada Sasani ile Hazarlar ittifak halindeydiler. Bu çok zahmetli bir işti ve uzun bir mesafeyi kat etmeyi gerektiriyordu.

Bundan dolayı en uygun ve kısa yol olan ipeğin İran üzerinden nakli gerekmekteydi. Bunun için de savaş ve baskı kaçınılmazdı. Elçilerinin Sasani şahı tarafından zehirletildiğini iddia eden İstemi Yabgu Sasaniye karşı savaş hazırlığına başladı. Bunun için İstemi Yabgu Bizans Sarayına bir elçi yollayarak Sasaniye karşı birlik kurmaya çalıştı. Buna olumlu bir cevap veren Bizans imparatoru Jüstinyanus hemen Orta Asya'ya bir elçi grubu yolladı.⁹⁹⁰ Bununla beraber Anuşirvan Göktürklerle bu aşamada bir savaş çıkmasını istemiyordu. Bu nedenle İstemi'ye bir elçi yolladı fakat İstemi elçiyi aşağılayarak onu eli boş geri gönderdi. Elçi savaş müjdesi ile ülkesine geri dönmüş oluyordu. Böylece İstemi Yabgu ordusunu toplayarak Şaş nehrini geçip Sasani topraklarına girdi. Bunun yanında önceden hazırlıklı olan Sasani ordusu karşısında ilk etapta bir varlık gösteremedi ve Soğd'a geri çekilmek zorunda kaldı. İstemi Yabgu'nun geri çekilmesi üzerine 571 yılında Zabulistan, Tahiristan ve Kabulistan Sasaniyelerin eline geçmiş oldu. Çağaniyan da İran egemenliği altına girmiş oluyordu. Bunun yanında Soğd toprakları Göktürk egemenliği altında kalmaya devam etti. Sasani toprakları ilk defa doğu yönünde bu kadar geniş sınırlara ulaşmış oluyordu. Hüsrev Anuşirvan'dan önce hiç kimse İran topraklarını doğu yönünde bu kadar genişletememişti.⁹⁹¹ Fakat kısa bir zaman sonra Bizans imparatorunun ordusunu Mezopotamya üzerine doğru yürütmesi üzerine Sasani ordusu güçlerinin büyük bir kısmını Bizans ordusunu karşılamak üzere batı sınırına kaydırıldı. Bunun üzerine İstemi Yabgu iyi bir fırsatı yakalamış oluyordu. Bununla beraber 572 yılında Bizans'ın Nusaybin'i muhasara etmesi üzerine Anuşirvan İstemi'nin bu savaşta tarafsız kalmasını sağlayarak Bizans'a karşı etkili bir zafer kazanmasına sebep olmuştur.

Bu sırada Göktürklerin kudretli hakanı İstemi kağan da ölmüş ve yerine oğlu Tardu geçmişti. Tardu İran ve Bizans kaynaklarında asıl ismi Böğü olarak geçmektedir. Narşahi'de şöyle bir ifade vardır: “Dihkanlar Türk sultanının yanına gittiler, bu padişahın adı Böğü-i Türk idi” bunun yanında bu ifadeye Çin kaynaklarında rastlanılmamıştır.⁹⁹² Tardu babası ile birlikte 555 yılında Akhunlara karşı savaşmıştı. Babası Aral ve Volga dolaylarının yönetimini kardeşine bırakmıştı. Babasının yerine geçince buraların yönetimini kardeşi Türkasf ve amcasın oğlu Buri

⁹⁹⁰ Lajos Ligeti: “Bilinmeyen İç Asya” (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 63vd, Ankara – 1998

⁹⁹¹ İnayetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s.99, Tahran 1376hş

⁹⁹² İnayetullah Rıza: age, s.101

Han'a bıraktı. Babasının yerine geçen Tardu ilk seferini Kırım yarım adası ve Kafkaslar üzerine yaptı.

576 yılında Türkler Besfer boğazı ile Kırım yarım adasını ele geçirdiler.⁹⁹³ Tardu buraları ele geçirmek için Bizans hükümdarı Maurikios ile mücadele etmiştir. Tardu'nun amacı Bizans'a sınır olabilecek bir hat açmaktı. Fakat Sasani, Akhun ve Hoten tehlikesi bu hedefi gerçekleştirmeye fırsat vermemiştir. Buna rağmen Tardu 580 yılında Sasani şahına yardım etmeğe gelen Ermeni ordusunu bozguna uğratarak Sasanilerin elindeki Herat ve Belh şehirlerini ele geçirmeye muvaffak oldu.⁹⁹⁴ Sasani, Akhunlar ve Hotenlilerin kurmuş oldukları ittifak karşısında Tardu Çinliler ile ittifak kurmuştur. Bu dönemde Hotenliler kırk bin kişiyi aşmayacak bir askeri güce sahiptiler. Akhunlar ise İran egemenlik sahası içerisinde yaşamaktaydılar. Bunun yanında bu sıralar Sasani ordusu Mezopotamya'da Bizans ile sıkı bir savaş içerisindeydiler. Sasani ve Bizans Irak'ta birbirleriyle uğraştıkları sırada, iki Göktürk devleti arasında bir savaş meydana gelmiş bulunuyordu. İki Göktürk devleti arasındaki bu savaştan dolayı Bizans Besfer boğazı ile Kırım yarım adasını 588 yılında tekrar ele geçirdiler.

Doğu Göktürk hükümdarı Çolu Kağan batıya doğru sefer yaparak Tardu'nun üzerine yürüdü. Fakat yapılan bu savaş sırasında Çolu öldürüldü ve ordusu dağıldı. Konumunu güçlendiren Tardu ipek ticaretini ve gümrük vergilerini kontrol altına almak yoluna gitti. Bunun sonucunda Soğdlular ile aralarında sürtüşmeler meydana geldi. Bunun yanında Tardu Sasanilere yönelik tekrar Bizans ile iyi ilişkiler kurma yoluna gitti Bizans yardımı olmadan Sasanilere karşı Anuşirvan döneminde kaptırılan Akhun topraklarını ele geçirmek ve ipek yolu denetimini kontrol altında tutmanın zor olacağını düşünüyordu. Göktürklerin İpek yolu güzergâhında olmaları ve bu açıdan İktisadi yapılarını güçlendirmeleri sürekli Sasanilerin aleyhine olmuştur. Bu nedenle Sasaniler Batı Göktürklerin Bizans'la ilişki kurmaları üzerine onlar da Doğu Göktürkler ile iyi ilişkiler kurarak iki Türk devletinin birbirleri ile uğraştırmanın yollarını arıyorlardı. Çünkü Göktürklerin kendi aralarındaki savaşları sırasında doğu sınırları güvende oluyordu. Sasaniler'in Irak'ta Bizans ile olan savaşları sırasında Sasaniler Doğu Göktürkler ile irtibat kurmuşlar ve onların Batı Göktürkler ile uğraşmalarını sağlamışlardır. Böylece bu savaşta doğu sınırlarının güvenliğini sağlayarak Bizans ile daha rahat uğraşabilmişlerdir.⁹⁹⁵

Göktürklerin Maveraünnehir'e egemenliklerinden sonra ticari faaliyetlerini onların himayesi altında devam ettiren Soğdlular, Sasani sınırlarından geçerken problem yaşamaktaydılar. Sasani sınır muhafızları kendileri için güçlük çıkarıyorlardı. Sasanililer Göktürklerin himayesi altında yaşamakta olan Soğdluların kendi ülkelerinden serbestçe

⁹⁹³ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 97, Ankara – 1971

⁹⁹⁴ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 207, Kayseri – 1997

⁹⁹⁵ İnayetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s.104, Tahran 1376hş

geçmeleri ve istedikleri gibi ticaret yapmalarını hazmedemiyorlardı. Daha önceleri ülkelerinde istedikleri gibi ticari faaliyet yapabilen Soğdluları Akhunların iç işlerine müdahale etme aracı olarak kullanan Sasaniler artık Göktürkler gibi kudretli bir hamiye sahip olan Soğdlulara artık güvenmiyorlardı.

Soğdlu tüccarlar Sasani ülkesinde yaşamış oldukları problemleri İstemi Kağan'a şikâyet ettiler ve ticari faaliyetlerinde meydana gelen aksamadan ona bahsettiler ve bu aksaklığın hem kendi ekonomilerine ve hem Göktürk ekonomisine olacak zararlarından bahsettiler. İstemi Kağan Soğdluların ticari faaliyetlerini rahatça yapabilmeleri amacıyla Sasani ülkesine başlarında Soğdluların tanınmış bir büyükleri olan Maniah adında birisini başkan yaptığı bir elçilik heyetini yollamaya karara verdi.⁹⁹⁶ İstemi Soğdluların Sasani ülkesine ticari amaçla gidip gelmelerinden onların ticari faaliyetlerinin yanı sıra onların Sasani ülkesindeki yeni gelişmelerden ve gözlemlerinden de istifade etmekteydi. Bu zaten Sasanilerin tepki gösterdikleri en önemli konuydu.

Bu nedenle başında Maniah'ın olduğu bu Soğd heyeti Sasani ülkesine vardığında Sasani şahı Anuşirvan gelen bu Soğd heyetinden pek de memnun kalmamıştı. Hatta Sasani şahına yanında Akhunlu danışmanı olan Katulpa adında birisinin Göktürklerin Soğdlu Tüccarlarla birlikte ülkeye bazı casuslarını yollayacağını ve bu casusların Sasanilerle ilgili elde edeceği bilgileri İstemi'ye ulaştıracağını, kendisinin de süvarileri ile Sasani topraklarına saldıracağını söylemişti.⁹⁹⁷ Katulpa Akhunların Göktürklerle olan maceraları ve bu macera sırasında Soğdluların Göktürklerle işbirliği yapmaları nedeniyle hem Soğdlulardan ve hem Göktürklerden nefret etmekteydi. Danışmanı Katulpa'nın bu düşüncesini ciddiye alan Anuşirvan Maniah'ı tersleyerek onların getirmiş olduğu birbirinden kıymetli ipekleri Soğdlu heyetin gözleri önünde yaktırmıştır.⁹⁹⁸

3.4.3. Sasanilerin Ticaret Yollarını Tıkaması Nedeniyle Karadeniz'in İpek Yolu Ticaretinin Öneli Bir Güzergâhı Haline gelmesi

Doğu batı ticaret yollarının üçüncü ayağı olarak kabul edilen Kuzey Hazar ticaret yolu Sasanilerin doğu-batı ticaret yollarını Bizans aleyhine tıkaması ve Göktürk ipekli mamullerinin İran ülkesinde satışına engel olması yüzünden Göktürk-Bizans ortak çalışması sonucunda açılmıştır. Bu yol Harzem, kuzey Hazar denizi, Kafkaslar ve Soğdiyana üzerinden yapılmakla beraber batıda Kırım'da son bulan bu yola üzerinde en çok ticareti yapılan farklı kürk

⁹⁹⁶ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 59, Ankara – 1998

⁹⁹⁷ Lajos Ligeti: age, s. 60

⁹⁹⁸ Lajos Ligeti: age, s. 61

çeşitlerinden dolayı bu güzergâha “kürk yolu” adı verilmiştir.⁹⁹⁹ Avrupa, Karadeniz ve Kafkaslar üzerinden Hazar’ın kuzeyinden gelen batılı tüccarlar; Moğolistan, Batı Türkistan, Fergana ve Toharistan üzerinden gelen doğulu tüccarlar ellerindeki ticari malları Aral gölünün etrafında kurulan Pazaryerlerinde değiş tokuş yapar veya satın alırlardı.¹⁰⁰⁰ Göktürk ve Bizans arasında giden elçiler genelde bu yolu kullanırlardı. Bu güzergâh üzerinde İrani kavimlerden Alanlar bulunmaktaydı ve bu ticaretin önemli ayaklarından bir tanesi olarak kabul edilmekteydiler. Bu ticaret yolunun gelişmesinden sonra Aral gölü etrafında birçok Pazaryeri kurulmakla beraber Karadeniz’in kuzeyinde Apsila, Phasis, Suhumi, Pitiunt gibi ticaret şehirleri kurulmuş ve işlerlik kazanmışlardır.¹⁰⁰¹ Aral gölü etrafında kurulan en büyük ticaret şehri ise Suyab şehridir. Çinli rahip Hülen-Çang seyahatnamesinde bu şehrin üç kilometre genişliğinde olduğunu ve şehirde büyük çapta ticari faaliyetin gözlendiğini tüccarların genelde bu şehirde toplandıklarını ifade etmiştir.¹⁰⁰² Bu yol Kafkaslarda meskûn olan kavimlerin güçlenmesine zemin hazırladığı gibi bu bölgede yapılan kazılarda Çinli tüccarlara ait günlüklerin bulunması zamanla bu yolu Çinlilerin de kullandıklarına delil olarak gösterilmektedir.

Hazar Denizi’nin kuzeyi ile Kafkasların kuzey kısımlarını ellerinde bulduran Göktürkler ile Karadeniz’i kendi toprakları içerisinde bir deniz haline getiren Bizans arasında Sasanilerin doğu batı ticareti üzerinde uygulamış oldukları yüksek gümrük vergileri neticesinde iki ülke ipek yolu güzergâhını değiştirme kararı almışlardı. Bunun için bu bölgenin güvenli hale gelmesi gerekiyordu. Bizans ticaret yolunun Hazar’ın kuzeyi, Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya açılmasını isterken Göktürkler ise ticaret yolunun Hazar’ın kuzeyi ve Karadeniz’in kuzeyindeki düzlükler ile Dinyeper ve Tuna nehirlerinin ticari açıdan hem kolay ve güvenilir yollar olacağını düşünmekteydiler.¹⁰⁰³

Göktürkler ve Bizanslılar arasındaki bu ekonomik işbirliği kısa bir zaman zarfı içerisinde Sasanilere karşı siyasi bir ittifaka dönüşmüştü. Bunun sonucunda Göktürkler ve Bizanslılar Ermenistan isyanlarını bahane ederek 571 yılında Sasani ülkesine savaş ilan ettiler. Bu savaşlar 591 yılına kadar yirmi yıl sürmüştür. Eş zamanlı olarak Sasani topraklarına saldıran Göktürk ve Bizanslılar Sasani orduları karşısında fazla bir varlık gösteremediler. Bizanslılar Anuşirvan ile yapmış oldukları bir anlaşma ile vergi vermeyi dahi kabul ederek savaştan çekildiler. Horasan sınırlarında Sasani ordusu ile savaşan Göktürkler bu bölgeden Sasani içlerine ilerlemenin fazla bir mantıklı tarafı olmadığını görünce Kafkaslar’a yöneldiler. İstemi Kağanın başında olduğu

⁹⁹⁹ Matteo Comparetti: “Soğdiyana Tarihine Giriş” (çeviren belirtilmemiş) *Türkler C. II*, s. 160, ayrıca bkz. Lajos Ligeti: age, s. 18; Anna Jerusalimskaya: “İpek Yolunda Kafkaslar” *Türkler C. II*, s. 243 (Yazar makalesinde bu hattı kürkler ülkesi olarak tanımlamıştır)

¹⁰⁰⁰ Boris Ya. Stavisky: “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi” (çev-Mehmet Tezcan) *Türkler C. III*, s. 225

¹⁰⁰¹ Boris Ya. Stavisky: “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi” (çev-Mehmet Tezcan) *Türkler C. III*, s. 225,

¹⁰⁰² Faruk Sümer: “Eski Türklerde Şehircilik” s. 9, TTK, Ankara – 1994

¹⁰⁰³ Denis Sinor: “Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı” (çev- Talat Tekin) s.410vd, İstanbul–2002

Türk ordusu 571 yılında Kafkaslara gelerek Derbent'i ele geçirdi.¹⁰⁰⁴ Burada bulunan proto Fars Alanları ve Onogurları itaatleri altına aldılar. Böylece Göktürklerin egemenlik sahası Kafkasları içine alacak şekilde genişleyip Karadeniz'e ulaşarak Bizans sınırlarına kavuşmuştur. Doğuda Göktürkler ile komşu olan Sasaniler böylece kuzeyden de Göktürklerle komşu olmuş oldular. Bu dönemlerde proto Fars Alanların yanında yoğun olarak Kafkaslarda Onogur boyları mevcuttu. Göktürkler buradaki Onogur varlığını güçlendirerek kendilerini batı hakanlıkları haline getirmeye çalışmışlardır. Daha sonraları ise bölgede güçlenen Hazarlar Onogurları buradan kuzeye kovarak Göktürklerin batı kolunu teşkil edeceklerdir. Sasaniler Onogurlara her yıl belirli miktarda vergi vermek koşulu ile onlarla saldırmazlık anlaşması imzalayarak kuzey sınırlarını garanti altına almak istemişlerdir.¹⁰⁰⁵

Böylece İstemi Kağan doğu batı ticaret yolunu Hazar denizinin kuzeyine kaydırma projesi çerçevesinde başarılı bir politika izleyerek bu konuda önemli bir adım atmış oluyordu. Göktürk egemenliğini Kafkaslara kadar genişleten İstemi kağan ülkesini Bizans'a sınır yapmakla iki ülke arasındaki sınır ticareti kolay bir şekilde yapılmış olacaktı. 571 yılında başladığı Kafkas seferini 576 yılında tamamlayan İstemi Kağan Hazar denizi üzerinden ülkesine geri döndü. Bu hadiselerin devamında, daha önce Herurelerin elinde bulunan Don ağzına tekrar dönmüş olan İpek yolundaki mal alışverişi, Hazarların ticaret şehri Sarkel'in bulunduğu menzilde yoğunlaşmıştır. Buraya artık Bizans'ın elindeki Cherson'dan bile tüccarlar gelmeye başlamışlardır. Bu bölgede bundan böyle Soğd ticaret kolonilerinin kurulduğu bu nedenle Cherson şehrinin adının daha sonları Soğdak olarak değiştiği belirtilmektedir.¹⁰⁰⁶

Fakat Bizans'ın kurnaz diplomasisi, Göktürklerin bu sahaya egemen olmalarından dolayı ticaret yolunu kendi denetimlerine alarak Avrupa'dan İstanbul ve Akdeniz limanlarına açılan ticaret yolunu Karadeniz'in kuzeyine kaydırmak suretiyle kendi denetimleri altından çıkarmalarından korkuyordu. Göktürklerin Kafkasya egemenlikleri ve buradaki Hazar, Alan ve Ogur boylarını egemenlikleri altına almaları Bizanslıların işine gelmiyordu. Çünkü bu bölgede Türklerin egemenliklerini yerleştirecek kadar Türk nüfusu bulunmaktaydı. Bu nedenle Bizanslılar Karadeniz'in kuzeyini yurt olarak seçen ve Göktürklerin amansız düşmanları olan Avarlarla işbirliği yoluna giderek bölgedeki Türk unsurları aleyhine kullanmayı yeğlediler. Bunun üzerine Göktürkler bu gelişmeye tepki olarak 576 yılında Kerç Boğazını ele geçirdiler.¹⁰⁰⁷ Kerç boğazının alınması ile Göktürkler Karadeniz'i Bizans iç denizi olmaktan çıkarıyor ve böylece Karadeniz'e inmiş bulunuyorlardı. Şehrin Bizanslılar tarafından geri alınıp alınmadığı

¹⁰⁰⁴ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 546, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

¹⁰⁰⁵ Rahim Reisneya: age, s. 545

¹⁰⁰⁶ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 184, Kayseri – 1997

¹⁰⁰⁷ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600-800)" (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 91

veya Göktürklerin Karadeniz üzerinde ticaret yapıp yapmadığı henüz kaynaklarda net olarak belli değildir. Buna rağmen Kerç'in bir liman kenti olması ve burada Bizanslılara ait bir donanmanın bulunması Göktürklerin bir ara Karadeniz ticaretine eğilmiş olabilecekleri ihtimalini ortaya koymaktadır.

Sasaniler Çin'den başlayarak Hindistan, Türkistan İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Akdeniz'i takip ederek Avrupa'ya giden önemli ticaret yollarının hepsine sahip bir komumdaydı. Ülkelerinin konumundan dolayı gerek karayolları ve gerekse Hint okyanusu ve Hazar Denizi gibi ticaret yollarına da önemli derecede egemenlikleri söz konusuydu. Ayrıca ticaretin şah damarını oluşturan ana karayolu Turfan Urumçi yönünde ve diğeri Kurla ve Kuça'dan geçmekteydi ve en son noktasını Dun-huang oluşturmaktaydı.¹⁰⁰⁸ Yemen'in Sasanilere bağlı Hire krallığına ait olmasından dolayı Basra deniz ticaretinin yanında Umman Denizi ve Kızıl deniz ticaretini de kendi ellerinde bulundurmaktaydılar. Göktürklerin Hazar Denizi üzerinde egemenlik kurarak İranî bir kavim olan Alanları Hazarlar vasıtasıyla etkisiz hale getirdikten sonra Hazar Denizi üzerindeki Sasani nüfuzunu kırabilmiştir.

Türklerin doğu mallarını batı pazarlarına ulaştırmada önlerinde bulunan en büyük engel Sasanilerdi. Aynı şekil Sasanilerin batı malları ile kendi mamullerini doğuya ulaştırmak konusunda önlerindeki en büyük engel yine Türklerdi. Bu nedenle iki kavim birbirlerine muhtaç oldukları gibi kıyasıya bir rekabet halindeydiler. Çünkü Sasani ülkesinden geçen ticaret yolları Bağdat üzerinden gelerek Kirmanşah, Hamedan ve Rey'i geçerek Horasan'a buradan Koçan'ı geçip bugünkü Türkmenistan topraklarına girmekteydi.¹⁰⁰⁹ Buradan Karakum çölünü geçtikten sonra Ceyhun üzerinden Buhara, Semerkant ve Kaşgar'ı geçip Türkistan topraklarına ve oradan Çin'e devam etmekteydi.

Bu açıdan ticaret yolları üzerindeki Sasani-Türk ilişkileri önemli bir konuma sahipti ve Sasani-Çin arasında geniş bir ticaret ağı bulunmaktaydı. Sasaniler dönemi Çin ve İran arasındaki ticareti yapılan mallar genellikle; fıstık, zaferan, kına, terengebin, ketira zamkı, çivit, piriç, şeker, kimyon, hurma, hintyağı, zeytin, piriç, bazı ilaçlar ile bazı güzel kokular, zaç, kâfur, sarısabır bitkisi, nişadır, altın süslemeli kumaşlar, halı, çinko, çelik, zümrüt, firuze, lacivert, elmas, kehribar, mercan ve kıymetli taşlardı.¹⁰¹⁰ Sasaniler genellikle Çin'e göndermiş oldukları ticari malların üzerine Sasani diliyle bazı mühürler yapıştırırlar ve Çinliler bunları kendi telaffuzlarıyla okurlardı. Bu nedenle yiyecek, ticari mallar, idari sözcüklerden iki yüz yirmi kadar Farsça sözcüğün Çin diline geçtiği söylenmektedir.

¹⁰⁰⁸ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) C. I, s. 53, Ankara – 1998

¹⁰⁰⁹ Said Nefisî: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" s. 157, Tahran-1331hş

¹⁰¹⁰ Said Nefisî: age, s. 158

Sasanilerin bu güzergâh üzerinde kendilerine ticari anlamda birçok zorluklar çıkaran Türklerin elinden ticaret yollarını almak ve onları etkisiz hale getirmek amacıyla Çin ile bir takım siyasi ilişkiler kurma yoluna gittikleri görülmektedir. Sasaniler ve Çinliler arasındaki siyasi ilk yakınlaşma Kabad döneminde olmuştur. Çin'e bir elçilik heyeti yollayan Kabad ticaret yolları üzerindeki Akhunlara karşı Çin ile bir takım anlaşmalar yapma yoluna gitmek istemiştir.¹⁰¹¹ Çinliler Po-se adını verdikleri İran ülkesine ancak Kabad'dan sonra Anuşirvan döneminde bir elçilik heyeti yollayarak buna karşılık verebilmişlerdir. Fakat bu defa Sasanilerin önündeki engel Akhunlar değil Göktürkler idi. Anuşirvan Akhunlara karşı birleştiği Göktürkleri ticaret yolları üzerinden atmak için Çinlilere işbirliği teklifinde bulunmaktaydı.

3.4.4. Hazar Türkleri ve Sasaniler Arasındaki Ticari İlişkiler

Hazarlar MS. I. yüzyılda İdil-Çulman boylarında yaşayıp, sonra İdil, Yayık, Don ve Kuban'dan ibaret dört büyük nehrin havzasına sahip olarak, bağımsız devlet kurmuşlardı. Bu devlet o devrin en büyük ticaret yollarının kavşağını elinde bulunduruyordu. İran, Bizans, Suriye, Irak, Türkistan, Çin ve İskandinavya ülkelerinin malları Hazar ülkesi üzerinden geçirdi.¹⁰¹² Hazarlar ticari faaliyetlerinde kurşun sikkeler kullanmaktaydılar. Bu para bir miskallik altın dinara eş değerde işlem görmeye beraber Hazar ülkesinin dışında da kullanılmaktaydı.¹⁰¹³ Aynı zamanda bu paranın İslam ülkelerindeki gümüş dirhemlerle muadil olduğu da ifade edilmektedir. Sasanilerin güney ipek yolunu tıkamasından sonra kuzey ipek yolunun (kürk yolu)¹⁰¹⁴ işler hale gelmesinden sonra Hazar Denizinin doğu tarafındaki Harzem ülkesinde Hazar kurşun paralarına yoğun bir şekilde rastlanması Hazarların da Sasani ambargosundan nasibini aldığını ve doğu ticaretlerini belirli bir süre Hazar'ın kuzeyine kaydırıldığını göstermektedir.¹⁰¹⁵ Hazarların başlıca ürünlerini pirinç ve balık oluşturmaktaydı. Ayrıca Hazarlarda arpa, buğday, karpuz, kenevir ve salatalık üretilirdi. Volga Irmağının etrafındaki bölgeler çok verimliydi, Hazar ülkesinde fazla yağmur yağmadığı için Volga havzası çok önemliydi. Kürk ihtiyaçlarını karşılamak için tilki, tavşan ve kunduz avlanıyordu. Ukrayna'nın başkenti Kiev Hazarlar tarafından ticaret amacıyla kurulan bir şehirdi. Kiev Türkçeye ait bir kelime olmakla beraber "kuyu ev" anlamına gelmekteydi. Hazar ülkesindeki Musevi topluluğu büyük oranda Kiev'de yaşıyordu. Bu nedenle burası önemli bir ticaret kentiydi. Hazar ülkesinde Musevi topluluğun yaşadığı diğer ticaret kentleri ise Çerson, Kerç, Feodosya, Fanagorya ve Sarı Kaleydi. Bu kentlerin yöneticileri çoğu zaman Musevilerdi. Yahudilerin

¹⁰¹¹ Said Nefisî: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" s. 158, Tahran-1331hş

¹⁰¹² İklil Kurban: "Yaşlı Tarihin Yankısı" s. 40, İstanbul – 1998

¹⁰¹³ Zeki Velidi Togan: "Hazarlar Maddesi" İA, C.V, s. 404

¹⁰¹⁴ Lajos Ligeti: "Bilinmeyen İç Asya" (çev-Sadrettin Karatay) s. 18, Ankara – 1998 ayrıca bkz; Anna Jerusalimskaya: "İpek Yolunda Kafkaslar" Türkler C. II, s. 243

¹⁰¹⁵ Zeki Velidi Togan: agm, s. 404(aynı yer)

Hazar ülkesine girişi Bizans ülkesinden kaçan Yahudilerin Irak üzerinde yerleştikten sonra İran üzerinden geçerek Hazar topraklarında ticaret yapmalarından sonra zamanla Hazar ülkesinde yerleşmeleri şeklinde olmuştur.¹⁰¹⁶

Hazar İmparatorluğu Bulgar ve Rus ülkelerinden gelen transit ticaret mallarının pazarlarında satıldığı, Avrupa ve Asya'yı bağlayan önemli ticari yoldu. Hazar ticari yollarında ipek, kürk, balmumu, bal, mücevherat, gümüş eşya, madeni para ve baharat ticareti yapılıyordu. Sasani topraklarında yaşayan ve adlarına “Radhanit” işadamları denilen Yahudi tüccarları İtil'den geçerek batı Avrupa, Çin ve diğer ülkelere gidiş geliş yaparlar ve Avrupa güzergâhında çoğunlukla Hazar topraklarını kullanırlardı. İpek Yolu ticaretinden Maveraünnehir Soğdaklarında olduğu gibi İranlı Sogdaklar da yararlanmaktaydılar. Hazarlar Horasan, Volga Bulgarları, Kafkas milletleri ve Sasaniler ile ticari ilişkiler kurdular.¹⁰¹⁷ İşte bu uygun coğrafi ortam Hazar Devleti'nin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Böylece Hazarlar, diğer Türk kavimleri arasında çok erken bir dönemde yerleşik veya yarı yerleşik yaşama geçmişler, ticaretle de ilerlemişlerdir. Bu sebeple Hazar ülkesinde başta İtil Nehri olmak üzere birkaç büyük ticaret merkezi meydana gelmiştir. Kuzey Kafkasya'daki Semender ve Derbent; Yayık Nehri boyundaki Saksin; Kuban Nehri boyundaki Tamatarhan; Don Nehri boyundaki Sarkel (Ak şehir) denilen şehirleri Hazarların sahip olmuş olduğu önemli ticaret şehirlerini oluşturmaktadır.¹⁰¹⁸ Bunlardan Derbent ile Sarkel ülkenin önemli ticaret merkezleri olmalarının yanında önemli savunma şehirleri rolünü de ifa etmişlerdir.

Hazarlar Sasaniler dönemi İran'ı ve Bizans arasındaki Trabzon Basra ticaret yolunun denetimini ellerinde bulundurmaktaydılar.¹⁰¹⁹ Karadeniz ve Hazar arasındaki sahaya egemen olan Hazarlar Tuna, Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla Karadeniz'e gelen Avrupa ürünlerini Sinop, Trabzon ve Azak denizi üzerinden Hazar'ın kuzey ve güney kıyılarına taşıyan önemli bir ticaret ağının üzerinde bulunmaktaydılar. Kafkasların ticari öneminin artması daha sonraları Sasanilerin yıkılmasından sonra Arapların gözlerini bu bölgeye dikmelerine sebep olmuş ve Kafkaslara egemen olabilmek için Araplar ve Hazarlar arasında uzun süren mücadeleler baş göstermiştir. Hazarların Göktürklerin İdil havzasındaki egemenliklerinin yıkılmasından sonraki dönemlerde güçlü ve teşkilatçı bir yapı olarak ortaya çıkmasının en büyük nedenlerinden birisi kuzey-güney ticaretine egemen bir bölgede yerleşmiş olmalarından kaynaklanmaktaydı.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁶ Yumanadi -Kuleshov: “Hazarlar” (çev-Babür Turna) Türkler C. II, s. 468

¹⁰¹⁷ Ahmet Taşağıl: “Hazarlar Maddesi” *TDVİA C. 17*, s. 119

¹⁰¹⁸ Zeki Velidi Togan: “Hazarlar Maddesi” *İA C.V*, s. 404,s. 397 ayrıca bkz Ahmet Taşağıl: agm, s. 116

¹⁰¹⁹ Turhan Atan: “Türk Gümrük Tarihi” C. I, s. 43, TTK Yayınları, Ankara - 1990

¹⁰²⁰ Akdes Nimet Kurat: “IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri” s. 30, Ankara – 1972

Hazarların ticari açıdan en çok ilişki kurduğu sınır komşularından bir tanesi Sasanilerdir. Hazarlar Sasanilerin kuzey ve güney yönündeki ticaretinin büyük oranda kaymağını yemektedirler. Hazar ülkesine kuzey halkları olan Bulgarlar ve Ruslardan gelen samur, kunduz ve tilki kürkleri, bal mumu ve bal gibi ticari malları Hazarlar İran ülkesine giderek burada satmaktaydılar. Hazarlar genelde kuzey halklarından gelen ticari malların güneye taşıyıcısı konumundaydılar.¹⁰²¹ Bununla birlikte Hazar ülkesine güneyden Sasani üzerinden ipek ve kıymetli kumaşların yanında çeşitli ziynet eşyaları gelmekteydi. Sasani üzerinden gelen ticari malların büyük çoğunluğunu Çin ve Türkistan üzerinden gelen ticari mallar teşkil ediyordu. Gelen bu ticari mallar Hazarların başlıca ticaret şehirleri olan Semender, Derbent, Saksın, Taman, Belencer gibi şehirlerinde satılarak ticareti yapılmaktaydı.¹⁰²² Bunun yanında Derbent şehri Hazar ve Sasani arasında önemli bir gümrük kapısıydı. Hazar topraklarına açılan Sasani kervanları bu şehir vasıtasıyla Hazar ülkesine girerlerdi. Hazarlar ülkelerine giriş yapan Sasani ticaret kervanlarından onda bir gümrük vergisi almaktaydılar.¹⁰²³

Hazarlar deniz, kara ve nehir taşımacılığı üzerinden tahsil etmiş oldukları gümrük vergileri devlet hazinesinin gelirinin önemli bir ayağını teşkil etmekteydi. Hazarlar bu vergiyi tahsil etmek için özel bir denetim sistemi kurmuşlar ve sınır ülkelerden gelen ticaret kervanlarından adına “akturva” dedikleri bir gümrük vergisi almaktaydılar. Ayrıca Hazarlar kuzeyden Hazar Denizi üzerinden güney kıyılarına Sasani ülkesine göndermiş oldukları filolardan da önemli miktarda gümrük vergisi almaktaydılar.¹⁰²⁴ Hazarların doğu batı ticareti üzerindeki en kilit noktasını İdil havzası teşkil etmekteydi. Hazarlar buradan geçen bütün ticaret kervanlarından onda bir gümrük vergisi almaktaydılar. Batıdan gelen ticari mallar ile doğuya açılan ticari yollar üzerinde bulunan İran arasında köprü konumunda olan Hazarlar batıdan Azak üzeri gelen balık, havyar ve buğday gibi ticari malları doğuya ihraç ediyor ve doğudan ise Azak vasıtasıyla batıya kumaş ve şarap ithal ediyordu. Ayrıca İran üzerinden batıya giden ipek ve baharatın önemli bir depolanma merkezi olan Azak sahillerine bu malları İranlılar vasıtasıyla alan Hazarlar bunların Avrupa’ya ulaştırılmaları için göndermekteydiler. Kafkaslarda yapılan tarihi kazılarda ortaya çıkan Sasani gümüş sikkelerinin yoğunluğu Bizans engelinden dolayı Sasanilerin Avrupa ticaretini Hazar toprakları üzerinden yapmış olduklarının en önemli delilleri arasında sayılmaktadır.¹⁰²⁵

¹⁰²¹ “İbn-i Faldan Seyahatnamesi” (Haz-Ramazan Şeşen) s. 43, İstanbul – 1975

¹⁰²² Zeki Velidi Togan: “Hazarlar Maddesi” İA, C.V, s. 404

¹⁰²³ Lazlo Rosan: “Tarihte Türklük” TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 107

¹⁰²⁴ Artur Koestler: “Hazar İmparatorluğu ve Mirası” (çev-Belkıs Çorakçı) s. 52, İstanbul – 1948

¹⁰²⁵ Said Nefisî: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 156, Tahran-1331hş

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SASANİLERİN KESİN YIKILIŞINDA TÜRKLERİN ROLÜ

4.1. Sasani Taht Kavgalarında Türklerin Rolü

Sasani hükümdarı Perviz Behram Çubin ile olan mücadelesi sırasında Antakya'ya giderek buraya yerleşmişti. Bazı kimseleri Rum kayserinin yanına göndererek ondan yardım istedi. Kayser bu yardıma olumlu cevap vererek ona birçok mal gönderdi ve Meryem adındaki bir kızını onunla evlendirdi.¹⁰²⁶ Kardeşi Teyaduş'u yanında altmış bin savaşçı erkekle birlikte onun yardımına yolladı. Böylece Kayser, Perviz ile bir anlaşma yaptı ve eğer işleri düzene girerse kendisinden önce babalarının koymuş olduğu vergileri artık kendilerinden almayacakları konusunda onunla anlaştı. Azerbaycan yolu üzerinden gelerek burada Sasani ileri gelenlerinden Bendeviye ile beraber bazı Fars büyükleri kırk bin kişilik bir orduyla ona katıldılar. Bununla birlikte Pars, Irak ve Horasan'dan gelen askerler de kendilerine katıldılar. Daha sonra Behram ordusu ile beraber geldi ve aralarında şiddetli bir savaş başladı. Sonunda zafer Perviz'in oldu ve Behram Horasan'a kaçtı. Burada da sabit kalmayıp Türkistan'a giderek oraya yerleşti.¹⁰²⁷ Perviz saltanatını sağlamlaştırdıktan sonra kıvrak bir dehaya sahip olan Hürmüz adında birini birçok hediye ve cevherlerle birlikte Hakan'ın yanına gönderdi. Yanında bulunanlardan birini ise Behram'ı öldürmesi için görevlendirdi. Daha sonra bir fırsatını bulup geri döndüler. Hakan sonradan meseleyi anlayınca çok üzüldü. Daha sonra karısını boşayarak Behram'ın Gurdiya adındaki kız kardeşi ile evlenmek istedi.¹⁰²⁸ Behram'ın kız kardeşi ona olumlu cevap verdi. Birkaç gün sonra işler yoluna girince Gurdiya orada bulunan kardeşi Behram'ın askerlerini alarak birçok mal ve hazine yanına alıp, ansızın Türkistan'dan yola koyuldu. Bu haberi alan Hakan on iki bin kişilik bir orduyu onların arkasından gönderdi. İki ordu arasında şiddetli bir çatışma oldu. Türk askerlerinin öncüleri ölünce askerleri dağıldılar. Bunlar Horasan'a gelerek Perviz'e bir mektup yolladılar ve ondan aman istediler. Perviz onlara aman vererek kendilerini hizmetine aldı. Perviz onlara ikramda bulunarak Behram'ın kız kardeşi ile evlendi.

Yezdicürd öldükten sonra geriye iki tane çocuğu kalmıştı. Birisi en küçüğü olan bu Hürmüz, diğeri ise büyüğü olan Piruz idi. Hürmüz Piruz'u yenerek saltanatı eline geçirdi ve Piruz kendisinden kaçarak 459 yılında Akhun sultanının yanına sığındı.¹⁰²⁹ Sultana, saltanatın kendisine ulaştığını fakat Hürmüz'ün onu gasp ettiğini bildirerek ondan yardım istedi. İsteddiği yardımı aldıktan sonra geri dönerek çok kısa bir süre saltanat sürmüş olan kardeşi Hürmüz'ü ele geçirip, tahta oturdu.¹⁰³⁰

¹⁰²⁶ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.103, Tahran 1339hş

¹⁰²⁷ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 66, Tahran-1362

¹⁰²⁸ Rafi Hakikat: age, s. 68

¹⁰²⁹ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.402, İstanbul-2002

¹⁰³⁰ İbn-i Belhî: age, s.82-83

Piruz'un Akhun hükümdarı Aksungur tarafından ordusu ile birlikte imha edilmesinden sonra oğulları Camasb, Belaş ve Kabad arasında taht kavgaları başlamıştır. Kardeşi Camasb'ın desteğini alan Belaş Sasani tahtına oturdu. Belaş tahta oturunca Kabad kendisinden kaçtı ve Türkistan'a giderek Akhun Hakanından yardım istedi.¹⁰³¹ Dört yıl boyunca Akhun hükümdarı tarafından kendi topraklarında mecburi ikamete tabi tutulan Kabad'a hemen yardım edilmedi. Belaş'ın tahta çıkışından dört yıl geçtikten sonra kendisine verilen bir Akhun ordusu ile Belaş'ın üzerine yürüdü. Bunda Akhun hükümdarı Aksungur'un Sasani ordu komutanı Suhra ile yapmış olduğu anlaşmanın payı büyüktür. Piruz'un ortadan kaldırılmasından sonra yeni bir savaş olmasını istemeyen Aksungur Piruz'dan elde etmiş olduğu Sasani hazinesi karşılığında savaştan vazgeçilmiş ve iki ülke saldırmazlık anlaşması yapmışlardır. Taht kavgasında Suhra Belaş'a destek verince Aksungur bir müddet Kabad'a yardımcı olmak istememiş haklı olan tarafın Akhunlar tarafından araştırılıp ondan sonra kendilerine yardım edileceği vaadiyle Kabad bir süre oyalanmıştır. Kabad Aksungur'dan almış olduğu destekle Nişabur'a yetiştiği zaman Belaş'ın ölüm haberi geldi. Suhra kendisine bir haber yollayarak Akhun ordusuna gerek olmadığını ve orduyu geri göndererek kendisinin gelerek tahta geçebileceğini söylerse de Kabad yanındaki orduyla gelerek Akhunların yardımıyla 488 yılında Sasani tahtına oturdu.¹⁰³²

Firuz kardeşi Hürmüz'ün tahta çıkmasından sonra kendisinden kaçarak Akhunlara sığındı. Akhun hükümdarı Ahşunvar (Aksungur) Firuz'a Talegan bölgesinde ikamet etmesini emretti. Firuz'un Talegan'a yerleşmesi ile beraber Firuz'un tarafını tutan Sâsânî soyluları gelerek Firuz'un yanında toplandılar. Ahşunvar ağır şartlar ileri sürerek Firuz'a yardım etme sözü verdi. Firuz şartları kabul edince elli bin kişilik bir Akhun birliğini Firuz'a yardımcı olması için verdi. 458 yılında Rey önlerinde yapılan savaşı kazanan Piruz Sasani tahtına oturdu. I. Yazdicer'dün çocukları olan Firuz ve Hürmüz arasındaki taht kavgaları sırasında Kafkasya'daki Albaniya kralı Vaçe Sasani şahı Firuz'a karşı savaş ilan etmişti. Hürmüz ve Firuz arasındaki kavga sırasında Hürmüz'ün tarafını tutan Albanlılar'a karşı Akhunların desteğini alan Firuz tahtı ele geçirdikten sonra Alban kralı Vaçe ile arasındaki savaş devam etmiştir. Firuz Albaniyadaki hâkimiyetini kaybetmemek için Kafkas Hunlarının desteğine ihtiyaç duymuş ve Sasanilerin tahriki ile 461 yılında Hunlar Sasani-Alban savaşına katılmak suretiyle Alban topraklarına girmişler ve onları mağlup etmişlerdir.

MS. III. yüzyılın başlarında Hazarların batı yakasında meskûn bulunan Hunlar Artabanlıların yıkılması dönemindeki taht mücadeleleri sırasında aktif rol üstlendikleri

¹⁰³¹ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 63, Tahran-1362

¹⁰³² İbn-i Belhî: age, s.84; ayrıca bkz. Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 247, İstanbul - 2003

görülmektedir.¹⁰³³ V. Artaban'ın Ardeşir tarafından ortadan kaldırılması ile onların yerine kurulmuş olan Sasanilere karşı Part devletini yöneten Arşaklıların banisi olan Hosrov şah I. Ardeşir'e karşı savaşmak amacıyla Kafkasya'da meskûn olan topluluklardan yardım alma yoluna gitmiştir. Fars üzerine yapacağı sefer için Ablan ve İberlerin desteğini alan Hosrov şah Alan kapılarında ve Derbent istihkâmlarında ikamet etmekte olan Hunları da yardıma çağırды. Hunların kendilerine olumlu cevap verdiği Hosrov'un ordusunda çok miktarda Hazar Hunları vardı ve bunlar Hosrov ile Ardeşir arasındaki mücadelelerde oldukça önemli görevler ifa etmişlerdir.

276 yılında Sasani tahtına oturan II. Behram babasının devlet politikasını devam ettiren zayıf kişilikli bir yöneticiydi ve Sasani imparatorluğunun birden fazla batı eyaletini 282 yılında Roma tahtına oturan Carus'a kaybetmiştir. Hükümdarlığı esnasında, yarım yüzyıldır İran tarafından yönetilen Ermenistan'ın büyük bir bölümü 284 yılında Diocletian'a teslim etmiştir.¹⁰³⁴ İkinci Behram Sasani tahtına oturduktan sonra kardeşi Hürmüz'ü Horasan valisi olarak atamıştı. Hürmüz Toharsitan ve Çağanyan'da buluna Kuşan-Saka toplulukları ile işbirliği yaparak Horasan'ı Sasani ülkesinden koparmak ve Toharistan ile Çağanyan'ı içine alan bir bağımsız devlet kurmak istiyordu.¹⁰³⁵ Kardeşi Behram'ın Bizans'la savaş halinde olmasını fırsat bilen Hürmüz bu amacını gerçekleştirmek için Kuşanlarla birleşerek bağımsızlığını ilan etti. Zor durumda kalan Behram çareyi yine Bizanslılardan yardım istemekte buldu ve kardeşi Hürmüz'ü Bizanslılardan aldığı destekle ortadan kaldırdı.

Sasani hükümdarı I. Şapur'un küçük oğlu olan Nersi dönemine ait olan "Paykoli" kitabesinde Sasanilere bağlı olan müstakil ülkelerin isimleri sayılırken Kuşan ülkesi de "Mülka Kuşan" şeklinde geçmektedir. Narsi'nin Şapur'un diğer oğulları ile arasındaki taht kavgaları sırasında Kuşan hükümdarının Nersi'ye arka çıkarak onu desteklediğinden bahsetmektedir.¹⁰³⁶ Nersi babası I. Şapur'a karşı isyan ederek Sasani tahtını ele geçirmiş ve bu isyanı sırasında en büyük destekçileri yine Kuşanlar olmuştur. Yedi ila on yıl arasında bir zaman zarfı içerisinde Sasani tahtına oturmuş olan Nersi taht kavgalarından dolayı kendi hükümdarlık merkezini Cündişapur'a kaydırmıştır. Narsi döneminde Sasani toprakları Kuşanları içerisine alacak şekilde Peşaver topraklarına kadar genişlemiştir. Buna karşılık Sasaniler batıdaki en büyük felaketlerini Nersi döneminde yaşamışlardır.¹⁰³⁷ Nersi'nin Ermenistan üzerine yaptığı seferden sonra Bizans imparatoru Diyokletianus ile arasında geçen savaşta yenilen Nersi'nin karısı ve çocukları Bizans'ın eline geçmiş bunun karşılığında Bizans ile ağır bir anlaşma imzalayarak

¹⁰³³ Tarık Dostiyev: "Kafkasya'da Hunlar" (çev-Sadık Sadıkov) Türkler C. I, s. 921

¹⁰³⁴ Abdulhusein Zarinkoob: "Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi" s.199, Sukhan-1999

¹⁰³⁵ Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II, s. 402,(trhsz)

¹⁰³⁶ Mehmet Tezcan: "Kuşanların Menşei" Türkler C. I, s. 790

¹⁰³⁷ Abdulhusein Zarinkoob: age, s.200

Mezopotamya, Ermenistan ve Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmını Bizans'a bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁰³⁸

4.2. Sasaniler'in Yıkılması Döneminde Türk ve Sasani İlişkileri

4.2.1. Sasanilerin Yıkılışını Hazırlayan İç Etkenler

1. Husrev döneminde kısıtlanan konumlarını ihya etmek için Sasani soylularının sarf ettiği çabalar, Enuşzad isyanına başlamasıyla hız kazandı ve IV. Hürmüz döneminde doruğa ulaştı. Öte yandan IV. Hürmüz'ün din adamlarına karşı esnek davranması Sasani soylularının öfkelenmesine neden oldu. Kendisi de babası gibi alt tabakaların öfkesinden yararlanarak Sasani soylularından çok sayıda kimseyi ortadan kaldırmasına karşın Roma düşmanlığı ve Sasanilerin, Roma'nın bölgedeki müttefiklerince sürekli tehdit edilmesi askerî, feodal, ruhanî ve eski, yeni birçok Sasani soylularının hoşnutsuzluğunu dile getirmelerine zemin hazırladı ve bu hoşnutsuzluk Behram Çubin isyanıyla kendisini gösterdi. Gerçekte bu isyan Anuşirvan'ın askerî reformlarının uzun vadede kalıcı olmadığını gösterdi. Bu isyan ayrıca askerlerin Sasanilerin siyaset alanında güç kazanması ve Anuşirvan reformlarının yenilgiye uğramasının başlangıcı oldu. Bu reformların ana eksenini askerî nitelikliydi ve hatta vergi reformu bile ordu giderlerini karşılamak için hazırlanıp uygulanmıştı. Piruz'un Akhunlara yenilgisinin ardından Akhunlara yıllarca vergi vermek zorunda kalan Sasani devleti Anuşirvan'ın yaptığı reformlar sayesinde güçlü bir ordu kurarak bu vergileri vermekten kurtulabilmişti.¹⁰³⁹

Gerçekte Anuşirvan dönemindeki Sasani devleti yeni çıkan siyasi ve sosyal şartlar ve komşuları ile askerî rekabet çerçevesinde eşraf ve aşiret liderlerinden oluşan destekçilerini değiştirmek ve daha geniş bir kitleyi oluşturan Azadan adlı bir kesimin desteğini almak üzereydi. Toprak sahibi derebeyi sınıfından olan Azadanlar, ancak orduda hizmet etmek taahhüdü ile Şahenşah ile irtibat kuruyordu.¹⁰⁴⁰ Sonunda bu politika Sasanilerin son günlerinde saltanat işlerine fazla müdahale eden askeri bir topluluğun oluşmasına neden oldu. Behram Çubin'nin isyanı Azadan (Zadegan) grubunun Anuşirvan'dan sonra ilk ciddi boy göstermesiydi. Buna karşın Sasani soylu sınıfı tabakası kraliyet ailesinden gelen Hüsvrev Perviz gibi birini İran toplumunun inancına göre hükümeti gasp eden Behram Çubin'e tercih ediyordu. II. Hüsvrev Perviz Romalıların ve bazı İranlı Sasani soylularının desteği ile iktidara gelmişti, ancak Behram Çubin'in bastırıldıktan sonra ihtiyatlı davranarak temelleri sarsılan hükümetini pekiştirmeye başladı ve saltanatın kendisine iade edilmesinde önemli rol oynayan ve akrabaları sayılan Sasani soylularından Bendeviye ve Bestan'ı yok ederek despot padişah olduğunu kanıtladı.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁸ Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II, s. 403,(trhsz)

¹⁰³⁹ Larissa Baratova: "Orta Asya'da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)" (çev-Başar Batur) Türkler C. II, s. 90

¹⁰⁴⁰ Girişmen: "İran, ez Agaz ta İslam" (terc- Muhammed Muayyen) s. 313, Tahran – 1336hş

¹⁰⁴¹ Büchner: "Sasaniler Maddesi" İA, C.V, s. 247

İktidarının güçlenmesi yolunda Hire Devletini yöneten Beni Lahm hanedanını yok eden Hüsrev Perviz, İran ve Araplar arasındaki setti kaldırarak pratikte Arapların sınırı geçmesini kolaylaştırdı. Bu durum sonunda Sasanilerin Zukar savaşında Araplara yenilmesine ve Sasani iktidarının zafiyetinin Araplarca keşfedilmesine sebep oldu, Noldeke bu savaşı Müslüman Arapların sonraki zaferlerinin ilki olarak nitelemektedir. İç kargaşaları yatıştırmak da eski düşman, yani Romalılarla yüz yüze gelmesine sebep oldu. Sasani devletinin Roma ile son savaşı 604–630 yılları arasında gerçekleşmiştir ve Husrev Perviz'in ilk etapta bir takım zaferler elde etmesine karşın sonunda esas galip Roma tarafı olmuştur.¹⁰⁴² Heraklyus'un 628 yılında Sasanileri kesin bir şekilde mağlup etmeleri onların Araplar karşısındaki mukavemet gücünü kırarak ve Sasanilerin Araplar tarafından yıkılışı 640 yılında son bulacaktır.¹⁰⁴³ Suriye'nin Araplar tarafından alınması ve Heraklyus'un Yermuk savaşında Araplar tarafından yenilmesi üzerine Sasanilerin yıkılışı Araplara nasip olmuş ve Bizanslılar bunun dışına itilmişlerdir.¹⁰⁴⁴ İran'ın komşuları yani Türkler ve Romalılar daha çok bu dönemde iç sorunlarla uğraşmaktaydılar ve Sasaniler için ciddi bir tehdit oluşturmuyorlardı. Ancak Sasanilerin esas zayıf düşmelerinin sebebi, iç isyanların yanında komşularının yapmış oldukları saldırılardı. Sasanilerin İran'daki birçok önceki devletler gibi merkezi hükümet oluşturma eğilimlerinin sebebi dış düşmana karşı iç potansiyeli güçlendirmektir. İran'ın çeşitli kavimlerin güzergâhı üzerinde bulunması da bu eğilimi doğruluyor. Gerçi zamanla Sasanilerin göçmen Türklerin batıya geçmelerini engellemekteki rolü belirginleşmişti, ancak sonunda Sasanilerin yenilmesiyle birlikte İran'ın Türklerin saldırısına karşı savunma barajı yıkıldı ve Türklerin saldırısı batıya doğru tekrar başladı.

Anuşirvan'ın parlak devrinden sonra başa geçen Dördüncü Hürmüz Fars ileri gelenlerinin nüfuzunu kırmak ve halkı kendisine yakınlaştırmak amacıyla Sasani ileri gelenlerine karşı mücadele etmesi IV. Hürmüz'ün gücünün azalmasına sebep olmuştur. Çünkü din adamları, devlet büyükleri ve ileri gelenler IV. Hürmüz'e kin duymaya başlamışlardı. Ayrıca IV. Hürmüz'ün Hıristiyanlığa ilgi duyması onların faaliyetlerini serbest bırakması Zerdüşt din adamlarının sert tepkilerine neden olmuştur. IV. Hürmüz'ün Zerdüşt din adamlarına Hıristiyanlara yönelik baskılarını azaltmaları istemesi yönündeki fermanı onların Behram isyanı sırasında IV. Hürmüz'e cephe almalarına sebep olmuştur.¹⁰⁴⁵

Bunun yanında Hürmüz'ün orta tabaka ve dihanlar arasında hatırı sayılır bir nüfuzu vardı. Hürmüz halkına karşı atası I. Kabad'ın siyasetini takip etmekteydi. Mazdek isyanlarından

¹⁰⁴² Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 68, Tahran-1362

¹⁰⁴³ Neşet Çağatay: "İslâm Tarihi" s. 342vd, Ankara 1993

¹⁰⁴⁴ Belâzurî: "Fütûhü'l-Büldân" (nşr-M. Fayda) s. 156vd, Ankara 1987

¹⁰⁴⁵ İnanetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s.126, Tahran 1376hş

sonra orta tabakayı oluşturan köylüler Sasani ülkesinin birçok bölgesinde etkin hale gelmeye başladılar. Bu da ileri gelenler ve din adamlarının Hürmüz'e olan kinlerini arttırmaktaydı. Görünürde Hürmüz ile Behram'ın anlaşmazlığı Göktürklerle yapılan savaştan gelen ganimetlerin paylaşılması ve Hürmüz'ün Sasani ordusunun Türk toprakları içerisinde ilerlemesi ısrarına dayanmaktaydı.¹⁰⁴⁶ Fakat Behram ise savaştan sonra Göktürk toprakları üzerine yürümek konusunda isteksiz davranarak Hürmüz'ün bu emrini yerine getirmemişti.

Hürmüz Behram'ın bu tavrı üzerine ona aşağılayıcı mektuplar yazarak daha sonra kendisini azletmiş ve yerine başka birisini komutan olarak yollamıştır. Fakat Behram Hürmüz'ün bu tavrına karşılık yollamış olduğu komutanını fillerin ayakları altına attırmıştır. Dinûrî orada bulunan Sasani ileri gelenlerinin Behram'a “Ya Hürmüz ile savaşsın ya da seni azleder yerine başka birini getiririz ve onunla Hürmüz'e karşı savaşırız dediklerini nakletmektedir.¹⁰⁴⁷ Onların teklifini kabul eden Behram ordusu ile Sasani payitahtına doğru ilerlemeye başladı. Sasani ordusu, ileri gelenler ve din adamlarının kendisine cephe aldıkları Hürmüz yapayalnız kalmış oldu. Onun bu çaresizliğini fırsat bilen saray mensupları Hürmüz'ü kör ederek onu zindana attılar ve Azerbaycan'da bulunan şahzâde Hüsrev Perviz'i getirerek tahta çıkardılar. Behram Çubin savaşını bu defa Perviz'e karşı devam ettirmiştir. Hüsrev Perviz Bizans'ın desteği ile Behram Çubin'i en sonunda yenebilmiştir. Behram Çubin yenilginin ardından Göktürk Sasani savaşından sonra kendisine esir düşen ve kendisine tam bir hürmetle davranışta bulunmuş olduğu Buyruk Han'ın yanına sığındı ve aynı şekil muamele gördü.

Hüsrev Perviz Buyruk Han'dan Behram Çubin'i kendisine iade etmesi istedi. Fakat Buyruk Han onun bu teklifini geri çevirdi. Perviz'in göndermiş olduğu heyet eli boş dönünce Türkler ve Sasaniler arasında Behram Çubin krizinden dolayı tekrar bir savaş patlak verdi. Sasanilerin doğu sınırındaki Horasan eyalet orduları birkaç defa Türk birlikleri ile savaşa tutuşurlar fakat bundan bir sonuç alınmaz. Yapılan bu savaşların bazılarında Göktürkler ve bazılarında ise Sasaniler üstün gelmişlerdir. Hatta bu savaşlarda her iki tarafında birçok esir elde ettiği ifade edilmektedir. Bundan sonra Hüsrev Perviz yapılan çarpışmalarla bir sonuç elde edemeyeceğini anlayınca hileci bir elçisini Hakan'ın sarayına yollayarak Behram Çubin'i hile ile öldürtmesini ondan istedi. Hakan ile görüşmek için saraya gelmiş bulunan elçi hakanın eşi ile anlaşarak Behram Çubin'i onun bir hizmetçisine öldürterek saraydan kaçır. Bunu haber alan Buyruk Han çok üzülür ve Behram'ın kız kardeşi Gurdiya ile evlenir fakat Gurdiya bir vefasızlık örneği sergileyerek Hakan'ın elinden kaçır ve ona ait bir müfreze ile savaşarak onları dağıtır. Gurdiya, ağabeyi Behram Çûbin'in içlerinde Sasani ileri gelenleri ve üst düzey komutanlarının da bulunduğu Türk topraklarındaki ordusunu yanına alarak bir gece vakti Sasani topraklarına

¹⁰⁴⁶ İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.99-100, Tahran 1339hş

¹⁰⁴⁷ İnanetullah Rıza: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” s.128, Tahran 1376hş

doğru ilerleyerek sınır bölgelerindeki Sasani birliklerinin de desteği ile kendilerini takip eden donanımsız ve bazı birliklerden oluşan küçük bir Göktürk müfrezesi ile savaşa tutuşup onların geri çekilmesini sağlayarak İran topraklarına kaçar. Sasani sarayına gelen Gurdiya burada Perviz ile evlenir. Perviz kendisine mükâfat olarak bugünkü Kasr-ı Şirin'i yaptırarak orada ikamet etmesini sağlar.¹⁰⁴⁸

Behram Çûbin isyanı Sasani imparatorluğu içerisindeki gerçek bir kırılma noktasını oluşturur. Bu iç savaştan sonra eski gücünü ve ihtişamını kaybeden Sasaniler artık bütün cephelerde zor durumda kalmışlardır. Bundan sonraki aşamada Sasanililer Araplar tarafından yıkılıncaya kadar Bizanslılar ve Göktürkler ile yapacakları savaşların çoğundan artık yenilgiyle ayrılacaklardır.

Sasanilerin İran'da iktidar olması siyasi değişimin yanı sıra dini bir değişimi de beraberinde getirmişti. Kırstensen'in belirttiğine göre resmi din olgusu Sasanilerin fikriydi. Gerçekte Sasanilerin dinî birlik yaratma çabaları, siyasi birlik ve iktidarlarının tek elde toplanması çabalarının tamamlayıcısı sayılmaktadır. Bu yüzden Sasaniler iktidar olur olmaz, Helenizm ve bu inançtan doğan çeşitli inançları ve doğu kültürü ile karışan Zerdüşti dini ile mücadele etmeye başladılar ve bu dini her türlü karışımından arındırarak gerçek şeklini kazandırmaya çalıştılar. Sasaniler bu amacı ulaşmak için bu inançta nihaî hedefi ülkelerinde yaşayan halkın kendi etraflarındaki birliği sağlamak amacıyla bütün mahalli şahları ve şahlıkları birleştiren tahriflere başladılar. Sasani uyruğundan insanların Zerdüştlük haricinde başka bir dine girmelerini yasakladılar.¹⁰⁴⁹

Öte yandan Sasani devleti kurulur kurulmaz İran coğrafyasında uygunsuz biçimde dağılan mezhepler bu hanedan için sorun olmaya başladı, çünkü dinî ve mezhebi çeşitlilik, Eşkani devletinin sonları ve Sasanilerin iktidarının ilk günlerinde İran toplumunun başlıca özelliklerinden biriydi. Dolayısıyla bu çeşitlilik yüzünden Sasani krallar toplumu ortak din konusunda bir bütün haline getiremedi. Gerçekte bu politikayı uygulamak için ateş tapınaklarının arttırılması, Avesta kitabının toplanıp tedvin edilmesi ve güçlü bir sosyal sınıf olarak ruhanilerin örgütlenip takviye edilmesi Sasanilerce gündeme alındı ve dinî temsilciler olarak Zerdüşti ruhaniler siyasi temsilcilerle birlikte siyasî-dinî merkezileşmeyi takviye etmek üzere eyaletlere gönderildi ve sonuçta din ve devletin karşılıklı ihtiyaçları bu iki odağın birbirine yakınlaşmasına sebep olmuştur.¹⁰⁵⁰

Sasanilerin güçlü bir merkezî devlet kurma çabalarına paralel olarak dinî kurumlar da böyle bir merkezî yönetimin oluşması yolunda adım atmaktaydılar. Bir başka tabirle padişah ve

¹⁰⁴⁸ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.103-104, Tahran 1339hş

¹⁰⁴⁹ Büchner: "Sasaniler Maddesi" İA, C.V, s. 246

¹⁰⁵⁰ Büchner: agm, s. 246

baş ruhaninin gücü bir eğilimin iki farklı boyutu ve anlamıydı. Gerçekte Sasaniler iktidarı ele geçirmeden önce dini alanda da seçkin bir konuma sahipti ama Sasani devletinin kurulması ruhanilerin gücü ve Sasanilerin askerî gücünün bir bileşkesi kabul edilmekteydi. Bu yüzden Zerdüşti ruhaniler Sasanilerin askerî ve siyasi gücünden kendi inançlarını dayatma ve her türlü muhalefeti açık gizli bastırma yolunda yararlanmaktaydılar. Ancak din ve devlet kurumları arasındaki açık gizli rekabete karşın merkezîleşme isteği, devletin meşruiyete olan ihtiyacı ve dinin de devlete muhtaç olması yüzünden bu iki kurum gerektiği yerde uzlaşıyor ve işbirliği yapıyorlardı. Nitekim devlet din kurumuna destek veriyor ve dinî azınlıkları bastırıyor ve her türlü muhalefeti susturuyordu. Buna karşılık da din kurumu devlete itaat ediyor ve eşrafını padişahın haklarını ilahî sayarak destekliyordu. Böylece saltanat ve mutlak iktidarın paralelinde olan siyasi düşünceler dinî teoriler çerçevesinde meşruiyet kazanıyordu, öyle ki Tenser¹⁰⁵¹, Kertir ve Azerpod gibi ünlü teorisyenler sırasıyla Ardeşir, birinci ve ikinci Şapur'un padişahlık döneminde din ve devletin gerçekte bir bütün olduğu teorisini dayatmakla görevlendirildiler.¹⁰⁵² Ancak buna karşın bir süre sonra Manî ve Mezdek düşüncelerinin ortaya çıkması, Sasanilerin ağır sosyal krizlerin yanı sıra dinî krizlere de duçar olduklarını göstermiştir. Manî ve Mezdek'in dinî düşünceleri sosyal boyutları dışında gerçekte Zerdüştinancından yeni yorumlamadan doğan kitlesel düşünceye bir tepki niteliğindedir. Çünkü Zerdüştinancından ortaya çıkan yeni yorum din adamlarının gelişip güçlenmesi, muhaliflerin bastırılması gibi sonuçlar doğurmuştu.

Gerçi Mani ve özellikle Mezdek isyanları sonuçta Zerdüşti ruhanilerin Şaha karşı zayıflamasına sebep oldu ve görünürde istikrarlı bir düşüncesi olan toplumun çelişkiye düşmesine yol açtı, ancak aynı zamanda egemen olan inancı geriye götürmeye ve bu inancın sahiplerini her ne pahasına olsun sosyal konumlarını pekiştirmeye yöneltmişti. Gerçekte üç ünlü ideologun ortaya attığı düşünceler, Sasanilerin döneminde düşünce durgunluğuna ve bu devletin sonlarına doğru düşünce boşluğuna sebep olduğu ifade edilmektedir. Gerçekte din ve devletin bağılılığı Sasaniler döneminde kapalı bir kültürün oluşmasına sebep olmuş ve bu kültürün ilk başta Yunan ve Roma kültürüne karşı koymayı başarmış olsa bile, zamanla esneklikten yoksun ve değişime kapalı olması yüzünden durgun bir kültüre dönüştüğü ve kısa bir süre sonra dinamik İslam kültürüne yenilmesine sebep olmakla beraber, gerçekte dinin devlete bağlı olması, birinin çökmesinin öbürünün de çökmesine neden olduğu belirtilmektedir.

4.2.2. Sasaniler'in Zayıflamasında ve Yıkılmasında Göktürklerin Rolü

Sasani imparatorluğunun zayıflamasının ve Araplar tarafından kolayca yıkılmasının temelinde Sasani ülkesinde gelişen üç olayın önemli bir rolü vardır. Bunlardan ilki Mazdek

¹⁰⁵¹ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s. 61 Tahran 1339hş (İbn-i Belhi, Tenser'in Ardeşir Babek'in danışmanlarının reisi olduğunu ifade etmektedir)

¹⁰⁵² İnanetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan" s. 9, Tahran 1376hş

isyanlarıdır.¹⁰⁵³ İkincisi ise Göktürklerin doğuda ve Hazarların kuzeyde Bizanslılarla birlikte Sasanilerle girişmiş oldukları amansız mücadeledir.¹⁰⁵⁴ Bu mücadelede Göktürklerin Bizans'ı yanlarına almaları ve karşılıklı olarak Sasani topraklarına saldırmaları Sasani ordusunun zayıflamasına ve ülkenin geri gitmesine sebep olmuştur. Üçüncü sebebi ise Hürmüz'ün Sasani ileri gelen din adamı ve komutanlarından oluşan on üç binden fazla insanı öldürmesine tepki olarak ortaya çıkan Behram Çubin isyanıdır.¹⁰⁵⁵ Bu isyan neticesinde batıdaki sınırları güven altında olan Göktürk devleti uzun bir süre burada zorluklarla karşılaşmamakla birlikte Sasani iç karışıklıklarından istifade ederek VI. yy'ın sonuna doğru Sasanilerin, Hindistan'a açılan kapıları olan Toharistan Göktürklerin eline geçmiştir.¹⁰⁵⁶ Biz burada Türk ve Sasani ilişkileri açısından sadece Sasaniler'in yıkılışında önemli role sahip olan Göktürk ve Sasani savaşları ile Hürmüz'e karşı isyan bayrağını açan ve Sasanilere karşı Göktürklerin desteğini alan Behram Çubin olayından bahsetmiş olduk.

Sasaniler doğuda sınırlarını Talegan'a kadar yaymış olmalarına rağmen Maverâünnehir, Toharistan ve Horasan'da artan Türk kesafetinin önüne bir türlü geçememişlerdir. Behram Çubin ile Hürmüz arasındaki taht kavgasından sonra, Behram'ın Hürmüz'ün oğlu Perviz ile mücadelesi sırasında Perviz'e karşı elde ettiği üstünlükten sonra yazmış olduğu bir şiirde buradaki Türk kesafeti açıkça görülmektedir. Perviz'i Nahrevan nehri kenarında mağlup eden Behram savaştan sonra söylediği bir şiirde kısıra dersini verdim fakat onu burada yaya ve atlıların arasında bırakamazdım, Türklerin ve Kabilli Haytalların besili atları görüldüğü zaman da Zabib'i ona bıraktım demiştir.¹⁰⁵⁷ Behram'ın bu şiiri bize Türkler hakkında bazı ipuçları vermektedir. Buradan Türklerin Horasan'daki güçlü varlığını ve onların Sasanilerin gözünde besili ve asil atlara sahip olduklarını ve Türk süvarilerinin Sasanilerin zihinlerinde bıraktıkları savaşçı ruhun izlerini görmek mümkündür. 630 yılına gelindiğinde Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'in doğuda ve batıda Göktürk ve Hazarlar olmak üzere iki büyük Türk devletiyle savaş içerisinde olduğu görülmektedir.¹⁰⁵⁸

4.2.3. 619 Yılı Göktürk ve Sasaniler Arasındaki Horasan Savaşları

Tung Yabgu, Tardu'dan sonra dağılmak üzere olan Göktürk devletini tekrar toparlayarak Göktürk imparatorluğuna ikinci görkemli dönemini yaşatmıştır. Göktürk Sınırlarını Altaylardan Ceyhun havzasına kadar genişleten Tung Yabgu, Batı Göktürk birliğini sağladıktan sonra Hüsrev Perviz komutasında Sasani ordusu üzerine yürüdü. Tung Yabgu Göktürklerin batı kollarını teşkil

¹⁰⁵³ Grantovski: "Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz" (trc-Keyhüsrev Kişaverzi) s. 166, Tahran-1359; Girişmen: "İran Ez Agaz Ta İslam" (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen) s. 314, Tehran – 1336

¹⁰⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 158, Ankara – 1988

¹⁰⁵⁵ Büchner: "Sasaniler Maddesi" *İA*, C.V, s. 246

¹⁰⁵⁶ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 97, Ankara – 1971

¹⁰⁵⁷ Enver Konukçu: "Kuşan ve Akhun Tarihi" s.103, Erzurum-1971

¹⁰⁵⁸ Yumanadi-Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) *Türkler* C. II, s. 466

eden Hazar hakanlığının başına da kardeşlerinden Zibal Yabgu'yu geçirdi.¹⁰⁵⁹ Tung Yabgu 619 yılında Sasani ordularını yenerek İran toprakları içerisinde ilerledi. Tung Yabgu oğlu Babasulu Şad'ı bir orduyla Sasani ordusu üzerine yollayarak onları mağlup etti. Sasani ordusunun dağılmasından sonra Göktürk ordusu Babasulu komutasında Horasan toprakları içerisinde ilerleyerek Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi.¹⁰⁶⁰ Göktürkler 610 yılında Şegoy kağan döneminde Sasanilere kaybetmiş oldukları üstünlükleri ile beraber topraklarının birçoğundan çekilmek zorunda kalmışlardı. Fakat Tung Yabgu'nun Göktürk tahtına çıkmasından sonra eski gücüne kavuşan Göktürkler Sasanilere karşı daha etkili bir siyaset izleme yoluna gidebilmişlerdir.

Tung Yabgu'nun Sasanilere karşı kuzeyden ve güneyden 619 yılından, amcası Bagatur tarafından öldürüldüğü 630 yılına kadar yapmış olacağı akınlar neticesinde Sasanilerin gücü iyice zayıflayarak Araplar tarafından yıkılmalarını çabuklaştıracaktır. Doğuda Arapların Bizans'a karşı kazanmış oldukları zaferler neticesinde Irak, Suriye, Filistin toprakları Bizans'ın elinden çıkmakla beraber Bizanslılar Anadolu topraklarında mahsur kalacaklardır.¹⁰⁶¹ Arapların Bizans'a karşı elde etmiş oldukları zaferler neticesinde Bizanslılar ezeli düşmanları Sasanilerle uğraşmaya zaman bulamamışlardır. Tung Yabgu 630 yılında öldürülünce Batı Göktürk federasyonu kendi içinde taht mücadelelerine sahne olunca Sasanilere son darbeyi vurmak Araplara kalmıştır. 619 yılında Horasan savaşlarıyla Sasanilerin gücünü iyice zayıflatan Göktürkler İran topraklarının içlerine kadar gelmişler Rey ve İsfahan'ı ele geçirmişler daha sonraları ise Kafkaslardan inerek Azerbaycan topraklarını ele geçirip güneyde Derbent'e kadar inerek burayı muhasara etmişlerdir.¹⁰⁶²

4.2.4. 627–630 Yılları Göktürk Sasani Savaşları

Batı Göktürk hakanı Tung Yabgu döneminde, İstemi Kağan'ın Anuşirvan dönemi Sasani devletine karşı Bizans imparatoru Justinos ile girişmiş olduğu ittifakın benzeri bir ittifak gerçekleşmiştir. Tung Yabgu'nun Göktürk tahtına çıkmasından sonra atası İstemi'nin takip etmiş olduğu siyaseti izleyerek Bizans tahtına oturan Herakliyus ile ittifak kurmuş kuzeyde Hazar hakanlığını güçlendirmiş ve Sasanilerin kendi aleyhlerine kullanmalarını önlemek amacıyla Çin ile iyi geçinme siyaseti takip etmiştir. Bu dönemde ise Bizans tahtında Herakliyus ve Sasani tahtında ise II. Hüsrev bulunmaktaydı. Tung Yabgunun Herakliyos'a 624 yılında yollamış olduğu ve başında Zabal adında bir komutanının bulunduğu elçilik heyetine Herakliyus 626

¹⁰⁵⁹ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" *Türkler C I*, s. 473,

¹⁰⁶⁰ Ahmet Taşağı: "Gök-Türkler" C. I, s.93, TTK, Ankara-1995; ayrıca bkz. Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 249, İstanbul – 2003

¹⁰⁶¹ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 25, İstanbul – 1992

¹⁰⁶² Diyakonof: "Tarih-i İran Bastan" (Farsçaya Çeviren-Ruhi Erbabi) s. 473vd.

yılında başında Andreas adında bir diplomatının bulunduğu bir heyet ile karşılık vermiştir.¹⁰⁶³ İmparator Tung Yabgu'nun ittifak çağrısına olumlu cevap vermiş ve bunu pekiştirmek amacıyla elçilerini yollayarak Sasani üzerine sefere çıkan Bizans ordusuna oğlu Babasulu şad komutasında bir orduyu yardıma göndermiştir.

Bu diplomatik faaliyetlerinden sonra Sasanileri kuzey, doğu ve batıdan kısıpaca alan Göktürkler, Bizans ve Hazarlar ile birlikte eş zamanlı olarak Sasani topraklarına girmişlerdir.¹⁰⁶⁴ Sasani şahı II. Hüsrev bu ittifakı bozmak amacıyla Tung Yabgu'ya Sasaniler ile Türkler arasındaki eski dostluğu hatırlatan elçiler yolladı fakat Tung Yabgu onların bu ricasına kulak asmadı. Göktürkler ve Bizanslılar. İstemi dönemindeki ittifakın ürünü olarak Kafkas siyasetleri gereği buraya doğru akına geçtiler. Sasanilerin Gürcistan eyaleti başkenti olan Tiflis'i ortak bir kuşatma sonucunda ele geçirdiler.¹⁰⁶⁵ II. Hüsrev'in iç karışıklıklarla öldürülmesi üzerine Bizans ile beraber Kafkaslardaki Sasani varlığını ortadan kaldırmak amacıyla Tiflis istilasından sonra üç sefer daha düzenlediler. Kafkaslardaki Sasani varlığı üzerinde büyük bir yağma meydana gelmişti. Bu ittifakın ürünü olan seferlerden sonra 630 yılında Tung Yabgu artık Orta Asya'nın en güçlü Kağanı konumundaydı.¹⁰⁶⁶ Tung Yabgu'nun Sasani şahı Hüsrev Perviz'e karşı kazanmış olduğu bu zaferler Sasanilerin iyice yıpranmasına ve o dönemlerde Arap yarım adasında inkişaf ederek hızla yayılan İslam kuvvetlerince kolay bir şekilde yıkılmalarının önünü açmıştır.¹⁰⁶⁷ Tung Yabgu'nun Sasanilere karşı kazanmış olduğu zaferlerden sonra Bizans imparatoru Herakliyus, Tung Yabgu'ya şeref nişanesi olarak "kayser" unvanı vermiştir.¹⁰⁶⁸

Hız Muhammed'in (sav) Tung Yabgu'nun 630 yılında Sasanilere karşı kazanmış olduğu zafere çok sevindiği ve şükürler ettiği söylenmektedir.¹⁰⁶⁹ Tung Yabgu'nun kendisi ile savaştığı Sasani hükümdarı, Hz Peygamberin kendisine İslam'a davet mektubu yolladığı Hüsrev Perviz'in kendisiydi. Hüsrev Perviz, Hz Peygamberin yollamış olduğu davet mektubunu yırtmış ve elçisine hakaretler etmişti. Tung Yabgu'nun Hüsrev Perviz'i bozguna uğrattığı 630 yılı savaşı üzerine Hz Peygamber'in; "Allah'ın kendilerine hışımlı olduğu bir kavmine, kendi yaratmış olduğu kavimlerinden adına Türk denilen bir kavmi musallat etmiştir." Şeklinde bir söz söylediği rivayet edilmektedir.¹⁰⁷⁰

4.2.5. Sasanilerin Yıkılışında Akhun Türklerinin Rolü

¹⁰⁶³ Denis Sinor: "Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" (çev- Talat Tekin) s.414, İstanbul-2002

¹⁰⁶⁴ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 21, İstanbul - 1992

¹⁰⁶⁵ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" *TDVİA C. 17*, s. 117

¹⁰⁶⁶ Denis Sinor: age, s.415

¹⁰⁶⁷ Ramazan Şeşen: "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XV, 1968, s.13

¹⁰⁶⁸ Hans Wilhelm Haussig: "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi" (çev-Müjdat Kayayerli) s. 207, Kayseri - 1997

¹⁰⁶⁹ Çağatay Uluçay: "İlk Türk Müslüman Devletleri" s. 105, MEBY, İstanbul - 1977

¹⁰⁷⁰ Çağatay Uluçay: age, s. 105

Taberi İslam ordularının önünden kaçan III. Yezdicürd'ün Merv'e kaçışından önce Horasan ve Maverâünnehir'den bahsederken, bu bölgenin iki melikinin olduğunu bunlardan bir tanesinin Horasan ve diğerinin Ceyhun nehrinin öbür tarafında olduğundan bahseder.¹⁰⁷¹ Horasan melikinin Mahu (Mahviye) adında bir Sasani valisi olduğunu ve Maverâünnehir melikinin ise bir Türk hakanı olduğunu söyler. Mahu'nun, III. Yezdicürd'ün Medayin'den kaçışını haber aldıktan sonra Ceyhun'un öte tarafındaki Türk hakanı ile akrabalık kurduğunu ve kendi mülkü ile Türk hakanının mülkünü birleştirdiklerini herhangi bir tehlikeye karşı birleştiklerini anlatmaktadır. Bunların, Merv'e gelerek buraya yerleşen Yezdicürd'e kompo düzenleyerek onun hazinesini elinden almaya çalıştıklarından bahsetmektedir.¹⁰⁷²

Halife Ömer'in yollamış olduğu Sad b. Eb-i Vakkas komutasındaki ordu 642 yılında Üçüncü Yezdicürd'ün Rüstem komutasındaki ordusunu Nihavent savaşında mağlup etmesi üzerine Yezdicürd İslam Ordularına karşı yeni kuvvetler bulmak amacıyla Sasani içlerine doğru çekilmeye başladı. Bir müddet Sicistan'da ikamet eden Yezdicürd İslam Ordularının Medayin'e girdiklerini ve İran içlerinde ilerlediklerini haber alınca Sicistan'da daha fazla kalamayacağını anlayınca Merv'e çekildi. Merv merzbanı Yezdicürd'ü törenle karşıladı. Yezdicürd'ün Nihavend yenilgisinden sonra başlayan serüveni çok ilginçtir. Yezdicürd Sasani başkentini bırakıp kaçtığı zaman günlük yaşantısı ve zevklerinden hiçbir tanesini elden bırakmamıştır. Hamza İsfahani Yezdicürd'ün Nihavend yenilgisinden sonra batıya doğru kaçışı sırasındaki serüvenini "Peygamberlerin ve Şahların Yaşamı" adlı kitabında güzel bir şekilde tasvir etmiştir.¹⁰⁷³ Yezdicürd Irak topraklarını terk ettiği sırada altın, gümüş ve diğer cevherlerden oluşan hazinesini yanına almıştır. Çocukları, kadınları ve hizmetçilerinin hepsini yanındaydı.¹⁰⁷⁴ Kafilesinin içinde bin tane aşçı, bin tane şarap imal eden işçi, bin tane avcı, saray köleleri, aşçılar, hadım ağaları, azatlı kadınlar, karıları, çocukları, şahzâdelere avcılık öğretmesi için tahsis ettiği bin adet eğitmen, bin tane de oyuncu vardı. Özel birliklerinin başında ise kendisini, hazinesini ve kafilesini korumak için Rüstem'in kardeşi Hordad bin Ferruh Hürmüz bulunmaktaydı. Yezdicürd Sasani tahtını bırakıp kaçtığı zaman içinde bulunmuş olduğu debdebeyi de yanında götürmüştü. Hordad Yezdicürd'ü Merv'de Sasanilerin buradaki merzbanı olan Mahviye'ye teslim ettiği zaman ona şahı teslim aldığına dair bir tesellüm tutanağı imzalatmış ve onu koruyacağına dair ahitname yazmıştı.

Burada Akhunlar'ın devamı niteliğinde birçok Türk boyu bulunmakta idi ve bunların başında ise Türgiş Türklerinden olan Nizek Tarhan adında birisi vardı.¹⁰⁷⁵ Nizek Tarhan ile

¹⁰⁷¹ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 497

¹⁰⁷² Taberi: age, s. 498

¹⁰⁷³ Hamza İsfahani: "Tarih-i Peyamberan ve Şahan" s. 59vd,(trhsz)

¹⁰⁷⁴ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 497

¹⁰⁷⁵ Belazurî "Fütuh el Buldan" (çvr Z. K. Ugan) c. II, s. 123-124, MV. Şark İslam Klasikleri:31 İstanbul - 1956

Sasanilerin Merv merzebanı arasında ise sıkı bir dostluk bulunmaktaydı. Nizek Tarhan Badgis'te ikamet ediyordu ve Toharistan'daki Akhun boylarının yabgusu konumundaydı. Nizek'in asıl adı Tirek olmakla beraber Arap kaynaklarında Nizek olarak geçmektedir. Tarhan ise Tohar yabgularına verilen bir lakaptır. Kendisinin Türgişlerden ziyade Akhun kökenli olduğu da gelen rivayetler arasında vardır. İran kaynakları Nizek Tarhan'ın 640'lı yıllardan itibaren Miladî 710'lu yıllara kadar Toharistan topraklarını idare ettiğini bu yıllarda burayı istila eden Kuteybe bin Müslim tarafından asılan Nizek Tarhan ile Yezdicürd'ün son dönemlerindeki Nizek Tarhan'ın aynı şahıs olduğunu iddia etmektedirler.

Yezdicürd'ün Merv merzebanına sığındığını haber alan Nizek Tarhan onu Merv'de ziyaret etti. Uzun bir süre yanında kalan Nizek Tarhan daha sonra Badgis'e geri döndü. Nizek Tarhan ileride Arap ordularının kendi başına bela olacağını tahmin edebiliyordu. Bu nedenle Yezdicürd ile akrabalık kurma yoluna gitmek istedi ve kendisine bir aracı heyeti yollayarak ondan kızını istedi.¹⁰⁷⁶ Fakat Nizek Tarhan'ın bu isteğine Yezdicürd fena halde bozuldu. Heyetle beraber Nizek Tarhan'ı fena halde tersledi. Nizek Tarhan Yezdicürd'ün bu tavrına içerledi fakat sessiz kalmakla yetindi. Yezdicürd'ün maiyetinde getirmiş olduğu Sasani hazinesi ise göz kamaştırarak derece kıymetliydi ve Merv merzebanı ile Nizek Tarhan'ın dikkatini çekmiş bulunuyordu. Yezdicürd'ün hazinesi içerisinde yedi bin adet altın kap bulunduğu söylenmektedir. İslam kaynaklarının belirttiğine göre bu kaplardan her birinin ağırlığı on iki bin miskal kadardı ve buna ek olarak hazinesinde bin külçe altın ve binlerce altın sikke bulunmaktaydı.¹⁰⁷⁷ Yezdicürd hazinesini güvenliği açısından yanında tutmasının sakıncalı olduğunu anlayınca Arapların eline geçmesinden de korktuğu için Araplara karşı desteğini almayı umduğu Çin'e yolladı. Yezdicürd'ün büyük bir gizlilikle yapmış olduğu bu nakliyatla ilgili kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmamakla beraber Yezdicürd'ün hazinesini Çin'e nasıl ulaştırdığı tam olarak bilinmemektedir. Buna rağmen Yezdicürd Sasanilerin doğudaki en son Eyaleti olan Toharistan'a kaçıp orada Çin ve Türkler'den yardım istediği zaman en çok yardımını umduğu Çin'den ret cevabı almıştır.¹⁰⁷⁸

Bununla birlikte Merv merzebanı Mahviye, Yezdicürd'e karşı Nizek Tarhan'ı kışkırtma yoluna gitti ve Sasani hazinesini kendi aralarında bölüşme sözü verdi. Bu teklifi olumlu karşılayan Nizek Tarhan yanına aldığı kalabalık bir Akhun ordusu ile beraber Merv üzerine yürüdü. Akhun ordusunun üzerine geldiğini haber alan Yezdicürd yanında bulunan muhafız ordusunu Cenabiz denilen yerde savaş durumuna soktu. Savaşın başlangıcında üstün durumda olan Yezdicürd, Merv merzebanının kendi birliklerini savaş alanından çekmesi sonucunda savaş

¹⁰⁷⁶ Akdes Nimet Kurat: "Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı" AÜDTCFD VI/5 s. 389

¹⁰⁷⁷ Said Nefisî: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" s. 158, Tahran-1331hş

¹⁰⁷⁸ Said Nefisî: age, s. 159

meydanında kendisine ait az sayıdaki muhafız birliği ile yalnız kaldı. Yezdicürd hayatını kurtarmak için savaş alanını terk etti. Savaş alanını terk eden Yezdicürd Merv kalesine sığındı. Çökmek üzere olan Sasani imparatorluğu yıkıcı bir darbeyi daha Türklerden almış bulunuyordu. Burada Merv merzebanının ihanetine uğrayan Yezdicürd Akhun Türkleri ile yapmış olduğu Cenabiz savaşını kaybederek yanındaki birlikler imha edilmiş ve kendisi de Ceyhun nehrinin karşı tarafına geçmiştir.¹⁰⁷⁹ Ceyhun'u geçtikten sonra Mergab şehrine gelen Yezdicürd burada Göktürk Hükümdarı Tulu Kağana sığınmıştır.¹⁰⁸⁰

4.2.6. Sasanilerin Yıkılışında Hazar Türklerinin Rolü

Hazar-Bizans işbirliği sayesinde iyice zayıflayan Sasani imparatorluğu 632–634 yılında İslam orduları tarafından kolayca yıkılabılmıştır.¹⁰⁸¹ Bizans imparatoru Heraklyos, II. Hüsrev Perviz döneminde Hazar ve Göktürkleri yanına almak suretiyle Azerbaycan üzerine Sasani karşıtı bir taarruz başlatmıştır. Batı Göktürk hükümdarı yapılan ilk seferde kardeşini Hazar denizi üzerinden geçirmek suretiyle bu sefere iştirak ettirmiştir.¹⁰⁸² Doğuda Göktürk hükümdarı Tung Yabgu Sasanilerle yapmış olduğu barışı feshederek İran topraklarına girmiş; Rey ve İsfahan'ı almak suretiyle yakın doğuya inmiş oluyordu. Kafkasya'dan inen Hazar Türkleri ile batıdan gelen Bizans kuvvetleri İran ordusunun önemli bir kısmını birlikte imha etmişlerdir. Bundan böyle Araplar ile Hazarlar, Sasanilerin yıkılmasıyla beraber sık sık karşı karşıya gelmeye başladılar. Bu dönemlerde Hazarların kuzeyde Bulgarlar ve Slavlarla mücadele etmeleri, Sasanilerin bir müddet rahat nefes almalarına neden olmuştur.¹⁰⁸³

VII yüzyılın ikinci yarısında Hazar Hakanlığı Göktürk hakanının isteğiyle Sasani imparatorluğuna karşı Bizans'ın yanında yer almıştır.¹⁰⁸⁴ Bu dönemde Hazarlar Derbent'i geçerek Gürcistan'a girmiş ve Tiflis'i kuşatmışlar, 626 ve 627 yılları arasında Azerbaycan içlerine akınlar düzenlemişlerdir.¹⁰⁸⁵ Bu yıllarda yine Doğu Karadeniz sahillerinde Sasani ve Avar arasında sıkışan Bizans imparatoru Heraklios Tiflis önlerine gelerek Hazar yabgusu Ziebil ile anlaşma yapmış ve onlardan kırk bin süvari desteği sağlamıştır. Heraklios Hazar hakanına yapacağı bu yardımdan dolayı kızı Eudocia'yı onunla evlendirme vaadinde bile bulunmuştur.¹⁰⁸⁶ Sağlamış olduğu bu destekle İran içlerine kadar yürümeye muvaffak olmuştur. Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı döneminde gerçekleşen bu gelişme sırasında Hazar kumandanı Çarpan Tarhan Aras nehrine kadar bütün Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirerek bazı Ermeni topluluklarını kontrol

¹⁰⁷⁹ Belazurî "Fütuh el Buldan" (çvr Z. K. Ugan) c. II, s. 403, MV. Şark İslam Klasikleri:31 İstanbul – 1956

¹⁰⁸⁰ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 74, Tahran–1362, Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.88, İstanbul-1977

¹⁰⁸¹ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s.90, İstanbul–1977

¹⁰⁸² Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" (çev-Zülfiye Veliyeva), Türkler C.I s. 473

¹⁰⁸³ Ali Ahmetbeyoğlu: "Avrupa Hun İmparatorluğu" s. 96, Ankara – 2001

¹⁰⁸⁴ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 97, Ankara – 1971

¹⁰⁸⁵ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" TDVİA C. 17, s. 117

¹⁰⁸⁶ Kevin Alan Brook: agm, s. 473 ayrıca bkz; Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" TDVİA C. 17, s. 117

altına almıştır. 629 yılında Hazar kumandanı Çarpan Tarhan Tiflis'i Sasanilerden alarak Güney Kafkasya'da Kabale şehrini kurmuştur.¹⁰⁸⁷ Tiflis'in alınmasıyla Sasani devleti artık büyük devlet özelliğini yitirmiş ve Anadolu üzerindeki Sasani istila hareketleri durdurulmuş oluyordu. Böylece Sasanilere karşı Hazarlar Bizans'ın en gözde müttefiki durumuna gelmiş oluyordu.

4.2.7. Sasanilere Karşı Hazar-Bizans İttifakı

Sasani imparatorluğunun Avar Türkleri ile işbirliği yaparak 626 yılında İstanbul'u kuşatmaları ve Bizans'ın bir ölüm kalım mücadelesinden sonra Herakliyos Hazar ve Göktürk ülkesine Andreas adındaki özel temsilcisini yanında değerli mücevherler, gümüş küpeler, ipek ve altın hediyelerle yollayarak Sasani ülkesine yapacağı harekât için kendilerinden yardım ister.¹⁰⁸⁸ Ziebil Herakliyos'a kırk bin askeriyle yapacağı savaşa katılma sözü verir. Herakliyos ordusuyla Lazika'da konuştuğu sırada Hazarlar Derbent'i geçerek Gürcistan'a girip Tiflis'i kuşattıkları ve Azerbaycan'a akınlar yaptıkları 626 yılına doğru, Bizans imparatoru Herakliyos, Tiflis önlerine gelerek, Batı Göktürk hakanı Tong Yabgu'nun küçük kardeşi olan Hazar hükümdarı ile vardığı anlaşma sonucunda sağladığı 40 bin atlının desteği sayesinde İran içlerine yürümeğe muvaffak oldu.¹⁰⁸⁹ Bu münasebetle Anadolu İranlıların istilasından kurtarılmış, Sasaniler artık büyük devlet olmaktan çıkmış ve Hazar kumandanı Çorpan Tarhan'ın başarı ile yürüttüğü harekâtı sayesinde, Hazar hükümdarı da Tiflis'i 629 ele geçirerek bazı Ermeni kütlelerini himayesi altına almıştır.¹⁰⁹⁰

Sasanilerle sürekli savaş halinde olan Hazarlar özellikle VII yüzyılın ilk yarısında Bizanslılarla sıkı bir dostluk ilişkisi içinde olmuşlardır. Saraylar düzeyinde kız almışlardır. Bir Bizans İmparatorunun anası Hazar prensesi olduğu için Leon Hazar adını taşımaktaydı.¹⁰⁹¹ III. Leon oğlu Konstantin'i Hazar kağanının kızı Çiçek ile everir. Bu Hazar prensesinden doğan oğulları IV. Leon ileride Bizans tahtına çıkacaktır.¹⁰⁹² Bizans'ın iç kargaşalıklarında Hazarların da öne çıktığı görülmüştür. Taht kavgalarında yitiren tarafın Hazar ülkesine kaçtığı ve daha sonra da Hazar ordusunun desteği ile İstanbul'a gelerek yeniden tahta çıktığı görülmüştür. Bizans devleti sürekli entrikalar içinde olduğundan, geri tepen siyasal oyunlarda zayıf kalanların hemen Hazarlardan yardım istemesi gibi durumlar çok görülmüştür. Bizans ile iyi ilişkilerini sürdüren Hazarlar, düzenli bir orduya sahip oldukları kadar, Orta Asyalı karakterleriyle de gelişmiş bir devlet yapısını örgütleyebilmişlerdir.

¹⁰⁸⁷ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" (çev-Zülfiye Veliyeva), *Türkler C.I.* s. 474

¹⁰⁸⁸ Kevin Alan Brook: agm, s. 473

¹⁰⁸⁹ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" *TDVİA C. 17*, s. 117

¹⁰⁹⁰ Kevin Alan Brook: agm, s. 474, ayrıca bkz; Ahmet Taşağıl: agm, s. 117(aynı yer)

¹⁰⁹¹ Ahmet Taşağıl: agm, s. 117(aynı yer)

¹⁰⁹² Jeau Paul Roux: "Türklerin Tarihi" s. 79vd. (çev-Galip Üstün-Milliyet Yayınları:74) Mart-1991

Nitekim İslam ordularının iki kez ülkenin içine girerek başkenti almalarına karşın Hazar devletinin çökmemesi, aksine giderek güçlenmesi ve V yüzyıl boyunca güçlü bir imparatorluk olarak sürmesi, Hazar devletinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. İslam orduları Bizans'a saldırdığı zaman Hazarlar güneye iniyorlar, Hazar ülkesine saldırdığı zaman da Bizans orduları Doğu Anadolu'ya çıkıyorlardı. Böylece bu iki devlet İslam ordularına karşı birbirlerini korumuşlardır. Ayrıca Sasaniler'in Bizans'a saldırıları karşısında gene Hazarlar Bizans devletine yardımcı olmuşlardır. Hazarlar Bizans İmparatoru'na askeri yardım göndererek Sasani ordusuna yenilmesini önlemişlerdir.¹⁰⁹³ 630 yıllarından sonra bağımsız hakanlık dönemine giren Hazarlar¹⁰⁹⁴, Sasanilere karşı Bizans ile yine karşılıklı dostluk anlaşmaları imzalamışlardır.¹⁰⁹⁵ Karadeniz'in kuzeyindeki büyük Bulgar devleti Hazarların genişlemesine dayanamayarak yıkılmış ve Bulgarlar Doğu Avrupa'ya göç etmişlerdir. Bulgarların Doğu Avrupa'ya göç etmeleri ve bölgede yeniden güçlenmeye başlamaları üzerine, Bizanslılar Bulgarlara karşı Hazar devletiyle yine anlaşma içinde olmuş ve bu denge içinde, Doğu'dan ve Batı'dan gelen saldırılara karşı koyabilmiştir. Bizans devleti uzun ömürlü olmasını Hazarlara borçludur. Hazarların Sasanilere karşı Bizans'ın yanında yer alması ve İslam orduları ile savaşmaları nedeniyle, Bizanslılar Hazarlara Kırım bölgesinde anlayış göstermişler ve onların Karadeniz'in kuzeyinde genişlemelerine pek ses çıkarmamışlardır.

Göktürklerin Batı koluna mensup bulunan Hazarlar 630 yılı itibariyle müstakil bir devlet oluncaya kadar Göktürk hâkimiyetinde kalmıştır. Göktürk devletinin doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmasıyla beraber Göktürklerin batı kolunu oluşturan Hazarlar ancak 630 yılında Tung Yabgu'nun bir komployla öldürülmesinden sonra özerk bir hakanlık haline gelebilmiştir.¹⁰⁹⁶ 627 yılında Bizans ordusu ile beraber Sasani kontrolünde olan Gürcistan üzerine saldırmışlar ve kuzey Azerbaycan ve Tiflis'i ele geçirerek Gürcistan'ı Sasani egemenliğinden çıkarabilmişlerdir.¹⁰⁹⁷ Birleşik Hazar ve Göktürk ordusu Derbent geçidinin surlarını yıkarak Azerbaycan'a girerler ve buradan Gürcistan'a yönelirler. Tiflis önlerinde Bizans imparatoru Heraklyus ile güçlerini birleştiren Türk orduları altı aylık bir savaştan sonra Tiflis'i alarak burada çok miktarda gümüş kadeh, altın işlemeli tabaklar ve fincanları ganimet olarak ele geçirdiler.¹⁰⁹⁸ Gürcistan'daki savaşlardan sonra Hazarlar Kafkasya'daki şehirleri birer birer İran egemenliğinden kurtarmaya başlamışlardır. Daha da güneye inen Hazar-Bizans orduları Ninova savaşıyla Sasaniler üzerinde kesin bir zafer elde ettiler. Bu savaş II. Perviz'in sonunu getirmiştir.

¹⁰⁹³ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 21, İstanbul – 1992

¹⁰⁹⁴ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" *TDVİA C. 17*, s. 117

¹⁰⁹⁵ Jea Paul Roux: "Türklerin Tarihi" s. 81vd. (çev-Galip Üstün-Milliyet Yayınları:74) Mart-1991

¹⁰⁹⁶ Ali Ahmetbeyoğlu: "Avrupa Hun İmparatorluğu" s. 83, Ankara – 2001

¹⁰⁹⁷ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" (çev-Zülfiye Veliyeva), *Türkler C I*. s. 473

¹⁰⁹⁸ Yumanadi-Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) *Türkler C. II*, s. 466

628 yılında yapılan bir anlaşma ile Sasaniler kaybettikleri yerler ile birlikte yüksek miktarda vergi vermeyi kabul ettiler. Bu tarihte Perviz'in ölümüyle yapılan anlaşmanın geçersiz sayılması üzerine İran içlerine kadar akınlar düzenleyen Hazarlar; Çarpan Tarhan adlı Hazar şadı komutasında Sasani ordusunu imha ettiler ve 630 yılında Ermenistan'ı Sasani egemenliğinin dışına çıkardılar.¹⁰⁹⁹ Hazarlar, Sasanilerin önemli derecede güçlerini zayıflatmakla beraber Sasanilere son ve yıkıcı darbelerini vuramamışlardır. Bunun önemli iki sebebi vardır. Birincisi Kafkas savaşlarından sonra geri dönen Tung yabgu ve oğlu Babasulu şad bir komplo ile ortadan kaldırılınca Batı Göktürk devletinin yıkılması ile Hazarların Göktürk devletinin maddi ve manevi yardımlarından mahrum kalmasıdır.¹¹⁰⁰ İkincisi ise Batı Göktürklerin yıkılması ile beraber bağımsızlığını elde eden Hazarlar bağımsızlıklarını kazandıktan sonra kuzeyde Tuna nehri düzlüklerine kadar egemenlik sahası elde etmiş bulunan Magna Bulgarları ve Slavlarla mücadele etmeye başlamalarıdır.¹¹⁰¹ Hazarların 630 yılından 665 yıllarına kadar Manga Bulgarları ve Slavlarla yaptıkları mücadeleler devam etmiştir.¹¹⁰² Bunun neticesinde Hazarlar Sasanilerle uğraşmayı bırakarak güçlerini kuzeye kaydırarak Hazar topraklarını Dinyeper ve Oka bölgelerine kadar yaymışlardır.¹¹⁰³

4.3. Sasani-Arap Savaşlarında Türklerin Rolü

588. yıllarında Sasani İmparatorluğu'nun komşularıyla ilişkileri her zaman için önemini korumuştur. Bir yandan Farslar Arabistan'ın Kuzey, Doğu ve Güney bölgelerini işgal edip kendi sömürgeleri haline getirirken, öte yandan Arap kabileleri de İran topraklarının en ücra köşelerine kadar nüfuz edip, buralarda çok eski dönemlerden itibaren nüfusun önemli bir kesimini oluşturmuşlardır. Eski bir Çince kelime olan ve Arap anlamına gelen "Tâ-sî" ile Farsçadaki Tâzî kelimesi Arapların doğu milletleri ile olan irtibatlarını göstermektedir. Farslar Araplara "Taziyan" adını vermekteydiler. Bu kavram adını Güney Arabistan'da meşhur bir kabile olan Tay'dan almaktadır. Farsçada, Rey şehrinde oturanlara Râzi, Merv şehrinde oturanlara Mervezi dendi gibi Tay kabilesine mensup olanlara da Tâzî adını vermekteydiler. Tay, onca Arap kabilesi içinde bir tek kabileyi temsil ettiği halde, İranlılar Tâzî sözcüğünü Arap ırkının tamamı için kullanıyorlardı; bu Arap kabilelerinden Taylıların daha yoğun bir şekilde Sasanilerle olan ilişkilerine dayanmaktaydı. Tıpkı "Franklara mensup" anlamındaki "frank" sözcüğünün Araplar tarafından, Avrupa'nın neresinde yasarsa yaşasın bütün Avrupalılara şamil edilmesi gibi.

Sasaniler ve Bizanslılar ile yakın irtibat kuran diğer bir Arap kabilesi olan Lahmiler ise Arabistan'ın kuzey doğusunda bulunan Hire'de bir Arap devleti kurmuşlardır. Bunlar Arap

¹⁰⁹⁹ İbrahim Kafesoğlu: "Türk Milli Kültürü" s. 158, Ankara – 1988

¹¹⁰⁰ Yumanadi-Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) *Türkler C. II*, s. 466

¹¹⁰¹ İbrahim Kafesoğlu: age, s. 159

¹¹⁰² Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" *TDVİA C. 17*, s. 117

¹¹⁰³ Adilhan Appa: "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni" *Türkler C. II*, s. 577

oldukları halde Hz Peygamber'in Bizans ile yapmış olduğu Mute savaşında Herakliyus'a paralı asker sağlayan kabileler arasında bulunuyordu. Bizans ve Sasaniler arasında çıkan savaşlar sırasında Lahmîlerin bu çeşitli kolları da kardeş kavgalarına sürüklenmek durumunda kalmışlardır. Durum ne olursa olsun, iki imparatorluk için de aynı sorunlar söz konusuydu. Arabistan'daki komsu göçebe kabilelerin düzenlediği vur-kaç ve yağmalama hareketlerine karşı kendilerini korumak ve aralarındaki sürekli savaşlarda, şayet mümkünse bu kabilelerden devşirilecek insanların paralı asker olarak yararlanmak istemekteydiler. Sasaniler ve Irak'taki göçebe Arap kabileleri arasındaki ittifak ilişkileri de aynı tarihlere rastlamaktaydı. Hire devletini kuran ve Arabistan'ın doğu taraflarında yaşayan Lahmîli Araplar Sasanilerin bağılısı olmakla beraber, Arabistan'ın batı ve kuzey taraflarında yaşayan Gassanlılar Bizans imparatorluğunun bağılısı durumundaydılar.¹¹⁰⁴

Lahmîler, Hire'deki krallıklarını MS. 110 yılında, ilk Sasani imparatoru Ardeşir'in MS. 208'de tahta çıkışından çok önce kurmuşlardı.¹¹⁰⁵ Ardeşir iktidara geldiğinde de, çok geçmeden, Dicle nehrinin Basra körfezine döküldüğü yer olan ve o zamanlar anlaşıldığı kadarıyla Umman'dan gelen ve Sasanilerin tahta çıktıkları sırada Fırat'ın batısındaki Hire'ye yerleşecek olan Arap kabilelerin öncüleri durumundaki Arapların egemenliği altında bulunan küçük Mesen krallığını boyunduruğu altına aldı. Sasanilerin Messen'de uğramış oldukları bozgun ve Araplardan almış oldukları yardımdan sonra Ardeşir, bağılıklarını sunmaya gelerek bize tam bir itaatte bulunacaklarını belirten hiçbir hükümdarın unvanını elinden almayacağız, şeklindeki teminatından sonra Hireli Lahmîler, Sasanilerle bir bağılılık ittifakı yapmak üzere anlaşmaya karar verdiler.¹¹⁰⁶ Bununla beraber Sasaniler Lahmîlerin özerkliğini kabul etmiş oluyorlardı. Bu anlaşma Lahmîlere ihtiyaç duyulduğunda kendilerine meşru bir yardım imkânı ve Sasaniler için de Bizans ile ilişkilerinde arada bir tampon devlet kurma imkânı sağlayacak bir yarar sağlamıştır. Bundan sonra, Lahmî hanedanı yüzyıllar boyunca İranlı efendilerine karşı gösterdikleri sarsılmaz sadakatle dikkati çekeceklerdir. Lahmî Sasani ilişkilerine baktığımızda, Sasanilerin Greklerle yaptığı bir savaşta tamamen yenildikten sonra bile bağılısı bulunan Lahmî Arapların yine de Greklere karşı savaştığını ve İran topraklarını Yunan işgalinden kurtarmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Sasani imparatoru şehzadelerinden Behram Gûr doğumundan hemen sonra, müstakbel imparator olarak yetiştirilmesi için himayesi altındaki Hire kralının yanına gönderilmişti.¹¹⁰⁷ Gerçekten de daha sonra Behram Gûr adını alacak olan bu şehzade, gerek bedensel gerekse ruhsal nitelikleriyle imparatorluk başkentinde yetişmiş diğer bütün şehzadelere

¹¹⁰⁴ Said Nefîsî: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" s. 154, Tahran-1331hş

¹¹⁰⁵ Büchner: "Sasaniler Maddesi" İA, C.V, s. 246

¹¹⁰⁶ Büchner: agm, s. 246,(aynı yer)

¹¹⁰⁷ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.103, Tahran 1339hş

üstünlüğüyle dikkati çekmiştir. Behram, Hire’de geçirdiği günlerde, Lahmî kralı Numan’ın yaptırdığı ünlü Havarnak sarayında kalmıştı.¹¹⁰⁸ İmparatorun 421 yılında ölümü üzerine birçok prens tahta çıkma iddiasında bulundu. Ancak Behram başkente girerek, kendisine eşlik eden kudretli Arap ordusunun da yardımıyla, tahtın gerçek sahibinin kendisi olduğunu kabul ettirdi. Bu etkili desteğin yanı sıra, yeni hükümdarın Arap diline olan mükemmel hâkimiyeti, İran ile Hire krallıkları arasında dostane ilişkilerin sağlamlaştırılmasında önemli bir rol oynadı. Bugün birçok müzeyi dolduran Sasani dönemine ait sanat eserleri arasında, Behrâm’in Bedevî giysileri içinde ve bir deveye binmiş olarak gösterildiği parçalara rastlanmıştır.

I. Hüsrev döneminde Bizans’ın bağılı olan Habeş krallığı Hire krallığına bağlı olan Yemen’e saldırınca; I. Hüsrev, Türk ve İranlı köle ve esirlerden oluşan bir orduyu Yemen’e kurmuş olduğu bir donanma ile yolladı.¹¹⁰⁹ Bu orduda çok sayıda Türk de bulunmaktaydı.¹¹¹⁰ Bu Sasanilerin yapmış olduğu ilk deniz savaşı olmakla beraber Bizans, Kızıl Deniz ve Hint okyanusu ticaretinde kendilerine engel çıkaran Yemen kralı Seyf Ziyezn’i ortadan kaldırmak ve Yemen’i ele geçirmek istemekteydi. Sasanilerin yapmış olduğu ikinci deniz savaşı da Araplara karşı olmuştur.¹¹¹¹ Sasanilerin Senahrib deniz savaşından sonra II. Şapur döneminde Arapların Bahreyn’de baş kaldırmalarından sonra Şapur donanmasıyla Arabistan’ın doğu sahillerine çıkarak büyük katliamlarla burayı itaati altına aldırılmıştır. Şapur’un Arap esirleri omuzlarından açtırdığı deliklerden geçirdiği zincirlerle birbirine bağlatmasından dolayı kendisine “omuzlar sahibi” anlamında “zül-ektâf” adı verilmiştir.¹¹¹²

Hire krallığının Arabistan’ın kendi içindeki tarihine etkisi hiç de az olmamıştır. V. yüzyılda Yemen’de kurulan büyük Kinde krallığı ise siyasal alanda sınırlarını Hire’ye komsu olacak kadar genişletmesini bilmiş, bu da iki Arap krallığı arasında kanlı çarpışmalara neden olmuştu. Hireliler siyasal alanda Sasanilerin korumasını elde etmelerinin yanında kendi ülkelerinin yapım ve onarımında büyük ölçüde Sasanililerden faydalanmışlardır. Mekke bölgesi ile ilgili olarak, Taif şehrinin surlarının, İslam kaynaklarındaki bilgilere göre, eşraftan birinin isteği üzerine Sasani imparatoru tarafından gönderilen ve onun teveccühünü kazanmış İranlı bir mühendis tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. İran’ın resmî dini, ateşe tapanların dini olan Mecusilik idi. 485–528 yılları arasında hüküm süren İmparator Kabad, Mezdek dinini benimsemiş ve bu yeni dine geçmek istemeyenlere büyük işkenceler uygulamıştı. Bu anlayışa göre kadın ortak bir mal gibi kabul ediliyordu. Arap tarihçileri, Mazdek’in bir gün imparatorluk sarayında krala hitaben şöyle dediğini nakletmektedir. “Senin karın olan kraliçe de sadece sana

¹¹⁰⁸ Hadi Hasan: “Sergüzeşt-i Keştirani İran; ez Dirbaz ta Şanzdehom-i Miladi” (trc-Ümit İktidari) s.118

¹¹⁰⁹ Said Nefisî: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” s. 155, Tahran-1331hş

¹¹¹⁰ Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 247, İstanbul – 2003

¹¹¹¹ Said Nefisî: age, s. 154

¹¹¹² Hadi Hasan: age, s.119

ait değildir; O, erkek cinsinin tamamına aittir.” Mazdek’in Kabad’a söylemiş olduğu bu sözler Sasani sarayında hiç bir skandala yol açmamıştır. İmparatorun yeni dini uygulamadaki ısrarı siyasal tutumuna da yansımış, bu arada Araplara karşı tavırları da değişmiştir. Sasanilerin tarih boyunca sadık bilinen dostları, böylesi bir özgür hayati kabul etmek istemedikleri için Kabad tarafından dışlanmışlardır. Kabad öldüğünde yerine geçen oğlu Anuşirvan babasının izlediği siyasi anlayışı tersine çevirmiş ve bu kez de Mezdek’in yandaşlarını takibata uğratarak onları ortadan kaldırmıştır.

Hatta Hire krallığına, önceki Sasani imparatoru Kabad tarafından Mezdek dinine girmediği için tahttan uzaklaştırılan kral Münzir’i tekrar tahta oturtmuştur.¹¹¹³ Araplar genel olarak bu hükümdardan memnun kalmışlar ve bunun göstergesi olarak kendisine “Adil” lakabını vermişlerdir. Ancak Anuşirvan’dan sonra Hire tahtına çıkan halefleri acıklı bir akıbetle uğramışlardır. İmparator Pervîz, kızını imparatorluk haremine göndermesi için Hire kralına baskı yapmış, bunu reddetmesi üzerine, durumu açıklaması için kendisini başkente çağırmıştır. Numan kendisini nasıl bir akıbetin beklediğini bildiği için, dostlarının kendisine emanet ettiği birçok eşyayı, asil sahiplerine geri vermeleri için kendi arkadaşlarına bırakmış, daha sonra ailesini çölde uzak bir yerlere göndererek, başının vurulacağını bildiği halde İmparatorun huzuruna çıkmıştır. Öfke içindeki İmparator Lahmî hanedanlığının geçersizliğini ilan edip, Numan’ı fillerin ayakları altına attırdı.¹¹¹⁴ Bundan sonra Perviz Hire’ye İranlı valiler yerleştirdi. Fakat bu olayın sancılarını Sasanililer kısa bir zaman sonra acı bir şekilde tadacaklardı.¹¹¹⁵ Hire devleti içerisinde Lahmi varlığını sona erdiren Sasaniler ilerde kendilerine yönelik taarruzlarda bulunacak Müslüman Araplara karşı önemli bir engeli teşkil edecek Hıristiyan müttefiklerini kendi elleriyle ortadan kaldırmış oluyorlardı.¹¹¹⁶ Daha sonra, Numan’ın bıraktığı emanetleri kendisine teslim etmeleri için Numan’ın arkadaşlarına baskı yaptı.

Hireliler bunu bir onur mücadelesi sayarak Perviz’in isteklerini reddettiler. Bu kabileleri cezalandırıp hadlerini bildirmek için İran’dan güçlü bir ordu yola çıktı. Ancak Zukar gölü kıyılarında yapılan kanlı savaşta Sasani ordusu birçok askerini yitirip, bozguna uğrayarak geri çekildi.¹¹¹⁷ Bütün Arabistan bu savaşta ulusal bir zafer olarak karşılamış ve bayram yapmışlardır. Hz. Peygamber (AS) bu zaferi kendisi sayesinde Araplara verilen ilahi bir lütuf olarak yorumlamıştır. Zukar’da bir avuç bedevî tarafından Sasani ordusunun bozguna uğratıldığı sırada, Türk hükümdarı Tung Yabgu, Rey ve Isfahan şehirlerini İranlıların elinden almış¹¹¹⁸, daha sonra

¹¹¹³ İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s. 72, Tahran 1339hş

¹¹¹⁴ İbn-i Belhî: age, s. 93

¹¹¹⁵ Cevad Meşkür: “Tarih-i İran Zemin” s. 98, Tahran-1366

¹¹¹⁶ Büchner: “Sasaniler Maddesi” *İA*, C.V, s. 246

¹¹¹⁷ Büchner: agm, s. 246(aynı yer)

¹¹¹⁸ Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 248vd, İstanbul – 2003

da Herakliyus'la işbirliği yaparak, 623 yılında İran'ın ağır bir yenilgiye uğramasında rol oynamıştı.¹¹¹⁹ Bunun yanında durum ne olursa olsun, İran örf ve adetleri genellikle Arapların özellikle de Hz. Peygamber (AS)'in hoşuna gitmiyor ve kendisi, Hıristiyanları Mecusilere tercih ediyordu.¹¹²⁰ Müslümanların Hıristiyan ve Yahudi kadınlarıyla evlenmelerine izin verdiği halde, Mecusi dinine mensup kadınlarla evlenmelerini yasakladı. Bunun nedeni Mecusilerin Huvezvagdas kanununa göre aile içi evliliği mubah saymalarıydı. Kan ve nesep temizliğine büyük bir önem veren Araplar ise bu uygulamayı ahlaksızca buluyorlardı. Arap edebiyatında yakın akraba ile cinsel ilişkiyi (dayzan) yeren çok sayıda şiir bulunmaktadır. Sasanilerin kendileri Zerdüş'tin dininden olmalarına rağmen bağlısı bulunan Hireli Arapları kendi dinlerine zorlamamışlardır. Kaynaklarda Perviz tarafından öldürülen son Hire hükümdarı III. Numan'ın Hıristiyanlığı kabul ettiğini görmekteyiz. Bu da Sasani himayesi altında olmalarına rağmen, Arapların kendi dinlerini seçmede özgür bırakıldığını göstermektedir. Sasani İmparatorunun sarayında, aynı zamanda tercümanlık yapan ve dolayısıyla maaşı Hireli Araplarca ödenen, Arap işlerinden sorumlu bir sekreter veya elçi bulunmaktaydı. Sasaniler ve Arapların araların açılması Hüsrev Perviz dönemine rastlamaktadır. Bu tarihten sonra İslam'ın Araplar arasında yayılmasının da bir sonucu olarak Araplar artık Sasanilere cephe almışlar İslam'ın ilk zamanlarında Sasani-Bizans savaşları sırasında ehl-i kitap olarak sayılan Bizanslıların tarafını tutmuşlardır. İslam dinin güçlenerek Mezopotamya ve Akdeniz sahillerine dayanmasından sonra Bizans ve Sasaniler için yeni bir sayfa açan Araplar Bizans'ı batı Anadolu'ya hapsedmişler ve Sasanileri ise tarih sahnesinden silmişlerdir.

4.3.1. Sasaniler Dönemi Türk Arap İlişkileri

Türkler ve Araplar arasındaki ilk ciddi ilişkiler Sasani imparatorluğunun yıkılmasından önceki dönemlerde gerçekleşmiştir.¹¹²¹ Akhunlardan itibaren Sasani toprakları üzerinden batıya doğru kaymaya başlayan Türkler, Sasaniler vasıtasıyla dahi olsa bu dönemlerde gerek Bizanslılar ve gerekse Araplar ile temas kurabilmişlerdir. Türklerin Araplarla ilk ilişkileri Anuşirvan dönemine rastladığı söylenmektedir.¹¹²² Sasani hükümdarı Anuşirvan döneminde 570 yılında Yemen üzerine yapılan seferler sırasında Sasani ordusunun büyük çoğunluğunu Sasanilerle Akhunlar arasında yapılan savaşlar sırasında esir edilen Türkler oluşturmaktaydı.¹¹²³ Anuşirvan Türklerin yoğunlukta olduğu bu ordu sebebiyle Yemen'i ele geçirmiştir. Profesör Hadi Hasan gibi Arap tarihçileri ise Arapların Türklerle ilişkilerini İkinci Şapur döneminden daha önce Akhunlar zamanına kadar götürmektedirler. Hadi Hasan İkinci Şapur Arap Yarımadasının Basra

¹¹¹⁹ Yılmaz Öztuna: "Büyük Türkiye Tarihi" C.I, s. 90, İstanbul-1977

¹¹²⁰ Osman Turan: "Selçuklular ve İslamiyet" s. 12-13, İstanbul - 1999

¹¹²¹ Ramazan Şeşen: "İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri" s. 6vd, Ankara 1985

¹¹²² Hakkı Dursun Yıldız: "İslamiyet ve Türkler" s. 25, İstanbul - 2000

¹¹²³ Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 247, İstanbul - 2003

körfezi sahillerini ele geçirdiği zaman Arapların Hint Okyanusu sahillerinde çoğunluğu ellerinde bulundurduğunu ve Seyhun nehri civarına kadar ticari faaliyetlerde bulduklarını Seyhun'a seyahat düzenleyen Fa-Hiyan'dan naklen belirtmektedir.¹¹²⁴ Onun yazdığına göre bu bölgelerde yerleşik olan ve ticari faaliyet gösteren Sebaî Arapların oldukça görkemli ve süslemeli evleri bulunmaktaydı.

Bununla beraber IV. Hürmüz döneminde Behram Çubin komutasında Horasan'a sevk edilen Sasani ordusu içerisinde büyük miktarda Yemenli, Iraklı ve Suriyeli Arap bulunmaktaydı.¹¹²⁵ Sasani ordusunun önemli bir bölümünü teşkil eden Araplar Numan bin Münzir komutasında Sasani ordusuna bağlı olarak savaşlarda kendi yerlerini almaktaydılar.¹¹²⁶ IV. Hürmüz'ün Göktürk kağanı Baga Kağan üzerine yollamış olduğu ordunun önemli bir kısmını Numan bin Münzir komutasındaki Arap birlikleri oluşturmaktaydı. Göktürkler'e karşı Horasan ve Maveraünnehir'de üstünlük kurmaya çalışan Sasani ordusunun genel komutanıysa Behram Çubin'di.

IV. Hürmüz'den sonra oğlu Hüsrev Perviz ile ünlü Sasani komutanı Behram Çubin arasındaki taht mücadelelerinde ise Araplar Hüsrev Perviz'in tarafını tutmuşlar, Türkler ise Baga kağanın esareti döneminde kendisine oldukça hürmet gösteren Behram Çubin'in tarafını tutmuşlardır. Bunun neticesinde Behram'ın Nihavend yakınlarında Perviz ile yapmış olduğu savaşta ordusunun önemli bir gücünü Türkler oluşturmaktaydı.¹¹²⁷ Aynı şekilde Perviz'in ordusunda ise çok sayıda Arap bulunmaktaydı. Perviz ve Behram arasında cereyan eden bu savaşta Türklerin desteği ile Behram Çubin kazanmış, savaştan sonra Perviz Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Hz Peygamber'in Bizans ve Sasanilere olduğu gibi Türklere de İslam'a davet mektubu yolladığı rivayet edilmektedir.¹¹²⁸ Eğer bu rivayet doğru kabul edilirse Hz Peygamber'in yollamış olduğu mektubun büyük ihtimal ile Sasanileri 628 yılında hezimete uğratarak Rey ve İsfahan önlerine kadar gelen Göktürk hükümdarı Tung Yabgu'ya yollanmış olması kuvvetle muhtemeldir.¹¹²⁹ Daha önce Tung Yabgu'nun Sasanilere karşı kazanmış olduğu zafere Hz Peygamber'in oldukça sevindiğini görmüştük.

Sasanilerin yıkılışı sırasında ise Araplar ve Türkler Sasanilerin yıkılmış olduğu saha üzerinde toprak elde etmek amacıyla birbirleriyle savaşmışlardır. Kuzeyde Hazarlar Sasanilerden boşalan saha üzerinde Erran topraklarını ele geçirmek amacıyla Araplarla kıyasıya savaşlara

¹¹²⁴ Hadi Hasan: "Sergüzeşt-i Keştirani İnan; ez Dirbaz ta Şanzdehom-i Miladi" (trc-Ümit İktidari) s.119

¹¹²⁵ Ünver Günay-Harun Güngör: age, s. 247

¹¹²⁶ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.103, Tahran 1339hş

¹¹²⁷ Artur Kırstensen: "İnan der Zaman-i Sasaniyan" s. 439 (trc. Raşid Yasmi) Tahran 1368 hş

¹¹²⁸ Zekeriyâ Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 100, Konya – 1989

¹¹²⁹ Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 249,250, İstanbul – 2003 ayrıca bkz; Osman Turan: "Selçuklular ve İslamiyet" s. 10, İstanbul – 1999 (Hz Peygamberin Türklerle ilgili rivayetler ile ilgili sözleri)

girişmişlerdir. Doğuda ise Araplar ile Türkler Horasan bölgesini ele geçirmek amacıyla şiddetli savaflara girişmişler ve Arap akınlarını bu bölgelerde durdurabilmişlerdir.¹¹³⁰ İslam'ın doğuşundan sonra Araplar ile Türkler ilk defa Sasanilerin yıkılması sırasında Ahnef bin Kays komutasında Toharsitan'a hareket eden İslam ordusunun Türklerle karşılaşması sonucunda temas kurmuşlardır.¹¹³¹ Son Sasani hükümdarı Yezdicürd'ü takip eden İslam ordusu Mer er-Rud'da karargâh kurmuş burada Fergana ve Soğd ahalisi İslam ordularına karşı koyarak onların ilerlemelerini durdurmuşlardır. Böylece Sasanilerin yıkılması ile Türklerin batıdaki yeni komşuları Sasani topraklarını ele geçiren Araplar olmuşlardır.

Arap valiler, Türk ülkelerini fetihleri esnasında bir taraftan Türklerin askerî karakterlerini, harp sanatı ve muharebe taktiklerini öğrenirken, diğer taraftan da sınır boylarında destek kıtaları veya önemli Arap şehirlerinde muhafız birliği olarak onlardan istifade edip, büyük başarılar kazanmaktaydılar. Değişik şekillerde Arap ülkelerine sevk edilen Türkler anladığımız manada ev hizmetleri, bağ-bahçe işlerinde kullanılan ve boğaz tokluğuna çalıştırılan kölelerden farklıydılar. Bunlar başta halifeler olmak üzere büyük komutanlar ve eyalet valileri tarafından şehirlerde bir nevi "özel muhafız gücü" olarak tutulurlardı. Bu Türklerin cemiyette belli bir yerleri vardı ve yeterli miktarda ücret alıp, toplumda saygı görürlerdi.¹¹³² Arap orduları içerisinde zamanla Türkler'den müteşekkil birlikler kurulacaktır. Arapların "Etrak" adını verdikleri bu birlikler üç bin kişilik gruplardan oluşmaktaydı ve diğer Arap birliklerinden farklı olarak ipekli elbiseler giydikleri, süslü kemerleri ve altın kaplamalı kabzalarının bulunduğu söylenmektedir.¹¹³³

4.3.2. Sasanilerin Araplar Tarafından Yıkılışı

Erken ortaçağların önemli süper güçlerinde biri olan Sasani imparatorluğu, batıda Fırat nehrinden doğuda Ceyhun nehrine; kuzeyde Ermenistan topraklarından güneyde Hint okyanusu arasındaki devasa bölgeye hâkim olduğu halde yedi sene gibi kısa bir zaman periyodunda Araplar tarafından bütün toprakları ele geçirilmiş ve bir daha kurulmamak üzere tarih sahnesinden silinip gitmiştir.¹¹³⁴ Tabi ki Sasani topraklarının bu kadar kısa bir zaman zarfında Araplar tarafından ele geçirilişinin nedenleri olarak Göktürklerin doğuda, Hazar ve Bizanslıların batı ve kuzeyden yapmış oldukları akınlarla Sasanilerin taarruz ve savunma güçlerini yok ettiklerini ve bu nedenle Sasani imparatorluğunun kısa bir zaman zarfında yıkıldığını ifade etmiştik. Arapların yapmış oldukları bu fethin kültürel ve siyasi etkileri erken dönem İslam dünyasına kadar taşınmıştır. Sasani Hanedanının kendine has aristokratik kültürü, İran'ın fethini

¹¹³⁰ Hakkı Dursun Yıldız: "İslamiyet ve Türkler" s. 28, İstanbul – 2000

¹¹³¹ Zekeriyâ Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 82, Konya – 1989

¹¹³² Akdes Nimet Kurat: "Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zabtı", DTCF Dergisi VI/5, s.388 (Kasım-Aralık 1948)

¹¹³³ Faruk Sümer: "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens" Belleten LI/200, (Ağustos 1987), s.653 vd.

¹¹³⁴ Heyet: "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II. s, 89, İstanbul – 1992

bir Fars Rönesans'ına dönüştürmüştür. Daha sonra İslami olarak adlandırılan kültürün, mimarının, yazımın ve diğer becerilerin çoğu Sasani İranlılarından daha geniş Müslüman dünyasına aktarılmıştır.¹¹³⁵

Sasani imparatorluğunun yıkılış serüveninin başlangıcına baktığımız zaman Suriye'nin İslam orduları tarafından alındığını gören Sasani şahı Şehriyar Bizanslılardan daha büyük bir tehlikenin kapıda olduğunu fark edince on bin kişilik bir kuvveti Halife Ebubekir'in komutanı Müsenna'nın başında olduğu bir ordunun üzerine gönderdiğini görüyoruz. Behmen komutasındaki İran ordusu Babil yakınlarında Müsenna'nın ordusuna yenilmiş fakat Sasani başkenti Medayin'e kadar sokulmuş bulunan İslam ordusu Hire'ye geri dönmüştür.¹¹³⁶ Bunun üzerine Sasaniler daha büyük bir savaş hazırlığına giriştiler. Bunu haber alan komutan Müsenna yardım almak için Medine'ye geri dönünce Halife Ebu Bekir'in vefat haberi ile karşılaşmıştır. Yeni halife Ömer Ebu Ubeyde bin Cerrah komutasında yeni bir orduyu Sasani üzerine gönderdi. Bu sırada Sasani tahtında bir değişiklik olmuş ve tahta imparatoriçe Turan Doht geçmişti. Turan Doht İslam ordusunun üzerine Rüstem komutasında bir orduyu gönderdi.¹¹³⁷ Rüstem Fırat havzasında bulunan dihanları İslam ordularına karşı koymak amacıyla kışkırtarak onlara mektuplar yazarak bir savunma bloğu oluşturmaya çalıştı. Rüstem'in kendisi Azerbaycan bölgesinin Azergeşnes adı verilen büyük sülalesinden birine mensup olup Sasani şahlığının son dönemlerindeki karışıklığı gidererek Sasani imparatorluğunu yıkılıncaya kadar ayakta tutan bir Azeri Türkü olduğu söylenmektedir.¹¹³⁸

Ebu Ubeyde bin Cerrah, Rüstem tarafından gönderilen ve başlarında Nersi'nin bulunduğu birlikleri Nemarik bölgesinde kılıçtan geçirdi.¹¹³⁹ Mervaha nehri önlerine gelen İslam ordusu burada kamp kurdu. Nehrin diğer tarafında ise Sasani ordusu bulunmaktaydı. İslam ordusu ile Medayin arasında artık çok az bir mesafe kalmıştı. Sasanililer ölüm kalım savaşlarında Direfş-i Kâbiyan adını verdikleri sekiz arşına on iki arşın büyüklüğünde bir bayrağı açarlardı. Bu savaşta Rüstem bu bayrağı komutanı Feridun'a verdi. Bu Sasaniler için bir ölüm kalım savaşının başladığını göstermekteydi. Sasani savaş düzenine göre dizilen Sasani ordusunun öncü birliklerini filler oluşturmaktaydı. Bu fillerin boyunlarına gürültü çıkarması için çanlar takılmıştı. Arapların atlarla savaştıklarını bilen Sasaniler onların atlarını ürkütmek suretiyle dağılmalarını sağlamak amacıyla klasik savaş taktiklerini uygulamaya koydular.¹¹⁴⁰

¹¹³⁵ Abdulhusein Zarinkoob: "Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi" s.305, Sukhan-1999

¹¹³⁶ Ramazan Hurc: "İslam Tarihin'de Dört Halife Dönemi" s. 101, Elazığ – 2003

¹¹³⁷ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürünca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 413, (Turan veya Duran Boht'tan önce Sasani tahtında oturan Azermi Doht, Rüstem'in babası Ferruh Hürmüz'ü öldürttüğü için, Sasani sarayını basan ve Azermi Doht'u öldüren Rüstem onun yerine Turan Doht'u geçirmiştir.)

¹¹³⁸ Zehtabi: "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" C. II, s. 565vd.(trhsz)

¹¹³⁹ Taberi: age, s. 414

¹¹⁴⁰ Ramazan Hurc: "İslam Tarihin'de Dört Halife Dönemi" s. 102, Elazığ – 2003

Ebu Ubeyde kayıklardan oluşturduğu bir filoyla ordusunu nehrin karşısına geçirdi. Fakat fillerden ürken atlar düşman üzerine doğru gitmiyorlardı. Bunun üzerine taktik değiştiren Ebu Ubeyde fillerin hortumlarını keserek onların kaçarak düşman üzerine yürümelerini sağlamaya çalıştıysa da ters istikamette kaçmaya başlayan filler İslam ordusundan dört bin kişinin ezilerek veya Merveha nehri üzerindeki bir köprüden karşıya geçmek isterken köprünün yıkılmasıyla boğulmak suretiyle ölmelerine sebep olmuştur. Bu savaştan sonra ordu komutanı Ebu Ubeyde bin Cerrah da ölenler arasında bulunuyordu.¹¹⁴¹ İranlılar bu savaştan sonra kısa bir süre dahi olsa nefes alsalar da Rüstem ve Feridun arasındaki sürtüşmelerden dolayı Sasani ordusu bu zaferin olumlu sonuçlarından faydalanamadı. Orduyu tekrar toplayan Müsenna tekrar Medayin üzerine yürümeye başladı. Halife Ömer, Cerir bin Abdullah komutasındaki bir orduyu yardım amacıyla İslam ordularına yollarken, Sasani hükümdarı Turan Doht da Rüstem'e Mihran komutasında bir birliği yardım amacıyla yolladı. Rüstem Mihran komutasındaki ordusunu Merheva nehrinin karşısına geçirerek savaş vaziyeti aldı. Nehrinin üzerindeki köprüyü ele geçiren Müsenna Sasani ordusunun kaçmasına fırsat vermeyerek ordularını tamamen imha ettirdi.¹¹⁴² Bu hezimetten sonra Sasani ileri gelenleri Turan Doht'u azlederek yerine Yezdicürd'ü getirdiler.¹¹⁴³

Bu sırada İslam ordusu içerisinde Müsenna ve Cerir bin Abdullah arasında komutanlık konusunda bir münakaşa baş göstermişti. Buna karşılık Sasani tahtına oturan Yezdicürd Rüstem ve Firuzan'a tam yetki vererek taht kavgalarına son vermişler ve milli bir birlik sağlamışlardı. Bunu fırsat bilen Irak'taki Sasani unsurları tekrar ayaklanarak Sasani saflarına geçmişlerdi. Bunun üzerine Halife Ömer komutayı bizzat kendi üzerine almayı düşündüyse de içinde Hz. Ali, Hz Osman ve Hz. Abdurrahman gibi ileri gelenlerin bulunduğu bir meclis buna karşı çıkarak Sad bin Ebi Vakkas'ı ordu komutanı olarak atadılar. Sad bölgeye varınca Azib'de Sasani birliklerini yenerek onları geri püskürttü.¹¹⁴⁴

Yezdicürd Rüstem komutasında yüz yirmi bin kişilik bir orduyu Sad komutasındaki İslam ordusu üzerine yolladı. Rüstem öncü birliklerinin başına Calinos'u, sağ kanat komutanlığına Mehran bin Behram'ı, artçı birliklerinin başına ise Bandıran'ı komutan tayin etti. Sad komutasındaki orduda ise Halid bin Velid, Ka'ka bin Amr, Haşim bin Utbe, Cerir bin Abdullah gibi komutanlar vardı ve sayıları kırk beş bin kadardı. Kadisiye'de üç gün süren savaşın sonucunda Sasani ordusu komutanı Rüstem öldürüldü ve ordusu dağıldı. Geri kalanlar ise Medayin'e kaçtılar.¹¹⁴⁵ Sad ordusu ile Medayin'e girerek Kısra sarayını kuşatarak Sasani başkentini ele geçirdi. Fakat İslam orduları gelmeden Sasani hükümdarı Yezdicürd bütün

¹¹⁴¹ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Görtünca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 417

¹¹⁴² Taberi: age, s. 421

¹¹⁴³ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s. 111, Tahran 1339hş

¹¹⁴⁴ Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 250, İstanbul – 2003

¹¹⁴⁵ Taberi: age, s. 428

hazinesini yanına alarak kaçmıştı. İbn-i Belhi Yezdicürd'ün Sasani hazinesinin ve Anuşirvan'ın büyük tacını Müslümanların eline geçmemesi için Çin'e gönderdiğini yazmaktadır.¹¹⁴⁶ Buna rağmen Araplar Medayin'in düşmesinden sonra oldukça fazla bir şekilde ganimet ele geçirmişlerdir. Bu ganimetlerden her süvariye 12 000 dinarlık bir hissenin düştüğü söylenmektedir. Araplar Sasani soylularının altın ve gümüş kaplarla dolu evlerini görünce hayretler içerisinde kalmışlardır. Onlar bu kapların içerisindeki kâfurları tuz zannetmişler fakat acı olduğunu görünce tuz olmadığını anlamışlardır.¹¹⁴⁷ Araplar Yezdicürd'ün incilerle dokunmuş ve her iki inci arasında bir kıvılcık bulunan kaftanını, zerbaftan yapılmış on adet elbisesini, kisranın küçük tacı ile yüzüğünü, altın işlemeli silahını, altın zırhı ve tolgasını, altından yapılmış bir kaşık ile altı adet süleymani zırh, dokuz kılıç, üzerinde gümüş mücevherlerle işlenmiş bir egeri olan altından yapılmış bir at, altından yapılmış bir deve ve canfes'ten örülmüş üzerinde bütün renklerin bulunduğu kenarı zümrütle; üzeri çeşitli kıymetli taşlarla donatılmış üç yüz arşın uzunluğunda bir halıyı Halife Ömer'e göndermişlerdir.¹¹⁴⁸

III. Yezdicürd Medayin'den kaçtıktan sonra Hulvan'a gelmiş buraya gelirken yol boyunca kendisi için askerler toplamıştı. Sad bin Ebivakkas, Hişam bin Utbe komutasında Hulvan'a gönderilen on iki bin kişilik ordu burayı kuşatma altına aldı. 637 yılında Araplar burada Sasani ordusundan çok miktarda insanı öldürdüler.¹¹⁴⁹ Ölenlerin çokluğundan dolayı savaşın adı Celula savaşı olarak adlandırılmıştır. Bu savaştan dolayı Araplar otuz milyon dinar meblağında ganimet elde etmişlerdir. Hulvan savaşında Yezdicürd'ün komutanı Mihran Razi öldürülünce kendisi de buradan kaçarak Rey'e gitti.¹¹⁵⁰ Yezdicürd Rey'e ulaştığında Hulvan'a bıraktığı temsilcisi Hüsrev Senum'un öldürüldüğü haberi geldi. Yezdicürd'ün kaçması üzerine Sasani soylularından ve astahbandlardan olan Azin bin Hürmüz, Masebezan bölgesinde ordu toplayarak Araplar üzerine yürüdüyse de bir varlık gösteremedi ve yapılan savaşta öldürüldü.

Araplar tarafından ele geçirilen toprakların havası kendilerine uygun olmadığı için ele geçirmiş oldukları bölgelerde kendilerine uygun şehirler yapmak ve buralara yerleşerek Sasani topraklarının fethi için buralarda konuşlanmak üzere Irak toprakları üzerinde 638 yılında Küfe ve Basra şehirlerini kurdular.¹¹⁵¹ Bu şehirler kırk bin kişiyi barındıracak şekilde kurulmuş bir cami ve karşısında bulunan hükümet konağı ile etrafındaki mahalleler şeklinde tasarlanarak bir de alışveriş amaçlı olarak pazar kurulmuştu. İlk etapta bu şehirler askeri üs olarak

¹¹⁴⁶ İbn-i Belhî: "Farsname" (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen) s.112, Tahran 1339hş

¹¹⁴⁷ Ramazan Hurc: "İslam Tarihin'de Dört Halife Dönemi" s. 112, Elazığ – 2003

¹¹⁴⁸ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürtunca, Sağlık Yayınları-trhsz) C. III. s. 440–441

¹¹⁴⁹ Taberi: age, s. 442

¹¹⁵⁰ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 73, Tahran–1362

¹¹⁵¹ Ramazan Hurc: age, s. 115

kullanılmaktaydı.¹¹⁵² Buraya yerleşenler de asker kökenli cihat ve gazalara katılan insanların yerleştikleri yerlerdi. Basra ve Küfe üzerinden Sasani eyaletlerinden birisi olan Şuster'in fethi için hazırlık yapmaya başlandı. Şuster Yezdicürd'ün astahbandlarından Hürmüzan'ın elinde bulunmaktaydı. Burada konumunu güçlendirerek Sasani ordusundan kaçanları da yanında toplayan Hürmüzan ciddi bir tehlike olmaya başlamıştı.

Küfe valisi Utbe bin Gazvan ile Basra valisi Ebu Musa Eşari komutasındaki birlikler Hürmüzan üzerine yolladılar. Hürmüzan bu birlikler karşısında bir varlık gösteremeyince barışa yanaştı. Bu anlaşma ile Ahvaz'ı Müslümanlara bıraktı. III. Yezdicürd'ün İranlıları Araplara boyun eğmemeye çağırması ve direnmeleri hususunda onları tahrik edici sözler söylemesi üzerine İranlılar Araplarla yaptıkları anlaşmayı feshettiler. Böylece anlaşmanın bozulması üzerine İslam orduları Şuster'i kuşattılar. İki ordu yenilemeyince anlaşma imzaladılar ve Hürmüzan vergi vermeyi kabul etti. Daha sonraları Hürmüzan'ın İslam dinini kabul etmesi ve Medine'ye yerleşmesi üzerine Şuster eyaleti Müslümanların eline geçmiş oluyordu.¹¹⁵³

Huzistan bölgesinin Arapların eline geçmesine içerlenen Yezdicürd İstahr sahillerine çıkan Bahreyn valisi Ala el Hadrami komutasındaki orduyu kuşattırdı. Zor durumda kalan Arap ordusu Basra'da konuşlanmış olan Utbe bin Gazvan komutasındaki ordu tarafından imha edilmekten kurtarılmıştır.¹¹⁵⁴ Bu durum Basra'nın stratejik açıdan önemini göstermektedir. Basra şehri Sasanilerle savaşta tüm cephelere anında müdahale edilebilecek stratejik bir yeri oluşturmaktaydı. Küfe şehri ise daha çok Hazar'ın güneyi, Azerbaycan ve Küçük Asya'ya yapılan seferlerde kullanılmaktaydı.

Huzistan ve Şuster'in düşmesi Arapların İstahr'a dayanması üzerine yüz elli bin kişilik bir ordu toparlayan III. Yezdicürd Nihavent'e geldi. Bunun üzerine Numan bin Mukarrin komutasındaki otuz bin kişilik bir ordu Yezdicürd'ün üzerine yollandı.¹¹⁵⁵ Savaş sırasında ordu komutanının ölümünü saklı tutarak Müslümanların moralinin bozulmasını önlemeye çalışan Araplar ordu komutanlığına Huzeyfe bin Yeman'ı getirdiler. Yenilen Sasani ordusunun komutanı Firuzan Hamedan'a kaçtı. Arap ordusu Hamedan'a kadar kaçan Sasani birliklerini takip ederek burada Firuzan'ı öldürdüler. 642 yılında yapılan Nihavent savaşı Sasani imparatorluğunun gücünün tamamen tükenmesine neden olmuştur.¹¹⁵⁶ Bundan böyle III. Yezdicürd için uzun bir kaçış dönemi başlayacaktır. Bu yenilgi ile beraber Araplar İsfahan, Rey, Kirman ve Kaşan topraklarını ele geçirdiler.¹¹⁵⁷ Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için

¹¹⁵² Heyet: "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II. s. 81, İstanbul – 1992

¹¹⁵³ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürtenca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 455

¹¹⁵⁴ Heyet: age, C. II. s. 83

¹¹⁵⁵ Heyet: age, C. II. s. 84

¹¹⁵⁶ Taberi: age, C. III. s. 478

¹¹⁵⁷ Rafi Hakikat: "Tarih-i Kavmes" s. 72, Tahran-1362

görevlendirilen Küfe ordusu da 644 yılında yapmış oldukları bir anlaşma ile burayı savaşız bir şekilde ele geçirdiler.

Bizanslılar Sasanilerin Araplar karşısında zor durumda olduklarını görünce kadim düşmanlarından daha tehlikeli bir düşmanın hem Sasani ve hem kendi ülkelerini zorladıklarını ve hatta Sasani imparatorluğunun yıkılmakta olduğunu görmüşlerdir. Bizanslılar Araplarla karşılaşmadan önce Sasanilerden yeni almış oldukları Filistin, Suriye ve Mısır topraklarını¹¹⁵⁸ Araplara kaptırdıktan sonra Sasanilerin elinde bulunan Irak topraklarının Arapların eline geçmesi ve Sasani başkenti Medayin'in düşmesi üzerine harekete geçtiler. Bizans ordusu Suriye üzerine gelerek Humus'ta Ebu Ubeyde bin Cerrah komutasındaki Arap ordusunu kuşattılar. Halife Ömer bizzat kendisi kuşatma altındaki bu ordusunu kurtarmak amacıyla Cabiye'ye gelerek buradan İyad bin Ganem komutasında bir ordu çıkararak savaşı buradan kendisi yönetmiştir. Savaşın neticesinde yenilen Bizans ordusu Rakka, Nusaybin ve Harran bölgelerini kaybetmiş bir şekilde geri çekildi.¹¹⁵⁹

4.3.3. Son Sasani Hükümdarı Yezdicürd'ün Araplara Karşı

Göktürklerden Yardım İstemesi

642 yılında Nihavent savaşını müteakiben İran'ın doğu kısımlarını ele geçirmekle görevli olan Abdullah bin Amir kendi komutasında bulunan Ahnef bin Kays'ı Horasan üzerine yolladı. Bu sırada İslam orduları, Nihavent yenilgisinin ardından Merv'e sığınmış olan Yezdicürd'ü takip ederek Sasani imparatorluğunu kesin bir şekilde yıkmak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyorlardı. Arap ordusunun üzerine geldiğini haber alan Yezdicürd Maverünnehir'deki Göktürk hükümdarı Tulu Kağan'a sığındı.¹¹⁶⁰ Yezdicürd'ün bu kaçıışı sırasında yanında Çinlilerin kendisine Pi-lu-se adını verdikleri Piruz adında bir oğlu vardı. Çin kaynakları Yezdicürd'ün oğlu Piruz'un Yezdicürd'den sonra Toharistan'a gittiğini Toharistan yabgusunun Piruz'u tahta geçirdiğini ve Arapların Toharistan'a ulaşmalarından sonra kendisinin Çin'e kaçtığını anlatmaktadırlar.¹¹⁶¹ Arapların Sasani ülkesini tamamen ele geçirmesinden sonra Sasani soyundan birçok kişi ile beraber Sasani soyluları Çin'e kaçmışlar ve buradaki İranlı nüfusunda bir artış meydana gelmiştir. Burada Piruz ve beraberinde gelen İranlılar için Zoroastrian adında bir Zerdüş tapınağı yapan Çin imparatoru Kao-Tsung, Piruz'u Araplara karşı destekleyerek onu Sasani şahenşahi olarak ilan ettiler.¹¹⁶² Daha sonraları kendilerine verdikleri destekle Toharistan topraklarına geri yolladılar. Toharistan topraklarına gelen Piruz Çinlilerin adına Tsi-Ling

¹¹⁵⁸ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 15, İstanbul – 1992 (MS. 655 yılında Bizans Suriye, Mısır ve Filistin topraklarını tamamen Araplara kaptırmıştır)

¹¹⁵⁹ Heyet: "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II. s. 80, İstanbul – 1992

¹¹⁶⁰ Zeki Velidi Togan: "Umumi Türk Tarihine Giriş" C. I, s. 55, İstanbul – 1981 ayrıca bkz; Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 250, İstanbul – 2003

¹¹⁶¹ Said Nefisî: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" 158, Tahran-1331hş

¹¹⁶² Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 161

dedikleri şehri merkez olmak üzere buraya yerleşti. Burada Araplardan ziyade Türklerle savaşmak zorunda kalan Piruz Arapların da bölgeye ikinci akınları sırasında tekrar Çin'e kaçarak kendisi için yapılan tapınağa sığındı ve bir müddet sonra burada öldü.

Piruz'dan sonra Çinliler kendisine Ni-nie-che adını verdikleri Piruz'un Nersî adındaki oğlunu Sasani imparatoru olarak tanıdılar. Çin imparatoru Pei-Hing-Kien, Nersî'yi Arapların Maveraünnehir bölgesindeki ilerlemelerini durdurmak üzere onlarla savaşan Türklere yardımcı olması amacıyla Toharistan'a gönderdi.¹¹⁶³ Burada Ngan-si şehrini merkez edinen Nersî Türklerle birlikte Araplara karşı savaşmıştır. Nesrî, Toharistan topraklarında yirmi yıl kadar kaldıktan sonra Arapların yoğun saldırıları sonucunda Toharistan'ı bırakarak tekrar Çin'e geri gitmek zorunda kalmıştır. Çin'e gittikten kısa bir süre sonra ölen Nersî'nin yerine Çin imparatoru King-Lung kendilerinin adına Puşan-huo adını verdikleri Nersî'nin oğlu ve III. Yezdicürd'ü torunu olan Puşeng'i Sasani imparatoru olarak tanıdılar. Türklerle birlikte Araplara karşı Maveraünnehir bölgesinde Çin'den aldığı yardımla savaştığından dolayı Arap kaynaklarında da isminin geçtiği söylenmektedir.¹¹⁶⁴ İslam kaynakları Emevilerin Horasan amili olan Kuteybe bin Müslim'in Yezdicürd'ün torunu Nersî ile savaştığını ve onun kızı olan Şahafrid'i esir ederek Emevilerin Irak amili Haccac bin Yusuf'a gönderdiğini yazmaktadırlar.¹¹⁶⁵ Haccac'ın, Nersî'nin kızını Emevi hükümdarı Velid bin Abdulmelik'in yanına yolladığını ve kendisinin Şahafrid ile evlendiğini bu evlilikten II. Yezid'in doğduğunu söylemektedirler.

Bunun yanında Yezdicürd, Soğd ve Çin hükümdarlarına mektup yazarak onlardan yardım istedi.¹¹⁶⁶ Horasan'a doğru yola çıkan Ahnef bin Kays Herat, Nişabur ve Serahs topraklarını ele geçirerek Merv'e doğru hareket etti. Belh'i de ele geçiren Ahnef bin Kays komutasındaki ordu bütün Horasan ve Toharistan topraklarını ele geçirmiş bulunuyordu. Horasan'ın düşmesi üzerine III. Yezdicürd Ceyhun nehrinin diğer tarafına geçerek Türkistan topraklarına sığınmış bulunuyordu. III. Yezdicürd'ün Türkistan'daki serüveni bundan böyle beş yıl devam edecektir.¹¹⁶⁷ Taberi Yezdicürd'ün Belh şehrine vardıktan sonra Türk hakanına elçi göndererek ondan yardım istediğini; Türk hakanının onun ailesi ile beraber Ceyhun'u geçerek Fergana'ya gidip orada oturmalarına izin verdiğini, Bundan sonra Yezdicürd'ün Çin hükümdarına elçi yollayarak ondan da yardım istediğini ve Çin hükümdarı kendisine asker yolladığını belirtmektedir.¹¹⁶⁸ Bundan sonra Arap ordusu Ceyhun önlerine gelerek burada karargâhını kurdu.

¹¹⁶³ Said Nefisî: "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan" s. 160, Tahran-1331hş

¹¹⁶⁴ Said Nefisî: age, s. 160(aynı yer)

¹¹⁶⁵ Said Nefisî: age, s. 161

¹¹⁶⁶ Ramazan Hür: "İslam Tarihin'de Dört Halife Dönemi" s. 120, Elazığ – 2003

¹¹⁶⁷ Said Nefisî: age, s.159

¹¹⁶⁸ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 497

Halife Ömer hiçbir şekilde Arap ordularının Ceyhun nehrini geçmesini istemiyor sadece ele geçirmiş oldukları toprakları korumalarını istiyordu.¹¹⁶⁹

Yezdicürd Araplara karşı koyabilecek bütün gücünü yitirdiği için Göktürk kağanı Tulu Kağandan, Fergana ve Soğd ahalisinin kendisine yardım etmesini talep buyurdu. Onun bu teklifini kabul eden Göktürk kağanı Fergana ve Soğdlular'dan müteşekkil bir orduyu Belh üzerine yolladı. Akhun ve Tatar yabgularının da başında bulunduğu Türk ordusu Yezdicürd ile beraber Belh önlerine geldi.¹¹⁷⁰ Türkler burada Ahnef bin Kays komutasındaki ordunun geri çekilmesini sağladılar. İslam ordusunun geri çekilmesini fırsat bilen Türkler Mer er-Rud'a kadar ilerlediler. Belh'i Araplardan geri alan Yezdicürd bu defa Merv üzerine yürüdü. Merv önlerinde Ahnef bin Kays komutasındaki Arap ordusuyla karşılaştılar. Ahnef bin Kays hile ile Türk ordusunun Yezdicürd'ü yalnız bırakmasını sağladı.¹¹⁷¹ Başkalarının kurtulması için kendi askerlerini feda etmek istemeyen Tulu Kağan ordusunu savaş meydanından çekince Yezdicürd yalnız başına kaldı.¹¹⁷² Bunun üzerine geri çekilen Yezdicürd tekrar Ceyhun nehrini geçerek Türkistan topraklarına sığınarak ailesi ile Fergana şehrine yerleşti.¹¹⁷³ Böylece İslam orduları tekrar Horasan ve Toharistan topraklarının tamamını ele geçirmiş oluyordular.

Sasanilerin yıkılışı döneminde onların yıkılışını kolaylaştıran Türkler Arapların Sasanilere son darbeyi vurdukları bu dönemlerde onları yıkılmaktan kurtaramadıkları gibi Sasanilerin yıkılmış olduğu saha üzerinde herhangi bir toprak parçası dahi ele geçirememiş bulunuyorlardı. Bunun en büyük sebebi bu dönemlerde kudretli Göktürk imparatorluğunun dağılmış olması ve Maveräünnehir ve Horasan civarındaki Türklerin mahalli yabguluklar tarafından yönetiliyor olmalarından kaynaklanıyordu. Göktürk devletinin yıkılmasından sonra bu topraklar üzerinde mahalli yabguluklar birbirleriyle taht mücadelelerine giriştiklerinden dolayı aralarında herhangi bir siyasi birlikten yoksun durumda bulunuyorlardı. Böylece yedi yıl gibi bir zaman zarfında Sasaniler Araplar tarafından yıkılmışlar Fırat nehrinden Ceyhun nehrine kadar olan saha Sasanilerin yıkılması ile Arapların eline geçmiş bulunuyordu. Araplar İran fethi sırasında Gundişapur Akademisi'ni ve kütüphanesini ortadan kaldırdılar ve yığınlarca kitabı yaktılar. Çoğu Sasani kayıtları ve edebi eserleri yok edildi. Bu akibetten kurtulan az sayıda eser daha sonra Arapçaya ve ilerde Modern Farsçaya tercüme edildi. Müslümanların fetihleri sırasında birçok İran şehri yok edilip boşaltıldı. Saraylar ve köprüler harap edildi. Birçok görkemli Fars bahçesi yakıldı.¹¹⁷⁴

¹¹⁶⁹ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 500

¹¹⁷⁰ Taberi: age, s. 501,

¹¹⁷¹ Heyet: "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II. s. 87, İstanbul – 1992

¹¹⁷² Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 250, İstanbul – 2003

¹¹⁷³ Ramazan Hür: "İslam Tarihin'de Dört Halife Dönemi" s. 121, Elazığ – 2003, Taberi: age, s. 502

¹¹⁷⁴ Abdülhusein Zarinkoob: "Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi" s. 307 Sukhan-1999

Bu sebeplerden dolayı Sasani imparatorluğunun zayıflamasında büyük rol oynadıkları gibi onların yıkılması döneminde Sasanilerin yıkılmasını önleme çabaları yetersiz kalmış ve Sasanilerin yıkılmış olduğu saha üzerinde herhangi bir pay elde edememişlerdir. Bununla beraber üzerlerine doğru ilerleyen Arap ordularına karşı fazla bir güç gösterememiş ancak çok şiddetli savaşımlardan ve çok miktarda toprak kaybindan sonra onları durdurabilmişlerdir.¹¹⁷⁵

4.3.4. Sasaniler'in Yıkılması ile Türklerin Araplarla Komşu Olmaları

Sasani imparatorluğunun kesin bir şekilde çöküşü üzerine Toharistan, Akhun ve büyük ölçüde Göktürk yabgulukları Ceyhun'un kuzey bölgelerinde Araplarla sınır olmuş oluyorlardı.¹¹⁷⁶ Hz Ömer'den sonra halife olan Hz Osman döneminde Horasan'ın Arap orduları tarafından kesin zaptı üzerine Herat ve Badgis'te bulunan Akhun Türkleri hemen İslam dinine girmişlerdir. Fakat Mergab'da bulunan Akhun Türkleri Ahnef bin Kays komutasında Toharistan üzerine gelen İslam Ordusuna karşı koyarak onların Mer er-Rud'a çekilmesine neden olmuşlardır. Arapların Sasani imparatorluğunu yıktıktan sonra Türkistan üzerine yapmış oldukları akınlar neticesinde elde edilen Türk esirlerin köle olarak Orta Doğunun muhtelif yerlerine götürülmesi¹¹⁷⁷ ve genelde eşraf tabakasından insanların yanında köle, ücretli işçi olarak çalıştırılmaları onların ileride özellikle Arap ordusu içerisinde yerleşmelerinin ve önemli mevkilere gelmelerinin önünü açacaktı.¹¹⁷⁸ Bunlar arasında Toharistan hükümdarı Yabgu Beg, Baykent Türk hakanının oğlu ve hanedan soyundan bir Türk kızı gibi pek çok seçkin kimse de bulunmaktaydı.¹¹⁷⁹ Bu şekilde gerek Arapların hilafet merkezi Şam'a, gerekse Doğu Akdeniz Çevresi'nin diğer önemli merkezlerine hiç de küçümsenemeyecek miktarda Türk yerleştirilmiştir. O dönemde Şam, Tedmur, Hama, Hıms, Halep, Menbiç, Kayseriyye, Kudüs, Remle, Kınnesrin, Lazkiye, Akka, Sur, Sayda ve Askalan Türklerin köle olarak gönderildikleri merkezlerin belli başlılarını teşkil etmekteydi.¹¹⁸⁰ Yine kendisi de bir Türk olan Kabil şahı ülkesini Arap istilasından kurtarmak için yıllık iki bin Oğuz gencini Arap valisi Abdullah ibn-i Tahir'e göndermeyi taahhüt etmişti.¹¹⁸¹

Daha sonra Akra bin Habese ikinci bir ordu ile Cürcan üzerine gönderildi buradaki Akhunların zayıf durumda olmaları nedeniyle yapılan savaşımlardan sonra Merv er-Rud, Talegan, Faryab ve Cürcan'ı ele geçiren bu ordu Resken'e kadar ilerledi. Bundan sonra Belh üzerine Faryaz komutasında gönderilen bir Arap ordusu buradaki Akhun ordusunu yenerek, Akhunların önemli bir merkezi olan Belh'i ele geçirmiş oluyordu. Arap orduları daha da ilerleyerek Buhara

¹¹⁷⁵ Zekeriya Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 80vd, Konya – 1989

¹¹⁷⁶ Ramazan Şeşen: "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XV, 1968, s. 12vd

¹¹⁷⁷ Zekeriya Kitapçı: age, s.24

¹¹⁷⁸ Arnold: "İntişar-ı İslam Tarihi" (çev-Hasan Gündüzler) s. 305, Akçağ Yay:09

¹¹⁷⁹ Zekeriya Kitapçı: age, s.49vd

¹¹⁸⁰ Belazurî "Fütuh el Buldan" (çvr-Z. K. Ugan) c. II, s. 597, MV. Şark İslam Klasikleri:31 İstanbul – 1956

¹¹⁸¹ Richard Frye-Aydın Sayılı: "Selçuklulardan Ewel Orta Şark'ta Türkler" s.124, Belleten X/37(Ocak 1946)

ve Semerkant'ı işgal ettiler. Arapların bütün Maverâünnehir'i istila etmeleri 716 yılında Kuteybe bin Müslim komutasındaki Arap orduları tarafından gerçekleşmiştir.¹¹⁸² Kuteybe bin Müslim'in Maverâünnehir şehirlerini ele geçirdiği zaman buralardaki en yaygın dinin Zerdüştlük olduğu söylenmektedir. Ayrıca bu şehirlerde çok sayıda tapınmak amacıyla yapılan heykel ve heykelciklerin bulunduğu, bunların Müslümanlar tarafından yakılıp, yıkıldığı ve bunundan sonra yerli halktan birçok kişinin İslam dinine girdiği söylenmektedir.¹¹⁸³ Bu doğruysa bölgede mevcut olan Zerdüş, Buda ve Mani dinlerinin buralara zorla sokulduğu ve hâkim sınıfın dini olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

4.3.5. Türklerin Araplarla Kafkasya Komşuluğu

Hazarların müstakil hale geldikleri 630 yılı, Hazarların yıldızının parladığı bir dönem olmakla beraber İslamiyet'in de hızla yayıldığı bir döneme rastlamaktadır. Sasanilerin yıkılması ile beraber Hazarlar Araplarla komşu olmuş bulunuyorlardı. Sasanilerin yıkılmasından sonra Araplar gözlerini Kafkas topraklarına dikmişler ve Hazarlarla mücadeleye girişmişlerdir. Araplar bir yandan Kafkaslara çıkmak ve bir yandan da Anadolu içlerine doğru yayılmak çabasında idiler. Hazarlar ise Sasanilerin yıkılması ile beraber onlardan boşalan alanlar içerisindeki Erran bölgesine göz dikmişler burayı ele geçirmek için Araplarla savaşmışlardır. İslam ordularının Türklerle karşılaşarak çok çetin savaşlar verdikleri mıntikalardan bir tanesi de Kafkaslardır. Güney Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını ele geçirdikten sonra Hazar Türkleri ile komşu olan Araplar Hazarların güneye Erran arazisine girme çabalarına karşı onları Kafkasların kuzeyine doğru geri çekilmek mecburiyetinde bırakmaya çalıştılar.¹¹⁸⁴ Hazar Türkleri ve Sasaniler arasındaki doğal sınırı teşkil eden ve iki ülke arasında bir gümrük ticaret şehri olan Derbent bu dönemde Araplar tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştır. Hazarlar ise Kafkasya ve kuzeyinde genişledikten sonra hem Doğu Avrupa'ya, hem de Anadolu'ya doğru çeşitli akınlar düzenlemişlerdi. Bu akınlar sırasında Anadolu'nun doğu kısımlarında bazı bölgeleri ele geçirerek; Gürcistan ve Azerbaycan'ı almışlardı. Azerbaycan'ı ele geçiren Araplar böylece Hazarlar ile komşu olmuş oldular.¹¹⁸⁵

Bir süre sonra Araplar yeniden Hazarlar üzerine seferine çıktılar, başkent Belencer'i ikinci kez alarak diğer büyük Hazar kenti olan Semender'e kadar ilerlediler. Araplar Hazarlara karşı büyük bir saldırıya geçtiler, İslam orduları Hazar ülkesinin ortalarına kadar geldiler, Volga kıyılarını tutan Hazar ordularını dağıtarak Hazar Kağanını zorla Müslüman yaptılar.¹¹⁸⁶ Canını

¹¹⁸² Erol Güngör: "Tarihte Türkler" s. 67, İstanbul 1996, Arnold: "İntişar-ı İslam Tarihi" (çev-Hasan Gündüzler) s. 304, Akçağ Yay:09

¹¹⁸³ Arnold: "İntişar-ı İslam Tarihi" (çev-Hasan Gündüzler) s. 303, Akçağ Yay:09

¹¹⁸⁴ Hakkı Dursun Yıldız: "İslamiyet ve Türkler" s. 30, İstanbul – 2000

¹¹⁸⁵ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 490

¹¹⁸⁶ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" TDVİA C. 17, s. 119

kurtarmak karşılığında Hazar Kağanı Müslüman oldu. Kağana Müslümanlığı öğretmek için din adamları gönderildi ve zorla Müslüman yapılmaya çalışıldı. Kağan bir, iki yıl Müslüman olmuş gibi görüldüyse de aslında olmadı ve Müslümanların baskılarına karşılık bir süre sonra Yahudilik dinini benimsedi.¹¹⁸⁷ Et ve şaraba düşkün olan Kağan bir türlü Müslümanlığı kabullenemedi. Hazar ülkesini kendine bağlayan İslam Komutanı Mervan bir süre sonra iç karışıklıklar yüzünden ülkesine dönmek zorunda kaldı. Emevî ve Abbasi çekişmeleri Müslümanlığın fetih gücünü azalttı. Hazarlar da bu durumdan yararlanarak yeniden toparlandılar ve kendi bölgelerinin en güçlü devleti oldular. İslam orduları bir yandan Bizans'ı zorlayarak ve İstanbul'u iki kez kuşatarak¹¹⁸⁸ Avrupa'ya geçmek isterken, diğer yandan da Hazar ülkesini zorlayarak Kuzey Karadeniz yolu ile de Avrupa'ya dinlerini yaymak istiyordu. Arapların her iki ülkeye yönelik taarruzları Bizans ve Hazar arasındaki ittifakı güçlendirmiştir. Arapların Akroniyon savaşında Bizanslılara yenilmelerini tarihçiler genelde Arapların Hazarlar ile yapmış oldukları savaşlardan yorgun çıkmalarına bağlamışlardır.¹¹⁸⁹ İslam orduları iki kez Hazar ülkesinin içine kadar gelmelerine karşın, Hazarların direnmeleri yüzünden daha ilerilere gidememişler ve bir süre sonra karşı saldırılarla karşılaştıkları için de geri çekilmek zorunda kalmışlardı.

Hazar Kağanlığı'nın önemli bir özelliği ülkede tam anlamıyla dini bir hoşgörüsünün hüküm sürmesiydi. Hazar halkının büyük kısmı doğal olarak Şamanlık dinine mensup olup, eski Türk dinini devam ettirmişlerdi. Fakat üst tabaka, kağan, beyler ve saray erkânı Yahudi dinindeydiler. Hazar ülkesinde İslamiyet'in de yaygın olduğu görülmektedir. Özellikle tüccar kesiminin müslüman olduğu bilinmektedir. İslam dininin Hazar ülkesinde müslüman tüccarlar sayesinde yayıldığı tahmin edilmektedir. Hıristiyanlar da az sayıda değillerdir. Hazar kağanlığı'nın tarihinde Hazar üst tabakası, yani kağan ve etrafındakilerin Yahudiliği kabul etmiş olması dikkat çekicidir. Bunun alt yapısında Bizans ülkesinde Yahudilere karşı yapılan baskılar sonucunda zengin Yahudi sermayesini Hazar ülkesine çekmek amacıyla Hazarlar'ın üst tabakasının Museviliği kabul ettikleri ve bunları yaparken de siyasi düşünceyle hareket etmiş oldukları kesindir.¹¹⁹⁰

Komşuları olan Bizans'ın Hıristiyanlığı ve diğer büyük komşusu Abbasiler'in Müslümanlığı karşısında, Hazar beylerinin, büyük dinlerden üçüncüsü olan Museviliği benimsemekle, Bizans ve Abbasiler'in siyasi nüfuzlarından uzak kalacaklarını düşünmüş olmaları da mümkün gözükmektedir. Aynı Hazarlar gibi, Bulgarlar da komşusu Ruslar'ın

¹¹⁸⁷ Ahmet Taşağıl: agm, s. 119

¹¹⁸⁸ Fernand Grenard: "Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü" (çev-Orhan Yüksel) s. 24vd, İstanbul – 1992

¹¹⁸⁹ Kevin Alan Brook: "Hazar-Bizans İlişkileri" (çev-Zülfiye Veliyeva), Türkler C I. s. 475

¹¹⁹⁰ İklil Kurban: "Yaşlı Tarihin Yankısı" s. 40, İstanbul – 1998

nüfuzundan uzak kalıp, bağımsız yaşamak için, Müslümanlığı kendiliğinden siyasi amaç gereği kabul etmişlerdir.¹¹⁹¹ Araplar zaten Bulgarlara uzaktı ve iç işlerine karışmaları imkanı yoktu. Fakat müslüman olmakla beraber Ruslara karşı bir müttefik elde etmekle beraber güçlü bir dayanak elde etmiş oluyorlardı. Bulgarlar Hıristiyanlığa karşı bir dinde oldukları için Korkunç İvan tarafından acımasız bir şekilde cezalandırıldıkları bilinen olaylardan bir tanesidir. Hazarların museviliği seçmekteki amaçlarından bir tanesi de Doğu Avrupa ve Rusya'da yoğun olarak yaşamakta olan ve doğu batı ticaretinde önemli bir faaliyete sahip Yahudilerin ticari faaliyetlerini ve sermayelerini Hazar ülkesine çekme amacı da güdülmüş olabilir.

718 yılında İstanbul'u kuşatan Araplara karşı Bizanslılar Hazar ülkesinde yardım talebinde bulunmuşlardır.¹¹⁹² Hazarların Müslüman Araplara karşı Hıristiyan Bizans'ın tarafını tuttuğu görülmektedir. Bizans'ın yardımına koşan Hazarlar bu hareketlerinden dolayı Arapların hincını üzerlerine çekmiş oldular. Bu olaydan sonra Arap-Hazar düşmanlığı hiç eksilmemiştir. Bununla beraber Hıristiyan Bizans ile Müslüman Araplar'ın Museviler'e karşı yapmış oldukları baskıları, Hazar kağanları karşılıksız bırakmamışlar ve bir ara İtil'deki bir caminin minaresini yıktırarak imamını öldürerek diplomatik bazı krizlere neden olmuşlardır.¹¹⁹³ Bu olayın neticesinde Seyid İbn Emir el-Haraşi, Maslama ve Mervan bin Muhammed adlı Arap komutanlarının başında bulunduğu Arap orduları 8. yüzyılın başlarında Hazarlar'a karşı bütün şiddetiyle saldırıya geçerler. Hazar kağanını Müslüman olmaya zorlarlar.¹¹⁹⁴ Fakat, Arap yayılmacılığına karşı direnen Hazarlar, İslam'ı kabul etmemekle beraber, Doğu Avrupa'yı bu Arap yayılmacılığından korumaya çalışmışlardır. Bizanslıların kendileri gibi Hıristiyan olan Ruslar ile birleşerek, Araplara karşı güvenilir müttefikleri olan Musevi Hazarlar'a saldırmasının din farkından ve ekonomik sebeplerden kaynaklandığı görülmektedir. Rusların güney ticaret yolları üzerinde bulunan Hazarlara karşı dini açıdan doğal müttefikleri olan Bizanslıları Hazarlara karşı kendi yanlarına alabilmişlerdir.

4.3.6. Türklerin Araplarla Maveraünnehir Komşulukları

Halife Ömer, emrindeki bir avuç Müslüman orduyla 641'de Suriye ve Mısır'ı ele geçirerek Doğu Roma imparatorluğunun Ortadoğu'daki kanatlarını kırmış oluyordu. 645'de Büyük Sasani İmparatorluğunu yıkarak yeni kurulan Arap İslam devletinin sınırlarını Ceyhun kenarına ulaştırarak Türklerle temasa geçti. Ancak bu devrede İslâm'ın merkezinde Halife Ömer'in ölümü ve akabinde yerine geçen Halife Osman'ın şehit edilmeleri ile sonraki yıllarda Hz Ali döneminde başlayan iç karışıklıklar nedeniyle Ceyhun nehrinin iki ülke arasında sınır olduğu bu iki yeni

¹¹⁹¹ Erol Güngör: "Tarihte Türkler" s. 63, İstanbul 1996

¹¹⁹² İklil Kurban: "Yaşlı Tarihin Yankısı" s. 41, İstanbul – 1998

¹¹⁹³ İklil Kurban: age, s. 42

¹¹⁹⁴ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" TDVİA C. 17, s. 119

komşu medeniyet arasındaki ilişkiler 8. yüzyılın başlarına kadar, Türklerle Müslümanların ilişkilerini bir sınır komşuluğundan ileri götürmedi. 670 yılında Arapların bölgeye tazyiki üzerine Göktürkler Buhara ve Semerkant'ı Araplara karşı savunmak üzere bölgeye akın etmişlerdir.¹¹⁹⁵ Narşahi Arapların 673 yılında Buhara'ya akınları sırasında Buhara gibi diğer Maverâünnehir şehirlerinin “budun” adı verilen Türk valiler tarafından yönetildiğini söylemektedir.¹¹⁹⁶ Buhara budununun Araplar tarafından öldürülmesi üzerine yerine Kabac Hatun'un geçtiği ve bu Türk kadınının Buhara'yı 706 yılına kadar yönettiği söylenmektedir.¹¹⁹⁷ Kuteybe'nin Maverâünnehir üzerine yürüdüğü zaman önündeki en büyük engellerden birisinin Belh'te ikamet eden Toharistan hâkimi Nizek (Tirek) Tarhan olduğu da bilinmektedir.¹¹⁹⁸ 721 yılında ise Soğdiyana bölgesinin ekonomik zenginliği karşısında buraları ele geçirmek için Çinli Tang ve Türgişler ile savaflara girişen Araplar 722 yılında Semerkant merkezli Soğd toprakları ile birlikte Maverâünnehir'in büyük bir bölümünü ele geçirmiş oluyordular.¹¹⁹⁹ Sasani sahasını hızla geçen Araplar Maverâünnehir'de 740 yılına kadar tam bir duraklama dönemi yaşamışlar, Türk nüfusunu İslamlaştırmak suretiyle etkinlik alanlarının yayılabileceğini fark eden Emevi hükümdarlarından II. Ömer ile Hişam bölgede Türkler arasında İslam dinini yayabilecek bazı meşhur Türk büyüklerini devreye sokturmuşlardır. İslam'ı Türkler arasında çok ustaca yayan Ebu Sayda'nın bu Türklerden birisi olduğu belirtilmektedir.¹²⁰⁰

Bunun yanında bazı kaynaklar Muâviye döneminde Ubeydullah bin Ziyâd'ın 673 yılında Aşağı Türkistan'a saldırdığını, Müslüman olan Türkleri Kûfe'ye yerleştirdiği belirtilmektedir.¹²⁰¹ Daha sonra Emevîler tarafından, İslâm İmparatorluğunun bütün doğu bölgelerini içine alan Irak genel valiliğine Haccâc'ın getirilmesi ve bunun da Horasan'a 705 yılında ordu komutanı olarak devrin sayılı kumandanlarından olan Kuteybe bin Müslim'i tayin etmesi iki yeni komşu arasındaki savafları birdenbire alevlendirmiştir. Kuteybe Maverâünnehir'in tamamını ele geçirerek Semerkant ve Buhara gibi önemli merkezleri Türklerin elinden almaya muvaffak olmuştur.¹²⁰² Müslümanlar, kısa zamanda Mâverâünnehir'e hâkim olduktan sonra Talas'a kadar akınlarda bulundular. Ancak, Türgiş Kağanı Sulu Han idaresindeki Türkler, 720 yılından itibaren cephelerdeki hâkimiyeti ele alarak, Emevî ordularını bozguna uğrattılar.¹²⁰³ Böylece Emevîler döneminde, Türkler karşısında başlangıçta başarıyla sürdürülen mücadeleler, sonuçta

¹¹⁹⁵ Boris Marşak: “Türkler ve Soğdlular” (çev-Alesker Aleskerov) *Türkler C. II*, s.175

¹¹⁹⁶ Gaybullah Babayar: “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi” *Türkler C.II*, s.113

¹¹⁹⁷ Heyet: “Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi” (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II. s, 383, İstanbul – 1992

¹¹⁹⁸ Heyet: age, C. II. s, 383(aynı yer)

¹¹⁹⁹ Boris Marşak: agm, s.172

¹²⁰⁰ Arnold: “İntişar-ı İslam Tarihi” (çev-Hasan Gündüzler) s. 304, Akçağ Yay:09

¹²⁰¹ Zekeriya Kitapçı: “Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler” s. 83, Konya – 1989

¹²⁰² Yılmaz Öztuna: “Büyük Türkiye Tarihi” C.I, s. 88, İstanbul-1977

¹²⁰³ Erol Güngör: “Tarihte Türkler” s. 68, İstanbul 1996

başarısızlıkla son buldu. Ancak bu mücadeleler, Türklerin İslâmiyet'i yakından tanımalarına ve tetkik etmelerine zemin hazırlaması ile beraber Türkler arasında İslamiyet yayılmaya başlandı.

Eski Türklerin sahip oldukları Göktanrı inancından dolayı; bu dinin içinde barındırmış olduğu semavi dinlere ait birçok olgu onların ilahi dinlere olan temayülünü arttırmıştır.¹²⁰⁴ Nesturi Hıristiyanlığının Maveraünnehir'e yerleşmesi ile beraber kısa zamanda semavi olan bu din Türkler arasında oldukça revaç bulmuş; Hıristiyanlık kısa zamanda bu bölgede Türkler arasında yayılmıştı.¹²⁰⁵ Daha önce de belirttiğimiz gibi Hüsrev Perviz zamanında yapılan bir savaşta elde edilen Türk esirlerin birçoğunun Hıristiyan Türklerden oluştuğunu görmüştük. Nitekim İslam'ın Orta Asya'ya ulaşmasından sonra semavi dinlere olan temayüllerinden dolayı Türklerin İslam dinini çok çabuk benimsediğini görmekteyiz. Türklerin inanç ve yaşayışlarının İslâm'a çok yakın olmasının bunda rolü azımsanacak kadar az değildir. Tek bir yaratıcıya iman, âhirete ve ruhun ölmezliğine inanma ve yaratıcıya kurban sunma gibi temel inanışlar Göktanrı dininde olduğu gibi İslâm'da da vardı. Zina, hırsızlık, gasp, adam öldürme, yalancılık ve koğuculuk gibi kötü huylar, İslâm dininde de şiddetle men ediliyordu. Nihayet, İslâmiyet'teki cihat emri, Türkün Alplik ve fetih görüşüne uygun düşüyordu. Bu gibi sebeplerle öncelikle Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Oğuzlar¹²⁰⁶ ve Karluklar arasında İslâmiyet yayılmaya başladı.¹²⁰⁷ Türklerin İslâmiyet'i kabullerinin ikinci safhası da bu sırada gerçekleşmeye başladı. Daha kuzeyde ve batıda yer alan Müslüman olmayan Türkler, özellikle Türkistan'la ticarî faaliyetleri sırasında, kendi dillerini konuşan ırkdaşlarının dinine daha çabuk ve kolay bir şekilde girdiler.

Göktürklerin 630 yılından sonra bir imparatorluk olarak çöküşlerinden sonra 680 yılında Kutluk Kağan önderliğinde tekrar tarih sahnesine çıktılar. 630 ve 680 yılları arasındaki fetret döneminde asli hüviyetlerini muhafaza etmeleri sebebiyle kendi varlıklarını, dillerini, geleneklerini, dini yapılarını ve kavmi özelliklerini muhafaza etmeleri bakımından Çinlilere baş kaldırarak tekrar Ötüken merkezli devletlerini bir daha kurabilmişlerdir. Yeni kurulan İkinci Göktürk devletinin sınırları Mançurya'dan Seyhun ırmağına kadar uzanmaktaydı. Göktürkler devletlerini kurduktan sonra yüzyılın başlarında batı yönünde ellerinde bulunan topraklarını ele geçirmek istediler. Fakat buradaki Arap varlığından dolayı Seyhun ırmağını geçemediler. Sasaniler dönemi İran'ı ile aralarındaki doğal sınır olan Ceyhun'un yerini artık daha doğudaki Seyhun nehri almış oluyordu.¹²⁰⁸

¹²⁰⁴ Osman Turan: "Selçuklular ve İslamiyet" s. 3vd, İstanbul – 1999

¹²⁰⁵ Ünver Günay-Harun Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" s. 199vd, İstanbul – 2003

¹²⁰⁶ Ünver Günay-Harun Güngör: age, s. 200

¹²⁰⁷ Erol Güngör: "Tarihte Türkler" s. 64, İstanbul 1996

¹²⁰⁸ Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran" s. 559, (TDV, İSAM DBno:42038-1)

İkinci Göktürk devletinin batıdaki komşularını artık Araplar oluşturmaktaydılar. Göktürklerin doğudaki komşuları ise her zaman ki gibi Çinlilerdi. Göktürkler ülkelerinin sınırlarını yine Altaylar ve Horasan yönünde yaymak istiyorlardı. Bu nedenle Kapgan Kağan döneminde Altaylar ve Maveräünnehir yönünde yapılan akınlar neticesinde Göktürkler Altaylar ve Seyhun'a kadar ulaşabilmişlerdir. Burada Arapların etkili mukavemetleri sonucunda Göktürkler Seyhun'u geçemediler. Bu dönemde Araplar ve Çinlilerin tazyiklerine maruz kalan Göktürkler her iki komşularına karşı ülkelerini korumanın mücadelesini verdiler. Göktürkler Kuteybe bin Müslim'in Seyhun civarındaki fütuhat hareketlerinin sonucunda bu bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. II. Göktürk imparatorluğunu yıkılmasından sonra onların toprakları üzerinde ortaya çıkan birçok Türk boyundan birisi olan Türğişler daha sonra Göktürklerin yerini alarak Araplara karşı daha sert bir politika izlemeye başladılar ve Arapları Orta Asya'da durdurmasını başarabildiler.¹²⁰⁹ Bu dönemdeki Emevilerin yayılcı ve ırkçı tutumları ile aynı Türğişlerin bünyesinde toplanmış Araplarla aynı dini paylaşmayan Türk boylarının bağımsızlıklarını elden bırakmama mücadelesi yaklaşan Arap tehlikesine karşı Türğişlerin daha da sertleşmesine neden olmuşlardır.

4.4. Sasani ve Göktürklerden Boşalan Topraklar Üzerinde Çin-Türk-Arap Savaşları

Sasanilerin Araplar tarafından yıkılması ve Sasanilerden önce Batı Göktürk kağanlığının yıkılması üzerine zengin Maveräünnehir ve Soğd ülkeleri savunmasız kalmakla birlikte 659 yılında Çinli Tang sülalesinin işgaline uğradılar.¹²¹⁰ Bundan böyle 675 yılına kadar buradaki varlıklarını devam ettiren Çinliler Soğd tüccarların faaliyetlerini kontrolleri altına aldılar. Çinliler Soğd paralarına bile kendi modellerini vererek bu sikkeleri merkezinde kare bir delik bulunan ve üzeri Çince yazılı sikkelere çevirerek ekonomik faaliyetlerini Soğdlular aracılığıyla devam ettirdiler.¹²¹¹ Böylece Maveräünnehir'deki Türk doğudan Çin tehlikesi ve batıdan gelmekte olan Arap tehlikesine karşı koymaya çalıştılar.¹²¹² Batı Göktürk ve Sasani imparatorluklarının birbiri ardınca yıkılmaları artık bu kavşak üzerindeki Soğd varlığının da tehlikeye girmesine neden olmuştur. Maveräünnehir, Soğdiyana ve Horasan topraklarının uzun süren savaşların odak noktası olması bölgenin ticari ehemmiyetinin azalmasına ve Soğd varlığının bu bölgeden doğuya doğru kaymasına neden olmuştur. Bundan böyle Batı Türkistan'ın Turan kısmı Arapların eline geçecek; Tiyanşan ve Altay'dan sonraki kısımlar ise Çin egemenliği altına gireceklerdir.¹²¹³ Daha önce de belirttiğimiz gibi Çinliler son Sasani hükümdarı Yezdicürd'ün çocuklarını ve kendisi ile beraber Çin ülkesine kaçan İranlıları uzun bir

¹²⁰⁹ Erol Güngör: "Tarihte Türkler" s. 66, İstanbul 1996

¹²¹⁰ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s.161

¹²¹¹ Matteo Comparetti: agm, s. 161 (aynı yer)

¹²¹² İsmail Hami Danişmend: "Türklük ve Müslümanlık" s. 41, İstanbul – 1959

¹²¹³ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 97, Ankara – 1971

süre kendilerini desteklemek suretiyle bu bölgedeki Türklerin de yardımıyla Araplarla savaştırmış fakat bu savaşlardan ciddi bir sonuç almamakla beraber sadece bölgedeki varlıklarını bir elli yıl uzatabilmişlerdir. Çinli Tanğların Maveraünnehir'deki hâkimiyeti 675 yılından sonra Arapların bölgeyi almalarından dolayı zayıflamaya başlamış ve 705 yılından sonra Soğdiyana dâhil bölge Arapların eline geçmiştir. Bundan böyle Çinliler buradan çekilerek bölgede Türkişlerin Araplarla Maveraünnehir ve Horasan toprakları için savaşmalarının önünü açmışlardır. Türkişler Araplara karşı yetersiz kalınca II. Göktürk kağanı Kül Tigin yardımı çağrıldı 712 yılında Araplara karşı büyük bir başarı kazanan II. Göktürk ordusu yinede Maveraünnehir üzerinde birçok önemli noktada Arap varlığını kıramadı. Arap-Göktürk savaşlarının üç temel amilinin olduğu söylenmektedir. Bunlardan en önemli etken Soğdların zengin şehirlerini ele geçirmek ve ipek yolu ticareti üzerinde hâkimiyet kurmak; ikincisi Yedisu'daki Soğd kolonilerine uzanmak; üçüncüsü ise bölgenin Araplar tarafından asimile edilmesini önlemektir.¹²¹⁴ II. Göktürk devletinin kendi iç sorunlarından dolayı Araplarla olan savaşlarına devam edememişler 720 yılından sonra Maveraünnehir için yapılan Arap-Türk savaşlarında etkinlik Türklerin başka bir kolu olan Türkişlerin eline geçmiştir.

Türklerin Araplarla olan savaşları sırasında henüz Müslüman olmadan önce 674 yılında Basra'ya savaş esiri ya da paralı asker olarak getirilen Türkler geldikleri yerlerde İslam mimari sanatında ilk yeniliklerin temellerini atmışlardır. Sarayların ve evlerin alçı süslemelerine eğri kesim tekniğini bu dönem savaşlarında esir olarak Arap topraklarına gelen Türklerin getirdiği söylenmektedir. Ayrıca yaş siva üzerine yapılan bezemeleri (güzel süsler) de İslam sanatına Türkler kazandırdığı belirtilmektedir. Türklerin bu konuda Çinlilerden etkilenmiş olduğu söylene bile Türklerin kendi sanat zevklerine uygun bezeme sanatını geliştirdikleri bilinmektedir. Araplarda olmayan bu uygulama, Türk bezeme sanatı olarak, bölgedeki asker Türkler aracılığıyla kullanılmaya başlandı. Türklerin ilk belirgin uygulamaları Basra bölgesinde yaptıkları Samarra ve Ebudülef Camilerinde görülmektedir. Basra bölgesine savaş esiri olarak gelen bu Türklerin bir kısmı Mısır'a göç ettikten sonra Türk asıllı Ahmet Bin Tolun Mısır'da devlet kurduğu bilinmekle beraber başkenti Kahire'de 877 yılında kendi adına bir cami yaptırarak Türk kültür sanatına uygun motifleri buranın mimarisine sokmuş oldular.

4.4.1. Hazarların Arapları Kafkaslarda Durdurmaları

Bir süre sonra Sasanilerin yıkılması üzerine bu bölgeye Arap orduları dayandılar. Halife Ömer, Süraka bin Amr komutasında bir orduyu Derbent'in ele geçirilmesi için tayin etti.¹²¹⁵ Derbent bu sırada Yezdicürd'ün astahbandlarından Şahrbaraz adındaki birisi buraya merzeban olarak tayin edilmişti. Yezdicürd'ün kaçmasından sonraki zamanlarda Şahrbaraz buradaki

¹²¹⁴ Boris Marşak: "Türkler ve Soğdlular" (çev-Alesker Aleskerov) *Türkler C. II*, s. 176

¹²¹⁵ Heyet: "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II, s. 87, İstanbul – 1992

merzebanlık görevini devam ettirerek Sasanilerin dağılmasını fırsat bilerek burayı ele geçirmek isteyen Hazar Türklerini şehre sokmamıştı. Şahrbaraz, Süraka komutasındaki Arap ordusunun üzerine gelmekte olduğunu duyunca onlarla savaşmanın bir anlamı olmadığına karar verdi ve Süraka ile anlaşma yoluna gitti.¹²¹⁶ Şarbaraz'ın, Süraka'ya; “biz iki düşman arasındayız. Bunlardan birisi Ruslar diğeri ise Hazarlardır bunların ikisi de Arapların düşmanıdır” dediği ve Araplara karşı Sasanilerin kadim düşmanı olan Hazar tehlikesinden haberdar ettiği rivayet edilmektedir.¹²¹⁷ Derbent halkının cizye vermesi şartıyla onlara aman verildi ve Derbent İslam topraklarına katılmış oldu. Derbent'in İslam topraklarına katılmış olmasıyla Araplar ve Hazarlar arasındaki komşuluk başlamış oluyordu. İslam ordusunun amacı Hazar başkenti Belencer'i ele geçirerek İdil havzasına ulaşmaktı.¹²¹⁸ Fakat bu Araplar için o kadar da kolay olmamıştır. Arapların Hazarlar ile büyük çapta savaşları ancak 643 yılında gerçekleşmiş ve bu savaşlar neticesinde Araplar o kadar da önemli bir sonuç elde edememişlerdir. Arapların Kafkaslar üzerine yapacakları seferler için bundan sonra Derbent bir üs halini alacaktır. Derbent'i tahkim eden Araplar burayı Hazarlara karşı savunmak için şehrin civarına mancınıklar yerleştirmişlerdir. Bundan dolayı Derbent ticari önemini kaybetmekle beraber bir askeri üs hüviyetine bürünmüştür.¹²¹⁹ Hazar üzerine en büyük Arap saldırısı yine Sasanileri yıkan Halife Ömer döneminde gerçekleşmiştir. 651 yılında Halife Ömer, Selman bin Rebia komutasında bir İslam ordusunu Hazar topraklarına sevk etmiş iki ordu arasındaki doğal sınırı teşkil eden Derbent'i aşan Araplar Hazar başkenti Belencer'e kadar ilerlemişler fakat burada Hazar orduları tarafından geri püskürtülmüşlerdir.¹²²⁰

Halife Ömer'in Süraka komutasında yollamış olduğu ordu kısa zamanda Tiflis, Kokan ve Alan derbentlerini ele geçirerek Hazar ülkesine açılan geçitlerin hepsine sahip oldular.¹²²¹ Araplar Hazarlara karşı savaş hazırlıklarına başlayarak Belencer üzerine yürüdüler. Hazarlar kendilerine yönelik Arap harekâtlarını başarıyla geri püskürttüler. Araplar Bizans'ı kuşattıklarında, Hazarlar da Bizans'ın dostu olarak Kafkasya'nın güneyine doğru inmeye başladılar.¹²²² Bunun üzerine Araplar yeni bir ordu toplayarak Hazarların üzerine yürüdüler ve Kafkasya'yı geçerek Hazar başkenti Belencer kentini ele geçirdiler. Araplar başkenti talan ettiler ve çok miktarda ganimeti ülkelerine götürdüler. Hazarlar bir süre sonra toparlandılar ve yeni bir ordu ile başkentlerini geri alarak Arapları ülkelerinden kovdular. Bu hızla güneye inen Hazar

¹²¹⁶ Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi” s. 251, İstanbul – 2003

¹²¹⁷ Taberi: “Tarih-i Taberi” (çev-M. Faruk Gürtenca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 491

¹²¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız: “İslamiyet ve Türkler” s. 31, İstanbul – 2000

¹²¹⁹ Heyet: “Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi” (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II. s. 389, İstanbul – 1992

¹²²⁰ İbrahim Kafesoğlu: “Türk Milli Kültürü” s. 159, Ankara – 1988; Aliyev Salih Muhammedoğlu: “Kafkasya” İA, C. 24, s. 158

¹²²¹ Taberi: age, C. III. s. 492

¹²²² Kevin Alan Brook: “Hazar-Bizans İlişkileri” (çev-Zülfiye Veliyeva), Türkler C I.s. 475

orduları Diyarbakır'a kadar indiler. Arapların Hazarlar karşısında Kafkaslardaki ilk ciddi yenilgileri Halife Osman döneminde olmuştur.¹²²³ Araplar Ermenilerin iç sorunlardan istifade ederek onların direnişlerini kırmış, İberyaya ve Gürcistan üzerinden Kafkasya'ya kadar ilerlemişlerdir. Bu ilerleyiş sırasında güçlerinin büyük bir kısmını tüketen Araplar burada Hazarlarla karşılaşmışlar ve onlardan güçlü bir darbe yemişlerdir.

Emeviler döneminde de ilk dönemler Arap istilası başarısızlıkla sonuçlanmış ve Sasani imparatorluğunu yıkan Arapların Kafkaslarda Hazarlar tarafından durdurulmaları hayretle karşılanmıştır.¹²²⁴ Arapların Hazar başkenti Belencer'i istila etmelerinden dolayı Hazarlar başkentlerini İdil havzasına nakletmişlerdir. Belencer istilasında Hazarlar Arap kumandan ile beraber dört bin tane askerini imha etmişlerdir. Hazarlar bu istilanın neticesinde İdil havzasına kaydıktan sonra yine Sasanilerden boşalan saha üzerindeki Ermenistan topraklarına girmişlerdir.¹²²⁵ Bundan sonra Araplara Kafkas kapılarını kapatan Hazarlar kuzeydeki düşmanları Magna Bulgarları ile uğraşarak onları ortadan kaldırmışlar ve sınırlarını Kafkasların güneyinden Dinyeper'e kadar uzatmışlardır. Hz. Ali dönemi iç karışıklıkları sırasında Hazarlar Sasanilerden boşalan Erran topraklarına girmişler ve burayı ele geçirmişlerdir. Hazarların Erran hâkimiyeti Muaviye dönemine kadar yaklaşık yarım asır devam etmiştir. Daha sonra Muaviye Mesleme komutasında bir orduyu 705 yılında Kafkaslar üzerine yollamış ve Derbent'i zapt etmişlerdir.¹²²⁶

Dolaylı olarak bugünkü Bulgaristan'ın kuruluşuna sebep olan Hazarlar, Avrupa ilişkilerinde daha önemli bir rol oynadıkları gibi güneydeki İslam dünyası ve Kafkasların kuzeyindeki Hıristiyan dünyası arasında tampon bölge haline girmekle beraber, Hazarlar İslamiyet'in kuzey Kafkaslardaki ilerleyişini durdurmuşlardır. Bunun sebebi VII. asrın sonları ile VIII. asrın başlarında gerçekleşen Arap-Hazar savaşları etkili olmuştur. Bu savaşların sonucunda, Kafkaslar ve dolayısı ile Derbent kenti Hazar ve Araplar arasında sınır oldu. Hazar Kağanlığı'nın önemli bir özelliği ülkede tam anlamıyla dini bir hoşgörüsünün hüküm sürmesiydi. Hazar halkının büyük kısmı doğal olarak Şamanlık dinine mensup olup, eski Türk dinini devam ettirmekteydiler. Genelde Hazarların Museviliği büyük bir olasılıkla siyasal amaçlarla kullanılmak amacıyla benimsedikleri söylenmektedir.¹²²⁷ Zaten saray yöneticileri tarafından kabul edilen üst tabaka hariç bu yeni din halkı hiçbir şekilde bağlamamıştı. Hazar ülkesinde İslamiyet'in de yaygın olduğu görülmekteydi. Özellikle tüccar kesiminin müslüman olduğu bilinmektedir. İslam dininin Hazar ülkesinde müslüman tüccarlar sayesinde yayıldığı

¹²²³ İsmail Hami Danişmend: "Türklük ve Müslümanlık" s. 40, İstanbul – 1959

¹²²⁴ İsmail Hami Danişmend: age, s. 41

¹²²⁵ Şerif Baştaş: "Sabir Türkleri" *Belleten XVII-XVIII*, s.59

¹²²⁶ Alexander Vasiliev: "Bizans İmparatorluğu Tarihi" I, s. 174, İstanbul – 1943

¹²²⁷ Jeau Paul Roux: "Türklerin Tarihi" s. 81, (çev-Galip Üstün-Milliyet Yayınları:74) Mart-1991

tahmin edilmektedir. Bunun yanında Hazar ülkesinde Hıristiyanların da varlığı azımsanacak sayıda değildi. Hazar kağanlığı'nın tarihinde Hazar üst tabakası, yani kağan ve etrafındakilerin Yahudiliği kabul etmiş olması dikkat çekicidir. Bunun arkasında Bizans ülkesinde Yahudilere karşı yapılan baskılar sonucunda ülkeden kaçan zengin Yahudi sermayesini Hazar ülkesine çekmek amacıyla Hazarlar'ın üst tabakasının Museviliği kabul ettikleri ve bunları yaparken de siyasi düşünceyle hareket etmiş oldukları belirtilmektedir.¹²²⁸ 919 ile 944 yılları arasında hüküm süren İmparator I. Romanos Lekapenos'un Yahudiler'e zulmetmesi, birçok Yahudi'nin Hazar ülkesine sığınmasına yol açmıştır. Bunun, orada önceden bulunan Yahudi topluluğunun gücünü artırmış olmasına sebep olduğu söylenmektedir. Özellikle Hazarlar bu Yahudi nüfusunu ülkelerine çekmek için yoğun çaba sarf etmişlerdir.¹²²⁹

Komşuları olan Bizans'ın Hıristiyanlığı ve diğer büyük komşusu Abbasilerin Müslümanlığı karşısında, Hazar beylerinin, büyük dinlerden üçüncüsü olan Museviliği benimsemekle, Bizans ve Abbasiler'in siyasi nüfuzlarından uzak kalacaklarını düşünmüş olmaları da mümkün gözükmektedir. Aynı Hazarlar gibi, Bulgarlar da komşusu Ruslar'ın nüfuzundan uzak kalıp, bağımsız yaşamak için, Müslümanlığı kendiliğinden siyasi amaç gereği kabul etmişlerdir. Araplar zaten Bulgarlara uzaktı ve iç işlerine karışmaları imkanı yoktu. Fakat müslüman olmakla beraber Ruslara karşı bir müttefik elde etmekle beraber güçlü bir dayanak elde etmiş oluyorlardı. Bulgarlar Hıristiyanlığa karşı bir dinde oldukları için Korkunç İvan tarafından acımasız bir şekilde cezalandırıldıkları bilinen olaylardan bir tanesidir. Hazarların museviliği seçmekteki amaçlarından bir tanesi de Doğu Avrupa ve Rusya'da yoğun olarak yaşamakta olan ve doğu batı ticaretinde önemli bir faaliyete sahip Yahudilerin ticari faaliyetlerini ve sermayelerini Hazar ülkesine çekme amacı da güdülmüş olabilir.

718 yılında İstanbul'u kuşatan Araplara karşı Bizanslılar Hazar ülkesinde yardım talebinde bulunmuşlardır.¹²³⁰ Hazarların Müslüman Araplara karşı Hıristiyan Bizans'ın tarafını tuttuğu görülmektedir.¹²³¹ Bizans'ın yardımına koşan Hazarlar bu hareketlerinden dolayı Arapların hıncını üzerlerine çekmiş oldular. Bu olaydan sonra Arap-Hazar düşmanlığı hiç eksilmemiştir. Hazarları yıpratmak amacıyla harekete geçen ve başlarında Cerrah bin Abdullah'ın bulunduğu Arap ordusu Bizans ve Bulgarların desteklediği Hazarlar karşısında ağır bir yenilgi aldı.¹²³² Bununla beraber Hıristiyan Bizans ile Müslüman Araplar'ın Museviler'e karşı yapmış oldukları baskıları, Hazar kağanları karşılıksız bırakmamışlar ve bir ara İtil'deki bir caminin minaresini

¹²²⁸ İklil Kurban: "Yaşlı Tarihin Yankısı" s. 40, İstanbul – 1998; Yumanadi -Kuleshov: "Hazarlar" (çev-Babür Turna) *Türkler* C. II, s. 466

¹²²⁹ Jeau Paul Roux: "Türklerin Tarihi" s. 82vd, (çev-Galip Üstün-Milliyet Yayınları:74) Mart-1991

¹²³⁰ İklil Kurban: age, s. 41

¹²³¹ Ahmet Taşağıl: "Hazarlar Maddesi" *TDVİA C. 17*, s. 117

¹²³² Heyet: "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II, s. 420, İstanbul – 1992

yıkılarak imamını öldürerek diplomatik bazı krizlere neden olmuşlardır.¹²³³ Bu olayın neticesinde Seyid İbn Emir el-Haraşi, Maslama ve Mervan bin Muhammed adlı Arap komutanlarının başında bulunduğu Arap orduları 8. yüzyılın başlarında Hazarlar'a karşı bütün şiddetiyle saldırıya geçerler. Hazar kağanını Müslüman olmaya zorlarlar. Kısa bir süre Hazarlar karşısında üstünlük elde eden Araplar bunu uzun süre devam ettiremediler.

Arapların başarısız hücumlarına karşılık Hazar hakanı 727 yılında karşı saldırıya geçerek Azerbaycan üzerine yürüdü fakat bir netice alamayarak geri çekildi.¹²³⁴ Araplar Hazarların tekrar saldırabileceklerini hesaplayarak Derbent'e güçlü bir garnizon yerleştirdiler. Cerrah bin Abdullah komutasındaki Arap ordusu 730 yılında Tisflis üzerinden Belencer önlerine kadar geldiler. Buradan Hazar başkenti Beyda'ya kadar ilerleyen Araplar şehrin bazı kısımlarını da ele geçirmeye muvaffak oldular. Fakat Cerrah kış şartlarından dolayı ordusunu Azerbaycan'a geri çekince bunu fırsat bilen Hazarlar ordularıyla Erdebile kadar ilerlediler.¹²³⁵ Burada Arap ordusu ile yaptıkları savaşı kazanarak komutan Cerrah da dahil Arapların çoğunu kılıçtan geçirdiler. Bunun üzerine 732 yılında Haraşi komutasında bir orduyla Ermenistan toprakları üzerine gönderilen ordu Hazarların elindeki şehirleri alarak Belencer'e kadar ilerledi. Hazarların karşı saldırıya geçeceğini haber alan Haraşi Derbent'e geri çekildi. Hazarlara karşı kazanılan en büyük Arap hareketi Mervan bin Muhammed'in el-Cezire, Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine atanmasından sonra gerçekleşmiştir.¹²³⁶ 737 yılında Araplar Hazarlara karşı üstün gelmeyi başardılar.¹²³⁷ 737 yılında iyi bir hazırlık döneminden sonra yüz bin kişilik bir orduyla Kûr nehrini geçen Mervan Kafkasları aşarak Hazar ülkesine girdi ve başkent Beyda'yı kuşattı. Şehri terketmek zorunda kalan Hazar kağanı İdil nehrinin kuzeyine çekilerek Hazar Tarhan adında bir komutanını kırk bin kişilik bir orduyla Arapların üzerine yolladı fakat büyük bir yenilgi aldı. Arapların müslüman olma teklifi ile ülkesine dönebilen kağan görünürde İslam dinine girmiş bulunmakla birlikte Beyda'ya geldi. Bu savaştan sonra Hazarların Arap topraklarına yönelik ciddi bir taaruzunun olmadığı söylenmektedir.

Sonuç olarak Arap yayılcılığına karşı direnen Hazarlar, İslam'ı kabul etmemekle beraber, Doğu Avrupa'yı bu Arap yayılcılığından korumaya çalışmışlardır. Bizanslıların kendileri gibi Hıristiyan olan Ruslar ile birleşerek, Araplara karşı güvenilir müttefikleri olan Musevi Hazarlar'a saldırmasının din farkından ve ekonomik sebeplerden kaynaklandığı görülmektedir. Rusların güney ticaret yolları üzerinde bulunan Hazarlara karşı dini açıdan doğal

¹²³³ İklil Kurban: İklil Kurban: "Yaşlı Tarihin Yankısı" s. 42, İstanbul – 1998

¹²³⁴ Heyet: "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II. s. 421, İstanbul – 1992

¹²³⁵ Heyet: age, C. II. s. 421(aynı yer)

¹²³⁶ Heyet: age, C. II. s. 422

¹²³⁷ Lazlo Rosan: "Tarihte Türklük" TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111, s. 114, Ankara – 1971

müttefikleri olan Bizanslıları Hazarlara karşı kendi yanlarına alabilmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak Araplar Hazarlar karşısında Kafkaslarada güçlü bir darbeye maruz kaldılar.¹²³⁸ 787 yılında Kafkaslar üzerinden Ermenistan'a inen Hazarların burada yüz bin kadar kişiyi esir aldıkları söylenmektedir. Bunun karşısında Araplar sadece Kafkas geçitlerini Hazarlara karşı tıkmakla yetinmişlerdir.

4.4.2. Türkler ve Arapların Horasan Savaşları ve Türklerin Arapları

Maveraünnehir'de Durdurmaları

Sasani imparatorluğunu yıkarak hızla doğuya doğru ilerleyen Arap orduları Türklerden ilk yenilgilerini 652 yılında Halife Osman döneminde almışlardır.¹²³⁹ Bu savaşta Türkler'den ağır bir yenilgi alan Arap ordusunun komutanı Abdurrahman bin Rebia savaş sırasında öldürülmüştür. Arapların almış oldukları bu yenilgi onların doğuda ilerleyişlerini büyük ölçüde yavaşlatmış ve Arapların bundan böyle Türklere karşı daha temkinli davranmalarına sebep olmuştur. Halife Ömer'in ordularına Ceyhun nehrini geçmemeleri yönündeki tavsiyesinden sonra yönünü güney ipek yoluna çeviren Arap orduları Sasanilerin doğu eyaletlerini (merzebanlık) oluşturan Sistan ve Kirman eyaletlerini ele geçirdiler.¹²⁴⁰ Daha sonra yönlerini Sasanilerin bağlısı durumunda bulunan ve Toharların yaşamış oldukları Mekran'a çevirdiler. Başlarında Turbil adında bir raca'nın bulunduğu Toharlar başlarında Abdullah bin İtab adında bir komutan bulunan Arap ordusu tarafından yenilince ülkesi Arapların eline geçmiş oldu.¹²⁴¹ Emeviler döneminin ilk yıllarında Horasan valisi Mühelleb bin Ebi Sofa'nın Orta Asya'ya yönelik birkaç saldırısı başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu saldırılar Türkler tarafından akamete uğratılmıştır.¹²⁴² Arap-Türk savaşlarının çok ciddi boyutlara ulaştığı ve yoğunluk kazandığı dönem ise Arapların Horasan valisi Kuteybe bin Müslim'in Horasan valiliği yaptığı 705–715 yılları arasındaki dönemdir. Kuteybe valiliğinin ikinci yılı olan 706'da ordusunda İranlı ve Müslüman Türk unsurların da bulunduğu bir orduyla Maveraünnehir'e yaptığı harekât büyük bir bozgunla sonuçlanmıştır.¹²⁴³ Kuteybe'nin dört ay Türk çemberi içinde kaldığı ve Haccac'ın kendisinden hiçbir haber alamadığı söylenmektedir.

Bu dönem Araplar ile mücadele halinde olan Türk boyu Türgişlerin, Batı Göktürklerin Onok boyunun Tolu kolunun bir kısmını teşkil ettikleri söylenmektedir.¹²⁴⁴ Çin kaynaklarında Göktürk kağanlığının batıdaki kalabalık boylarından biri olarak ilk defa 651 hadiseleri dolayısı ile Arap kaynaklarında zikredilen Türgiş (Tu-k'i-şi)'ler, İli nehri dolaylarında

¹²³⁸ İsmail Hami Danişmend: "Türklük ve Müslümanlık" İstanbul – 1959

¹²³⁹ İbn'ü-l Esir: "el-Kâmil fi't-Tarih" C. III, s. 50

¹²⁴⁰ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III. s. 500vd.

¹²⁴¹ Taberi: age, s. 508–509

¹²⁴² İsmail Hami Danişmend: "Türklük ve Müslümanlık" s. 41, İstanbul – 1959

¹²⁴³ Hamilton Gibb: "Orta Asya'da Arap Fütühatı" (çev-M. Hakkı) s. 26, İstanbul – 1930

¹²⁴⁴ Zekeriya Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 252, Konya – 1989

oturmaktaydılar.¹²⁴⁵ 581 ve 659 yılları arası Göktürk egemenliği altında kalan Türgişler Batı Göktürklerin yıkılışından sonra onların bıraktığı kültür ve medeniyetin mirasçısı olarak Göktürklerin boşaltmış olduğu sahayı Arap istilasına karşı elde tutmaya çalışmışlardır. Arapların Aşağı Türkistan'ı istilaları zamanında sınırları Seyhun nehrine kadar uzanmakla birlikte bu bölgede onlarla amansız savaflara girmişlerdir.¹²⁴⁶

VII. asrın sonlarına doğru, Türgiş yabgusu olan ve kendisine Baga Tarkan denen U-çe-le, bağlı bulunduğu Göktürk kağanı tarafından Türgiş boylarına yabgu olarak atanmıştı.¹²⁴⁷ Göktürk kağanının kötü davranışlarından faydalanan Baga Tarkan, Çor'ları ve Erkin'leri etrafına toplayarak kısa zamanda her birinin yedi bin savaşçısı bulunan 20 başbuğlu bir ordu kurmağa muvaffak oldu. Çu vadisinin kuzeybatı ucunda bulunan merkezini kuzeydoğuya nakletti. Turfan ve Kuça eyaletlerine kadar hâkimiyetini genişletti, bu gelişme karşısında ülkesini bırakıp Çin başkentine giden kağanın ayrılmasını fırsat bilen Baga Tarkan hemen bütün On-ok sahasını kendi idaresine aldı. Fakat iktidarının bu sağlam devrinde, Kapgan Kağan idaresinde haşmetli çağını yaşayan Doğu Göktürklerinin ilerleyişini durdurmak maksadı ile Kırgızlar ve Çin ile işbirliği yapması iyi netice vermedi. Göktürk aleyhtarı üçlü ittifakın üyesi olduğu için üzerine yürüyen Tonyukuk tarafından 698 yılında yapılan Bolçu savaşı ile mağlup oldu.¹²⁴⁸ Onok sahası Baga Tarkan'ın kontrolünde olarak Göktürk hakanlığına bağlandı. Onun ölümünden sonra yerine geçerek 706 yılında babası Baga'nın yerine kağan olan Soko Çin ile münasebet kurduğu için, bu defa Kül Tegin ve Bilge tarafından 711'de yine Bolçu yakınında hezimete uğratıldı ve ortadan kaldırıldı.

Soko ile kardeşi Çe-nu arasında ülkede hâkimiyet hususundaki mücadele ve Çe-nu'nun Kapgan Kagan'a sığınmasına dair Çin kaynaklarındaki haberlerde "Kara Türgiş" halkının itaate alındığı belirtilmektedir. Ülkenin Bars Beğ idaresine verildiği bu tarihte bir kısım Türgiş halkı da Seyhun nehrine doğru çekilmişlerdir. Göktürk mücadeleleri sırasında Türgişler 717 yılında Sulu adlı bir Kara-Türgiş çor'unu "kağan" seçtiler.¹²⁴⁹ Çin kaynakları da Göktürk uyruklarından mühim bir kısım topluluğun da Bilge Kağan'dan ayrılarak bu yeni Türgiş hakanının hizmetine girdiklerini ifade etmektedirler. Su-lu ülkenin başkenti, Talas'ın kuzeybatısında, Balasagun (Kuzuluş) şehri olmak üzere, uzunca süren hâkimiyeti zamanında Maverâünnehir'den doğuya doğru olan Arap ilerlemesini durdurmak suretiyle, Orta Asya halkının Araplaşmasını engelleyen ve üzerinde Türklerin tarihî hak sahibi bulunduğu Maverâünnehir'i yine Türklerin elinde tutmaya

¹²⁴⁵ Hüseyin Salman: "Türgişler" Türkler C I, s. 412

¹²⁴⁶ Hüseyin Salman: agm, s 412

¹²⁴⁷ Zekeriya Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 252, Konya – 1989

¹²⁴⁸ Hüseyin Salman: agm, s. 414

¹²⁴⁹ Hüseyin Salman: agm, s. 416

çalışan hükümdar olarak bilinmektedir.¹²⁵⁰ Henüz 714'de Kuteybe'nin, umumî karargâhını Merv'den, Şaş'a (Taşkent bölgesi) naklederek oradan kuzeye ve diğer taraftan, Kaşgar'a doğru İç Asya anayolu istikametinde akınlara girişmesi Emevî Devletinin niyetini açıkça ortaya koymaktaydı. Asıl niyetleri Türgişlerin Çin hâkimiyetinden çıkarmış oldukları Kuzey ipek yolu denetimini ele geçirmektir.¹²⁵¹ Bu yol Fergana ve Kaşgar arasında bulunmaktaydı ve buraya hâkim olabilmek için Çinliler ve Türgişler ile mücadele etmek gerekiyordu.¹²⁵² Türgişlerin Araplarla olan savaşları temelde onların dinlerini yayma politikalarına karşı değil de genellikle Arapların ekonomik ve siyasal anlamdaki istila hareketlerine karşı olmuştur. Bunun en bariz örneğini Türgişlerin İslam dinini seçen soydaşlarına karşı olan iyi niyetlerinden anlamak mümkündür.¹²⁵³

705 yılında Haccac tarafından Horasan'a vali olarak atanan Kuteybe buradaki Müslüman Arap, Türk ve İranlı unsurları kaynaştırmak suretiyle onların desteğini alarak Türk illerine harekât hazırlığı yapmaya başladı.¹²⁵⁴ Kendisinden önce Araplarla savaşan ve onlardan çok sayıda esir alan Türkistan hükümdarı Neyzek ile anlaşma yoluna gitti. Daha sonra Merv'den topladığı orduyla Türk yerel yabgularının elinde bir şehir olan Beykent üzerine yürüdü ve burayı ele geçirdi.¹²⁵⁵ Beykent'i ele geçiren Kuteybe yönünü Buhara'ya çevirdi. Fakat Fergana ve Soğd üzerinden gelen Göktürk orduları Araplara önemli miktarda zayıat verdirdiler. Kuteybe bundan böyle Buhara'yı ele geçirmek için Soğdlularla mücadeleye girişti. Kuteybe'nin amacı Buhara, Keş ve Nahşab'ı ele geçirmektir. Fakat 710 yılında bozguna uğrayan Kuteybe Buhara meliki Tarhun ile anlaşma yaparak tekrar Merv'e geri döndü.¹²⁵⁶ Daha sonra Semerkant üzerine sefere çıkan Kuteybe burasını ele geçirerek şehre Gurek adında bir Türk'ü yabgu olarak atadı.¹²⁵⁷ Maverâünnehir'in Buhara, Keş, Nahşab ve Semerkant gibi ünlü ticaret şehirlerini ele geçiren Kuteybe artık yönünü Şaş ile Fergana'ya çevirdi. Birkaç başarılı zaferden sonra yönünü Kaşgar'a çeviren Kuteybe Çinlilerle savaşmayı göze alamadı ve Merv'e geri döndü. Kuteybe'nin 715 yılında öldürülmesinden sonra bu ileri harekâta dikkati çeken duraklamanın Emevi hükümdarları tarafından hoş karşılanmadığı görülmektedir. Bu nedenle Horasan'a Maverâünnehir'in ele geçirilmesi için atamış oldukları valilerini sık sık değiştirmek zorunda kalmışlardır. Horasan'a atanan valilerin başarısızlığa uğramalarının sebeplerinden bir tanesi, bağımsızlık peşinde koşan yerel yabguların Araplarla işbirliği yapmayıp sık sık isyan etmeleri

¹²⁵⁰ Erol Güngör: "Tarihte Türkler" s. 65, İstanbul 1996

¹²⁵¹ Hüseyin Salman: "Türgişler" Türkler C.I, s. 416

¹²⁵² Heyet: "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (redaktör-Hasan Dursun Yıldız) C. II. s. 387, İstanbul – 1992

¹²⁵³ Zekeriya Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 255, Konya – 1989

¹²⁵⁴ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürtunca, Sağlık Yayınları-trhsz) C. IV. s. 235vd,

¹²⁵⁵ Taberi: age, s. 240

¹²⁵⁶ Taberi: age, s. 248vd

¹²⁵⁷ Taberi: age, s. 258vd

idi. Bu dönem Horasan'a atanan Arap valiler Horasan ve Maverâünnehir bölgesindeki Türk varlığını buradan silmeye çalıştılar ve bölgenin yerli halkına yönelik katliamlara giriştiler.¹²⁵⁸ Bununla birlikte Araplar Fergana ve Kaşgar'a kadar akınlar düzenledikleri halde şimdiye kadar hiç ele geçiremedikleri Hazar Denizi kıyısındaki Türklere ait önemli ticaret şehri olan Gürgan'ı ele geçirmeye çalışmışlardır. Bunun yanında Maverâünnehir'i ellerinde bulunduran ve başlarında Sulu Kağan'ın bulunduğu Türgiş topluluğunun şiddetli mukavemeti de dozunu iyice arttırmıştı.¹²⁵⁹ Büyük mücadelede, tabiatıyla bölgenin ve Seyhun ötesi Türk ülkelerinin, meşhur İç Asya kervan yolu üzerinde yer alması dolayısıyla, iktisadî ehemmiyeti de büyük rol oynuyordu. Halife Ömer bin Abdulaziz tarafından 718 yılında tayin edilen vali Cerrah bin Abdullah'ın Seyhun ötesinde giriştiği ilerleme teşebbüsüne karşılık Türgişler bu kumandanı durdurup muhasara ederek Arap kuvvetlerini geri atmışlardır.¹²⁶⁰ Bu yenilginin akabinde Emevîler, Maverâünnehir'deki Türk engelini kaldırmak için, Çin ile temaslar kurmağa çalışmışlardır. Bu maksatla şüphesiz Arap'ların müsaadesi ve teşviki ile gerek Maverâünnehir hükümdarlarından, gerek doğrudan doğruya Arap'lardan Çin'e heyetler gönderilmiş ise de hiç bir netice elde edilememiştir. Araplar, Çin ile temas kurmak amacıyla kendi bağlılarından Buhara hâkimi Tuğşad, Kümez hâkimi Marayana ve Çaganyan hükümdarını Arap'lara karşı yardım için Çin'e müracaatları sadece bir nezaket muamelesi ile savuşturulmuştu. Bunun sebebi Göktürk devletini akamete uğratan Çin'in 719 yıllarına denk gelen, ipek yolu üzerinde batıya doğru genişleme siyaseti ile Arapların yine aynı güzergâh üzerinde doğruya doğru genişleme siyaseti üzerine Araplar ve Türgişlerin birbirlerini yıpratmaları Çin'in daha çok işine yaramış olacaktı. Çin'in aradan çekilmesi üzerine doğu sınırlarında kendini güven altında hisseden Türgişler yönlerini bundan böyle tamamen batıya çevirdiler. Bu sırada Maverâünnehir'de Araplara karşı ortaya çıkan isyanlar Türgişlerin işini daha da kolaylaştırmıştı. Seyhun'u aşarak Maverâünnehir'e giren Türk ordusu kumandanı Kül-çor Semerkand yakınında ilk büyük başarıyı kazandı. 721 yılında başında Said bin Abdülaziz'in bulunduğu Arap kuvvetlerini Semerkant dolaylarında mağlup etti ve ordusunu çember içinde tuttu.¹²⁶¹ Bu savaşla birlikte Ceyhun nehrinin diğer tarafındaki bütün toprakları kaybeden Arapların Maverâünnehir'in berisinde on beş sene kadar savunma durumunda kalmalarına neden olacaktır.¹²⁶² Araplar bu valiyi alarak yerine 721 yılında el-Haraşî'yi vali olarak atadılar. Haraçi geldiği yerde müthiş bir sindirme faaliyetlerine başladı. Hocend bölgesinde Araplara karşı isyan eden Türkleri teslim olmağa zorlayarak hepsini

¹²⁵⁸ Zekeriyâ Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 256, Konya – 1989

¹²⁵⁹ Taberi: "Tarih-i Taberi" (çev-M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. IV. s. 305(Taberi'de Türgiş kağanının adı Sul şeklinde verilmiştir.)

¹²⁶⁰ Hüseyin Salman: "Türgişler" Türkler C I, s. 417

¹²⁶¹ İsmail Hami Danişmend: "Türklük ve Müslümanlık" s. 42, İstanbul – 1959

¹²⁶² Hamilton Gibb: "Orta Asya'da Arap Fütühatı" (çev-M. Hakkı) s. 55, İstanbul – 1930

öldürttü.¹²⁶³ Bu sindirme faaliyetlerinden sonra bölgedeki zengin tüccar varlığı Maverâünehir bölgesini terk ederek batıya Fergana bölgesine doğru kaymaya başladı ki bunların çoğu Müslüman olan Türkler'di. Arap vali Haraşi'nin bunları Fergana'ya takip ederek kılıçtan geçirmesi ve mallarına el koyması Arapların bölgeyi İslamlaştırmaktan ziyade zengin şehirlerini ve ticaret kaynaklarını ele geçirme amacı güttüklerini açık bir şekilde ortaya koymaktaydı.¹²⁶⁴ Bu olay Maverâünehir'in daha çok karışmasına yol açtığı için Halife Hişam valiyi azlederek, 724 yılında onun yerine Müslim b. Saîd'i vali olarak atadı.

Müslim bin Said, Seyhun'u geçerek Fergana'ya doğru harekete geçti. Türgiş kağanı Sulu Fergana'ya doğru ilerleyen Arap ordusuna karşı oğlu komutasında bir orduyu harekete geçirdi.¹²⁶⁵ Türgişlerle başa çıkamayacağını anlayan Araplar geri çekilmeye başladılar. İki hafta süren bu kovalamanın ardından geri çekildikleri bölgelerin yerli halkıyla çatışmak zorunda kalan Araplar çok sayıda zayıf verdiler. Sonunda Seyhun'u aşan Araplar Semerkant'a ulaştılar. 724 yılında yaşanan bu hezimet Seyhun civarından bütün Arapların atılmasına Maverâünehir ve Toharistan'ın Arapların elinden çıkmasına sebep olmuştur.¹²⁶⁶ Türgişlerin Maverâünehir hâkimiyetlerinden sonra Araplar 726 yılında Horasan'a Esed bin Abdullah Kasrî'yi vali olarak atadılar. Kasri ordusu ile Semerkant üzerinden Türgişlere doğru harekete geçti. Yeni vali Esed bin Abdullah al-Kasrî, Huttal'da Su-lu Kagan karşısında ağır bir yenilgi aldıktan sonra bu başarısızlığı nedeniyle görevinden alınması üzerine bütün Maverâünehir'de Arap iktidarı tehlikeye düşmeye başladı. Bundan böyle on beş sene boyunca Araplar Maverâünehir'de Türgişlere karşı savunma pozisyonunda kalacaklardır.¹²⁶⁷

724 yılında II. Göktürk prenslerinden Kültigin Soğdlular üzerine yapmış olduğu seferden sonra karşısına çıkan Araplarla savaşa tutuşmuştur. Sevre bin Ebu Bahr komutasındaki yirmi bin kişilik Arap ordusu Kültigin tarafından tamamen imha edilmiş ve Arap ordusunun komutanı Serve bin Ebu Bahr dâhil olmak üzere kurtulan olmamıştır. Taberi'nin anlattığına göre Horasan valisi Cündeb bin Abdurrahman, Serve komutasında yirmi bin kişilik bir orduyu Soğdak üzerine yürüten Göktürk ordusu üzerine yollamış fakat bu ordudan bir kişi bile geriye kalmamıştır.¹²⁶⁸ Arapların bu yenilgisi Kuteybe ile başlayan Arap ilerlemesini durdurmuş ve Talas savaşına kadar Maverâünehir bölgesinde savunma pozisyonunda kalmalarına sebep olmuştur. Bunun yanında Arapların Maverâünehir'de kazanmış oldukları zaferlerin birçoğunu Türklere yönelik olarak gösteren Arap tarihçilerinin bu bölgede yaşayan bütün kavimleri Türk olarak görmelerinden

¹²⁶³ Hüseyin Salman: agm, s. 417 (aynı yer)

¹²⁶⁴ Zekeriyâ Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 258, Konya – 1989

¹²⁶⁵ İbn'ü-l Esir: "el-Kâmil fi't-Tarih" C. III, s. 42

¹²⁶⁶ İsmail Hami Danişmend: "Türklük ve Müslümanlık" s. 43, İstanbul – 1959

¹²⁶⁷ Hüseyin Salman: agm, s. 417

¹²⁶⁸ İsmail Hami Danişmend: age, s. 43(aynı yer)

kaynaklanan yanlışlıkların etkisinin de olduğunu söyleyen batılı tarihçiler de bulunmaktadır.¹²⁶⁹ Halbuki Araplar Maverâünnehir bölgesinde Soğdaklar, Toharlar ve Çağanyanlarla da savaşmışlardır. Arapların bunlara yönelik kazanmış oldukları savaşların birçoğunu Türklere karşı kazanmış oldukları izlenimi Arap tarihçilerinin yanlışlıkla yapmış oldukları “Türk” genellemesinden dolayı kaynaklanmaktadır. Bundan çıkan tarihçiler Arapların Sasanileri tarih sahnesinden silmelerinden sonra Maverâünnehir’e yapmış oldukları akınlardan sonra hiçbir şekilde Türkleri itaatleri altına alamadıklarını ifade etmektedirler. Bu nedenle Barthold Farslılardan farklı olarak Türklerin İslam orduları tarafından itaat altına alınamadıklarını ve Türklerin Arap ilerleyişi karşısında Seyhun, Zarefşan ve Ceyhun mıntıkasında önemli bir kordon oluşturduklarını ifade etmektedir.¹²⁷⁰ Bunun yanında Roux da Türklerin İslam dinine girişlerini; kendilerine karşı hiçbir başarı kazanamayan Arapların onları fütihat yoluyla bu dine sokamadıklarını bunun Türklerin kendi istekleri ile gerçekleştiğini ifade etmektedir.

Bu yenilgilerin arkasındaki nedenlerden bir tanesi de Horasan civarında yayılmaya başlamış olan Şiilik hareketleri ve Şiilerin Emevilere karşı isyanlarının yanında, Abbasîlerin Emevi aleyhtarı propagandaları da Türgişlerin Maverâünnehir’deki başarılarına katkıda bulunmuştur.¹²⁷¹ Hakan Su-lu bu durumdan istifade ederek bölgedeki Emevi muhalifleri ile birlik kurarak 728 yılında Buhara’yı ele geçirdi. Bu isyan ve savaşlar Maverâünnehir bölgesinin ekonomik dinamizmini oluşturan Soğduların bölgeden göçmelerine neden olacaktı.¹²⁷² Maverâünnehir bölgesinde Arapların elinde kalan son şehir artık Semerkant’tı. Maverâünnehir’e atanan yeni vali Eşas bin Abdullah al-Sulamî, Beykent yakınlarında hakan tarafından muhasara edilerek Semerkand’a doğru çekilmeye zorladı. 729 yılında Arap ordusunu takip eden Türgiş kağanı ve Kül-çor idaresindeki kuvvetler tarafından Kemerce kalesinde iki ay müddetle kuşatıldı.¹²⁷³

Arapların bu başarısızlıkları Harzem bölgesinin de karışmasına sebep olmuştu. Su-lu Kağan’ın maksadı, Semerkand’daki Arap merkez ordugâhını düşürüp Maverâünnehir’i tamamen ele geçirmektir. Bu sebeple Semerkand’ı kuşatmağa hazırlandığı sırada, çarpışmaya cesaret edemeyen karargâh kumandanı Sevre bin Hurr, yeni tayin edilen vali Cüneyd bin Abdurrahman el-Murri’yi Merv’den yardıma çağırdı. Fakat geçiş yolu Türgişler tarafından kesilmişti. Mecburen dağ yollarına düşen vali Cüneyd dar geçitlerin birinde kağan tarafından sıkıştırıldı, yorgunluğa ilaveten susuz da kalan ordusu yer yer baskına uğruyordu. Nihayet 12 bin kişilik kuvvetinden 10 bininin telef olması karşılığında, Semerkand’a ulaşabildi. Durumdan haberdar edilen Halife

¹²⁶⁹ Hamilton Gibb: “Orta Asya’da Arap Fütühatı” (çev-M. Hakkı) s. 27, İstanbul – 1930

¹²⁷⁰ İsmail Hami Danişmend: “Türklük ve Müslümanlık” s. 44, İstanbul – 1959

¹²⁷¹ Osman Turan: “Selçuklular ve İslamiyet” s. 15vd, İstanbul – 1999

¹²⁷² Matteo Comparetti: “Soğdiyana Tarihine Giriş” (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 162

¹²⁷³ Hüseyin Salman: “Türgişler” Türkler C. I, s. 417

Hişam'ın emri ile Küfe ve Basra'dan 20 bin kişilik bir takviye gücü Semerkand'a gelirken, kış da yaklaşmakta olduğundan, daha fazla kalmak istemeyen hakan, Buhara'yı da tahliye ederek geri çekildi.

Cüneyd'in 734 başlarında ölümüyle zaten Arap nüfuz ve kudreti iyice kırılmış olan Horasan vilayetinde isyan bayrağı açan Abbasî taraftarı Haris bin Sureyc'in, Belh'i ve arkasından Horasan'ın merkezi Merv şehrini zapt etmesi üzerine Maverâünnehir'de durumu büsbütün karıştırdı. Yeni atanan valiler Haris'i Horasan'dan atmak için 737 yılına kadar uğraştılar. Bu mücadeleler neticesinde Haris sonunda Türgişlere iltica etmek zorunda kaldı.¹²⁷⁴ Sulu Kağan Maverâünnehir'e karşı yaptığı son seferinde hayli müttefik bulmuştu. Haris taraftarlarından başka, Sogd hükümdarı Gürek, Uşrusna hâkimi, Şaş hükümdarı ve Huttal hükümdarı Türgişlere arka çıkmışlardı. Kendileri Müslüman olduğu halde Türgişler ile ittifak kuran bölge hükümdarlarının bu tavrında kuşkusuz Emevilerin ırkçı ve Arap olmayan Müslümanları ikinci sınıf Müslüman olarak görmelerindeki anlayış yatmaktaydı. Kurulan bu güçlü ittifak neticesinde Kağan Belh'e doğru ilerleyerek Cuzcan'a girdi. Öncelikli olarak Toharistan'ı Araplara karşı ayaklandırarak mahallî bir destek sağlamayı faydalı görüyordu. Fakat vali Esed bin Abdullah el-Kasrî, kağanın ordusunu arkadan vurmaya başardı. 738 yılında Haristan savaşı ile Sulu Kağan Araplara karşı büyük bir yenilgi almış oluyordu. Bu savaşta Araplarla birleşen Cuzcan hükümdarının Su-lu Kağan'a ihanet ettiği de kaynaklarda belirtilmektedir.

Memleketine dönen Su-lu Kağan yenilginin ardından fırsat kollayan ve Türgişlerin Araplarla olan savaşlarından dolayı yorgun olduklarının hesabını yapan Çinlilerle uğraşmak zorunda kaldı. 717 ve 726 yılları arasında Çinlilere karşı savaşımlara girişen Su-lu Kağan Çin tehlikesini önledikten sonra tekrar yönünü batıya Maverâünnehir'e çevirdi. Fakat bu dönemde kendisinden büyük hizmetler gördüğü Baga Tarkan (Kül Çor) tarafından 738 yılında öldürüldü.¹²⁷⁵ Su-Lu Kağan'ın öldürülmesinden sonra Araplar ve Türgişler arasındaki savaşlar eski hızını kesmiş ve Arapların Maverâünnehir sahasında ilerlemeleri artmaya başlamıştır.¹²⁷⁶ Çinlilerin tahrikleri ile So-ko ile Çe-nu arasında başlayan savaşlar Türgişlerin 710 yılından itibaren Kara ve Sarı Türgiş olmak üzere iki teşkilat halinde bölünmelerine sebep olmuştu. Sarı Türgişler üstünlüklerini elde ettikten sonra başbuğları Baga Tarkan rakibi Kara Türgiş başbuğu Tumoçe'yi yenerek kendini kağan ilan etti. Bu arada, Çin'in On-ok'lar kağanı olarak tayin ettiği Aşina ailesinden Hin'in 739 yılında mağlup edilerek öldürmesi üzerine Çin bu defa Kara-Türgişleri desteklemeğe başladı. 742'deki Türgiş kağanı İlatmış Kutlug Bilge bir Kara-Türgiş başbuğu idi. 753'de kağan olan ve Uygur kağanı Moyunçor'un himayesine giren Tanrıda Bolmış

¹²⁷⁴ Hüseyin Salman: "Türgişler" *Türkler C I*, s. 417

¹²⁷⁵ Hüseyin Salman: *agm*, s. 417

¹²⁷⁶ Zekeriya Kitapçı: "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" s. 284, Konya – 1989

da bir Kara Türgiş idi. İki taraf arasında uzun süren mücadeleye Karluklar da karışmışlar böylece bu kavgalara karışan Oğuz kütlelerinin batıya, Seyhun nehrine doğru kaymalarına neden olmuştur.

750 yıllarına kadar Sasani ve Göktürklerden boşalan saha üzerinde bu bölgeleri Türk hâkimiyeti altında tutmaya çalışan Türgişler kağanları Su-lu'nun ölümünden sonra dağılma sürecine girmişler ve bu tarihten sonra Arapların Maverâünnehir'de ilerleyişleri hız kazanmıştır. Bundan böyle Maverâünnehir, Fergana, Toharistan üzerindeki ipek yolu denetimi mücadelesinde Araplar ve Çinliler baş başa kalmış oluyorlardı. Arapların Fergana yönünde ilerlemeleri Çinlilerle Talas Savaşının meydana gelmesine sebep olacak ve bu savaşta Türkler Araplara yardımcı olacaktırlar.¹²⁷⁷ Bu olaylar neticesinde iyice zayıflayan Türgiş kağanlığına karşı gittikçe kuvvetlerini arttıran Karluklar, Türgiş boyları arasında Tolu ve Nuçipi'lere karşı üstünlük kazanarak Çu vadisi merkez olmak üzere kendi hâkimiyetlerini kurdular. Türgişlerin zayıf oldukları bu dönemde bölgede Müslüman olan Türklerin varlığı artmış ve Araplar Talas savaşında Müslüman Türklerden almış oldukları yardımlar sonucunda Çinlileri Orta Asya'da mağlup ederek Sasanilerin yıkılmış olduğu 642 yılının üzerinden geçen bir asır sonunda Sasani ve Batı Göktürklerin mirası olan toprakları tamamen ele geçirmişlerdir.¹²⁷⁸

¹²⁷⁷ Hüseyin Salman: "Türgişler" Türkler C. I, s. 418

¹²⁷⁸ Matteo Comparetti: "Soğdiyana Tarihine Giriş" (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II, s. 162

SONUÇ

Sasaniler dönemi erken ortaçağında Türk-Fars ilişkilerine konu olan çok önemli olayların gerçekleşmiş olduğunu görmekteyiz. Bunlardan bir tanesinin Akhunlar döneminde Sasani hükümdarı Piruz'un Akhun hükümdarı Aksungur ile yapmış olduğu Horasan savaşı olduğunu söyleyebiliriz. II. Şapur'un Bizans ile yapmış olduğu Odessa savaşında olduğu gibi imparator Valeriyen ile yaşamış olduğu serüvenin benzeri bu defa Sasani hükümdarı Piruz ile Akhun hükümdarı Aksungur arasında gerçekleşmiş fakat bu defa mağlup olan Sasaniler olmuştur. Bu savaş önemli kılan sebeplerden birisi Akhunların Horasan zaferi ile yüz yıla yakın bir süre Sasani iç işlerinde müdahil devlet olarak rol alması, Sasani hükümdarlarını belirleyecek kadar Sasani iç işlerine karışabilmesi. Sasani tahtının garantörü sıfatıyla Sasaniler ile birlikte Bizans'a karşı savaşacak kadar Sasani dış siyasetinde etkin hale gelmeleridir. Bu savaşa Bizans imparatoru Zenon, başlarında Eusibios adında bir müşavirinin bulunduğu bir heyeti gözlemci olarak göndermiştir. Sasaniler ve doğu komşuları Akhunlar arasındaki bu savaş Bizanslılar yakından takip etmişlerdir. Aksungur Sasanilerle yapmış olduğu bu savaşta Bizans heyetine bir zarar gelmemesi için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Savaşın ardından Aksungur Bizans heyetini ülkelerine törenle yollamış ve Bizanslılar yarı göçebe olarak adlandırdıkları bu insanlardan görmüş oldukları tavır karşısında şaşırılmışlardır. I. Şapur döneminde Bizans ordusunu yenerek imparator Valeriyen'i esir olarak alan Sasanilere karşı Akhunların kazanmış oldukları bu zafer Bizanslı hayretler içerisinde bırakmış ve bundan sonra Akhunların atmış oldukları adımları yakından takip etmelerine neden olmuştur.

Türk-Fars ilişkilerine konu olan önemli olaylardan bir tanesi de Göktürkler döneminde Batı Göktürk hükümdarı İstemi Kağan'ın Sasani ve Bizans ile girmiş olduğu diplomatik faaliyetlerdir. Göktürk hükümdarı İstemi Kağan Sasani imparatoru Hüsrev Anuşirvan'a başlarında Soğd ileri gelenlerinden birisi olan Maniah adında birisinin bulunduğu bir heyeti yollamak suretiyle Göktürk ülkesinde işlenen ipekli dokuma mamullerinin Sasani topraklarında satılmasını amaçlamıştır. Fakat Göktürk ipeği ve ipekli dokumalarının Sasani ipek sanayisini olumsuz etkileyebileceği düşüncesiyle Sasani hükümdarı Anuşirvan Soğdlu tüccarların Göktürkler lehine ülkesi topraklarında casusluk faaliyetleri yaptığı gerekçesiyle onları ülkelerinden kovmuştur. Anuşirvan'ın İstemi Kağan'ın yollamış olduğu ikinci bir heyetin üyelerini bir komplo ile ortadan kaldırmasının ardından İstemi Kağan bu defa Sasanilere karşı Bizans kartını oynamaya başlamış ve yine başlarında Soğdlu Maniah'ın bulunduğu elçilerini Bizans ülkesine yollamıştır. Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın kendi ülkesi üzerinden doğu-batı istikameti yönünde yapılan ticaret yolunu Bizans ve Göktürk aleyhine kapatması üzerine Sasanilere karşı Bizans ile bir ittifak kurmak ve ticaret yolları üzerinde Sasani faktörünü devre

dışı bırakacak yeni bir ticaret yolu üzerinde anlaşmaya varmak amacıyla İstemi Kağan İskit alfabesi ile yazılmış olan bir mektubu Soğd heyeti ile birlikte Bizans'a yollamıştı. Ayrıca İstemi Kağan, Bizans imparatoru Jüstinyanus'tan Göktürk ipeği ile ipekli dokumalarının kendi ülkelerinde satışına izin verilmesi ve İstanbul'da bir Türk pazarının açılmasını da ittifak şartı olarak imparatorun kabul etmesini istiyordu. Jüstinyanus tarihte bir ilk olarak Orta Asya'dan İstanbul'a yapılan bu diplomatik faaliyet karşısında şaşırmış ve oldukça memnun kalmıştır. İmparator İstemi Kağanın şartlarını kabul etmekle birlikte kafasını daha çok meşgul eden Akhunların akibetini özellikle Soğdlu heyetten sormuş ve onların Akhunlarla ilgili vermiş olduğu izahı ilgiyle dinlemiştir.

Sasanilere karşı Göktürk ve Bizans imparatorlukları arasındaki bu ittifak kısmen ürünlerini vermiş ve bu ittifak sonucunda 571 yılında başlayan Sasani-Bizans savaşları İstemi Kağan'ın önemli diplomatik başarısı olarak tarihe kaydını düşmüştür. Bunun yanında İstanbul'da Mitaton adıyla bir Göktürk pazarı kurulmuş ve en önemlisi ise Hazar Denizinin kuzeyi ipek yollarının bir kolu olarak ortaya çıkmıştır. Sasanilere karşı Avrupa'dan başlayarak Çin'e uzanan doğu-batı güzergâhını Karadeniz, Kafkaslar ve Hazar Denizinin kuzeyinden geçirmek suretiyle anlamışlar ve bu bölgelerin zamanla inkişafının önünü açmışlardır. Hazar'ın kuzeyinin kuzey ipek yolunu teşkil edecek şekilde doğu-batı ticaretinin önemli kollarından birisi halini alması üzerine Aral Gölünün kıyısında önemli ticaret şehirleri oluşmuş batıdan ve doğudan gelen tüccarların alışveriş yaptıkları uluslar arası bir bölge haline gelmiştir ki 620 yılında Çinli seyyah Hsüen-tsang bu şehirlerden bir tanesi olan ve Göktürk hükümdarı Tung Yabgu'nun başkenti Suyab'ı ziyaret etmiş ve hayretler içerisinde kalmıştır.

Türk-Fars ilişkilerine konu olan önemli olaylardan bir diğeri ise Avarlar ve Sasaniler arasında Bizans'a karşı kurulan ittifaktır. Bizans'ı tarih sahnesinden silmenin eşiğine getiren bu ittifaktan Bizans Ayasofya rahiplerinin kendi tabirleriyle Allah'ın yardımıyla kurtulabilmişlerdir. Avar kağanı Beyan ile Sasani hükümdarı II. Perviz arasında meydana gelen bu ittifak sonucunda 616 ve 626 yıllarında iki defa Bizans başkenti İstanbul, Avar ve Sasaniler tarafından kuşatılmıştır. Buna karşılık Bizans hükümdarı Herakliyos Göktürklerin batı kollarını teşkil eden Hazar Türklerine sığınmak suretiyle ikiyüz yıl sürecek bir Bizans-Hazar dostluğunun temelini atmıştır. Avar ve Sasani tehlikesine karşı Hazar Türklerine yanaşan Herakliyos bundan böyle Sasaniler ve onların yıkılmasından sonra Araplara karşı sürekli birlikte hareket ederek uzunca bir dönem devam edecek bir ittifakın önünü açmışlardır. Batıda Çatalca'ya, İstanbul surlarlarına merdiven atan Avarlara karşılık; Üsküdar'a kadar gelerek Boğaz'ın karşı tarafına gemileriyle demir atan Sasani ordusunun bir fırtına ile gemilerinin sürüklenerek imha olması ve Avarların iki

ay gibi bir kuşatmadan sonra yıpranmış bir şekilde kuşatmayı kaldırmaları üzerine bu defa taarruz sırası Bizans-Hazar ittifakına geçmiştir.

Türk-Fars ilişkilerinin en önemli konusu ise Sasanilerin yıkılış sürecinde gerçekleşmiştir. Sasanilerin Göktürk ve Hazarlarla yapmış oldukları savaşlardan sonra Sasanilerin savunma güçlerinin kırılması ile imparatorluktan çıkıp basit bir devlet hüviyetine bürünmeleri onların Araplar tarafından kolayca yıkılmalarının önünü açmıştır. 628 yılında Göktürklerin batı kolunu teşkil eden Hazar Türkleri ile Bizans arasındaki bir ittifakın ardından iki ülkenin Sasani topraklarına taarruca geçmeleri ve doğudan Göktürk hükümdarı Tung Yabgu'nun 628 yılında Sasani topraklarına girerek Rey ve İsfahan önlerine kadar gelmesi ile Sasani imparatorluğu için dağılma süreci başlamıştı. Bizans'ın, Araplara karşı Yermük savaşında yenilmelerinden sonra Suriye, Filistin ve Irak topraklarının Arapların eline geçmesi ile birlikte Küçük Asya'ya geri çekilmeleri yüzünden Sasani problemini ikinci plana atmalarına neden olmuştur. Hazarlar ise kuzeylerinde ortaya çıkan Ogur tehlikesi nedeniyle yönlerini kuzeye çevirmeleri ile birlikte güçlerini iyice kırmış oldukları Sasanilerin yıkılış aşamasında her hangi bir varlık gösterememişlerdir. Göktürk hükümdarı Tung Yabgu'nun İsfahan-Rey savaşlarından sonra ülkesine geri dönmesinin ardından kendisinin bir komplo ile ortadan kaldırılmasıyla beraber ülkesinin dağılma sürecine girmesinden sonra Sasaniler Araplarla baş başa kalmış oldular. Böylece Sasanilerin zayıf düşmelerine sebep olan Göktürk ve Hazar imparatorlukları Sasanilerin Araplar tarafından kolayca yıkılmalarına neden olmuşlar fakat iyice yıpratmış oldukları bu devleti yıkmak kendilerine nasip olmamıştır.

Göktürk ve Sasaniler arasındaki önemli gelişmelerden bir tanesi ise İstemi Kağan'ın kızı Fakim'i Sasani sarayına gelin olarak yollamasıdır. İstemi kağan kızını, Sasanilerin en güçlü hükümdarları olan ve "Dadger" (Adil) lakaplı Hüsrev Anuşirvan ile evlendirmiştir. Bu hükümdar Sasani devletini yapmış olduğu reformlar ile imparatorluk seviyesine çıkarmış ve Akhunların baskısından kurtarmıştır. İstemi Kağan'ın yapmış olduğu bu yakınlaşma ile Sasanilerle ittifak kurarak ipek yolu denetimini ellerinde bulunduran Akhun devletini ortadan kaldırmış ve doğu-batı ticaretine egemen olmak suretiyle Soğd ticaret kolonilerini ele geçirerek Sasani-Çin ticaretinde önemli bir konuma yükselmiştir. Anuşirvan ve Fakim arasındaki evlilikten sonra Anuşirvan'dan sonra Sasani tahtına çıkacak olan IV. Hürmüz dünyaya gelmiştir. Hürmüz Sasanilerin aksine çekik gözleri, yuvarlak yüzü ile birlikte tam bir Türkü andırmasından dolayı kendisi Sasani zadeğânları (asilzadeler) tarafından "Türkzâde" şeklinde adlandırılmıştır. Türkzâde Hürmüz dönemi Göktürk-Sasani ilişkileri açısından en önemli dönemi oluşturmuştur.

Bizans imparatoru Konstantin'in çağdaşı olan Sasani imparatoru II. Şapur'un Amid kuşatması sırasındaki Sasani-Akhun ittifakı Sasaniler dönemi Türk-Fars ilişkilerinde kilit bir

öneme sahiptir. Şapur'un Bizans üzerine yapmış olduğu Amid taarruzunda Akhun hükümdarı Gurumbat bu savaşta Şapur'un yanında savaşa katılmış ve çocuklarından bir tanesini bu savaşta kaybetmiştir. Bu savaş sırasında Bizans'ın eline düşen Gurubat'ı Bizans'ın elinden almak için Şapur çok yoğun bir çaba harcamıştır. Bu savaş Türklerin Ön Asya hakkında bilgi edinmelerini ve yönlerini Kafkaslara çevirmelerini sağlamıştır. Bundan böyle Akhunlar sürekli batıya açılarak ülkelerini Ön Asya ile birleştirmek ve yolları üzerindeki Sasani engelini kaldırmak için uğraşmışlardır.

Bütün bu gelişmelerin alt yapısını temelde iki toplum arasındaki ekonomik ilişkilerin sebep olduğunu görmekteyiz. Sasaniler ve Maveraünnehir'e sahip olan Türk devletleri arasında İpek yolu egemenliğine dayalı bir savaşın olduğunu görmekteyiz. Tabi bunun yanında Türklerin bütün Türkleri bir çatı altında toplamak ve Türk ülküsünü cihana egemen kılmak anlayışının da etkisinin olmadığını söyleyemeyiz. Fakat görünürde İran ve Türkistan coğrafyasında kurulan devletlerinin ilkçağlardan beri ticaret yolları denetimini ele geçirmek ve bu yollar üzerinde egemenlik kurarak kontrol makenizmasını ellerinde bulundurmak amacını güttüklerini görmekteyiz. Özellikle Türkler eski ataları Sakaların ülkeleri olan Horasan ve Maveraünnehir topraklarını ele geçirerek, Hindistan ve Çin ticaret yollarını elde tutmanın yanında bu bölgeyi yoğun Türk göçleriyle besleyerek buraları Türkleştirmeye çalışmışlardır. Sasanilerin kendi topraklarını doğu-batı ticaretine kapatmaları üzerine Göktürkler Hazar Denizi ticaretini aktif hale getirmişler bu amaçla ülkesinin sınırlarını Kerç yarımadasını ele geçirmek suretiyle Karadeniz'e kadar dayandırmışlardır. Bunun yanında Türklerin Hazar Denizini de yoğun bir şekilde kullanmaya çalıştığını görmekteyiz. Göktürklerin batı kolları Hazar devletine olan askeri yardımlarını deniz üzerinden yaptıkları ve deniz ürünlerinin ticaretini yaptıklarını ve balık yumurtası ticaretinden ipek üretimine eşdeğerde bir kazanç sağladıklarını da görmekteyiz.

Her iki toplum arasındaki ticari faaliyetlerin aradaki siyasi ve kültürel etkileşimlerin önünü açmasıyla beraber iki millete ait kültürel öğelerin birdiğereine geçtiğini ve bunun ticari faaliyetler sayesinde daha çok yoğunlaştığını görmekteyiz. Sasaniler özellikle nüfuz alanlarını genişletmek amacıyla Maveraünnehir'de Zerdüşd dinini yaymanın gayreti içerisine girmişlerdir. Buna karşılık Kuşan ve Akhunların bu bölgede Sasani nüfuz alanlarını daraltmak için Budizmi bir araç olarak kullandıklarını hatta Zerdüştlüğe karşı Nasturilik ve Yahudilik gibi dinlerin yayılmasına göz yumduklarını görmekteyiz. Göktürkler kendileri Göktanrı inancına sahip oldukları halde Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde Sasani nüfuzunu kırmak amacıyla kendi soydaşları da dâhil bölge insanların Budizm dinine girmelerine göz yummuşlardır.

Özellikle Akhunlar ve Göktürkler döneminde Sasani taht kavgalarında Türklerin önemli bir yerinin olduğunu görmekteyiz. Sasani şehzadeleri taht kavgaları sırasında genellikle

Türkistan'a gidip Türk hükümdarlara sığınmışlar ve onlardan yardım almışlardır. II. Perviz'in dışında taht kavgasına tutuşan Sasani şehzadeleri genelde Türklere sığınmışlar ve onların desteğiyle gelerek tahta çıkmışlardır. Bu da Türklere Sasani içişlerine müdahale etme olasılığının önünü açmış ve Türkler Sasani taht kavgalarına sıkça müdahil olmuşlardır. Bütün bu gelişmeler de tabii iki ülke arasındaki siyasi evliliklerin önünü açarak iki toplum arasındaki yakınlaşmayı arttırmıştır. Sasanilerin yıkılış döneminde bile III. Yazdgerd Bizans yerine Türkistan'a giderek Tulu Kağan'a sığınmış ve ondan Araplara karşı yardım almıştır.

Yapmış olduğumuz bu çalışma ile ülkemizde üzerinde fazlaca işlenmemiş bir konuyu ana hatlarıyla incelemeye çalışarak bu konuyla ilgili önemli bir boşluğu kısmen de olsa doldurmaya çalıştık. Erken ortaçağların en büyük imparatorluğu olmasının yanında Farsların Türklerle olan münasebetleri açısından önemli bir konuma sahip olan, Sasani imparatorluğu tarihi, üzerinde titizlikle çalışılması ve Türklerle olan ilişkiler konusunda detaylı bir şekilde araştırma yapıldığı takdirde ortaya çok ilginç bulguların çıkacağı kendi alanında fazlaca çalışılmamış önemli bir boşluğa sahip olan bir konudur. Biz bu çalışmamızla bu konuyla ilgili örtülü kalan birçok noktayı, elde ettiğimiz bilgileri derli toplu bir şekilde bir araya getirmek suretiyle aydınlatarak her iki toplumunun erken ortaçağlarda birbirleri ile olan ilişkilerinin ortaya çıkması konusunda kapalı kalan bir tarihin perdesini kısmen de olsa araladığımıza inanıyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Avrupa Hun İmparatorluğu” Türk Tarih Kurumu Yayınları
Ankara – 2001
_____ “Türkistan’dan (Orta Asya) Doğu Avrupa’ya Yapılan Türk
Göçleri” Türkler C. I,
- Akbulut, Dursun Ali: “Mevaraünnehir ve Horasan’da Türkler” Türkler Dergisi C.I
Arat, Reşit Rahmeti: “Kaşgar Maddesi” İA, C. 6
- Arnold T. W: “İntişar-ı İslam Tarihi” (çev-Hasan Gündüzler) Akçağ Yay:09
- Atan, Turhan: “Türk Gümrük Tarihi” C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları
Ankara – 1990
- Appa, Adilhan: “Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni” Türkler C. II,
- Atalay, İbrahim: “Türk Dünyasının Coğrafyası” Türkler C. I
- Avcioğlu, Doğan: “Türklerin Tarihi” C. I, Tekin Yayınları, İstanbul – 1997
- Babayar, Gaybullah: “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”
Türkler C.II,
- Bakır, Abdulhalik: “Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve
Moda” Ankara – 2005
- Bala, Mirza: “Hazar Denizi Maddesi” İA, C.V,
- Baratova, Larissa S: “Orta Asya’da ki Türk Kağanlığı(MS.600–800)” (çev-Başar Batur)
Türkler C. II,
- Barthold, Vasili Viladimiroviç: “Moğol İstilasına Kadar Türkistan” (haz-Dursun Yıldız)
Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 1990
_____ “Maveraünnehir” İA C. VII, İstanbul – 1986
_____ “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet” Türk Hukuk ve
İktisat Tarihi Dergisi C. I,
- Baştav, Şerif: “Avrupa Hunları” Türkler C. I,
_____ “Sabir Türkleri” Belleten XVII-XVIII
- Bayur, Hikmet: “Hindistan Tarihi” C.I, Söylem Yayınları, İstanbul–2000
- Behnam, A: “Temeddün-i İrani” Fransız İnanoloji Dergisi, Tahran – 1337
- Belâzurî: “Fütûhü'l-Büldân” (nşr-M. Fayda), Ankara 1987
- Belazurî “Fütuh el Buldan” (çvr Z. K. Ugan) c. II, MV. Şark İslam Klasikleri:31
İstanbul – 1956
- Bozkurt, Nebi: “İpek Yolu” İA, C. 22,
- Brook, Kevin Alan: “Hazar-Bizans İlişkileri” Türkler C I.

- Büchner, F: “Sasaniler Maddesi” İA, C.V,
- Matteo, Comparetti: “Soğdiyana Tarihine Giriş” (çeviren belirtilmemiş) Türkler C. II,
- Cöhce, Salim: “Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar” Türkler C. I,
- Çağatay, Neşet: “İslâm Târîhi” Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993
- Çay, Abdulhaluk M.-İlhami Durmuş: “İskitler” Türkler C. II,
- Çelik, Mehmet: “Bizans İmparatorluğunda Din Devlet İlişkisi” I, Akademi Kitabevi,
İzmir-1999
- Dağtekin, Hüseyin: “Tarih Atlası” İnkılap Yayınları.
- Danişmend, İsmail Hami: “Türklük ve Müslümanlık” Sebilürreşat Yayınları,
İstanbul – 1959
- Divitçioğlu, Sencer: “Kök-Türkler” Yapı Kredi Yayınları: 1399, İstanbul-2000
- Diyakonof, M M: “Tarih-i İran Bastan” (çev-Ruhi Erbabî) Tahran(tarihsiz)
- Dostiyev, Tarık: “Kafkasya’da Hunlar” (çev-Sadık Sadıkov) Türkler Dergisi C.I
- Dursun, Davut: “Kafkasya” İA, C. 24,
- Durmuş, İlhami: “İskitlerin Kimliği” Türkler C. I,
- Eberhard, Wolfram: “Çin’in Şimal Komşuları” (çev-Nimet Uluğtürk) Türk Tarih
Kurumu Yayınları, Ankara – 1996
- Ercilasun Ahmet Bican: “Türk Tünyası Üzerine İncelemeler” Akçağ Yayınları – 1982
- Firdevsi: “Şehname II” (çev. Necati Lugal) MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- Frye, Richard-Sayılı, Aydın: "Selçuklulardan Ewel Orta Şark'ta Türkler" Belleten
X/37(Ocak 1946),
- Furan, Raymond: “İran” (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu) İstanbul – 1943
- Genç, Reşat: “Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil”
Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara – 1997
- Gibb, Hamilton: “Orta Asya’da Arap Fütühatı” (çev-M. Hakkı) Türkiyat
Enstitüsü, İstanbul – 1930
- Girişmen, R: “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen)
Tehran – 1336
- Gökalp, Ziya: "Türk Töresi", (Haz: Yusuf Çotuksöken) İnkılap Yayınları,
İstanbul – 1977
- _____ : "Türk Uygarlık Tarihi" (Haz-Yusuf Çotuksöken) İnkılap Yayınları,
İstanbul 1981
- Gömeç, Sadettin: “Kök Türk Tarihi” Türksöy Yayınları, Ankara-1997
- Grantovski E. A.: “Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz” (trc-Keyhüsrev

Kişaverzi) Tahran-1359

**Grenard, Fernand: “Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü” (çev-Orhan Yüksel) MEBY,
İstanbul – 1992**

**Grignaschi, Mario; “Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler” C. I, Türk Tarih Kurumu
Yayımları, Ankara – 1972**

**Gudiashvili, David: “III-X. Yüzyıllarda Doğu Türkistan’da Dokumacılık” Türkler C. II,
Gumilev, Lev Nikolayeviç: “Eski Türkler” (çev-Ahsen Batur) Birleşik Yayıncılık,
İstanbul – 1997**

Özgüdenli, Osman Gazi; “Maveraünnehir” İA, C. 28,

**Günay, Ünver-Güngör, Harun: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi”
Rağbet Yayımları, İstanbul – 2003**

Güngör, Erol: “Tarihte Türkler” Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996

Gürsoy-Naskali, Emine: “Sibirya Araştırmaları” Simurg Yayımları, İstanbul – 1997

Hakikat, Rafi: “Tarih-i Kavmes” Tahran–1362

**Hasan, Hadi: “Sergüzeşt-i Keştiran-i İraniyan” (Farsçaya Tercüme-Ümit İktidari)
(TDV-DBno-16280)**

**Hausig, Hans Wilhelm: “İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi” (terc-M. Kayayerli)
Geçit Kitabevi, Kayseri – 1997**

**Heyd, Wilhelm: “Yakın Doğu Ticaret Tarihi” (çev-Enver Ziya Karal) Türk Tarih
Kurumu Yayımları, Ankara – 2006**

**Heyet: “Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi” (redaktör-H. D. Yıldız) C. II.
Çağ Yayımları, İstanbul – 1992**

Hourcade, Bernard: “İran” İA, C. 22,

Hurc, Ramazan: “İslam Tarihin’de Dört Halife Dönemi” Elazığ – 2003

<http://tr.wikipedia.org/Sasani> İmp

**İbn-i Belhî: “Farsname” (tashih ve sunuş: Gay Lesterenc- Reynold Elen Nikolsen)
Tahran 1339hş**

**İbn’ü-l Esir: “el-Kâmil fi’t-Tarih” C. III (çev-Beşir Eryarsoy) Bahar Yayımları,
İstanbul 1985**

İnan, Abdulkadir: “Eski Türk Dini Tarihi” Kültür Yayımları, İstanbul – 1976

İran UNESCO Milli Komisyonu: “İranisha” I. Cilt, Tahran–1963

İsfahani, Hamza: “Tarih-i Peyamberan ve Şahan” Tahran-(trhsz)

**İzgi, Özkan: “XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari
Münasebetler” TED, IX-1978,**

- Jerusalimskaya, Anna: “İpek Yolunda Kafkaslar” Türkler C. II
- Koestler, Artur: “Hazar İmparatorluğu ve Mirası” (çev-Belkis Çorakçı) Say Yayınları, İstanbul – 1948
- Kafesoğlu, İbrahim: “Eski Türk Dini” Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 1980
_____ “Türk Milli Kültürü” Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 1988
- Karahan, Abdulkadir: “Firdevsi’ye Göre İran Eski Tarihi ve Şahnâme’nin Kaynakları” (TC. MEB Yayınları (İran Şehinsahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan))
- Karatay, Osman: “İran ve Turan – Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu” Ankara – 2003
- Kırstensen, Artur: “İran der Zaman-i Sasaniyan”(trc-Raşid Yasmi) Tahran – 1368 hş
- Kitapçı, Zekeriya: “Orta Asya’da İslamiyet’in Yayılışı ve Türkler” Selçuk Üniversitesi Yayınları Konya – 1989
- Koca, Salim: “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı” Türkler C. II,
- Konukçu, Enver: “Kuşan ve Akhun Tarihi” Ankara – 1973
_____ “Akhunlar” Türkler C. I,
- Kurat, Akdes Nimet: "Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zabtı", DTCF Dergisi VI/5, (Kasım-Aralık 1948)
_____ “IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri” Ankara – 1972
_____ “Göktürk Kağanlığı” Türkler C II,
- Kurban, İklil: “Yaşlı Tarihin Yankısı” AD Kitapçılık, İstanbul – 1998
- Ligeti, Lajos: “Bilinmeyen İç Asya” (çev-Sadrettin Karatay) Türk Dil Krumu Yayınları, Ankara – 1998
- Malikov, Azim M: “Maveraünnehir Türkleri” Türkler C. III,
- Marşak, Boris: “Türkler ve Soğdlular” (çev-Alesker Aleskerov) Türkler C. II
- Marzban, Parviz: “Hulasa-i Tarih-i Hüner” Elmiv Farhangi-2001
- Meşkur, Cevad: “Tarih-i İran Zemin” Tahran-1366
- Muhammed ibn-i Havkal: “Suret’ü-l Arz” (Farsça Çevirisi-Dr. Cafer Şiar) 1938-Liden Baskısı Üzerinden
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih: “Kafkasya” İA, C. 24,
- Narain, Awadh: “Kuşan Devleti” (Çev-Murat Yaşar) Türkler Dergisi C.I
- Naskali, Esko: “İran” İA, C. 22,

- Nefisî, Said: “Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan” Tahran-1331hş
- Nemeth, Guyula: “Atilla ve Hunları” (terc-Şerif Başstav) Ankara Üniversitesi Dil Tarih
Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara – 1982
- Nicolle, David: “Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries
AD” Montvert- 1996
- Ortaylı, İlber; “Türkiye İdare Tarihine Giriş” Turan Kitabevi, Ankara. 1996
- Oymak, İskender: “Türkistan’da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri” Türkler C. III
- Ögel, Bahaeddin: “Türk Kültür Tarihine Giriş” C 5, Kültür Bakanlığı Yayınları,
Ankara – 1978
- _____ “Türk Kültürünün Gelişme Çağları” Türk Tarih Kurumu Yayınları,
Ankara – 1979
- _____ “Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi” I-II, Türk Tarih Kurumu
Yayınları, Ankara – 1981
- _____ “Türk Kültürünün Gelişme Çağları” TDA Vakfı Yayınları,
İstanbul – 1988
- _____ “İslamlıktan Önce Türk Kültür Tarihi” Türk Tarih Kurumu
Yayınları, Ankara-1991
- _____ “Türk Mitolojisi I” Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 1993
- _____ “İlk Töles Boyları” Belleten XII/48 1948
- Öztuna, Yılmaz: “Büyük Türkiye Tarihi” C.I, Ötüken Yayınevi, İstanbul-1977
- P’yankov, Igor: “Sakalar” (çev-Zülfiye Veliyeva) Türkler C. I,
- Radloff, Wilhelm: “Sibirya’dan” C. I, (çev-Ahmet Temir) Kültür Bakanlığı Yayınları
İstanbul – 1976,
- _____ “Sibirya’dan” C. II, (çev-Ahmet Temir) Milli Eğitim Bakanlığı
Yayınları, İstanbul 1994
- Reisneya, Rahim: “Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran” (TDV, İSAM DBno:42038-1)
- Rıza, İnayetullah: “İran ve Turkan der Zaman-ı Sasaniyan” Tahran 1376hş
- Rawlinson, George: “The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World: The
Seventh Monarchy: History of the Sassanian or New Persian
Empire” IndyPublish-2005
- Rosan, Lazlo: “Tarihte Türklük” TKAE Yay:39 Seri III, Sayı 111
- Roux, Jean Paul: “Türklerin Tarihi” (çev-Galip Üstün-Milliyet Yayınları:74)
Mart-1991
- Ruşen, Muhammet: “Bisto Heft Hetabe” Defteri Sevvom (Şişömin Kongrey-i Tahkikat-i

İran” tahran – 1358

Salman, Hüseyin: “Türgişler” Türkler C I,

Sarfaraz, Ali Akbar: “Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sasani” Marlik-1996

Sertkaya, Osman Fikri: “Göktürk Tarihinin Meseleleri” Türk Kültürünü Araştırma
Enstitüsü Yayınları, Ankara – 1995

Sinor, Denis: “Gök-Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı” (Çev-Talat Tekin)
İletişim Yayınları, İstanbul–2002

_____ “Erken İç Asya Tarihi” İstanbul–2002

Stavisky, Boris Ya: “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi” (çev-Mehmet Tezcan)

Türkler C. III,

Süleymanova, Sevda: “Kafkasya ve Avarlar” (çev-Bilgehan A. Gökdağ)

Türkler C. II,

Sümer, Faruk: “Eski Türkler’de Şehircilik” TTK Ankara – 1994

_____ “Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens”, Bellekten LI/200

(Ağustos - 1987)

Szadeczky-Kardoss, Samuel: “Avarlar” (Çev-Ruşen Sezer) İletişim Yayınları,
İstanbul–2002

Şeşen, Ramazan: “İbn-i Fadlan Seyahatnamesi” (Haz-Ramazan Şeşen) Bedir Yayınları,
İstanbul – 1975

_____ “İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri” Türk Kültür
Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985

_____ “Eski Araplara Göre Türkler” Türkiyat Mecmuası, XV, 1968,

Taberi: “Tarih-i Taberi” (çev-M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları-trhsz) C. III.

Taberi, Muhammet Cerir: “Milletler ve Hükümdarlar Tarihi” C. I. (çev Z. K. Ugan)

Şamil Yayınları, Ankara 1984

Taşgıl, Ahmet: “Gök-Türkler” C.I-II Türk Tarih Kurumu, Ankara–1995

_____ “Hazarlar Maddesi” TDVİA C. 17,

Tezcan, Mehmet: “Kuşanların Menşei” Türkler Dergisi C.I

Temel Britanica: “İran Maddesi” C. 9,Hürriyet Ofset Şubat-1993

Togan, Zeki Velidi: “Umumi Türk Tarihine Giriş” C. I, Aksiseda Matbaası,
İstanbul – 1981

_____ “Akhunların Menşei Meselesi” İTED, IV/I-2 (1964)

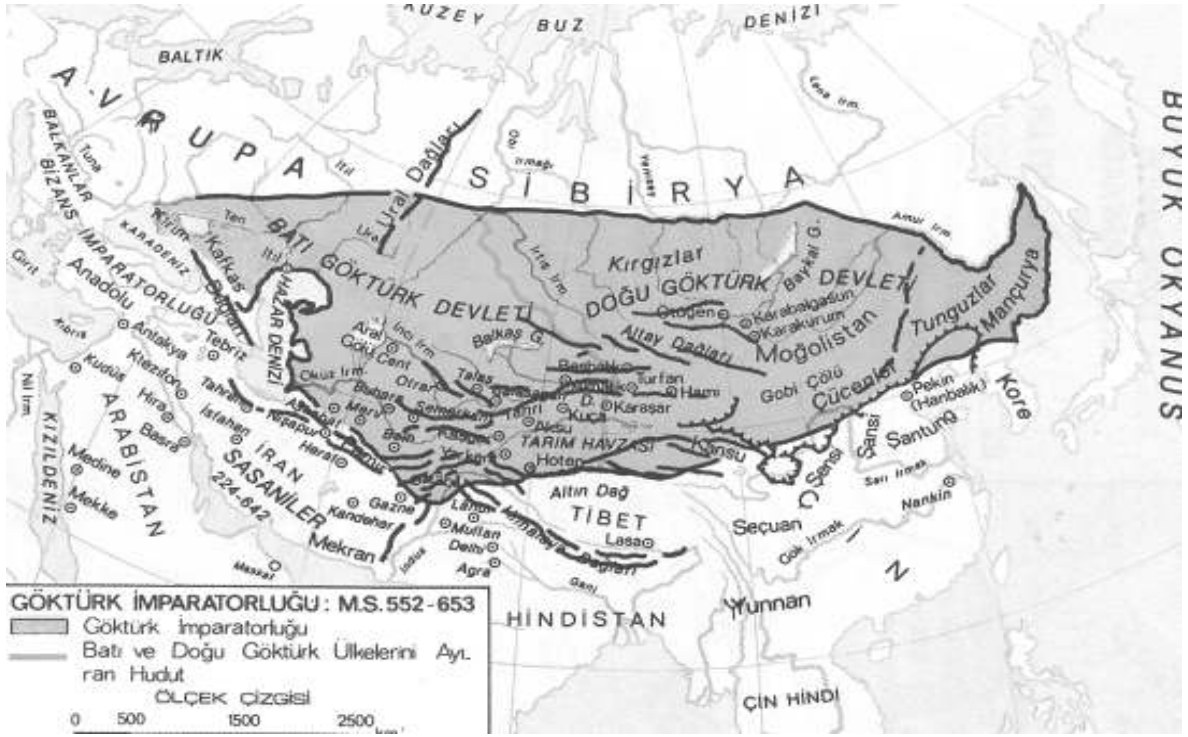
_____ “Azerbaycan” Maddesi İA, C. 2

_____ “Hazarlar” Maddesi, İA C. 5

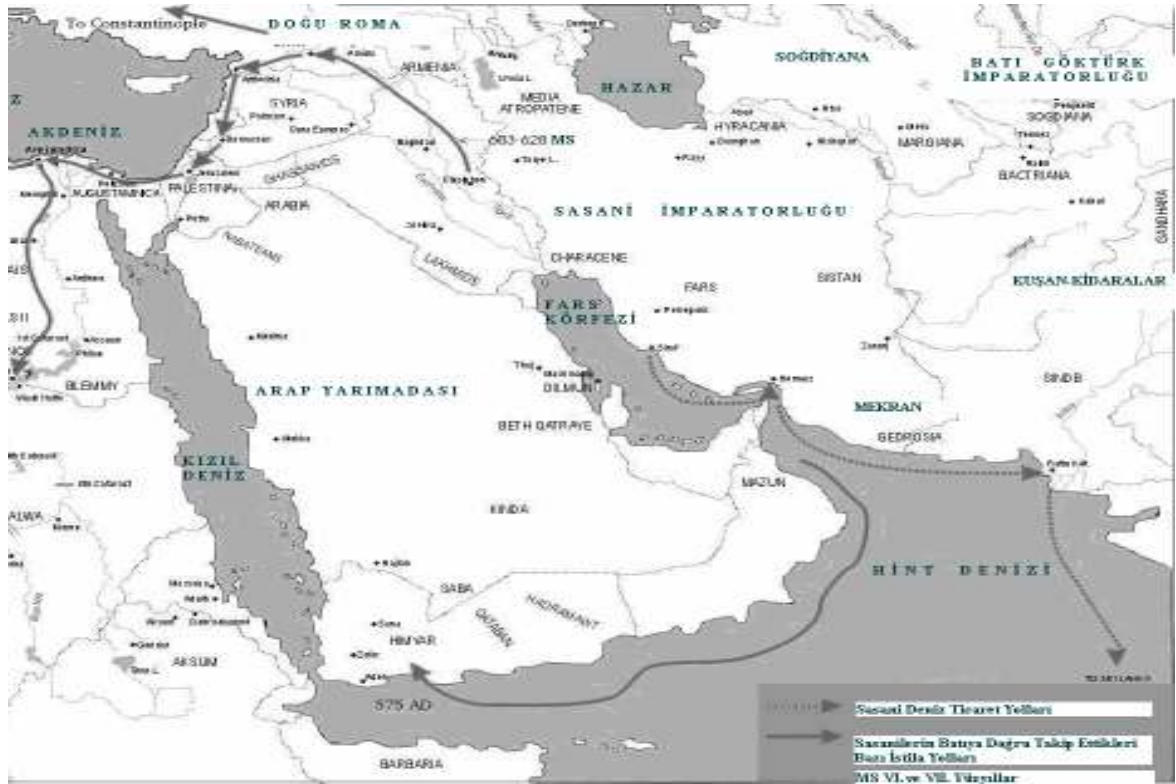
- Tuguşeva, Liliya Yu: “Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler” Türkler C II**
Tural, Sadık: "Nevruz ve Türklerde Renkler Üzerine" Türk Tarih Kurumu Basımevi,
Ankara – 1997
- Turan, Osman: “Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi” C.I, Milli Eğitim Bakanlığı**
Yayımları, İstanbul–1969
_____ “Selçuklular ve İslamiyet” Ötüken Neşriyat, İstanbul – 1999
- Tutar, Hasan: “Tarihte ve Mitolojide Nevruz” Türkler C. III**
- Türkdoğan, Orhan: "Türk Tarihinin Sosyolojisi" Turan Yayınları, İstanbul – 1996**
- Uluçay, Çağatay: “İlk Türk Müslüman Devletleri” Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları**
İstanbul – 1977
- Uras, Esat: “Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi” İkinci Baskı, (İstanbul, 1987)**
- Ünal, Tahsin: “Türkün Sosyo-Ekonomik Tarihi” Konya – 1975**
- Vasiliev, Alexander: “Bizans İmparatorluğu Tarihi” C. I, (çev-Müfit Mansel)**
İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul – 1943
- Yıldız, Hasan Dursun: “İslamiyet ve Türkler” İstanbul – 2000**
- Yücel, Mualla Uydu: “Hazar Hakanlığı” Türkler Dergisi C. II**
- Yumanadi, Y. K. -P. Kuleshov: “Hazarlar” (çev-Babür Turna) Türkler C. II,**
Zarinkoob, Abdülhusein: “Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghz ta Sukut-u Saltanat-ı
Pahlavi” Sukhan-1999
- Zehtabi, M. T: “İran Türkleri'nin Eski Tarihi” C. II (trhsz)**

EKLER

HARİTALAR

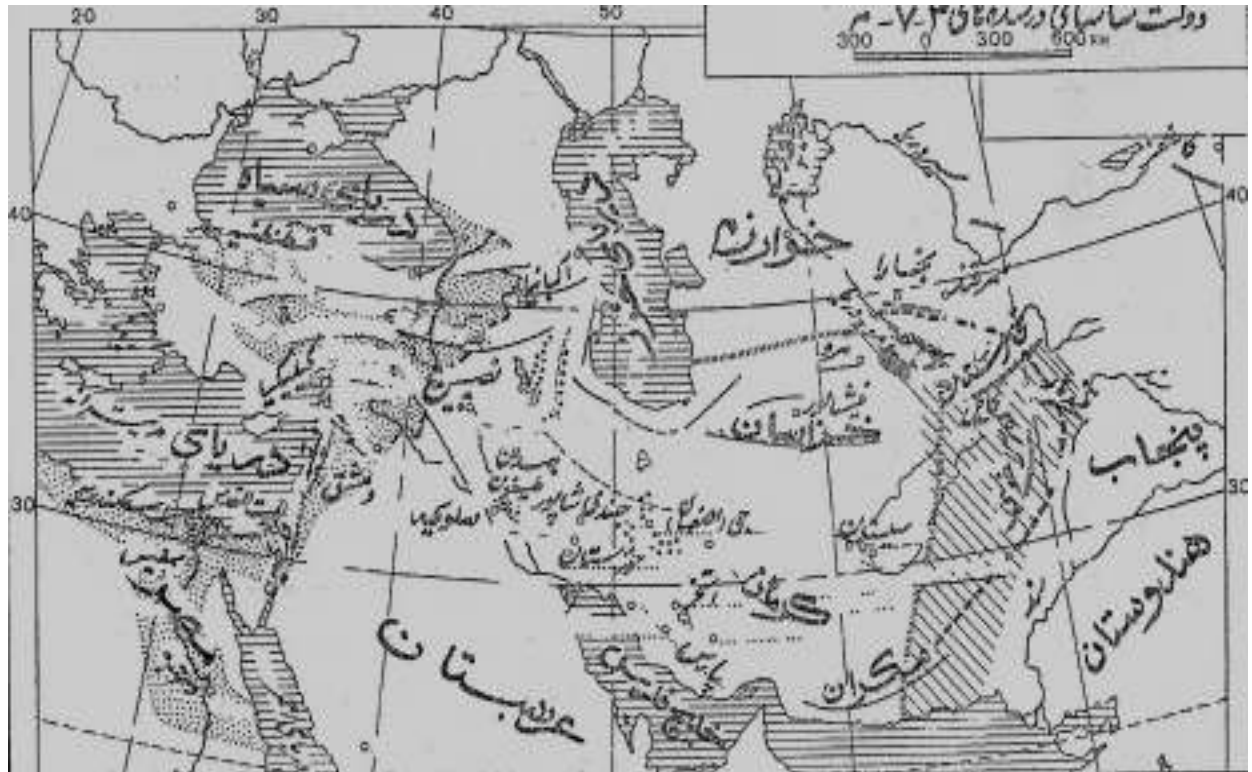
Harita 9 I. Göktürk İmparatorluğunun en geniş sınırları. (Hüseyin Dağtekin: "Tarih Atlası" s.19 İnkılap Yayınları)

Harita 10 Sasani İmparatorluğunun kara ve deniz ticaret yollarını ve bu yollar üzerindeki önemli şehirler. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani İmp>)

Harita 11 Doğu ile batı üzerinde kurulmuş olan medeniyetleri birbirlerine bağlayan kuzey, güney, orta ve deniz ticaret yolları ve bu yollar üzerinde kilit bir konuma sahip olan Sasani imparatorluğu. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani İmp>)

Harita 12 SASANİ İMPARATORLUĞU – Farsça kaynaklarda Sasani imparatorluğunun MS. III. ve V. yüzyıllardaki sınırlarını gösteren bir harita. (İnançtullah Rıza: “İran ve Turkan der Ruzgar-ı Sasaniyan” s. 27)

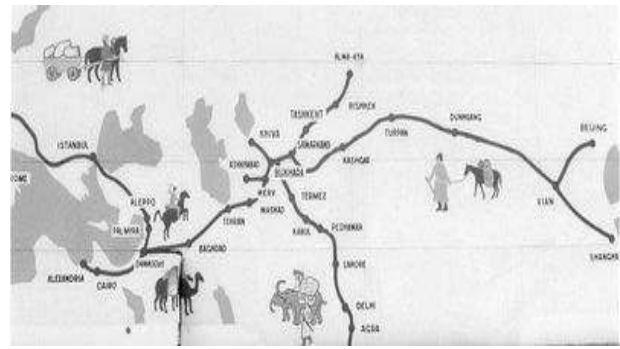
Harita 13 Sasani İmparatorluğunun genel sınırlarını gösteren bir harita. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani İmp>)

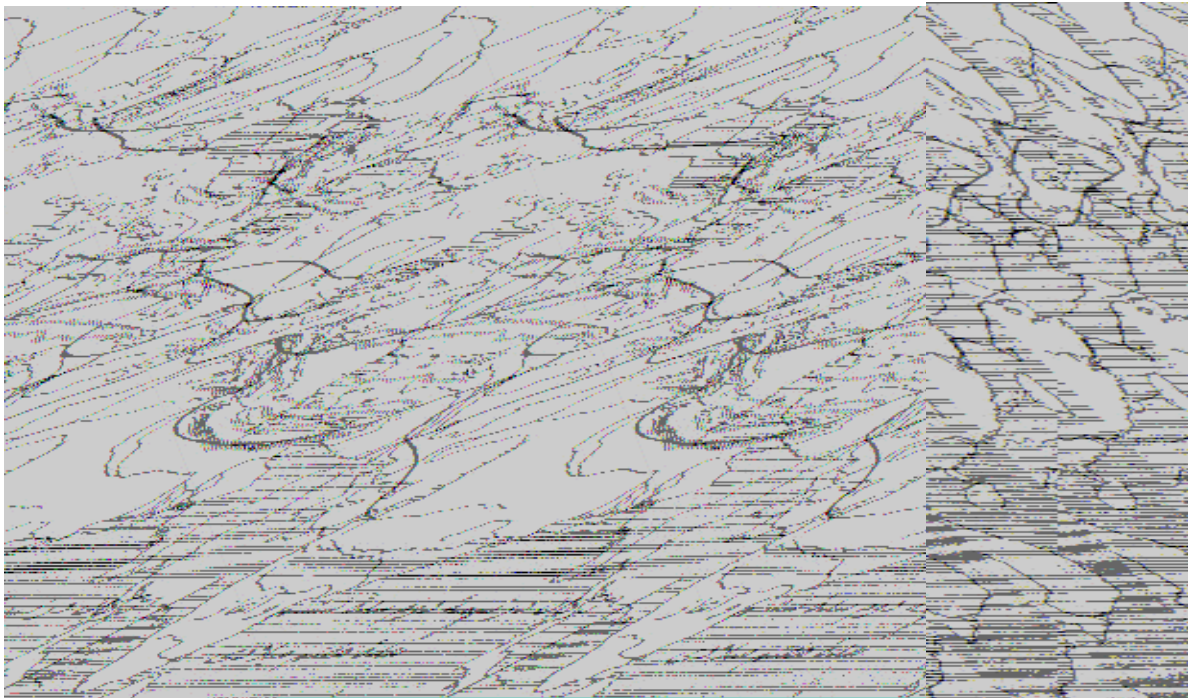
Harita 14 I. Hüsrev Dönemi Sasani İmparatorluğunun en geniş sınırları (<http://tr.wikipedia.org/Sasani İmp>)

Harita 15 Doğu-Batı ticaret yolları ve bu yollar üzerindeki önemli noktalar. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani İmp>)

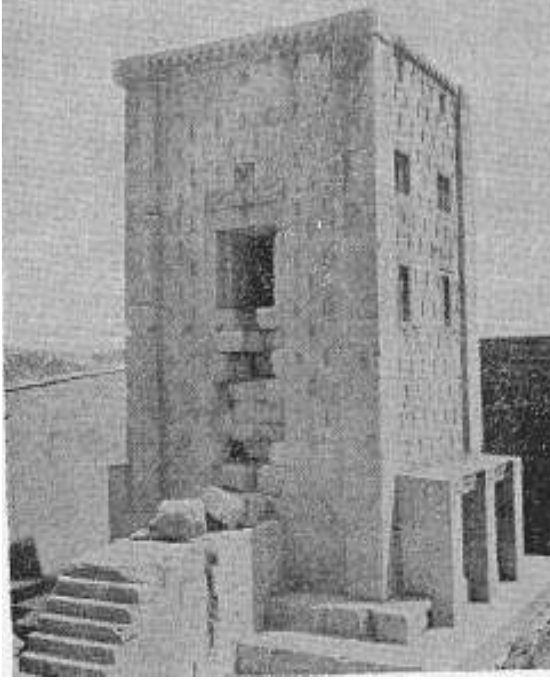

Harita 16 Orta İpek Yolu ve bu yol üzerindeki önemli şehirler. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani İmp>)

Harita 17 GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU – MS. VI. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın başlarında Göktürklere egemenlik dönemlerine ait olan sahalarda Türklerin yaşamış oldukları coğrafyayı gösteren Farsça bir harita. (İnayetullah Rıza: “İran ve Turkan der Ruzgar-ı Sasaniyan” s.173)

ŞEKİLLER

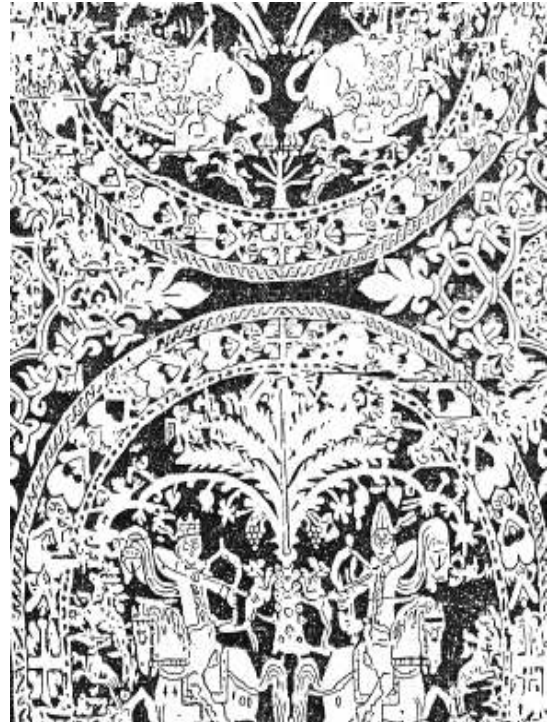
Şekil 1 Nakş-ı Rüstem – Sasaniler Dönemine ait bir ateşkede üzerindeki kitabede Kuşan Türkleri ilgili bilgi bulunmaktadır. (İran ÜNESCO Milli Komisyonu: “Sasani Şahlığı” İranişa, s. 347)

Şekil 2 Orta Asya Türk-Sasani ticaretinde kullanılan bir gümüş kap üzerindeki aslan avını ile gösteren resim sahnesi .(İran ÜNESCO Milli Komisyonu: “Sasani Şahlığı” İranişa, s. 354)

Şekil 3 Sasanilerle yaptığı bir savaşta ele geçirdiği bir esiri kafasından yakalamış bir Hazar prensi (Rahim Reisneya: “Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i İran” s. 619)

Şekil 4 İpekli bir dokuma üzerinde Behram Gûr'a ait bir av sahnesi (Rahim Reisneya: “Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i İran” s. 659)

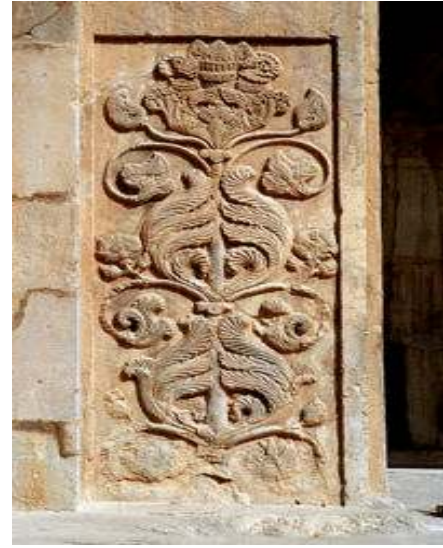
Şekil 5 Sasaniler dönemine ait kutsal Simurg'u gösteren etrafı boncuklarla süslü ipek tuval. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani> İmp)

Şekil 6 Nakş-ı Rüstem'de Şapur'un arkasında bulunan elleri bağlı Valeryan'ı gösteren bir kabartma. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani> İmp)

Şekil 7 Sasaniler Dönemine ait sanat yere sahip olan Behram Gur'a ait bir işleme. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani> İmp)

Şekil 8 Sasanî edebiyatında önemli bir eserlerinden Tak-ı Bostan (Hayat Ağacı) (<http://tr.wikipedia.org/Sasani> İmp)

Şekil 9 Sasanî İmparatorluğunun kurucusu I. Ardeşir'i gösteren bir para. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani> İmp)

Şekil 10 Anuşirvan'ın "Türkzâde" lakaplı oğlu IV. Hürmüz dönemine ait bir para. (<http://tr.wikipedia.org/Sasani> İmp)

Şekil 11 Göktürk hükümdarı Save Kağan ile ünlü Sasani komutanı Behram Çûbin arasındaki Horasan Savaşını gösteren bir İran tablosu (Rahim Reisneya: “Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i İran” s.621)

Şekil 12 Akhun ordusunun Sasani ordusu ile yapmış olduğu bir savaşı tasvir eden İran yapımı bir tablo (Rahim Reisneya: “Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i İran” s. 619)

ÖZ GEÇMİŞ

1978 Elazığ doğumluyum. İlkokulu “Yakup Şevki Paşa İlkokulunda”, ortaokulu “Vali Muharrem Göktaoğlu Ortaokulunda”, Liseyi ise “Elazığ Lisesinde” okudum. 1998 yılında Elazığ “Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih” bölümünü kazanarak 2002 yılında normal süresi içerisinde üniversiteyi bitirerek mezun oldum. Aynı yıl Milli Eğitim Bakanlığınca “Urfa” ilinde sınıf öğretmeni olarak atandım. 2004 yılında aynı zamanda lisans danışman hocam olan Prof. Dr. Abdulhalik Bakır Bey’in yanında yüksek lisansa başladım. Halen Elazığ’ın Kovancılar ilçesi Eti Holding İlköğretim Okulunda sınıf öğretmeni olarak görev yapmaktayım.